

**ИВАЙЛО
ПЕТРОВ
ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ**

ПРОФИЗДАТ

ИВАЙЛО ПЕТРОВ

ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

chitanka.info

Романът „Хайка за вълци“ на Ивайло Петров получи наградата на Съюза на българските писатели за 1985 година.

На София, малката ми дъщеря, която може вече да казва татко.

По онова време процесът на тъй наречената индустриална миграция бе завършил успешно и в моето село останаха на доизживяване само възрастни и престарели хора. Най-младите бяха над петдесет, тъй че и процесът на ражданията бе приключил успешно. От седем години в селото се бе родило едно дете, на тракториста, и той бе преселник. През есента детето ходило на училище в централното село с автобуса на тамошното ТКЗС, който сутрин минавал да взема деца и от други две съседни села. Откак хвана големият студ, автобусът не се отбивал да взема детето, защото до централното село нямаше още асфалтов път, а по черния, затрупан със сняг и скован в поледица, не можеше да се движи какво да е превозно средство. По тази причина между другото и аз не успях да се измъкна от селото цели десет дни.

Случаят с детето на тракториста бе станал общоселска тема, та когато една неделна утрин отидох в хоремага (навярно си спомняте, че преди години в нашите селища имаше едни такива многообещаващи богоугодни заведения — хотел, ресторант, магазин, — които си останаха най-обикновени кръчми), мъжете пак разговаряха за него. Бяха ми разказвали не знам колко пъти за това дете, но и сега трябваше да изслушам историята от край до край и, разбира се, да се изкажа по въпроса. Казах това, което всички бяха казвали от месец насам, а именно, че, от една страна, училищните власти в централното село са виновни, задето не изпращат автобуса за детето, а, от друга страна, пък не са виновни, защото автобусът не може да се движи в такава поледица.

— Разбирам, че работата е заплетена — викаше разпалено трактористът, — ама от туй по-топло не ми става. Искam детето си да уча, човек да го направя и туйто!

Между другото започна и комката на домашните вина, на която бях поканен. В края на декември вината се избистрят и нашенци имаха обичай да донасят по едно шише в кръчмата, за да чуят мнението на

другите за качествата на „домашното производство“. Бай Трендо Мангъра на бърза ръка постави чаши на масата и с професионална сръчност разля първото шише на равни части. Откак го помня, той бе кръчмар и си остана кръчмар, въпреки превратностите на времето. Когато се основаваше кооперативното стопанство, се поде някакъв въздържателски почин за затваряне на кръчмите, та поискаха да го хванат на друга работа, но той се изплъзна и изчезна за няколко години. Отишъл в друго село, а оттам в града и отворил кръчма срещу градската касапница. Най-добрите му и постоянни клиенти били касапите, все нахакани мъже и заклет пииячи. Били седем човека и пристигали рано-рано, преди изгрев-слънце. Обръщали на крак по едно-две юзчета и ръмжели: „Ммм-ъх, изгори ми душата, пущината!“ Мангъра оставял от вечерта в юзчетата вода да се измирисват, а сутрин ги напълвал с ракия и ги нареждал на тезгяха да пестят времето на касапите. Една сутрин се позабавил нещо в склада, а като се върнал, гледа — ония се наредили на тезгяха, надигат юзчетата с чиста водица, тръскаат глави и хвалят ракията: „Този път от най-силната си налял!“ Оттогава Мангъра нито веднъж не им налял ракия, а те нито веднъж, в продължение на цяла година, не разбрали, че пият вода.

Докато разправяше този случай от кръчмарското си житие-битие, бай Трендо Мангъра отпи пръв и се произнесе:

— Бравос, Калчо, направил си вино екстра фajn!

Останалите приеха равнодушно тази оценка, защото знаеха, че поради дългогодишна употреба на алкохол кръчмарят отдавна бе загубил вкус към напитките, също като касапите, за които току-що бе разказал. Всички се обърнаха към Стоян Кралев Кралешвили, който минаваше за най-добрия дегустатор между тях. Той вдигна чашата до устата си, отпи една голяма глътка и се загледа в лозунга, съчинен вероятно от кръчмаря, а изписан от калиграфската ръка на Иван Шибилев Пенкилера: „Социализмът и алкохолът се мразят като куче и котка, но живеят под един покрив.“ Останалите мъже пък се вторачиха в него и мълчаливо гледаха как той позамрежи очи и се вцепени, сякаш потъна в магията на някакво тайнство. Сивите му мустаци, подстригани ниско и разположени като квадратно килимче между носа и устата му, потрепнаха и се нагънаха, трепна и гръклянът му, което показваше, че е пропуснал глътката през небцето си. Отвори очи, примлясна и най-послед каза тежката си дума:

— Със здраве да го пиеш на телевизор! Три жилки се обаждат, на местна пръчка, мускато и памидец. Вплетени са като три конеца на връв...

— Тъй, тъй! — каза поласкан Жендо Хайдутина. — И за памидеца позна.

Кой по-припряно, кой с необходимото за случая достолепие отпиха от виното и единодушно потвърдиха авторитетното мнение на Стоян Кралев. След това опитаха вината на Николин Миялков Рогльото и Киро Джелебов Вървинамайнатаси, които получиха същата висока оценка. Впрочем и вие навярно забелязахте, че всички имат прякори, и то доста конфузни, но да не изпреварваме събитията, по-късно ще стане дума кой, защо и при какви обстоятелства е получил прякора си. Засега само ще отбележа, че в село имаше няколко зевзеци, чието призвание да измислят прякори се предаваше от бащи на синове, та нямаше човек без прякор, а някои имаха по два и по три, тъй да се рече, за делник и за празник. Дори и домашните животни носеха прякорите на стопаните си, та ако се чуеше лай на куче или мучене на крава, всички казваха — Петко акъла лае или Търчи Добри мучи. Между самите зевзеци не само че липсваше колегиална солидарност, ами, напротив, от творческа ревност, види се, бяха тъй безпощадни един към друг, че някои от собствените им прякори се произнасяха в тесен кръг, а предназначенията за масова употреба се произнасяха от всички без стеснение: Янко Убиймайка, Ганчо Дрисъка, Пиклив Георги, Сопол Иван и пр.

Та в село само двајсетина души отглеждаха лозя и за никого не бе тайна кой каква пръчка има, колко литра е налял и какъв букет е направил, но в комката се криеше неотразимият чар на едно взаимно великодушие. На всекиго бе приятно да прекара през небцето си глътка от чуждото вино, да даде благословията си и да я получи от другите. След тържествения обред на дегустацията, както каза Стоян Кралев, всеки щеше да си пие виното у дома „на телевизор“, т.е. не пред телевизора, а с паница или тас. В село имаше вече един телевизор, нашенци се извървяха да го видят и между другото бяха забелязали, че образите им се отразяват в паниците с вино като в телевизор, когато ги надигат да пият.

От време на време се чуваше тупане отвън, влизаше някой, навлечен с кожух или балтон, и с него нахлуваше цял облак от ситен,

твърд сняг и се насипваше като пясък чак до средата на кръчмата. Влезият отупваше още веднъж краката си зад вратата и ако носеше вино, оставяше го на масата и седаше, където намери място. Огромният варел, овален и тъмен като биволски корем, прашеше и се напъваше до червено, около него въздухът трептеше като лятна мараня и помещението се люлееше в сладостен шемет от дъха на ново вино и влажни кожуси. Фантастичните шарки по стъклата на близкия прозорец се превърнаха в мътна влага, някой изтриваше с ръкав най-долното стъкло и тогава се виждаше колко наблизко се превиват клоните на едно дърво, черни като въглен, сиротни и тъжни, виждаха се и призрачните очертания на близките къщи, замрежени с бялата импресия на снежинките, зад тях стърчеше кобилицата на стария геран като кабалистичен знак в небето, а и всичко наоколо, забулено в сивобяла невидимост, внушаваше нещо загадъчно и омагьосано. И в кръчмата цареше необичайно за случая настроение. Мъжете вече цял час пийваха на глътки и по бузите им изби лека руменина, но кой знае защо, не повишаваха глас, а с обредна тържественост си говореха тихо и вежливо за тънкостите на винарското изкуство. Дори и най-младият, трактористът, който през цялото време дебнеше сгоден момент да постави отново и отново нерешения въпрос за детето си, остави изпитата чаша внимателно на масата и каза като заклинание:

— Дошъл съм аз през десет села да изкарам някой лев и да изуча детето си. А то какво? Казват ми да го дам на квартира, ала как се дава седемгодишно дете на квартира? И ние с жената трябва да отидем с него. То аслъ тъй ще направя. Даде ли времето, ще се преместя на работа в друго село, дето има училище. Едно ми е, искам човек да го направя...

— Бе то все човеци ги правим, а после очите им не можем да видим — каза дядо Ради, по прякор Паднигашко. — С трън да замахнеш из село, млад човек няма да закачиш. Дойде миналото лято по-големият с жена си. Не бяхме се виждали три години ни с тях, ни с внуците. Синът ще се сети чат-пат да прати хабер, ама тя, снахата, хич не ни керти. Сърба ракия и пафка цигари като гювендия, пък едни дивотии плещи, да те е срам да я слушаш. Рекохме си с бабата, на, сетили се за нас, а пък те, от дума на дума, взеха да ми врънкат да продам половината от двора и да им дам паричките. Място за виличка искали да си купят. По-рано бях им дал три каймета кола да си купят, а

сега за виличка ме врънкат. Умря Марко, думам. И на брат ти нищичко няма да дам, дорде съм жив, защото и той не се е веснал от години. Без нас, думам, се жените, без нас раждате и кръщавате, без нас ще си правите вили. Ти не мислиш за нас, казват, на години си вече, а ние отсега нататък ще живеем. Анджак де, думам им, щото съм на години, затуй трябва да имам и къща, и двор, и някоя пара за черни дни, та кога падна, да има кой да ме погледне. Изпратих ги с една торба картофи и толкоз.

— Пангаровите не дойдоха да погребат баща си — обади се някой от същата маса. — Двама сина и две дъщери, та един не дойде да хвърли шепа пръст на гроба му. Тоз не получил навреме телеграмата, онзи бил в командировка... А кога трябваше да делят къщата и двора, всички пристигнаха наведнъж. Изпокараха се, дорде поделят и последната керемида...

Виелицата удари в прозорците и ги засипа със сняг, кюнците завиха зловещо като сирена, а кюмбето с биволския корем се задави, закашля се, блъвна огън през устата си и сякаш се понадигна към тавана. Дойде ред да се опита виното на Жендо Иванов Хайдутина. Кръчмарят извади царевичния кочан от гърлото на шишето и посегна да налее, но в това време се отвори вратата, и силно се удари о стената. В бялата струя на виелицата се появи жълто като пламък куче и застана сред кръчмата на три крака. Всички се вторачиха в него, като че бе влязъл някакъв зъл дух, превъплътен в това жълто и куцо куче. То извърещаше глава и ту с лявото, ту с дясното око обхождаше всички мъже, като че търсеше някого да му каже нещо или да го бележи с черния знак на зла орис. Никой не смееше да шавне, за да не го привлече към себе си.

— Анани Бурунсуза! — извика кръчмарят. Той бе съсед на Анани и всеки ден виждаше кучето в двора му. — Държи го гладно и затуй скита мастията му с мастия. Чиба бе, Анани, хюю!

Кръчмарят замахна да го прогони и събори една чаша от масата на пода. Кучето, изглежда, се сети, че посещениято му в кръчмата не е приятно на мъжете, излезе и се изгуби във виелицата. Суеверните старци видяха в това лоша поличба. Кучетата предугаждат земетресенията, развалянето на времето и настъпването на смъртта. Анани бухалува, да рече, не дай боже, да направи някоя беля, никой нима да знае. Стоян Кралев обаче каза, че само преди час видял Анани

да се връща с кобилица от чешмата, същото потвърдиха и други и комката продължи. Дойде ред да опитат и виното на Жендо Иванов Хайдутина. Той свали каскета си и го притисна под лакът. Имаше лозе отскоро, за пръв път бе направил свое си вино, та докато чакаше благословията на другите мъже, застана нащрек като на изпит. Оказа се, че кръчмарят бе съборил от масата чашата на Солен Калчо, потърси друга, ала не намери и му наля вино в едно лимонадено шише. Сега беше негов ред да отпие от виното и да си каже благословията и той хвана шишето, ала не го поднесе към устата си. Пръстите му се отдръпнаха от шишето и като пет приказно малки човечета събраха главичките си, сякаш заговорничеха за нещо и решаваха какво да предприемат. Мъжете на масата се умълчаха и се загледаха в тези човечета, като че се опитваха да чуят за какво си шепнат и да отгатнат намеренията им. Не мога да кажа колко продължи така, но трябва да е било твърде дълго, защото ми стана неловко и тягостно. Но и аз като всички не смеех да помръдна, за да не наруша, както си помислих, някакъв техен ритуал. Позволих си само да ги огледам и забелязах, че олисялото чело на Жендо е много бяло, а очите на Солен Калчо са овлажнели. Възбуден, изглежда, от комката, той не издържа на напрежението, което ставаше все по-мъчително, закри очите си с длани и от устата му се изтръгна някакво диво, покъртващо стенание:

— Ммааах!

Кръчмата затихна, мъжете от съседните маси оставиха чашите и се обърнаха към масата на Солен Калчо. Минаха няколко секунди в тежко мълчание. Жендовото лице от бяло стана моравочервено, избърса с каскета потното си теме и пак го притисна под лакът. Ръцете му трепереха и той започна да ги трие една о друга. И тогава Иван Шибилев скочи на крака, като че бе си спомнил нещо много важно и весело, отпи една глътка от чашата и каза усмихнат:

— Ей, хора! Че аз дойдох тук да ви съобщя за вълците, ама на, туй пусто вино ми отнесе акъла. Знаете ли, че в нашата мера се появили три вълка? Тази сутрин Керан овчарят дойде у дома да ми иска пушката. Натръшкаха, казва, десетина овце, ама си нямаме оръжие, не можем да се отървем от тях. Изгоним ги от едната кошара, налитат на другата. Толкоз ловци има в село, казва, за нищо време ще ги опушкате. Дирите им стигали до Кариерата, там се завирали денем.

Не му дадох пушката, щото си рекох, че ако тръгнем сега, до довечера ще ги очукаме. Тръгваме ли? Ще направим хайка.

Както ще видим, Иван Шибилев, наречен Пенкилера, открай време бе проявявал разни странности, та предложението му да отидат в тази виелица в гората за вълци не учуди, а разсмя ония мъже в кръчмата, които не бяха ловци. А той заговори за хайката с весело въодушевление като човек, на когото в момента е хрумнала идея, неочаквана и за самия него, и това бе напълно в характера му. Най-странното бе, че на масата се оказаха и останалите петима ловци от местната дружинка и всички те, като да бяха се наговорили предварително, наставаха и тръгнаха да си вземат пушките. След като излязоха от кръчмата, Иван Шибилев се опита да изклинчи и каза, че виелицата се е усилила, та по-добре да оставят хайката за утре, но останалите петима заявиха, че дума не може да става за отлагане, и даже го упрекнаха, задето ги разиграва. Уговориха си среща след около половин час пред неговия вратник и отидоха да си вземат пушките.

Като влезе у дома си, Иван Шибилев видя тенджерата на печката и огладня. Свали си кожухчето, сипа в чинията ядене и седна да яде. Уверен бе, че ония няма да дойдат да го вземат, и щом се нахрани, полегна да подремне. Но ето че отвън се чува викове и подсвирквания, а след малко се почука и на прозореца. Иван Шибилев скочи от леглото, откряхна вратата и видя ония да стоят на двора с пушки на раменете. Тези хора са луди, помисли той и нямаше как, облече си кожухчето и откачи пушката от стената. Отдавна не бе излизал на лов, потърси по навик патрондаша и като не го намери, излезе без патрони.

— Хайде, води! — обади се някой.

— Че да вода! — усмихна се Иван Шибилев, за да им покаже, че се оставя да го избудалкат докрай.

Той предполагаше, а и виждаше, че приятелите му все още са в приятно настроение след дегустацията на новите вина и са решили да му отвърнат с шега на многото шеги, които си бе правил с тях. В същото време му бе приятно, задето се „хванаха“ за хайката, което показваше, че и те като него са предугадили някакво стълкновение между Солен Калчо и Жендо, та за да го предотвратят, излязоха от кръчмата, без да се поколебаят нито за минута. Иван Шибилев не се съмняваше в намерението им, защото преди малко им бе казал, че вълчите следи водят към Кариерата, а не към гората, накъдето вървяха

сега, а освен това всички виждаха, че в такава виелица не могат да се открият никакви следи. Ето защо очакваше, че като излязат от селото, ще прихнат да се смеят и ще кажат, че дотук е била хайката за вълци. Помисли си и това, че може да са наумили един по един да изостанат по пътя и да си отидат по домовете, а него да оставят да върви сам към гората. По едно време дори му се стори, че чува само собствените си стъпки, спря, уж да пристегне вързалката на обувката си, и погледна назад. Всички бяха зад него в индийска нишка и доколкото успя да види, никой не издаваше намерение да спре дотук и да се връща. Обърна пушката си с цевите надолу, праметна я през рамо и потегли напред. До гората имаше половин час път и дотам никой за нищо не проговори. Иван Шибилев проправяше пъртината и чуваше хрускането на собствените си стъпки, от време на време все му се струваше, че ония са изостанали, и все намираще повод да се обърне назад.

Така стигнаха до Дренака, единствената горичка в нашето землище. Някога тя беше голяма дъбова гора и само на единия ѝ край, откъм селото, имаше дренак. Малко по малко я изкорениха за оземляване на малоимотни и преселници, най-напред дренака, а отпосле и половината от дъбовата гора. Точно в средата има голям и стръмен дол, отворен откъм южната страна, наречен със страшното име Пъклото. Така го нарекъл преди години някакъв набожен човек от съседното село, който идвал да се черкува в нашата черква. През една люта зима набожният човек попаднал в дола нощем, а като се измъкнал ни жив, ни умрял, рекъл на нашенци: „От Пъклото ида.“

Всъщност Пъклото бе райският кът на нашето землище, склоновете му, както и сега, бяха обрасли с дъбова шума и храсти, а долу в ниското бликаше тънко колкото човешки пръст изворче. Пролет, лято и есен бе винаги закътано и топло, там намирахме първите кокичета и минзухари, а по-късно и първите ягоди, там се празнуваше Първи май, Гергьовден и Великден, там бе и пашата на добитъка през сезоните, когато от полето не бе прибрана реколтата.

Иван Шибилев навлезе стотина крачки в гората и спря под един огромен дъб.

— Как улучихме пък точно нашия дъб!

— Ей, вярно, бе! — казваха другите.

След като бяха мълчали от село дотук, сега всички се оживиха, сякаш бяха видели в това някакво знамение. Заговориха припряно и

неясно, защото устните им бяха посинели, а мустаците и веждите им побелели от скреж. Иван Шибилев не позна лицата им, но видя в тях смразяваща и дива грозота, погледна към гората и се опита да се усмихне:

— Е, сега какво?

— Как какво? Хвърляй чоп!

Иван Шибилев, подчинявайки се някак механично, разчисти снега с обувката си, извади кибрит и обясни коя страна на кутията означава гонач и коя — стрелец. Най-близо до него стоеше Николин Миялков и за него хвърли първото жребие — стрелец. Същото се падна на Киро Джелебов и на Солен Калчо, а на останалите трима се падна да бъдат гоначи.

— Аз си отивам на пусията — каза Киро Джелебов и пръв навлезе в гората.

КАЛЧО СТАТЕВ, ПО ПРЯКОР СОЛЕН КАЛЧО ИЛИ ТРОЦКИ

Ще се опитам да ви представя шестимата поотделно и ще започна с него, защото той даде повод да тръгнат в това никакво време да дирят вълци.

Солен Калчо преди години бе патентованият пъдар на селските лозя. Носеше бозава войнишка униформа, с фуражка без кокарда, нахлупена до веждите му зиме и лете, носеше и паласки с портупей, бели навои и манлихера на рамо. Униформата вземаше от войниците на пограничната застава, а навоите и козинявите върви бяха домашно производство. Иван Шибилев бе прочел някъде, макар и с голямо закъснение, че военен министър на Русия след революцията бил някой си Троцки, и нарече униформения пъдар Троцки.

Със семейството на Троцки ни свързваше някакво роднинство (баба и жена му бяха дъщери от две сестри) и повечето от полската работа вършехме заедно. Изкопавахме или пожънвахме една тяхна нива, после една наша и тази колективна работа се казваше меджия. Троцки имаше около петдесет декара земя, оставена изцяло на женска ръка, защото изпитваше отвращение към земеделския труд. Жена му и трите му дъщери работеха на нивата и гледаха добитъка, тъй че имотът му едва изхранваше четири гърла. Много рядко, по копан или жетва, Троцки идваше на нивата да демонстрира бързината и уменията си да работи. Хората от близките ниви се изправяха на чакъмните и го наблюдаваха, а той с фуражка и куртка, закопчана до най-горното копче, с паласките на кръста и манлихерата на рамо, хващаше чакъм, широк до половината на нивата, и започваше да копае или жъне. Работеше с такава бързина, че десет души не можеха да го настигнат, без да спира нито за минута от сутрин до обед, а следобед захвърляше мотиката или сърпа и се отправяше към лозята.

Там си имаше колиба, покрита с дебел пласт сено, широка и комфортна, с огнище и легло, а пред нея се издигаше чардак на два ката. Лозята ни бяха едно до друго и когато отивахме с дядо за череши или за грозде, винаги изпитвах страхопочитание към пъдаря, кацнал като лешояд на горния кат на чардака, готов да надуе свирката или да викне, щом забележи някой съмнително да се щура из лозята, а самият чардак ми се виждаше висок до небето. Дядо често се отбиваше при него да разменят по някоя приказка и тогава имах щастието да се покача най-напред на долния, а след това на горния кат на чардака, откъдето лозята и съседните две села се виждаха като от птичи полет.

Троцки прекара най-хубавите си години на този чардак. В часовете на пост обхождаше с орлов поглед лозята от край до край, готов като Гюро Михайлов да се принесе в жертва за нашата осветена от конституцията и неприкосновена собственост. На собствеността ни посягаха незаконно само момчетиите, които пасяха добитъка наоколо, и кучетата, тъй че в дългогодишната си практика на страж Троцки не отбеляза ни едно героично дело освен няколко убийства на безстопанствени кучета.

В часове на почивка седеше на долния кат на чардака, ядеше или спеше на тънка прохлада, гологлав и по риза. Само тук, далече от хорските очи, сваляше униформата и амуницията си, но щом лавнеше кучето на човек, за миг я навличаше, макар този човек да бе някоя от дъщерите му. Подобно на рицар без доспехи той, изглежда, загубваше самочувствието си на силна личност и пред никого не се показваше без униформа. Изпод ризата му, разкопчана до пояс и жълто-зелена от пот, се виждаха пилешките му гърди, обезкосмени, бели и кабардясали като тесто, оголените му до над лактите ръце бяха тънки като клечки и той изглеждаше някак жълт като костенурка без черупка или като таралеж без бодли.

Троцки не си ходеше в къщи да яде, а жена му всеки ден му носеше храна за обяд и вечеря на колибата. Когато дъщерите му поотраснаха, най-голямата отмени майка си, а когато тя се омъжи, нея пък отмени по-малката, Радка. По това време нашенци започнаха да правят шосе от съседното село до нашето. Четири години вадиха камъни от кариерата, пренасяха ги, трошиха ги на чакъл и през тези години Радка всеки ден прекосяваше двата шанеца на едно и също място. До завършването на шосето тя порасна, подмоми се и ето че един ден Жендо Иванов Хайдутина прати сватовници при баща ѝ на колибата. Троцки слезе на земята и там прие гостите си. Изслуша ги, изкара една дълга серия тютюнджийска кашлица и ги отпрати:

— Нямам дъщеря за женене!

Имотът му открай време бе в окаяно състояние и сега му се струваше, че ако омъжи и Радка, неминуемо ще го постигне пълна стопанска разруха.

Жендо не само че не се оскърби от категоричния отказ на Троцки, но заяви, че сам ще отиде да се сватосва с него. Всички бяха изненадани от желанието му да вземе на всяка цена Радка за снаха,

още повече че баща ѝ се ползуваше със славата на най-голям мързеливец в селото, а и самата тя не блестеше с особени достойнства. След няколко дни той посети Троцки в сламената му резиденция по тъмно, когато бе запалил огнището и се готвеше за вечеря.

— Наборе, ще почна направо! — каза Жендо, след като се поздравиха и седнаха един срещу друг около огнището. — Може и да се сърдиш, но като имаш дъщеря, а аз — син, значи трябва да си поговорим. Ти си продавач, аз — купувач. Тъй е останало от едно време и тъй ще бъде, дорде има млади и трябва да се женят. Ако ти отърва — ще дадеш дъщеря си, ако не ти отърва — здраве. — Докато говореше така, Жендо извади от една торбичка шише с ракия, парче сиренце, няколко домата и ги сложи върху широкия път, който служеше за софра. — Хайде сега да пийнем по една глътка и да си кажем думата като хората. Ще знаеш, наборе, че не съм дошъл да те кандардисвам, ами да чуя думата ти с ушите си. Каквото кажеш — туй ще е.

— Бе не знам и аз какво да ти кажа. То тъй изведнъж... — окашля се Троцки, пална цигара от огъня и се умълча.

Встъпителното слово на Жендо го поласка и смути, очакваше надменност и укор, а слушаше доброжелателност и уважение, та наистина не знаеше какво да каже.

— Не е речено пък да си кажеш думата начаса. И утре е ден. Да не мислиш, че ако дойдат да искат сина ми за зет, веднага ще им кажа да или не. Ще си помисля, ще си направя сметката. Аз, да ти кажа, наборе, мога и друга снаха да си взема. Що да не мога, да не съм я улав, я последен сиромас! — продължи Жендо, като надигаше шишето за трети път. — Ама Койчо е хвърлил мерак на Радка, не ще друга и не ще. То, ако река, лесно ще му изкарам мерака, ама нали ми е един, хайде, викам си, да не му чупя хатъра. Пък и Радка е момиче на място, нали я гледам, от дете се трепе по къра. Аз, наборе, ти зная болката. Викаш си, на, като я дам на чужда къща, няма да ми остане работна ръка. То така, женското за чужда къща се гледа. Обаче и за тази болка има цяр. Сватове ще бъдем, ще се приглеждаме. Досега с други орталък си правил, отсега нататък с нас ще го правиш. Днес на нашето, утре на вашето, все едно че на обща нива работим.

Троцки гледаше в огъня, пухкаше цигара след цигара и слушаше внимателно. Когато Жендо му обеща помощ в кърската работа, което

означаваше, че ще може и занапред да си лежи на чардака, сам посегна към шишето, пи и го подаде на госта си.

— И аз да кажа едно на здраве! Не съм напротив, само че не сме готови бе, Жендо. Не сме готови. Ако таз работа стане, най-рано идната година ще стане. Момиче с празни ръце не се изпраща.

— За чеиз ли намекваш? Остави таз работа, холан! Че аз за чеиз ли съм дошъл да искам дъщеря ти бе, наборе? Една снаха ако не мога да облека, по-хубаво Жендо да не се казвам. Като е за децата, нищо не ми се свиди и за имот не ламтя. Шейсет декара, къща, добитък, няма да ги замъкна в гроба си. На тях ще остане всичко, нека си правят чеиз колкото искат, нека живеят.

Троцки бе затрогнат от щедростта на бъдещия си сват и най-вече от неговата откровеност. Самотата го отделяше от хората през годините на житейската му зрелост, с никого не бе влизал в конфликт, така че за него всички бяха добри и честни. Сега трябваше да каже и последното си възражение, но вече от чиста куртоазия, както бе прието открай време при такива случаи.

— То туй добре, Жендо, ама такова... май малка е още Радка. Няма напълнени осемнайсе години.

— Бе малка! — каза Жендо. — Нашите майки нали на тез години са се женили. Дето рекъл онзи, жената като я туриш в газена тенекия, покаже ли й се главата, става за оназ работа. Тя е като ластик.

Троцки нямаше какво да възрази и на тази житейска истина и потвърдително се ухили под мустак. Оставаше само една формалност — кога да направят сватбата.

— На Димитровден — каза Жендо. — Оставиш ли я за по-нататък, започват Коледните пости, та трябва да чакаме чак след Нова година. Като сме започнали една работа, да я свършим навреме, няма да я точим като свински черва.

Така и стана. Нашенци бяха донейде шокирани от единогодушието на сватозете, тъй като бяха свикнали на шумни годежарски пазарлъци, но най-много ги изненада това, че бяха се отрекли от порочния аристократичен навик да извличат полза от женитбата на децата си. Бях си дошъл на село за няколко дни, тъй че и аз присъствувах на сватбата. В неделя сутрин, навръх Димитровден, у Троцкови писна гайда и махленските момчетии извиха хоро на двора. В мрачната и душна соба дружките на Радка я обличаха в булчинска премяна,

цапотеха я с разни мазила и припяваха. Дойде и заложникът Иван Шибилев да съобщи, че зетят скоро ще пристигне да отведе булката в черква. В едната си ръка носеше три медени питки, набучени на чимширени клонки, а в другата ръка стискаше за краката огромен петел. На шията на петела висеше везана торбичка, пълна със зърно и сушени плодове. Петелът бе символ на застрашителното мъжество на зетя, а пълната торбичка — на благополучието на бъдещото семейство. Иван Шибилев бе заложник от страна на момъка. Ако той се откажеше от булката, заложникът трябваше да остане като роб у момата, за да изкупи вероломството на своя довереник. Всъщност заложникът изпълняваше длъжността на церемониалмайстор на сватбата и нареждаше кога и какво да се прави. Когато булката бе вече облечена, той изпрати да кажат на зетя да идва. В същото време дотърча човек от Жендови и на ухо му съобщи, че няма кой да отслужи венчавката. За свещеник трябваше да се погрижи кръстникът Стоян Кралев, но Стоян Кралев бе комунист и категорично отказа да влиза в делови отношения с попа. С тази работа се бе заел Жендо и вечерта ходи у попа да напомни за венчавката. Поп Енчо каза, че си знае работата, а сега Жендо го завари да лежи неподвижен като пън, помисли, че старецът снощи е попрекалил с ракийката, и му се сопна от вратата.

— Бе, отче, сватбата те чака, а ти още лежиш!

— Лежа, айол, лежа и не мога да мръдна. Хвана ме кръстът и сякаш на две ме разсече.

— Ама хич ли не можеш да станеш?

— Хич! Само очите и ръцете си мога да мърдам. И по нужда, прости ме, не мога да отида, та попадията ме чишка като дете.

Малак с малак (нашенци и свещеника не бяха оставили без прякор), кой знае какво го е прихванало, та сега ме играе, помисли Жендо и отново кипна:

— Умрял да си, пак трябва да дойдеш в черквата. Инак сватбата ми се разваля, кой ще ми плати масрафа. Щом не можеш да мърдаш, ще те пренесем дотам. Ще изпееш две думи, и толкоз.

— Господ гледа отгоре, чедо! Дъх като си поема, пак ме боли. За ставане, не мога да ставам, ама ти иди във Владимирово и повикай поп Танаса да отслужи венчавката. За днеска се бяхме разбрали да му отида на сбора, а ти му речи, че съм болен, та нека дойде да ме отмени.

Жендо се метна на каруцата, която бе приготвена за булката, подгони конете за Владимирово и само след четвърт час бе вече там. В селото имаше сбор, докато намери къщата на попа, мина още четвърт час, а като я намери, казаха му, че попът заминал за съседното село да извърши погребение и щял да се върне късно следобед. Жендо се видя в чудо. Реши да отиде в това село да вземе попа направо от гробищата, но като си помисли, че на сватбата ще го чакат, без да знаят какво е станало с него, шибна конете по обратния път и се върна. Кръстниците Стоян Кралев и жена му го чакаха пред къщи.

— Кумец, много се забави, какво стана с попа?

— Господ да го убий! — каза Жендо, като скочи от каруцата. — Нощеска кръстът го заболял, та не може да мърда. Ходих до Владимирово да викна поп Танас, отишъл на погребение, да го погребат и него дано! Като не ти трябват, от попове не можеш да се разминеш, а сега една калимавка не можеш да видиш.

Стоян Кралев нетактично се засмя с глас.

— Е, ще направим сватбата по съветски.

— Как по съветски?

— Ами тъй, без поп. В Съветска Русия сключват граждански брак без поп.

— Вие, комунистите, може да се венчавате без поп, ние не можем! — сопна му се Жендо, но се сети, че говори на кръстника си и кисело се усмихна. — Широко ти е около врата, кръстник, и си правиш майтап, а мене яйце ми се пече.

— Щом няма поп, ще отложим сватбата.

— Дума да не става! На пристануша ще я взема, до Нова година няма да чакам, два пъти масраф няма да правя.

Жендо отведе конете под навеса, а Стоян Кралев започна да се разхожда из двора. Той гледаше на венчавката, а и на всички народни обичаи, като на буржоазен предразсъдък и ни най-малко не съчувствуваше на Жендо. Искаше да се откаже и от кумуването, ала не можа да излезе наглава с жена си. Тя вдигна олелия из къщи и заяви, че без него ще кумува, но за смях на селото няма да стане. Открай време семейството им кумуваше на Жендовото, имаха се като роднини и да се отмени това роднинство бе равносилно на кръвна обида. След дълги разпратии Стоян Кралев се съгласи да кумува, но при условие че няма да влезе в черквата, за да не прави компромис с идеите си. Щеше да си

измисли бърбечна криза и чак вечерта да се мерне „за адет“ на сватбата. Жена му трябваше да покани брат си да го замести в черквата, но да го предупреди за бърбечната криза на мъжа си не смееше и през цялото време стоеше нащрек да не би брат ѝ да отиде на сбора във Владимирово или да се запилее нанякъде. Когато научиха, че няма поп за венчавката, и двамата си отдъхнаха и можеха да си отидат у дома. Тогава Стоян Кралев изведнъж се въртна назад и повика Жендо.

— Кумец, я ела насам! Дойде ми една работа наум.

Жендо остави конете и отиде при него.

— Виждам, кумец, че тази сватба ти е оживяла на сърцето, та си викам дали Иван Шибилев не може да свърши работата вместо попа.

— Кръстник! — каза Жендо с пламнало лице. — Ще извиняваш, ти се гавриш с мене! То бива, бива, ама чак толкоз пък не съм очаквал.

Стоян Кралев свойски сложи ръка на рамото му и пошепна:

— Говоря ти съвсем сериозно, кумец. Не се гневи ами слушай хубаво какво ти казвам. Що му викат Пенкилера на Иван Шибилев? Защото знае много мурафети. На всичко отгоре е псалт, попски човек, знае черковните работи по-добре от попа. Ще надене патрахила му, ще изпее две думи, и толкоз. Ходил си да търсиш поп във Владимирово, не си намерил, след туй си ходил в Могиларово и си намерил тамошния. През три села е, нашенци не са му виждали брадата, нито гласа му са чували. И хора няма днеска в село, всички са на сбора. В черквата я влизат десетина души, я не, па и да влязат повече, все бабишкери.

Жендо виждаше, че кръстникът му гледа на работата откъм веселата ѝ страна, защото е комунист и не тачи старовремските обичаи, сърбеше го езикът да му каже, че комунистите са развейпрах хора, както бе му го казвал много пъти, но сега бе хванат натясно и търпеливо изслуша съвета му. И като го изслуша, му се стори, че Иван Шибилев, какъвто е хитър и отракан наистина може да претупа венчавката на бърза ръка вместо попа.

— Ами нулата кой ще подпише? Ако поп Енчо не рачи да я подпише, все едно че венчавка не е имало.

— Ще я подпише, какво ще прави — каза Стоян Кралев и се хвана за кръста. — Бърбекът ме сви яката, май че и аз като дядо поп ще легна. Всяка година по туй време ме свива. Та попът може да

остане на легло една година, кой ще венчава? Трябва да си намери заместник.

— То тъй, ама Иван Шибилев може и да не се съгласи, пък и да се съгласи, на него човек да му няма много вяра. Току-виж, направил някоя магария...

— Иван Шибилев и попът са дупе и гащи. Каквото каже единият, туй прави другият. Ако пък рече да си отвори устата, той ще опере пешкира.

Жендо свали каскета си и се почеса по главата. От косата му се вдигаше пара.

— Бе и аз не знам какво да правя. Ни тъй, ни инак.

Той влезе в къщи, а Стоян Кралев поседна на дръвника. Още не бе допушил цигарата си, и ето че заложникът се зададе откъм градината с петела в ръце, накичен като паун с варакосани китки, пуканки и разни дрънкулки. Бяха му съобщили, изглежда, за какво го викат и веднага влезе в ролята си. Застана пред Стоян Кралев, прекръсти го и смирено каза:

— Бог да те благослови, чедо!

— Е?

— С божията воля всичко ще стане. До един час съм готов и ви чакам в черквата.

Както пред всяка нова лудория Иван Шибилев бе обзет от вдъхновение, изтича до дома си, захлупи петела под една крина, взе каквото му трябваше и отиде при поп Енчо.

Влязох у Радкини тъкмо когато пристигна и зетят. Жендови живееха само през три къщи, но той бе решил да вземе булката с каруца. Конете бяха натъкмени с плетени опашки и сини гердани, а Койчо, въпреки горещината, бе навлечен с черна шуба и астраганен калпак. До него се кипреше деверът с ален байрак, вместо Стоян Кралев до кръстницата седеше брат й. Изобщо зетят пристигна с всички салтанати, сякаш бе тръгнал за булка през девет села и през зимата. Изведоха Радка на пруста да я види народът. Както предполагаше Стоян Кралев, на сватбата бяха останали няколко възрастни съседи, младите хора се изнизаха към сбора във Владимирово. Дружките на Радка припяваха, а тя плачеше, виждаше се как цялата тръпне под булото и едва се сдържа да не викне с глас. Майка й, стрина Груда, търчеше през пруста от едната стая в другата,

суха, с голям, сплескан нос, винаги влажен като плужек, и сякаш всеки миг щеше да застъпи предницата на роклята си и да падне на носа си. Плачът на булката също влизаше в сценария на сватбата. Булка, която не плаче при раздяла с родителите си, не изпитва синовна привързаност към тях и значи не е признателна и добра дъщеря, тъй че бабите се възхищаваха от Радка.

— Машалла, кво хубавичко плаче!

Койчо слезе от каруцата със свитата си — девера, кръстника и кръстницата, — а стрина Груда и Троцки излязоха да го посрещнат. Троцки се появи навън в пълна униформа без снаряжение като войник в отпуск и подаде ръка на зетя да я целуне. Както се видя отпосле, имал скъп гост и през цялото време бе стоял с него в едната стая, за да го забавлява и черпи. Този гост бе бившият фелдфебел Чаков, за когото ще стане дума по-късно.

Койчо застана до бъдещата си съпруга, без да я удостои с поздрав, както се застава до дърво, накокошини се в шубата и не помръдна. Любопитните баби се навираха току под носа му, опитваха се да го заговорят, а той им хвърляше по един поглед с бялото на очите си и мълчеше като ням. Дружките на Радка викнаха „Мома се с майка прощава“, писна и гайдата, а Радка се затресе от плач. Бабите започнаха да се споглеждат и шушукат. Навремето и те бяха плакали под було, както се полага, и намираха, че Радка се престарава и така оскърбява мъжа си.

— Стига, казъм, поплака си за баща и майка, а стига вече!

— Я виж, булото си осополяви!

— Не отиваш на бесило, ами на венчило!

Но колкото по-настойчиво я съветваха бабите да млъкне, толкова повече се нажаляваше Радка и плачеше все по-неудържимо. Изглежда, че бе обзета от истерия и не можеше да се овладее. Както се казва, нещо ме хвана за гърлото и отидох при нея да ѝ предам сватбения подарък. При всяка ваканция ѝ донасях някаква дреболия — пръстенче, герданче или шарена кърпа. Бяхме връстници и до четвърто отделение ходехме заедно на училище. В първо отделение тя остана две години, в трето — две, в четвърто — две и така изкара задължителните седем години за първоначално образование. Лятно време семействата ни работеха заедно на нивата и ние с Радка копаехме или жънехме един до друг. Тя непрекъснато ме питаше за

града, където не бе ходила, как живея там, с какви хора се срещам и най-много се интересувах от градските кокони. Като всяко селско момиче тя изпитваше вроден антагонизъм към градските жени и вярваше, че живеят в райско блаженство, не се трудят, за да не си цапат белите ръчички, и по цял ден си правят тънки разходки по улиците. Както и да се опитвах да разсея наивната ѝ представа за живота в града, тя никак не можеше да повярва, че и там хората се трудят, че повечето са по-бедни от нея и работят за единия хляб. Приказваш тѣй, защото и ти стана гражданин, казваше тя. Като се изучиш, ще доведеш някоя кокона, белосана и червисана, с шарено чадърче да си пази сянка. И като си представяше навярно как тази гражданка неумело се навежда да жъне или копае с чадърче в ръка, Радка се изправяше на чакъма и диво и простодушно се смееше от сърце.

А сега плачеше неутешимо под булото и аз реших да ѝ подаря простата пиринчена гривничка, която бях ѝ купил от града. Подаръците на булката се дават късно вечер в новата ѝ къща, но аз наруших обичая, за да разсея някак истерията, в която бе изпаднала, както си мислех, от прекомерна възбуда. Честитих ѝ сватбата, честитих и на Койчо. Къщите ни бяха само през един плет, заедно бяхме израсли и заедно ходехме на училище. И той като Радка стигна до четвърто отделение, пред прогимназията се стъписа като пред телена мрежа на война и се отказа да я атакува. Казах му да утеши булката си, а той отвърна, без да ме погледне.

— Като иска да леве, нека си леве!

Не можеше да произнася буквата „р“ и съвсем естествена последица от този недостатък бе прякорът Койчо Лалата. За да прикрива недостатъка си, говореше малко, като се стараеше да избягва буквата „р“. При друг случай би казал „плаче“, но сега не бе на себе си. По всичко личеше, че не съзнава защо стърчи пред хората, навлечен с тежка шуба и астраганен калпак, коя е тази, която подсмърча до него, и какво трябва да прави по-нататък.

Взех ръката на Радка и с мъка надянах гривната на едрата ѝ длан с къси и изпечени пръсти. Казах ѝ, че се радвам, задето се омъжва за Койчо, защото отсега нататък, освен роднини, ще станем и съседи, обещах да ѝ донеса през коледната ваканция още по-хубав подарък, пожелах ѝ щастие. Тя притихна за миг, както детето, заглавичкано от нещо, престава да плаче, само раменете ѝ потрепваха от конвулсии.

Може би защото гледах лицето ѝ в ореола на тържеството и през булото, но то ми се стори хубаво и мило, окъпано в сълзи като лицето на разплакано дете. Казах ѝ още нещо, тя стисна ръката ми, наведе се, целуна я и отново заплака. Наложих се стрина Груда да я утешава.

— Стига мар, майка, стига! — каза тя и сама се заплака. — Що плачеш като на умряло?

— Майчицееей! — изпищя Радка пронизително и се отпусна на рамото ѝ. — Майчице миличкааа!

След този вик тя като че се успокои, пооправи се и сама тръгна към каруцата, а Койчо след нея. Качиха се на каруцата, качиха се и кръстниците. Когато излязоха от вратника, Койчо извади пищов от джоба на шубата, гръмна и конете препуснаха в галоп към черквата.

След няколко минути ние, по-младите, бяхме вече в черквата, а старците се помъкнаха след нас. Младоженците току-що бяха влезли и стояха в ъгъла пред една масичка. Дверите на олтара бяха затворени, а везаната завеска спусната и това придаваше на черквата вид на учреждение, което все още не приема посетители. На двата свещника пред олтара, запълнени със ситен пясък, горяха свещи, дебели и дълги колкото кавали, а на полилея не бе запалена ни една свещ. Старците, които пристигнаха един след друг, говореха, че венчавката ще извърши моголаровският поп, и при всеки шум се обръщаха към вратата. Но ето че завеската на олтара се раздели на две, звекна и се разтвори. Разтвориха се и дверите и моголаровският свещеник застана на прага, погледна към младоженците и се втурна към тях. По походката му се виждаше, че е млад човек и че е дошъл да отслужи венчавката колкото се може по-бързо. Косата му, за разлика от косите на другите свещеници, бе късо подстригана, но лицето му бе така обрасло с гъста черна брада, та се виждаше само носът му. В едната си ръка държеше кадилницата, в другата — две свещи, запали ги от свещника и бързо отиде при младоженците. Свали пръстените от ръцете им, даде им по една свещ и размахна кадилницата. Към тавана се източиха сини струйки дим, разнесе се тъжна и сладостна миризма на тамян и восък. И тогава в празната къртяща черква екна звучен фалцет, сякаш запя някой мексиканец.

— Благословен бог наш всегда, нине и присно, и вовеки векооов!

Този почти женски глас, така несъответстващ на орангутанската му брада, прозвуча екзотично-приятно и в същото

време някак кошунствено. Старците, свикнали от години с немощното и пресипнало боботене на поп Енчо, започнаха да се спогледват с недоумение. Но свещеникът спечели симпатиите им още щом изпя първата молитва проточено и мелодично като вариация на народна песен. „Боже всевечний, който си събрал в едно разделените, който си благословил Исаака и Ревека и си ги направил наследници на твоето обещание, ти сам благослови и тия свои раби Койчо и Радка, упътвай ги във всяко добро дело.“ Взе от масичката двата пръстена, прекръсти с тях младоженците и каза, че божият раб Койчо се обручава за божията рабиня Радка, както и Радка за него, и надяна пръстените на ръцете им. След това ги заведе до аналоя, сложи венците на главите им и обяви, че двамата раби са венчани.

Той явно караше по кратката процедура, защото старците започнаха да мърморят, че не прочел ни един тропар, нито дори притчата за сватбата в Кана Галилейска, където младият Исус превръща водата във вино и слага началото на чудесата си. Даде на младоженците да пийнат от чашата, накара ги да обиколят три пъти аналоя и повече нямаше какво да прави. Но мърморенето на старците, че е претупал тайнството брак с непозволена бързина, изглежда, го засегна и вместо да предостави младоженците на близките да им честитят, отвори требника и прочете още една молитва. „Боже на отците и господ на милостта, приеми дошлите пред тебе в твоето свето име и в името на възлюбения твой отрок Исуса Христа! Изгони от душите ни всяка немощ, всяко неверие, всеки дух нечист, мъчителен, подземен, огнен, зловонен, похотлив, златолюбив, блуден, всеки бяс нечист, тъмен, безобразен, безсрамен. Боже, изгони от раба Койчо и рабинята Радка всяко дяволско въздействие, всяка отрова, сладострастие, любовно пожелание, блудство, прелюбодеяние, необузданост, безсрамие. Запази с тях и нашите сърца, защото си силен, господи, и затова на тебе слава отправяме — на отца и сина и светого духа, и сега, и винаги, и вовеки веков. Амин.“

По-късно, когато тази шмекерия се разчу из село, Иван Шибилев най-подробно ми разказа кое как е станало и аз едва тогава си спомних, че със същата брада и азиатските мустаци, тънки и дълги като мустаците на царете от първото българско царство, той играеше някои роли на читалищната сцена. Искал да отслужи цялата венчавка, но по едно време видял, че псалтът дядо Христаки влязъл в преддверието на

черквата и спрял там. Той още от вечерта знаел, че поради болестта на поп Енчо няма да има неделна служба, но звънът на камбаната навярно го изненадал, дошъл да види какво става в черквата и тъй като не бил предизвестен за идването на могиларовския свещеник, с когото се познавал много добре, сигурно щял да обърка работата. Старецът, който се появил в преддверието, бил съвсем друг човек и даже не влязъл в черквата, но Иван Шибилев се смутил и вместо да изпее посланието на апостол Павел до ефесяни например или притчата от евангелието на Марко, изпял молебен за измъчвани от нечисти духове.

Вечерта на връщане от сбора мнозина се отбиха на сватбата и Жендовата къща, кажи-речи, се изпълни с народ. Едни бяха наминали да „сайдисат“ сватбата, други — да похапнат и попият след сбора. Жендо като че бе предвидил този наплив от гости и още след венчавката бе ударил ножа на две шилета и едно прасенце. Насред двора бе поставил столитрово буре, до стълбичката на пруста имаше още едно и гостите, особено пиячите, се тълпяха около тях, наливаха си в тасове и пиеха за здравето на младоженците. Жендо бе вдигнал сватба на широка нога и му се искаше всички да видят това. От време на време излизаше при гостите на двора, черпеше ги, канеше ги да седнат на трапезата и викаше:

— Яжте бе, хора, яжте и пийте, веднъж женя син!

В едната стая бяха събрани по-вътрешните хора: кръстниците, сватове, роднините и, разбира се, бившият фелдфебел Чаков. На края на трапезата седеше гайдар, зачервен като стомана от надуване, до него някаква жена пееше със скърцащ козешки глас, някои се опитваха да ѝ пригласят, други се провикваха и ставаха да играят. Потните стъкла на прозореца дрънчаха от тепането на играчите, двете лампи примигваха и пукаха от дима и пушилката. Няколко пъти се появи и Радка с отметнато на раменете було да досипва ядене или да долива пиене. Свекървата, леля Кита, галъвно я съветваше кое къде да сложи и Радка го правеше с плавни и неосъзнати движения. Ако някой ѝ кажеше нещо, тя го поглеждаше някак учудено, усмихваше се само с устни и излизаше от стаята. Жендо, вече разгорещен и поразгърден, често вдигаше чаша и викаше колкото му глас държи:

— Весел бъди, свато!

— Жив да си, свато! — отговаряше Троцки, който седеше до дясното коляно на бившия фелдфебел и сякаш се боеше, че ще го

оскърби, ако се заприказва с други.

По едно време Жендо извади от джоба си малък барабанлия револвер, насочи го към тавана и гръмна три пъти. Жените изпищяха, гайдата изхълца и млъкна, от тавана, където се появиха три дупки, върху трапезата паднаха парчета мазилка. Отвън на прозореца се залепиха много лица и цялата къща притихна. Жендо усмихнат извади гилзите от барабана и заедно с револвера ги сложи в джоба си. В стаята настъпи неловка тишина. Жените започнаха многозначително да се споглеждат и по лицата им се появи гузно изражение, като че наблизко се върши или ще се извърши нещо тайнствено и срамно, но неизбежно като жертвен обред, което може да се сподели само с поглед.

— Що млъкнахте бе, хора? Ей, Велико, я надуй тулума, че тоз път ние със свата ще станем да ударим табаните! — каза Жендо и взе да налива вино в чашите.

Гайдарят бе излязъл навън, излязъл бе и Иван Шибилев, който при всички случаи намираше с какво да забавлява другите. И тогава Троцки реши, че най-после е ударил неговият час. През цялата вечер бе отдаден без остатък на скъпия си гост и сякаш бе забравил, че е дошъл на сватбата на дъщеря си. Настъпилата тишина изведнъж го изтръгна от обаянието на фелдфебела или по-точно под влиянието на това обаяние започна да разказва с въодушевление своята войнишка илиада. Всички знаеха отдавна тази илиада, но сега с благодарност устремиха очи към него и се приготвиха да слушат. Този самотен човек, който прекарваше живота си, стегнат в калъпа на войнишката си униформа и в компанията на едно подивяло куче, имаше един-единствен коз пред хората — дългогодишното си и трайно приятелство с фелдфебела Чаков, което го издигаше на шеметна висота в собствените му очи и както вярваше, в очите на цялото село.

След минаването си в запаса бившият фелдфебел живееше в едно съседно селце, където жена му бе наследила малко земя. По всичко личеше, че някои неприятни обстоятелства го бяха принудили да се завре в това далечно и пусто селце, защото и сам казваше, че животът му изкомандвал „кръгом марш!“. Троцки бе единственият от бившите му войници в този край, срещнали се, запознали се и оттогава фелдфебелът редовно му гостуваше по всички големи празници. Той бе над седемдесетгодишен, със сплескано като бъклица лице, много

здрав и енергичен за годините си. Ходеше с равна твърда стъпка, сякаш отмерваше такта на полковата музика, само че войнишкият му чар някак нелепо се загрозяваше от нервен тик — събираше трите пръста на дясната си ръка и ги наплюваше няколко пъти. Това наплюнчване на пръстите можеше да бъде, разбира се, и навик, придобит от майчинските му грижи за войниците. Носеше тъмно сако от боядисан войнишки плат, бозав брич и високи ботуши, чийто мирис на вакса оскверняваше домашното благоухание на манджа и празнична радост. Той бе запазил казармените си навици не само в облеклото и поведението си, но и в жаргона си. Когато започваше да се храни, извикваше като в ротна столова: „почвай!“, при ставане — „стани!“, при тръгване — „ходом!“. По-високопоставен гост нямаше и не можеше да има в селото. Той струваше колкото всички знатни особи в околията и големите празници идваха и отминаваха под знака на височайшето му посещение. Радка ми разказваше, че цяла седмица напред баща ѝ правел репетиции със семейството си за посрещането му, учел ги как да стоят чинно пред него, как да му отговарят, как да се „кипрат“ и да не накърняват дори с поглед достойнството му, никой да не сяда, докато той не е седнал, с какво да го гощават и с какъв армаган да го изпратят.

Троцки се задъхваше от престъпна щедрост, късаше от скромното си благополучие, както се къса живо месо от тяло, само и само да приготи за своя идол трапеза, на която можеше да утоли глада си дори ненаситният Лукулус. Тези празници обаче не минаваха в тясна семейна среда, Троцки винаги канеше съседи, защото искаше свидетели на своето тържество. От наша страна постоянни гости бяхме баба, дядо и аз. Ако „козът“ на Троцки пред обществото бе бившият фелдфебел, то дядовият коз бях аз. Можех да казвам някои стихотворения от читанките, дядо се гордееше с моя талант така много, че навсякъде ме водеше със себе си.

Всички седяха на пода, само високият гост стърчеше на трикрако столче пред специално приготвен за него сандък, който се издигаше като амвон над общата трапеза. От този амвон сплесканата му физиономия висеше като луна над главите на хората и ги осветяваше със студеното си благоволение. Никой не се осмеляваше да се усмихне дори наум, когато той наплюваше пръстите си като урочасан, защото всички смятаха, че тези маймунски жестове не са недостатък, а

признак на благородство. Чакаха той пръв да посегне към яденето и тогава отчупваха от хляба. Фелдфебелът не бе ящен и въпреки настояванията на домакините да си взема от всичко, отмерваше залците и глътчиците ракия и много скоро казваше „стига“. Избърсваше устата си с кърпичка и заставаше на амвона си, неподвижен и непроницаем като Далай-лама. Тогава дядо ме побутваше леко по рамото и аз се изправях пред трапезата. Не бе трудно да се отгатнат литературните предпочитания на фелдфебела и още на втората ни среща започнах да му декламирам откъс от Вазовата „Шипка“. Командите на генералите, победното „ура“ на опълченците, громотът на отчаяната битка възбуждаха кухото му въображение, ноздрите му долавяха мирис на барут, сплесканата му физиономия набъбваше от героични чувства, а когато казвах как всеки от нашите юнаци гледа „гърди геройски на смърт да изложи и един враг повече мъртъв да положи“, от устата на фелдфебела като куршум от цевта на пушка се изтръгваше шумно и възторжено одобрение: „Браво, юнак!“ Взната на височайшето му благоволение се накланяше към мен, изваждаше от горното джобче на самото си един лев и ми го подаваше, като преди това ме караше да заставам мирно, да козирувам и да извиквам: „Покорно благодаря!“ Той с удоволствие отбелязваше всеки път, че все по-добре усвоявам войнишкия правилник, а аз забелязвах за себе си, че все повече се радвам на левчето, което ми дава, и все по-упорито усъвършенствувах рецитаторския си талант.

Троцки седеше по турски до ботушите на своя култ, измъчен от ревност и раболепна преданост, гледаше го от долу на горе и чакаше сгоден момент да обърне вниманието върху себе си.

— Аз пък си помня нумера на карабината — казваше той при първия удобен момент. — Две иляди й осемстотин й дивиндесе и пет.

Фелдфебелът се извръщаше към него, поласкан от трайния резултат на просветителската си дейност, пуснала толкова дълбоки корени в съзнанието на бившите му войници и устояла на изпитанието на времето. Троцки го гледаше с верноподанически плам в очите и по това личеше, че е настъпил момент да се отплати още веднъж с добра дума на бившия си командир за вниманието, с което го е удостоявал в казармата. Всъщност той подлагаше себе си и челядта си на фелдфебелската тирания само за да разказва как този сплескан човек го е „млатил“ в казармата толкова пъти на ден, колкото пъти се е

мяркал пред очите му, за да не остане у никого съмнение, че неговият благодетел е изключителна личност. Благодетелят стоеше непроницаем зад сплесканата си маска и от време на време, навярно под напора на най-сладостни спомени, наплюнчваше пръстите на дясната си ръка, сякаш с тази зловеща пантомима искаше нагледно да потвърди своя безспорен принос за формиране душевността на българина.

Троцки започваше с това, че още първия ден грижливата майка на ротата прегледала дрехите на новобранките, намерила въшки на няколко души и така ги напердашила за добре дошли в казармата, та чак мутрите им посинели. Дали им казани да се изпарят, ала, не щеш ли, на другия ден ротната майка пак намерила въшки на двама души, единият от които бил Троцки. Фелдфебелът си свалил поясока и ги нашарил пред строя. Изпарили се пак, ама то въшка, една ходи, хиляда води. Въшка нашенска, гледана за „дамазлък“, през огън да я прекараш, нищичко ѝ няма. То от бой няма да се стреснете, рекъл фелдфебелът, ами я застани мирно и зяпай! Зяпам аз, а той взема една по една гадинките от огърлето на ризата ми и ги туря в устата ми. Ей туканка, на кътника ми. Дъвчи! И аз дъвча. Опапах десетина парчета...

Троцки помнеше номера на карабината си и тази цифра се бе вдълбала завинаги в паметта му като древен скрижал в камък благодарение на наказанията, които бяха повече от самата цифра. С най-голяма наслада и мазохистично сладострастие разказваше за един епичен бой, който фелдфебелът му хвърлил през втората година от службата. „Него ден бях дневален. Ротата излезе навън от града на учение по стрелба. По едно време се връща зводният и право в канцеларията при госин филтебела. Тъй и тъй, няма патрони за учение. Сутринта госин филтебелът беше зает нещо, даде ми ключа от склада и ми поръча да раздам халосните патрони на ротата, а пък аз взех, че забравих. Госин филтебелът даде патроните на зводния и дойде при мен син-зелен, гледа ме и трепери от главата до петите. Редник Статев, заповядах ли ти да раздадеш патрони на ротата? Тъй верно, викам, ама ми излезе из акъла. Сега, казва, ще ти събера акъла в главата. Когато не беше ядосан, повикваше войниците на галено: ей, лайнярин, пунгаш, запъртък! Извика ли ни, редник еди-кой си, ще знаеш, че хубаво не те чака. Посегна с лявата ръка, наведох се наляво, а той ме подпря с дясната. Ха сега пък с дясната, че пак с лявата... Главата ми писна като гайда, едвам се държа на краката си. Закривам лицето си с ръце, въртя

се като пумпал, а той, мирно, та мирно, не мърдай! По едно време рекох да бягам из помещението, а сетне на плаца, та белки ме остави. Хубаво, ама той ме изпревари и затвори вратата. Като няма накъде, хукнах по пътеката между леглата, той подире ми и вика: стой! Да съм знаел да спра, че по-леко да се отърва, щото човекът ми вика, че ако не спра, ще ми наложи още едно наказание за неизпълнение на заповед. Колкото по-голям страх ме фаща, толкоз повече се усилва гневът му. Нали ми е толкоз пипето, не спрях, ами взех да бягам по леглата. Той ме пресрещне на единия край, аз се прехвърлям на другата редица. Вдигна се пушилка в помещението и ние с госин филтебела си играем на гоненица в таз пушилка. Най-сетне издебнах момент и отърчах в калидора. Тамам да се спусна по стълбата, и хоп, спипа ме за врата. Прекара ръката си през поясока ми и ме посурна като сноп по калидора. Хванах се за сандъка, дето слагахме дърва за печката. Той сурне мене, аз сурна сандъка, барабар с дървата. Довлече ме до склада и рече да ме набута вътре, сандъкът широк, не влиза. Пусни сандъка! Не го пускам. Притисна пръстите ми с ботуша, пуснах сандъка. Търкулна ме в склада, заключи вратата и взе да ме млати където свари. Вътре натура, мъжделиво едно, и в ротата няма никой, да извикам за помощ, няма кой да ме чуе. Тоз човек, думам си, не ме бие да ме боли, ами да ме убива. Фана ме страх и се мушнах под рафта като куче под хамбар, кога зор види. Госин филтебелът ме дръпна за краката. Аз се държа за рафта, дорде се строполи отгоре ми и ме затрупа с одеяла, чаршафи и ботуши, паласки и всякакви вещици работи. Задуших се, не мога ни да извикам, ни да се измъкна. Хеле госин филтебелът ме изтегли настрана. Ставай! Слушам! Ще се съжали, мисля си, и ще ме остави, щото за малко не се удуших. Изправих се криво-ляво на крака и чакам да ме освободи, а той, нова работа, вика, ми отвори. Тръшна ме на земята, стъпи с коляно на гърба ми да не мърдам и пак се настърви. Налага ме с колана, сякаш с нож ме реже, пищя колкото ми глас държи, а той: «Млък! Да не си гъкнал, че езика ти ще откъсна. Ако беше изпълнил заповедта ми да стоиш мирно, досега да си забравил боя. А пък ти на криеница ще ми играеш. Под рафта не, ами на майка си в задника да се завреш, и оттам ще те измъкна и пак ще те бия.» И тогава стана каквото стана...

Троцки не успя да стигне до кулминацията на вдъхновения си разказ и трябваше да го прекъсне до акушерската мечта на „госин

филтебела“. Вратата се отвори и в стаята влязоха две жени. Едната носеше с протегнати ръце бяла риза или платно, а другата — лимонадено шише с червена панделка на гърлото. Двете пристъпиха към Троцки с гузни, изплашени лица и тази, която носеше шишето, му го подаде:

— Наздраве, свато!

Троцки надигна шишето, смукна дълбоко, но шишето свирна и не пусна нищо в устата му. Поразклати го, смукна още веднъж и шишето пак свирна на празно. Обърна го с дъното към очите си, видя, че дъното е пробито, и се засмя, като сметна, че му правят някаква шега. Жена му изпищя неистово, удари се с две ръце по челото и замръзна.

— Що пициш ма! — смърми я Троцки и искаше да каже още нещо, но жената, която му бе подала шишето, преглътна, затвори очи и каза:

— Ще пици, я! Щото няма сладка ракия!

На трапезата се възцари злокобна тишина.

— Лъжете! — изпищя пак стрина Груда. — Искате да окепазите дъщеря ми. Къщата ми със срам да дамгосате!

Показаха ѝ отново ризата, тя я отблъсна, промуши се през тълпата, която бе нахълтала в стаята, и излезе. След нея скочи и Жендовица. Тогава поднесоха ризата и на кръстниците да потвърдят безчестието на невестата. Кръстницата я погледна и сведе очи, а Стоян Кралев махна с ръка и с погнуса извърна лице към стената. Той пристигна малко преди Троцки да започне своя разказ за казармата, гледаше бившия фелдфебел с нескрито презрение и не пропусна да го уязви:

— Царска казарма! Всеки глупак с пагони изтезава войниците както си иска!

Стоян Кралев никога не пропускаше удобния случай да zlepостави фашистката власт и да изтъкне предимствата на съветската, макар че селяните го слушаха равнодушно и дори го вземаха на подбив. Немската армия бе стигнала до Кавказ, върховното командване определяше средата на ноември като краен срок за превземането на Сталинград и никой не вярваше в обрата на войната. Дори самите „властници“ в село не се дразнеха от пропагандата му, а, напротив, с удоволствие спореха с него, за да го поставят натясно с

неоровержими факти и да се посмеят над политическата му слепота. Стоян Кралев стоеше срещу тях с голи ръце и непрекъснато повтаряше, че рано или късно немците ще загубят войната. Изглеждаше така непоколебим във вярата си, когато за всички край на войната бе ясен, че противниците му не го смятаха за истински комунист, а за побъркан дърдорко, който едно си знае, едно си бае. А Стоян Кралев си „баеше“ при всеки удобен случай и кажи-речи, от всеки житейски факт съумяваше да направи извод в полза на комунизма. Тази вечер всички бяха потресени от чистата булчинска риза, потресен бе и той, но остана верен на себе си. Положението му на кръстник задължаваше сватове да го слушат и той започна да говори за равноправието на двата пола, осъществено в една велика страна, която сега се бори срещу нашествието на фашизма. Там никога не може да се случи това, което се случи тази вечер, там девойката не може да бъде така унижавана. Тя има право да дружи с когото си иска, сама да избира своя другар в живота и сама да решава с кого и как ще живее. В края на краищата Стоян Кралев стигна до извода, че обичаи като този с булчинската риза са измислени от буржоазията, за да държи жената в безправно положение. Когато се бяхти на нивата наравно с мъжа, готви, чисти и гледа деца, никой не я пита какъв ѝ е халът, а когато си позволи да обича някого и той я измами, тогаз става лоша и нечестна. Откъде знаете, че момичето е ходило с мъж, може тази работа да е от само себе си, и туй се случва. Може пък зетят (тук Стоян Кралев се поколеба да го каже или не), може пък зетят да не си е свършил работата както трябва, момче е още...

— Работата е свършена, кръстник, само че не сега — каза жената, която бе поднесла шишето със сладката ракия. — Нека и така Дона го каже.

Кака Дона бе акушерката на махалата и на нея бе възложено да установи безчестието на невестата.

— Тъй е! — каза тя и скръсти ръце на корема си.

— Че и тъй да е бе, джанъм, какво от това? Бива ли от такава работа да се зачерня момичето? Старите хора са казали, пък и вие, жените, го знаете по-добре, че честта на жената не е под полата, а в главата.

— Направихме каквото се искаше от нас — каза с равнодушието на хирург така Дона. — Оттук нататък да си решават зетят, свекървата

и свекърът.

Зетя и свекървата ги нямаше в стаята, а свекърът седеше с наведена глава и гледаше в празната чаша пред себе си. Като усети, че погледите са отправени към него, махна с ръка и този жест на отчаяние бе така изразителен, че хората го разбраха и се изпълниха с искрено съчувствие към него. Цялото село знаеше, че бе преглътнал гордостта си и сам бе отишъл да се сватоса с Троцки, пристъпи стародавния обичай и само благородството и великодушието спасиха достойнството му от всеобщо порицание и присмех — не поиска зестра, нито дори чеиз от бъдещата си снаха. Сега тя за благодарност го поставя пред това страшно и срамно изпитание — да я приеме ли с безчестието ѝ, или да я върне, след като е дошла в къщата му. Всички очакваха със затаен дъх как Жендо ще реши тази дилема, а колкото до Троцки, той като че не бе осъзнал напълно какво се е случило или го бе осъзнал толкова ясно и трагично, че не бе в състояние да се движи и говори. Седеше блед като платно, само очите му неспокойно шареха от единия до другия край на трапезата, а ръката му лежеше като отсечена на коляното на фелдфебела. Самият фелдфебел пък се бе вторачил в отсрещната стена и повече от всякога приличаше на Далай-лама. Само дясната му ръка, вярна на навика си при всички обстоятелства, се вдигаше към устата му и сред гробната тишина се чуваше как наплюва пръстите си: пю, пю, пю!

— Тъй е то! — въздъхна най-после Жендо. — Когато човек има голям мерак за нещо, то не става.

Тълпата отвън се притисна през вратата и стаята се изпълни до последен предел. Всички искаха да чуят какво ще каже по-нататък Жендо, но той млъкна.

— То е станало вече, кумец! — обади се Стоян Кралев. — Добра и работна снаха си имаш, а това е най-важното. Другото е дивотии.

— Кръстник! — каза Жендо. — Ти се за Русия приказваш, сякаш вчера си дошъл оттам. Аз пък ще ти река, че Русия си е Русия, а ние сме си ние. Там хората може по главите си да ходят, в черква да не се венчават, от един казан да ядат и жените им да са общи. Тяхна си работа. Ние сме прости българи, по български я караме.

— Не е по български, ами по буржоазно...

— Не съм буржоас, нито куманис. Ама знай, че жената честна трябва да отиде под венчило. Жена, дете друг мъж се е клатил отгоре

й, ни майка става, ни къщовница.

— Ще извиняваш, кумец, но приказваш като глупав човек!

— Че може и да съм глупав — каза Жендо. — И ти ще извиняваш, че си ми кръстник, ама като си по-умен, я ми кажи: жена ти пробита ли дойде при тебе и ако беше пробита, щеше ли да я вземеш? Туй ми кажи!

Сред тълпата се разнесе кикот, жената на Стоян Кралев засрамена наведе очи, а той повдигна рамене: с прост човек не може да се говори.

— На тоз свят на всичко се намира лесното — каза така Дона, когато глъчката заглъхна. — Който дробил попарата, ще си я сърба. Петнайсе декара и пепел отгоре.

Каквото се говореше в стаята, мигновено се предаваше от уста на уста на пруста, а оттам на двора, защото чак от двора се чу едно многогласно възклицание: брей, цял имот!

Жендо не подкрепи, ала и не отрече идеята на така Дона нито с дума, нито с поглед. Изглежда, че разочарованието бе притъпило у него всякакво чувство, та всичко му бе станало безразлично.

— С чужда пита лесно се прави помен, Доно! — обади се някой. — Ако беше на мястото на Радка, баща ти щеше ли да даде една педя земя за тебе! И защо се бъркаш в чуждите работи? Жендо ще си каже думата.

— Жендо е като попарен, може да сбърка и после да си бие главата — каза така Дона. — Лелин син ми е, няма да го оставя да го изиграят. Ако не им отърва, да си я вземат назад. Женската чест и по-скъпо струва...

Сега вниманието бе насочено към Троцки. Той седеше все още блед като мъртвец и мълчеше. Мълчеше и идолът му, загледан в отсрещната стена, и от време на време наплюваше пръстите на дясната си ръка. Мълчаха всички и това трая толкова дълго, че стана непоносимо и зловещо. Тогава се появи стрина Груда. Никой не видя как се появи, сякаш се бе промъкнала между краката на хората, опърпана, с паднала на раменете забрадка, изтощена до последни сили и жалка. Застана до мъжа си и му каза спокойно, както може да се каже нещо с безкрайно отчаяние:

— Давай, мъжо, давай, колкото земя искат, пуста да опустее!

Тя бе ходила да говори с дъщеря си в другата стая и с тези думи потвърждаваше безчестието ѝ. Тълпата изстреля нов залп от възклицания. Така едната загадка за тази вечер бе разкрита. Оставаха още две. Кой от селото е озлочестил Радка, женен мъж ли е или ерген (над тази тайна селото щеше да си блъска главата по-късно) и ще даде ли бащата земя и колко ще даде. Бившият фелдфебел Чаков отмести внимателно ръката на Троцки от коляното си, каза „стани“ и стана. Хората се отдръпнаха на две страни, сториха му път и той излезе. Жендо се хвана за челото, стана и излезе след него.

— Е? — запита каква Дона с тон на съдия-изпълнител, както си стоеше права с ръце на корема.

Троцки започна да прави някакви знаци с ръце. Той бе онемял, ала никой от нас не го допускаше тогава и мнозина се засмяха. Отвори уста да каже нещо, от устата му блъвнаха някакви звуци, а очите му изпъкнаха от напрежение. Най-после посочи с ръка каква Дона, взе една лъжица и започна да драска с нея по покривката на трапезата.

— Да пише иска — досети се някой.

— Разбрах — каза каква Дона, отърча в другата стая и на минутата се върна с парче хартия, перодръжка и шише мастило. — Къде е Иван Шибилев да пише.

Заложникът бе изчезнал някъде и Троцки посегна към перодръжката. Каква Дона обърна една празна тава с дъното нагоре, сложи хартията и му подаде перодръжката. Писа дълго и изцапа пръстите си с мастило, а като свърши, каква Дона погледна написаното.

— Пиши кой ден и коя година!

Троцки добави датата и годината, тя подаде хартията на мъжа си и той го прочете с помощта на по-грамотните от него. „Приписувам на дъщеря си Ратка питнайсе декъръ нивъ, Калчу Стетеф Димитрувден 1942 г.“

— Хубаво го насолиха! — каза някой.

Предполагам, че новият му прякор се роди тъкмо в тази минута, защото на другия ден му казваха вече Солен Калчо. Така ще трябва да го наричам отсега нататък и аз.

Виелицата се усилваше, а долу в Пъклото фучеше. Солен Калчо бе изгубил по пътя лявата си ръкавица и мушкаше ръката си ту под яката на полушубката, ту в джоба. Не бяха минали десет минути, откак бе застанал на пусията, и краката му започнаха да мръзнат. Дано

гоначите дойдат по-скоро, че да си ходим, няма защо да берем студ за тоз, дето духа, помисли си той и за кой ли път, от село дотук, се почувствува виновен за тази безсмислена хайка. Защо не отпих от виното на Жендо, господ да ме убий! На гърлото ми ли щеше да спре и да ме задави? Всичко дойде от шишето, ей тъй, изведнъж. Сякаш беше същото шише, дето ми го дадох на Радкината сватба. Щом посегнах към него, и ръката ми се схвана. Пийни една глътка, думам си, хората тебе чакат, на другарска среща си дошъл. Хубаво, ама ръката ми не ще да хване шишето и не ще. Сърцето ми се разгуптя, стана ми едно горещо, нито знам кво да кажа, нито езикът ми се обръща. Мислех, че съм забравил тази работа, а тя стояла като трън в главата ми. Много пъти съм си спомнял за нея вечер и за всичко, що се случи по-нататък, та сърцето ме е боляло от мъка. Много пъти намислях да пречукам Жендо или да му направя нещо такова, че и нему сърцето да се напълни с мъка, ама все си виках: не, не бива. И да го убия, злото, дето ми е сторил, пак ще остане. Няма да го занесе със себе си и тогаз злините ще станат повече. Ала и тръна, повече от двайсет години, не можах да извадя от главата си. Колко неща съм забравил за това време, и хубави, и лоши, а туй го паметья. Паметья го, като да е станало снощи вечер. И все съм се чудил какво нещо е туй човешката памет. Искаш да забравиш нещо лошо, да изчистиш душата си, а паметта го пази цял живот, трижди проклет да е! Ако човек нямаше памет, като ангел щеше да живее на този свят. От нея иде всичкото. Хубаво направи Иван Шибилев, че ни помами към гората. Златен човек е той, хитър. И той, значи, помни оназ вечер с празното шише. И другите я помнят, иначе нямаше да се дигнат като един в тази виелица. Щом се дигнаха, искат да кажат: пепел на миналите работи. Било що било — край, и толкоз. То тъй трябва да бъде. Няма да отидем в гробищата с кирливи ризи...

Но докато се заричаше да забрави миналото, мислеше за една такава виелица, която го бе затрупала в колибата и едва не го задуши. Още същата вечер на Радкината сватба той се прибра в колибата и заживя съвсем сам. И по-рано рядко се срещаше с хора, а след като загуби говора си, не искаше да се среща даже с жена си. На следния ден стрина Груда му занесе храна, но той измуча сърдито и й даде да разбере да не бие път до лозята. Ходеше в село по веднъж в седмицата, и то нощем, за да не се среща с хора, донасяше по една торба хляб, фасул и картофи и си вареше чорбица на огнището. Лозята бяха

опустели, наоколо нямаше жив човек и той остана сам с немотата си като древен исихаст. Искаше да се отдаде на пълно единение с природата, както го бе правил години наред, но в душата му бе се появила празнина, тъмна и непрогледна, и не можеше да изпита като преди сладостната и тайнствена хармония на живота около себе си. Бе придобил сетива и вътрешни очи за този живот, можеше да вижда, да чува и усеща как растат лозите, дърветата и тревите, как цъфтят, връзват плод и умират, за да се родят отново. Не само денем, и нощем в сънищата си наблюдаваше тайнството на растежа и знаеше, че безсловесните растения са живи същества, божествено благородни, най-благородните същества на този свят, които растат, създават и умират в безропотно мълчание, без да се оплакват от природните стихии, без да оскърбяват някого, без да изяждат собствените си плодове, неподвижни и пиещи живота си от дълбините на земята, за да го отдават на другите живи същества. Знаеше, че хората му се надсмиват, задето живее като афоресан, но при всеки допир с тях се усещаше незначителен и безсилен срещу суетата и страстите им и бързаше да се върне в бърлогата си. Самотата и бездействието му възвръщаха силата, равновесието и покоя, от висотата на чардака светът изглеждаше величествен и безметежен, нямаше война, крамоли и вражди, нямаше лъжа и безчестие. Единствената му страст бе войнишката униформа, но и тя всъщност не бе страст, а необходимост. Униформата прикриваше като броня непригодността му към живота и му придаваше известен авторитет пред хората, та дори да е авторитет на длъжностно лице от най-низша степен. По същата причина бе издигнал в култ една нищожна личност като бившия фелдфебел Чаков. Спомените за суровия живот в казармата и за личните му отношения с фелдфебела подхранваха чувството му за мъжественост, сила и физическа издръжливост. И така бе успял да си създаде или да си въобрази едно хармонично, макар и „задочно“ съжителство с хората и света.

Често сънуваше доброто и то му се явяваше насън като черешовото дърво до колибата, отрупано с цвят или плод, устремено към ясносиньото небе. На самия връх на дървото кацваше една мъничка бяла птичка, разтваряше човчица към небето и почваше да пее, само че вместо птича песен из простора се разнасяше звън на камбанки, чисти и благозвучни като детски гласове. Обикновено се

случваше да седи на чардака, всеки път се учудваше на бялата птичка и всеки път откриваше, че не тя, а листата на черешата се полюшват леко от вятъра, докосват се едно друго и пеят като камбанки. И сам той малко по малко се превръщаше в звук от камбанка, летеше в простора, нетленен и лек като душа, и виждаше как всичко по земята е занемяло от блаженство. А злото, макар и да го сънуваше рядко, неизменно му се явяваше като караконджул, какъвто го знаеше от дете, същество неописуемо и страшно, комбинирано от всички хищни зверове и птици, с огромна кръвожадна уста и остри зъби, а понякога с клюн и крила. Заставаше срещу него, готово да се нахвърли отгоре му, а той не се сещаше да вземе манлихерата и да го убие, отстъпваше назад, падаше на дъното на някоя пропаст, а злото го гледаше отгоре и се смееше с човешки смях. В оная вечер на сватбата, когато научи за позора на дъщеря си и го изнудиха да го заплати със земя, пред него се появи злото и застана срещу него от другата страна на трапезата. Мина му през ум, че не сънува и че злото стои срещу него наяве, готово да го разкъса, ала не се изплаши, както се плашеше насън. Поиска само да го запита „защо?“, събра въздух в гърдите си, отвори уста и не можа да произнесе думата. Оттогава тази дума непрекъснато напираше на устата му и все не можеше да я произнесе. Защо Радка се опозори млада и зелена, защо Жендо го изнуди, защо загуби думите си? Защо господ ме наказва с три злини наведнъж, кому съм сторил зло? Този въпрос тегнеше на сърцето му като камък, искаше да го извика с все сила пред света и не можеше. Докато една нощ в началото на декември внезапно връхлетя снежна виелица, затрупа колибата, той проби покрива и се измъкна навън.

Прибра се в къщи, цяла зима не излезе от двора и за пръв път, откак бе станал пъдар на лозята, се залови за домашна работа. В първите дни започна да рине сняг до обора, колкото да стои по-далече от домашните си, за да не ги измъчва с немотата си, а после му стана навик да прави нещо из двора. Цепеше дърва, хранеше птиците и животните и особено приятно му бе да се грижи за двата вола и кравата, изпусталели и измацани с петна от пикоч. Чешеше ги с железния гребен, бъркаше им топла ярма, ставаше нощем да ги подхранва и за два месеца ги оправи. Привечер, когато трябваше да се напоят, стрина Груда или Митка, най-малката му дъщеря, ги откарваше до кладенеца, защото той не искаше да се показва пред хората. Наложиха

се да свали и войнишката униформа, за да не я похаби. Най-напред свали портупея, след няколко дни колана, брича, куртката и най-последно белите като сняг навои. На тяхно място навличаше стари дрехи, останали още от ергенството му, та приличаше на чирак в собствената си къща. Стрина Груда изтъка шаяк, Стоян Кралев му уши без мярка един кат дрехи, така че Солен Калчо посрещна новогодишните празници като цивилно лице.

С Радка не бяха се виждали от сватбата. Стрина Груда я издебваше на чешмата или на бакалницата, но повече от минута не можеше да я задържи. Добре съм, как ще съм, казваше Радка и избързваше напред. При тези кратки срещи тя нито веднъж не погледна майка си в очите и не й каза нищо за себе си. Беше отслабнала в лице и снага толкова много, че едва удържаше пълните менци на раменете си. Стрина Груда се връщаше в къщи разплакана и казваше на мъжа си, че Радка не отива на добре. Той не даваше знак дали чува и разбира какво му говори тя. Обръщаше се настрана или излизаше навън. Но стрина Груда не го оставяше на мира, вървеше подире му и нареждаше:

— Ще я уморят тези хора, Калчо, здравето ѝ ще вземат! На лицето ѝ едни очи останали, отслабнала като вейка. Да отидеш да я вземеш и да я доведеш в къщи!

Веднъж като му говореше така, той я хвана за ръката и ѝ посочи вратата.

— Не викай! — каза по навик стрина Груда. — Ох, боже, обърках се и аз! Какво искаш?

— Бубубу ал въъ! — изломоти той и взе да прави някакви знаци с ръце, а очите му се наляха със сълзи.

— Аз ли да отида?

— Ммм! Аха!

Стрина Груда наметна шала на раменете си и излезе, а той отиде да вземе от коша царевица за кокошките. Сложи няколко кочана в коритцето и преди да влезе в къщи, удари черковната камбана. Звънът отекна в стената на хамбара и отзвуча в далечината. Солен Калчо погледна към черквата и видя голямо ято гълъби да се вият високо в небето. Те правеха широки кръгове над селото и при всеки завой крилете им проблясваха от лъчите на залеза. Солен Калчо свали калпака си и помисли: „Кой ли е издъхнал, бог да го прости!“

Камбаната удари още веднъж, той влезе в къщи, седна до печката и захвана да рони царевича. Вън, на пруста, се чу някакво скимтене, вратата бавно се отвори и на прага застана стрина Груда с шала си в ръце.

— Калчо, отиде си детето ни! Радка почина, Калчо!

Слънцето бе залязло, когато двамата влязоха у Жендови. Жендовица ги посрещна разплакана на двора. Тя бе сама в къщи и не смееше да влезе при покойната. Жендо го нямаше в къщи, а Койчо от няколко месеца бе войник.

Радка лежеше на една страна с разпилени коси в ъгъла на собата, където бе изпъзляла от постелята в предсмъртните си мъки, Солен Калчо пристъпи до нея, взе я на ръце и вместо да я сложи в постелята, понесе я към вратата. Двете жени го гледаха мълчаливо и едва когато той ритна притворената врата и излезе на двора, Жендовица зави като вълчица:

— Сватооо, защо ни взимаш снахицата, защо ѝ вампиросваш душата?

Никога не е била ваша, ни жива, ни мъртва, искаше да ѝ каже Солен Калчо, ала не можеше. Един човек на кон бе препречил вратника, откроен като черен паметник на заревото на залеза. Солен Калчо се промуши между главата на коня и стълба на вратника. Нямаше и да го забележи, ако онзи не бе се обадил.

— Какво правиш, бе?

Солен Калчо не го чу и тръгна по улицата. Щом видя мъжа си, Жендовица го хвана за крака и започна да вика истерично:

— Взеха я! Взеха я! Върни я, за срам ни направиха!

Жендо я ритна с крак по гърдите и подкара коня в двора. После внезапно скочи на земята, върна се, хвана жена си за ръката и я повлече към къщи. В същата минута баба носеше наръч съчки, чу плач и отърча до вратника. „Гледам, Калчо носи едно дете, а Груда върви подире му и плаче като на умряло, разказваше тя отпосле. — Га се приближих, не повярвах на очите си. Калчо носи Радка, както се носи малко дете. Лицето ѝ паднало на рамото му, косата ѝ се разплела и стига чак до кръста му. Предния ден бях ходила у Жендови да им върна тавата, хем да видя Радка. Като се смразиха на сватбата и не си ходеха, Груда все ме караше да наминавам у Радкини, та каквото видя и чуя, да ѝ го казвам. То и да не ходех у тях, всичко се знаеше. Къща до къща

сме, да кихне някой от нас, те го чуват, някой от тях да се прозее, ние го чуваме. Гледам я Радка, залежа се, свива се като котенце под юргана, ни шава, ни приказва. Кво ти е, мар леля, питам я, а тя гледа на една страна, не отвръща. И все тъй...“

Баба пусна съчките на земята и както бе излязла на двора по роба, тръгна със стрина Груда и двете ревнаха в един глас. Към тях се присъединиха още няколко стари жени и започнаха да им пригласят. Солен Калчо вървеше пред тях, прегърнал мъртвата си дъщеря като жива, изпод тежките му стъпки се трошеше крехкият ледец, над притихналото село се носеше злокобният звън на черковната камбана. В къщи жените подкладоха огнището в пишника, напълниха казана с вода и го сложиха на огъня. Чуждите скоро си отидоха и до огнището останаха само баба и стрина Груда. Когато водата се стопли, двете пренесоха покойната, положили я в голямото корито и започнаха да я събличат. Тялото ѝ бе още мургаво и гъвкаво като живо и толкова смалено, че приличаше на заспало десетгодишно дете. От кръста надолу, чак до прасците, бе оплескана с гъста черна кръв, с кръв бе просмукана и ризата ѝ. Двете жени се спогледаха покрусени, после баба каза.

— Помятала е, горкичката...

Стрина Груда изпищя така пронизително и зловещо, че баба се изплаши и като не знаеше какво да прави, започна да се кръсти и да си бие главата с юмруци. Не биваше да се напомня страшното и срамно минало на мъртвото момиче и баба се прокълна за това кошунство. Докато изкъпят покойната, докато я облекат в чисти дрехи и я пренесат в стаята, не си казаха нито една дума. Все така мълчаливо, като се разбираха с очи, положили покойната на постеля, повдигнаха главата ѝ на възглавница и закрепиха запалена свещ в ръцете ѝ. Замириса на восък, на кандило и сух босилек и в стаята се възцари бездиханното и успокояващо тайнство на смъртта.

Като остави покойната на жените да я уредят, Солен Калчо излезе на двора, а оттам в градината. Искеше му се да отиде някъде далече, тръгна да върви и вървя до късна вечер. Наближаваше краят на февруари и зимата бе вече омекнала, през деня грееше слънце и топеше снега, а вечер локвите хващаха ледена корица. Нощта бе сивкавосветла, хладна и мъртвешки пуста, не се виждаше ни един светъл прозорец, не се чуваше ни един звук. Солен Калчо вървеше все

напред и напред с лекота, каквато не бе изпитвал при ходене, сякаш краката му не докосваха земята, а се движеха във въздуха като крила на птица. Някой го хвана за ръката, дръпна го назад и тогава видя Митка, най-малката си дъщеря, която бе застанала до него и го гледаше с разплакани очи.

— Тате, откога те викам! Мама каза да дойдеш в къщи. Няма кой да гледа кака. — Тя го поведе към двора и преди да влязат в къщи, погледна към вратата на обора и каза: — Кравата май ще се отели тези дни. Все лежи, все пъшка...

Нощта прекараха в бдение над покойната, той от едната ѝ страна, стрина Груда — от другата. Митка заспа преди полунощ. През цялата вечер бе тичала да подреди добитъка, ходила бе до чешмата за вода и до дърводелницата да поръча ковчег и щом седна до печката, начаса заспа. Стрина Груда я примъкна до постелята, зави я и пак седна срещу мъжа си. Той бе станал жълт като смин, седеше на трикракото столче с лакти на коленете, не помръдваше и не отместваше очи от лицето на покойната. Така мина цял час, стрина Груда се разтревожи от неподвижния му поглед и за да го разсее, започна да му говори за домашни работи, каза, че е време лукът и чесънът да се засеят, че овцете започват вече да се агнят и в кошарата трябва да се прегради място за майките. Той не даваше знак с ръка или с глава, че я чува и разбира, и стрина Груда се изплаши да не би след като онемя на Радкината сватба, да загуби ума си на смъртта ѝ. Намери цигарите и кибрита на прозореца и му ги подаде, искаше да отмести очите му от покойната, да ги види и да разбере дали е с ума си.

— Друг път кадиш като комин, пък сега не пушиш. Запали си! Хайде, запали си, мъжо!

Той извърна очи към нея и стрина Груда, както се бе навела до лицето му, видя в зениците му топла и смирена мъка, а не студена пустота и безумие. Сърцето ѝ се отпусна, а когато той взе цигара и запали, приседна до коляното му, обгърна го с ръце и заплака.

— Не я гледай тъй! — каза тя през сълзи. — Нея вече бог я гледа. Чиста е душата ѝ, затуй я прибра толкоз рано. Ела сега да си легнеш, че си уморен.

Стрина Груда го отведе в другата стая, положи го в постелята и докато го завиваше, той вече спеше. Събудиха го следобед, когато тръгваха към гробищата. Погребението се извърши бързо и тихо,

старият поп Енчо прочете с пресипнал глас последната молитва и спуснаха ковчега в гроба. Тогава някои жени изплакаха високо, както се полага при раздяла с покойника, а стрина Груда, останала без глас и сили, падна върху пресния гроб. Вдигнаха я на крака, качиха я на волската каруца, с която бяха докарали покойната, и малкото погребално шествие тръгна по обратния път към село. На отиване към гробищата Солен Калчо гледаше само в ковчега, както през нощта бе гледал само лицето на покойната, а сега не отместваше поглед от следата на задното колело. Където извиеше следата на колелото, извиваше и той, и така до в къщи.

На четвъртия ден от погребението на Радка стрина Груда го накара да прекопае малко място за летния чесън. Макар да грееше слънце, земята бе още студена и можеше да се почака, но тя искаше да го залисва с работа. Ако не вършеше нещо, седеше неподвижен, гледаше все в една точка и не искаше да „разговаря“ с никого. Грижеше се както по-рано за добитъка и работеше из двора, само че трябваше да му се напомня за всичко. Сега стрина Груда му даде правата лопата, показва му къде да копае и си влезе в къщи. Той отиде в градината, свали лопатата от рамото си и спря. Завъртя се в пълен кръг, загледан в земята, и пак застана на място. И тогава изведнъж почувствува, че стои на земята с цялата си тежест, обонянието му долови дъха на току-що покарала царевица и дим, чу многозвучните шумове на селото, видя овошките, които издигаха напъпилите си клони към небето, жадни за топлина и простор, видя кръга, който бе отъпкал с краката си през оная вечер, когато бе излязъл от къщи, за да отиде някъде много далече. Спомни си като пробуден от тежък сън, че никъде не бе ходил тогава, а бе се въртял с часове в този безкраен кръг, като кон, завързан за стожер, спомни си как Митка дойде да го прибере в къщи, как цяла нощ бе гледал лицето на мъртвата, без да изпитва скръб и болка, как я погребва, без да хвърли шепа пръст върху ковчега ѝ. Как стана тази работа, запита се той и осъзна, че бе прекарал тези четири дни в някакъв безпаметен и безметежен свят, в който бе гледал на всичко около себе си без мисъл и съвест. От очите му рукоуха безутешни сълзи, а въпросът, който го бе измъчвал месеци наред, отново легна на сърцето му като камък: „Защо господ ме наказва с тези мъки, аз ли съм виновен и за какво съм виновен?“

След вечеря стрина Груда го изпрати да нагледа кравата. Влезе в обора, вдигна фенера над очите си и видя кравата да лежи на една страна с издут корем и отпусната глава. Окачи фенера на гредата и като пристъпи към кравата, видя, че тя е мокра от пот и от нея се показват предните крачета на теленцето. Знаеше, че след предните крачета ще се покаже главичката, приседна на колене и започна бавно да тегли крачетата към себе си. Когато се показаха коленцата, той разбра, че това са задните крачета, и се изплаши. Теленцето се раждаше ненормално и може би мъртво, а можеше и кравата да умре. Какво да правя сега, помисли той и не се сети да повика стрина Груда или някого от съседите. Така мина нощта.

Теленцето се роди живо и здраво на разсъмване, цялото розовочервено, само на главата си имаше бяло петно. Кравата веднага се вдигна на крака и започна да го ближе. Капнал от напрежение и от умора, той поседна върху купчината слама да почине и заспа. И сънува, че седи на горния кат на чардака в лозята, а една бяла птичка кацна на върха на разлистената череша и започна да пее, ала вместо песента ѝ из простора се разнесе звън на камбанки. Както винаги и сега се учуди, като откри, че не птичката, а листата на дървото потрепват от вятъра, докосват се едно друго, звънят като камбанки и всичко наоколо е замряло в радостен покой и блаженство...

Видяхме се през есента на четиридесет и седма година, когато се завърнах от казармата в село. Агитацията за образуване на ТКЗС бе в разгара си. Като повечето от младите хора и аз бях включен в агитаторските групи. Партийният секретар Стоян Кралев ми възложи да агитирам роднините, близките и съседите си и аз започнах със Солен Калчо. Стрина Груда се гърбучеше нещо в градината, прескочих плета и отидох при нея.

— Човекът ми проговори! — каза тя, след като ме здрависа.

Знаех, че човекът ѝ си е възвърнал говора, но си дадох вид, че го чувам за пръв път, за да ѝ доставя радостта още веднъж да го разкаже някому. Скубеше праз, трупаше едрите и крехки стъбла на малки купчинки и аз се наведох да ѝ помогна. И тя ми разказа как една нощ го пратила да нагледа кравата: „Запали фенера, излезе и бая се забави, и аз съм заспала. Като се събудих, то съмнало, а него го няма. Сетих се, че нощес го бях пратила в обора, отърчах там, отворих вратата и кво да видя. Лежи по гръб на сламата с разперени ръце като умрял. Акълът

ми изскочи. Калчо, Калчо, викам, че ме е страх да пристъпя към него, а той рипна, та стана, отвори очи и извика: «Имаме си теленце!» И оттогаз проговори. Ей го на покрива на кошарата, прехвърля керемидите...”

Той бе ме видял вече, докато разговарях с нея, и слизаше по стълбата да ме посрещне. Стори ми се съвсем друг човек, и не за това, че го виждах за пръв път в цивилни дрехи. В израза на лицето му, позастаряло и изпечено, в очите му, в походката му имаше изненадваща промяна, сякаш с военната униформа бе захвърлил и оная непригодност към живота, поради която бе живял с години далече от хората в съзерцателна самотност, за да се отдаде сега на труд и грижи за имота си като всички селяни. Позабърса в панталона ръцете си, боядисани от червения прах на керемидата, здрависахме се и заговорихме кой къде е бил през тези четири-пет години, откакто не бяхме се виждали.

— Рекох да прехвърля керемидите на кошарата, щото от оня ден, като падна първият дъжд, овцете лежат на мокро, руната им се наплескали с кал.

— Че нали овцете ще прекарат зимата в общата кошара?

Казах го уж между другото и шеговито, за да сложа някак началото на агитацията. Той ме погледна така, както щяха да ме гледат отсега нататък всички, които щях да уговарям да станат членове на новото стопанство — с учудване и укор, с насмешка и снизхождение към човека, на когото морето е до колене. И не само с поглед щяха да ми го казват, а с пълен глас: земя нямаш, а и да имаш, от нея няма да си вадиш хляба, затуй не жалиш чуждата. И Солен Калчо щеше да ми го каже по-късно, а сега не подозираше, че съм дошъл да го агитирам, и все пак не ми остана дължен.

— За текезето ли намекваш? Остави се, холан, от половин година вървят подире ми. Носа си да покажеш навън от къщи, лепват се за тебе и подай, та подай молба за членство в текезето, там ти е мястото. Нали е доброволно членството бе, джанъм, защо тогаз ходите подире ми и ме притискате, питам ги. Нямам нищо напроотив, думам им, направете го, както сте го намислили, нека да видим докъде ще докарате работата, ако е хубаво, ще дойдем и ние. Кой е будала да бяга от хубавото? Събраха се, решиха да го образуват, а хора не им стигат. Осемдесет души комунисти имат, ама и те не щат, разбягаха се.

Докато ми даваше инструкции как да ги агитирам, партийният секретар Стоян Кралев ми каза, че Солен Калчо „се писал в опозицията“, и настояваше да разбере на всяка цена сам ли е решил да го направи, или някой друг му е пуснал мухата, и кой е той. Стоян Кралев не любопитствуваше напразно, искаше да узнае кой и как е могъл да превърне в наш политически враг този самотен и малодушен човечец, който и през плет не бе поглеждал политиката.

— Чичо Калчо — казах, — чувам, че нещо към опозицията се навърташ. Не съм знаел, че разбираш толкова много от политика.

Че какво да й разбираш на политиката! — засмя се той простодушно. — Политиката — където ти отърва. Опозицията нищо не ми дава, ама и нищо не ми иска. И комунистите нищо не дават, а всичко искат. И зърното, и млякото, и вълната, и земята. Както са почнали, и гащите ни ще свалят. Каква власт е, дете все иска, а нищо не дава?

Така говореше при всяка наша среща, ала на учредителното събрание изненада идейните си съмишленици от опозицията. Малко преди събранието Стоян Кралев поговори с него насаме кротко и вежливо, както умееше понякога да го прави, и между другото му обеща да го назначи за пазач на бъдещото стопанство. Солен Калчо подписа пред него декларация за членство и от този миг стана един от най-запалените привърженици на текезесето. Още същия ден получи старата си манлихера, която бе конфискувана по Девети, разглоби я, почисти я до последното винтче, сложи двата патрона в паласката и на сутринта се яви пред Стоян Кралев в пълно бойно снаряжение. Поиска да облече и войнишката си униформа, но Стоян Кралев не му позволи.

— Без милитаризъм! Отсега нататък имотът на селото е в твои ръце, пази го като очите си! Кулаците не спят и гледат всякак да нанесат щети на народното имущество. Хванеш ли такъв, арестувай го, рече ли да бяга, стреляй на месо!

— Слушам! — каза Солен Калчо по войнишки.

Обрамчи манлихерата, кривна каскета и пое възлюблената си длъжност, по която от години бе изпитвал скрита, но жива в сърцето му носталгия. И докато в землището се разораваха синори, а хората се блъскаха като риби на сухо, той обикаляше полето с манлихерата на рамо, после сядаше под някое дърво и се отдаваше на съзерцание. Тук, сред природата, потънала в пищна зеленина, пламнала от ярките багри

на есента или пуста и тъжна с черните си угари, Солен Калчо намираще убежище от суровите и жестоки нрави на хората. Както винаги, изпитваше постоянна и необяснима боязън от тях, ала нямаше сили да им се противопоставя и бързо попадаше под тяхното влияние. Въпреки това към никого не изпитваше омраза или какво да е лошо чувство, защото всички хора според него бяха добри. Когато бе по-млад, проявяваше известен практицизъм (макар само и за това, че правеше всичко, за да прекарва в уединение сред лозята, и оставяше цялата кърска работа на женската си челяд) или можеше да се поразсърди на някого за нещо, но през последните години се бе лишил и от тези малки страсти, та стрина Груда понякога го наставляваше и гълчеше. Тя го съжаляваше за характера му, но като гледаше как лесно става маша в ръцете на другите, опитваше се да го вразуми и запази достойнството му.

— Не се събирай с Жендо, той е лош човек! — говореше му тя.

— Че какво му е лошото?

— Дъщеря ти затри млада и зелена, имота ти плякоса, ти си тръгнал с него политика да правиш.

— Не е лош човек той, ами животът е лош.

— А кой го прави лош? Такива като него. Да не речеш, че и Чаков е добър?

— Ами че добър е. Всички са добри, само че, нали ти казвам, животът ги кара да вършат разни работи.

— Боже! — гледаше го жалостиво стрина Груда. — Ти си се пръкнал на този свят само да теглиш!

И наистина Солен Калчо не бе способен на саможертва, а на страдание, и то поради мекия си и доверчив характер. Но страданието, с което бе свикнал като с постоянна и поносима болест, не го докарваше до отчаяние. В дългите часове на размисъл и съзерцание сред природата той стигаше до една и съща мисъл: че хората ще се оправят само ако „дават път на истината“. Но каква бе тази истина, никога не бе мислил, както не си даваше сметка, че може би всеки човек си има истина. Ето защо с доверие приемаше като своя истината на оня, който умееше да му я внуши най-убедително, и така стигаше до парадоксалното положение да служи на своята истина и същевременно на много и чужди истини. Така той се луташе между истините и това именно му причиняваше страдание.

По жетва излезе заповед снопите да се складираат на края на селото и там да се вършеят, за да се вземат навреме и от всички държавните доставки. Мнозина крадяха нощем снопи и правеха черни хармани в потайните места на землището, крадяха царевица, картофи и всякаква храна. Солен Калчо залавяше някои от крадците, ала не стреляше на живо месо, както му бе заповядал Стоян Кралев, нито пък ги арестуваше, защото го примолваха да запази работата в тайна. „Виждаш, че държавата взема всичко, пък и трудовеният, казват, ще бъде по двайсет стотинки, и то чак на края на годината, гладни ще измрем през зимата!“ Е, то така, казваше Солен Калчо, изпълнен с искрено съчувствие, съветваше ги друг път да не правят такъвиз работи, щото е противозаконно, и обещаваще, че няма да ги издаде. Но още на сутринта се явяваше на доклад пред Стоян Кралев или пред председателя и с чиста съвест им казваше истината: къде и кого е заловил в кражба.

Селяните с изненада откриха в него една коварна личност, която умело се е прикривала, докато се добере до лентийската службица, и за да я запази, издава „своите“ на властта, без да му мигне окото. Започнаха арести, следствия и глоби, а един, комуто отдавна търсеха цака като отявлен противник на текезесето, изпратиха на лагер. Мнозина се настроиха срещу пазача и не закъсняха да му отмъстят. Няколко пъти го нападаха нощем из засада, поотупаха го здравата, отровиха прасето му, а веднъж се опитаха да запалят и къщата му. От милицията го питаха познал ли е някого от тези, които са го нападали, и ако бе посочил някого, макар и погрешно, щяха да го накажат или поне да го подложат на следствие, но Солен Калчо не можеше да назове никого. Съмняваше се в някои хора, „ама като не съм чул гласа му и не съм видял очите му, не мога да вкарам човека в беля. Кое то си е истина, истина е!“.

Не забравяше и бившия фелдфебел Чаков. Колкото и да бе зает, намираще време да го спохожда през месец-два, макар и за няколко часа. Отиваше при него с манлихерата на рамо и с паласката на кръста, в която, при двата патрона, винаги имаше и някакъв армаганец. Фелдфебелът бе още държелив, но склерозата го газеше вече здравата и всеки път питаше госта си кой е и откъде идва.

— Аз съм, госин филтебел, Калчо Статев, от втора рота.

— Седни! Откъде имаш тази пушка?

Докато Солен Калчо му обясняваше може би вече за петдесети път откъде и защо я има, фелдфебелът вземаше манлихерата с треперещи, отпаднали пръсти, изтегляше затвора, прицелваше се в някоя точка и натискаше спусъка. После оставяше манлихерата между коленете си и отново питаше:

— Кой ти позволява да носиш оръжие?

— Пазач съм на текезето, госин филтебел.

— Така! Изпълнявай службата точ в точ, инак ще играе дървеният господ. Помниш ли, редник Статев, как те набъхтах аз тебе веднъж в ротното помещение?

Склерозата все още не бе успяла да изтрие от паметта на фелдфебела тези сладостни възпоминания от миналото, сплесканото му, омотано в бръчки лице се оживяваше, измежду жълтите гурели на клепачите му просветваха две немощни пламъчета, а треперещите пръсти на ръката му се повдигаха към устата и вместо да ги наплюе, той ги олигавяше със слюнката си.

— Помня, как да не помня, госин филтебел, млади бяхме, служба служехме.

Жената на бившия фелдфебел бе починала преди няколко години, но той говореше за нея като за жива, викаше я от време на време по име да почерпи госта или говореше несвързано разни глупости, които Солен Калчо се срамуваше да слуша и ставаше да си върви. Какъв човек беше, мислеше той за бившия фелдфебел по пътя. Като викнеше: „Ротааа!“ — на войниците кръвта се смръзваше. Ама така си е то, едни богати, други бедни, едни бият, други търпят, а накрая всички в гроба и там стават добри, каквито са се родили. И с тази хрисима философия, изпълнен с милостивост и съчувствие към оглупелия фелдфебел, се прибираще у дома.

След година и половина стопанството се разтури и Солен Калчо отново попадна под влиянието на опозицията. Както по-рано вярваше, че в общото стопанство е истината и справедливостта, със същата убеденост сега говореше, че без свой имот човек е като без душа и ръце. Бе не е ли свое, не ти е мило, казваше той, а като не ти е мило, толкоз и ще го работиш. На, накараха ни да направим текезесе, а като го направихме, какво излезе? Едно голямо нищо. Не ще го народът текезесето и това си е, а като го не ще, не бива да го насилват. Щото една работа щом стана насила, от нея нищо не чакай. Друго си е

своето, пъпът ти в него фърлен, ден и нощ да се трепеш, няма да ти е тежко.

Пъпът му обаче не бе „фърлен“ в имота му, а нейде другаде. Като всеки съзерцателен и при това слабосилен човек за него физическият труд бе мъчение, не обичаше земеделската работа, не изпитваше и любов към земята си. За разлика от другите селяни, за които собствеността върху земята бе осветено от живота, вековечно и изконно право, той почувствува сътресението на революцията по съвсем други причини. За него колективизацията бе някаква формална промяна в имотното състояние на хората и не го засегна, защото чувството за собственост не бе пуснало корени в душата му. Но бурният живот на революцията го измъкна от хралупата на самотата му, смеси го с хората и му натрапи техните грижи и вълнения. Блъскан грубо от всички страни, той се видя в чудо и като човек без обществен опит, чист и непокуварен, не можеше сам да намери равновесие, търсеше го в другите и вярваше, че го намира в тях.

След година стопанството се основа за втори път, Солен Калчо отново бе назначен за пазач и остана на тази служба до петдесет и пет годишната си възраст. През това време най-малката му дъщеря Митка се омъжи, а жена му почина и зетят дойде да живее у тях. Той излезе много работлив и скопосен момък. Беше един от първите двама трактористи в селото и се ползваше с голямо уважение. Стегна старата къща, пристрои към нея още две стаи, посади ново лозе, а след това се зае с двора, градината и личното стопанство. Солен Калчо се гордееше с него и не пропускаше случай да се похвали, че има „зет като мед“. Зетят може би по-добре от всички познаваше характера на тъста си и го оставяше да живее, както намери за добре. След като напусна службата, Солен Калчо излизаше по никое време и се губеше с часове. Ходеше до лозята или обикаляше полето и се връщаше по тъмно. Зетят виждаше, че душата му се стяга в къщи и тъгува за старата манлихера, която бе носил на рамо, кажи-речи, цял живот, та му донесе от Съветския съюз, където бе ходил на някакви курсове, една двуцевка — ижовка. Изкара му и ловен билет и го направи ловец, за да излиза на полето по няколко дни през седмицата. Малко по малко Солен Калчо се приобщи към другарите си от ловната дружинка, започна да ходи в кръчмата и да си пийва по чашка с другите мъже.

И така до деня и часа, когато стоеше на пусията в гората и премисляше живота си от Радкината сватба до опитването на новите вина в кръчмата. Краката му започнаха да вкочаняват от студ, тъпчеше на място и от време на време подвикваше на гоначите да се прибират по-скоро. Отсреща не се обаждаха, не се обаждаше и Киро Джелебов, който трябваше да стои на стотина крачки от него; откъм дола, изпълнен с бяла, непрогледна мътилка, се чуваше силно фучене. Долу в закътаното преспите сигурно са по-високи от човешки бой, мислеше Солен Калчо, гоначите са затънали и не могат да излязат. От лявата му страна все още личаха следите, които бе направил на идване към пусията, и той реши да отиде при Киро Джелебов, та да видят как да помогнат на гоначите, ако са загазили в дола. И тогава му се стори, че шумата над него се разклати и от нея се отърси облак снежен прах. Стори му се още, че там се мярна силует на човек, и извика:

— Айде бе, хора, идвайте по-скоро, че ще изпукаме в тоз...

Нещо го блъсна в гърдите и го повали на гръб. Главата му потъна в снега и усети по лицето си топлина, която мигновено се разнесе по тялото му. Краката му са вкочанявали и не ме държат, мина му през ум и направи усилие да стане. Обърна се на една страна, загреба сняг и успя да застане на лакти. Снегът все по-силно топлеше лицето му, проникваше в ноздрите и устата му и го задушаваше. С последни усилия се дигна на колене, пое въздух и си спомни, че преди да падне, бе чул слаб пукот, като пукот от счупване на клон. Фъртуната го е прекършила, както прекърши и мене, помисли той, опита да се изправи на крака и се изправи. Но краката му не го държаха, падна отново на колене и едва тогава видя, че снежната яма, в която се бе въргалиял, цялата е изпръскана с червено. Остра, изгаряща като огън спазма раздра гърдите му, той извика нещо, от устата му блъвна гъста черна кръв и от брадата му потече върху снега. Свлече се бавно, както се бе изправил — най-напред по лакти, после по корем, — запълзя към прясната и се напъха под нея. Навън останаха само краката му, обути в гумени ботуши, и по преритванията им, все по-бавни и замиращи, можеше да се установи последният тласък на сърцето му.

ЖЕНДО ИВАНОВ ХАЙДУТИНА

Та питаше откъде го имам този револвер. Ще ти кажа, по-напред да речем още веднъж наздраве. Стоян Кралев ми взе навремето един револвер, ама не знаеше, че имам и друг. Уплаших се тогаз да не го намерят, ако решат да ме обискират, и взех, че го зарових под хамбара. Петнайсет-шестнайсет години оттогава, виж как го изяла ръждата. Намерих го таз есен, като събарях хамбара. Хубаво револверче беше. Даде ми го Иван Пехливанов, когато бях още осемнайсетгодишен. Нали знаеш, че съм от горните села, от Делиормана. Сирак бях, баща ми го убиха през Първата война, имах още един брат и сестра, помалки от мене.

Бях отишъл един ден в гората да докарам малко дърва. Натоварих каруцата и а да потегля, гледам, двама души идват към мене. Да имат около трийсетгодишни мъже, единият с калпак, другият — гологлав. Спряха до мене, седнаха, запалиха цигари. Отде си, момче? Тъй и тъй. Ами ще идваш ли още веднъж за дърва? Ще идвам, казвам. Тогаз да ни донесеш малко цигари, кибрит и нещо за ядене. Един самун хляб и туй-онуй. Този, дето беше с калпака, бръкна в джоба си и ми даде пари. Взех ги аз и потеглих към село. Бая пари ми се видяха и като излязох от гората, спрях на пътя и ги преброих. Двайсет и няколко лева, не бяха малко пари за онова време. Докато разтоваря дървата, мама ходи на дюкяна, купи десетина кутии цигари, кило маслини и кибрит, а хляба, сиренето и някои неща за ядене даде от нас. Даде ми и остатъка от парите да ги върна на хората.

Занесох им каквото носех, нахраниха се и онзи с калпака ме запита дали зная къде е село Писарово. Казах, че съм чувал за такова село, но не съм ходил там. Поразпитаха ме още това-онова и тогаз ми казаха:

— Момче, ти върна от парите, които ти дадохме, колкото трябваше да върнеш, значи си честно момче. Искаме да ти направим едно добро. Ще отидеш в село Писарово и ще намериш джамията. Постелена е с плочи. Ще броиш третата плоча от вратата надясно покрай стената. Ще я подигнеш с ножчето си и ще намериш една торбичка злато.

Дадоха ми една меджидийка и си отидоха. За златото хич не им хванах вяра. Ако знаят къде има торбичка злато, ще отидат да го вземат, няма да го дадат на мене. Добри хора, рекох си, като няма с какво друго, с една меджидийка и с една добра дума ми се отплатиха.

Хубаво, ама след някой и друг ден из село се разчу, че полицията разбила бандата на Карадемирев. Времената подир войната бяха смътни, размирни. В Делиормана и в Добруджа ставаха големи кражби и обири. Много мъже от селата се сдружаваха по двама, по трима и вършеха кражби от името на Карадемирев. Славата му на крадец и разбойник се носеше из целия край.

Като чух за тази работа, взех да си мисля, че ония двамата са били от бандата на Карадемирев, а единият от тях може да е бил и самият Карадемирев. Полицията по петите им, гледат главите да отърват, защо да не направят добро на някой сиромас! Мене срещнали, на мене го направили. Един ден Иван Пехливанов ми каза, че бил намерен убит човек в една колиба в лозята на Гевреклер, през две села от нашето. Този човек бил Паско Наумов от бандата на Карадемирев. Полицията не намерила нищо в него, но подир време се разбра, че бил убит от другаря си Шевкет. Като заспал, Шевкет го убива, взема му златото и забягва в Турция. Той и сега е жив и здрав, държи в Цариград два хотела и голям магазин. Туй го писаха нашите турци, дето се изселиха там.

Което ми каза Иван Пехливанов, излезе вярно и аз разбрах, че при мене са идвали същите хора. Не му го казах, защото ме беше страх от него. По-голям беше от мене, имаше две деца. Другарувах с помалкия му брат и покрай него ме имаше за свой. Буен човек беше и косъмът му не беше чист. Разправяха, че шетал тук-таме из селата, прекарвал коне през границата. Ако му кажех за джамията, можеше сам да отиде и да вземе златото. И на друго не смеех да кажа за тази работа, да не ме нарочат за ятак на разбойниците. Добре, но как да отида сам в Писарово и сам да вляза в джамията! Мина зимата, запролети се, а аз все за тази джамия мисля, все тая торбичка със злато пред очите ми. Нямаше как, пак опрях до Иван Пехливанов. Тъй и тъй, рекох му, зная де има злато — и му разказах случката в гората. Те са били, каза той и очите му светнаха. Още на другия ден запрегна каруцата и двамата потеглихме за Писарово. То беше през четири села от нашето и пристигнахме там подир пладне. Спряхме пред кръчмата и влязохме. Иван Пехливанов имаше аскераркадаш в туй село и пита за него. Делчо се казваше. Пратиха човек да го извика и подир малко той дойде. Почерпиха се с Иван Пехливанов, поприказваха и Делчо ни покани у тях на гости.

Към полунощ отидохме в джамията. Преди да влезем, Иван Пехливанов ми даде този револвер, ей тъй, за всеки случай. Подигнахме две плочи — нищо. Под третата бръкнах аз. Ръката ми потъна надолу, напипах нещо и като го видяхме на свещта, то жълтица. Търсихме още — няма. Другите бяха задигнати от някого. Или Шевкет беше минал да ги вземе, преди да забегне за Турция, или някой от ятаците. Жълтицата дадох на мене. Твой късмет е, казаха, вземи си я. Иван Пехливанов и револвера си не поиска назад. Нека стои в тебе, каза, може да ти дотрябва.

Револверът скоро ми дотрябва. Една вечер Иван Пехливанов ме намери и ми каза, че трябва да свършим една работа. Отидохме в мерата на село Поток и заварихме там Делчо и още един човек. Погледнах го отблизо — Кръстьо Маринов от нашето село. Разбрах, че работата няма да е чиста, но нямаше как, тръгнах с тях. Беше по вършитба време, денем хората вършееха, а вечер пасяха конете си в стърнищата. На разсъмване, когато конярите спят най-дълбоко, Иван Пехливанов задели четири двойки коне и свали букаите им. Качихме се на конете и препуснахме към границата, а тя беше на половин час път. Там ни чакаха четири души, едни говореха български, други — влашки. Взеха конете и изчезнаха оттатък границата, а ние се върнахме в нашенската гора. Седнахме там. Иван Пехливанов извади пари и раздаде на всекиго по една пачка.

Кражбата на конете се разчу още същия ден, по селата плъзнаха полицаи и агенти, разпитват съмнителните и ги задържат в участъка. Скрих парите на сигурно място и си гледах работата на хармана. Иван Пехливанов беше заповядал да не се срещаме тримата, а ако се срещнем случайно някъде, да не се спираме и приказваме. Беше заповядал още никой нищо да не пипа на сама глава, когато трябва, той сам ще нареди как да действуваме. Добре, но Кръстьо разбива една вечер вратата на бакалницата и задига хиляда лева от касата. Свърши я аджамийската, хванаха го и го пратиха в затвора за три години. Иван Пехливанов се изплаши, не го свърта на едно място. Страх го беше Кръстьо да не ни издаде на разпита. Ако признае, че е работил с нас, и ни задържат, ще отричаш всичко, казва, иначе ще изгорим. Поуспокоихме се чак когато издадоха присъдата на Кръстьо и го туриха в затвора. Само че той не дочака да излежи присъдата си и избяга от затвора с още едно момче. Властта ги подгонва и те скитат

месец-два нелегално из делиорманските гори. Веднъж се приближили до едно село и видели няколко момичета да копаят в една зеленчукова градина. Момичетата били балканджийки — надничарки. Отвлекли едното момиче, гаврили се с него известно време, после го убили и го оставили край една гора. Подир тази случка положението им става много тежко. Другото момче се запиява нанейде, Кръстьо останал сам и като няма къде, завръща се в село. Обадил се на Марко Дойнов и той го скрива у тях си.

По туй време Иван Пехливанов беше събрал една малка банда. Шетахме из вътрешна Добруджа и правехме обири на по-богати хора. Една вечер Дойнов отива при Иван Пехливанов и го помолил да прехвърлим Кръстя през границата. Дойнов беше учител в село от много години, правеше всякакви услуги на хората и всички го уважаваха. Кръстьо му беше съсед и той много го обичаше. При един поход през границата взехме Кръстя с нас и го главихме овчар при един човек от село Пъндъклии. Човекът обеща да му извади паспорт от румънците. Ние продължихме към Силистра. Когато ходихме последния път нататък, едно от нашите момчета се загуби. Бяхме седнали посред нощ да си починем покрай едно шосе. Като станавме и извървяхме около километър, видяхме, че един човек липсва. Нямаше как да се връщаме, дадохме два изстрела, почакахме и като не се обади никой, тръгнахме си. Момчето било заспало, събудило се, видяло се само и се изплашило. Помислило, че стрелят румънците, и останало край шосето до разсъмване. Сетне хвърлило оръжието си и тръгнало наслуки. На другия ден румънците го хващат, арестуват го и оттогава му загубихме дирите. Подир месец пак решихме да обиколим силистренските села и ако го открием, да се опитаме да го освободим. Прекарахме няколко дни в една пещера около Силистра. Един румънец ни забеляза и за да избегнем провал, напуснахме пещерата и се оттеглихме към границата. По пътя научихме, че нашето момче румънците го наказали да го хапят полицейски кучета на мегдана в село Карапелит. След туй го закарали във вътрешността и повече не се видя, ни чу.

Не мина неделя, откак се бяхме върнали в село, когато една нощ най-неочаквано пристигна и Кръстьо. Човекът, при когото го бяхме оставили, не можал да му извади паспорт и той се върнал. Докато стоеше в Пъндъклии, вестниците бяха писали, че се дават десет

хиляди лева на онзи, който го залови или убие. Показах вестника на Иван Пехливанов. Той се засмя и каза, че сме си изпуснали късмета. Какво приказваш, рекох му, нали е наш другар? Бе то тъй е думата, казва. Кръстьо го беше страх да отиде у тях си и дойде у нас. Искаше да го прехвърлим в Сърбия. Мислехме и тъй, и инак, най-сетне Иван Пехливанов му каза, че да му направим канал чак до Сърбия, ще трябват пари и за да ги набавим, трябва да оберем ходжата в село Гевреклер. Ходжата беше богат човек, щяхме да отидем само тримата, та каквото вземем, да не го делим на много хора. Кръстьо се съгласи. Тръгнахме една нощ към границата и още не бяхме излезли от лозята, Иван Пехливанов стреля в гърба на Кръстя. Като стреля, толкоз се изплаши, че хукна да бяга и да вика нещо. Едвам го настигнах и успокоих. Изтеглихме трупа на Кръстя към пътя и се върнахме в село. На сутринта Иван Пехливанов се предаде в общината. Закараха го в града, дадох му десет хиляди лева и го направиха стражар. От тези пари на мене не даде нито лев. По-късно като стражар той открадна оръжие от склада на полицията и го туриха в затвора.

Подир него аз станах главатар на бандата и както по-рано продължавахме да шетаме оттатък и отсам границата. Бандата ни беше всичко пет души и за да си осигурим ятаци, разправяхме на хората, че работим от името на Карадемирев. Полицията излови някои от хората му, него не можа да хване и той отново почна да върлува. Септемврийското въстание беше потушено, времената станаха още по-мътни, имаше много недоволства. Карадемирев лъжеше народа, че се бори срещу правителството на Цанков, и много комунисти и земеделци му станаха ятаци. Имаше ятаци и в Румънско, тъй че и там действуваше свободно. Покрай него и нас ни укриваха, съобщаваха ни в кое село кой човек е по-богат, колко стражари има.

Веднъж решихме да оберем кмета на Еничешме. Той беше куцовлах. Богат беше и много мръсен човек. Изтезаваше нашите българи, грабеше ги и ги насилваше да станат румънци. Като него ги имаше много из Добруджа, ятаците ни съобщаваха къде какво престъпление е извършено и кой го е извършил. Имаше бити и убити хора, имаше пратени по затворите. Имаше и такъв случай. Конете на един наш българин влизат в нивата на румънец и поотъпкват малко на края. Онзи вдига пушката и на място убива двата коня. Намерихме го на същата нива по жътва. Привечер жена му си отиде в село, той

остана да пасе конете си. Вързахме устата му с кърпа и го обесихме на крушата с краката нагоре. Сетне заклахме конете и запалихме житото му. Имотът на колонистите беше събран на едно място. Зимни и летни посеви все на едно. Казваха му кадастра. Житото изгоря до клас, а онзи виси на крушата. Свалили го жив, ама опърлен.

Подир някое време научихме, че бирникът в едно село изнасилил едно наше момиче, защото пеело песента на Стефан Караджа. „Караджа дума Русанки“, има такава песен. Момичето турило край на живота си, удавило се в кладенеца. Не щеш ли, туй момиче излезе лелина дъщеря на един от нашите. Жельо се казваше, беше избягал от румънците преди няколко години. Пламна този човек, не можем да го удържим. Ако не дойдете с мене, казва, самичък ще отида и ще видя сметката на моканина. Дигнахме се една нощ и пристигнахме в селото му. Отидохме у тях, поприказвахме с майка му и баща му, хапнахме и отпочинахме. Казаха ни, че бирника вечер го пазели жандармеристите. Стопаните на къщата бяха избягали в България. Жельо я познаваше като своя, защото като малък играел с децата на тези хора и често спял у тях. Месечина нямаше, но светло беше, на небето — звезда до звезда. На долния кат светеше прозорецът, там спял караулът. Трябваше да пипаме тихо, без изстрел, защото селото беше голямо, имало жандармерийска част от двайсетина човека. Бирникът не бил женен, прислужвала му една стара жена, спяла и тя в къщата. То се знае, въоръжен ще е човекът и залостен отвътре, тъй че ще стреля, като види зор, и ще вика за помощ. Вземме и половин тенекия газ, та ако не успеем да го пипнем, барем къщата му да запалим.

В полунощ приближихме къщата и залегнахме до оградата. Часовой не се вижда, не се виждат и хора през прозореца на долния кат. Стояхме тъй около час. От сянката на чардака се показва часовоят, позавъртя се и влезе в осветената стая. Жельо и още един скочиха и право на мястото, отдето се беше показал. Там имало столче и часовоят си седял на него. Подир няколко минути се върна. Същият ли беше или смяната му, не разбрахме. Щом спря, и падна като покосен, не можа да кръкне. Тогаз ние, тримата, изтичахме в караулното. Вътре имаше двама, единият спеше на леглото по гръб, другият беше буден. Дорде отвори уста, аз турих револвера на гърдите му. Запушихме устата му, вързахме и ръцете му и го турихме да легне по очи. Другият още спеше. Какъв беше този човек, уморен ли беше, пиан ли беше, спи като

заклан и не мърда. Събуди се чак когато го обърнахме по очи. Мина много време или тъй ми се стори, а горе в къщата никакъв шум, нито пък Жельо се връща. Пратих единия да види какво става там и той не се върна. Делчо пазеше отвън на двора. Останах самичък в караулното и взех да си мисля, че горе някой е направил клопка на хората ми и да ги лови един по един. Хвана ме страх да не би да дойде караулният началник за смяна. Ако смяната на караула се прави от караулен началник, както е при нас, ще трябва да стреляме. Ония, двамата, лежат по очи, устата им завързани, не зная румънски да ги питам.

Хеле слязоха отгоре и дадоха знак да вървим. Чак когато излязохме от селото, се сетихме, че сме забравили да вземем оръжието на караула, и много се ядосвахме за тази работа. Прекарахме деня в една гора и Жельо разказа как видял сметката на бирника. Най-напред опитал вратата на средната стая, не била заключена отвътре. Светнал с джобното фенерче — на миндера спи жена. Като знаела, че вън пази часовой, сигурно не се е заключвала вечер. Жельо я хванал за гърлото и я питал в коя стая спи бирникът. Женицата облещила очи, едвам диша. Отпусни ѝ гърлото, ще я удушиш, пошепнал му един от нашите. Отпуснал я и женицата му посочила вратата към дрешника. Жельо бил влизал много пъти в този дрешник и знаел, че в него има малка вратичка за голямата стая.

Румънците отмъстиха за бирника. Убиха десетина души от Жельовото село и още толкоз от околните села. За тези убийства писаха из вестниците, нашето правителство протестира пред румънското правителство. Имаше и други чети, които влизаха в Добруджа да наказват за безчинствата над българите. Настана бъркотия, не се знае кой пие, кой плаща. Една нощ, тъкмо да прехвърлим границата, попаднахме на засада. Залегнахме и се приготвихме за стрелба. Решихме, ако са румънци, да пробием със стрелба, та каквото ще да става. Щото имаше и такива случаи. Жандармеристите правят засада и вземат със себе си българи да ни подмамват. Какви сте, викам. Българи, а вие? И ние, казвам, сме българи, да дойде един от вас да го видим. Докато кажа това, един се надигна и дойде при нас. Веднага го познах — Доктора, Димитър Дончев — Доктора. Те бяха комунисти, войвода им беше Дочо Михайлов. Трябва да си чувал за Дочо, за него песни се пееха из Добруджа. Водеше четата на ДРО — Добруджанска революционна

организация. Имаше и ВДРО — Вътрешна добруджанска революционна организация. Двете организации бяха едно, сетне се разделиха и се караха. Дочо се бореше против капитала в съюз с румънските комунисти, а другите против румънското робство.

Както и да е, поприказвахме с Доктора и той ни заведе при четата. И Дочо Михайлов беше там. Казах му, че познавам и него, и Доктора. Щабът им беше в Дживел, през едно село от нашето. Там имаше цяла махала от вътрешна Добруджа и всички бяха Дочевите хора. Бях го слушал няколко пъти да говори по събрания из селата. Е, хубаво, че се познаваме, каза Дочо. Пита ме от кои сме, от ВДРО-то или от Карадемиревите хора и що щем в Румънско. Казах му, че сме ходили да очистим един чокоин, който убил едно българче. Дочо много се ядоса. Е, очистихте ли го? Хъката-мъката, признахме. Парите ей тука, пред мене! Нямахме как, сложихме парите отпреде му. Ние сме пет души, те — дванайсет, въоръжени като редовна войска, с карабини, с бомби бухалки. Искаше да ни вземе и оръжието, но Димитър Дочев се възпротиви. Може, казва, да попаднат на влашки патрул, ще ги избият така с голи ръце. Дочо отстъпи. Този път, казва, ще ви се размине, но втори път срещнем ли ви, ще се разправяме другояче. Заради такива като вас, казва, румънците тормозят народа, за един техен убиват десет наши. Който от вас иска да работи за народната свобода, ще го приемем. Който е решил да граби и убива, ще го махнем от пътя си, защото всичките ви кражби и убийства правителството ги пише на наш гръб. Обещахме, че ще помислим какво ще правим по-нататък, и се разделихме.

По-нататък пак я карахме, както си знаем. Гледахме да се държим по-настрана от Дочовата чета, ала не стана нужда да се пазим дълго време. Подир четири месеца Дочо го убиха и четата му се разпадна. Другия войвода, Доктора, го убиха по-късно. И той щеше да падне още тогаз, но аз му спасих живота. Месец-два подир срещата с тях една вечер пак попаднахме в засада. Помислих, че са Дочовите хора, и си рекох: дотук ще е нашата, този път няма да ни простят. А те излязоха хора на ВДРО-то. Казаха ни, че сме добри момчета, защото и ние като тях се борим за освобождаването на Добруджа от румънско робство, само оръжието ни не харесаха. Оставиха ни пет нови карабини, бомби, патрони и на тръгване заръчаха, ако имаме нужда от нещо, да се обадим на еди-кого си и еди-къде си. В началото на август

пак ни намериха. Обещаха да не ни закачат занапред, ако се съгласим да участвуваме в ликвидирането на една банда от комунисти. Били агенти на Русия, убивали богатите хора и искали да свалят сегашната власт. Румънското правителство пратило нота до нашето и му поставило условие да изтегли комунистическите чети от Добруджа, иначе нямало да отговаря за последствията.

Разбрах, че става дума за Дочо Михайлов. На срещата ни, пък и по събранията, той говореше обратното — че с лични разправии и шайкаджийство доникъде няма да стигнем. Добруджа ще се освободи само ако работим заедно и организираме населението да се вдигне на бунт. Едните тъй говорят, другите — инак, иди разбери кой ти казва истината. То какво ме интересува тяхната истина, нека си вадят очите, само да не ни набъркват в кавгите си. Да ударя Дочо и Доктора в гръб, тази работа хич не ми хареса. Каквито и да са, българи са. Пък и силни бяха. Като научат отпосле, че сме били заедно с полицията срещу тях, нямаше да ни го простят. Взех да ги одумвам, но и тези от ВДРО-то много-много не се церемонят. Направо ни казаха, че ако не помогнем, ще ни издадат на властта. Намерих се между два огъня, ни напред, ни назад.

В края на краищата приех условието на ВДРО-то. Едно, че човек мисли първо за себе си, и, друго, не вярвах, че ще заловят Дочо и Доктора. Те бяха хора опитни и нямаше да се оставят така лесно да ги хване полицията. Към края на август пратиха хабер да се явим в село Гюллери. Настаниха ни в една къща и ни казаха да чакаме там, докато ни повикат. Както научихме отсетне, тези дни Дочовата чета се завърнала от Добруджа и спряла на почивка в Дживел. Издал ги горският. Помня го, беше човек на ВДРО, но името му забравих. Още същия ден пристигат петдесет души полицаи и ги нападат. Четата се оттегля в гората. Тогава повикаха и нас петимата на помощ. Искаха да ни заведат при полицейския началник, той да ни разстави по кордона, но аз отказах. Полицията преследваше Карадемирев, а ние често се прикривахме под негово име, та покрай тази акция можеха и нас да хванат в клопка. Казах, че познаваме гората по-добре от полицаите, и сами се разставихме.

Вардихме два дни и две нощи, полицаите претърсиха гората — нищо. На третия ден мина човек и каза да вдигнем засадата по мръкнало и да чакаме ново нареждане. Имало сведение, че четата се

изтеглила в съседното село Бештепе, та през нощта да я причакаме на границата. Събрахме се петимата да видим какво ще правим по-нататък и зад гърба ни припукаха пушки. На около петстотин метра имаше малка горичка, заобиколена с ниви. Дочо и Доктора, като разбрали, види се, че ще ги открият в голямата гора, влезли в тази горичка. Нямаше да ги открият, ако не беше ги предал Петко Мутафа. От Дживел беше, познавах го и него. Този ден орязвал царевица и по пладне време при него отишъл Доктора да му иска вода. Познавали се отдавна. Доктора пил вода, отнесъл бъкела на другарите си да пият и те и пак се върнал при него. Помолил го да отиде още сега в село и да съобщи на техен човек да се яви вечерта на среща. Мутафа запрегнал каруцата, отива в село, намира човека и му съобщава каквото трябва, сетне отива при старши полия и му казва, че някакви хора се крият в малката горичка.

Два часа продължи пукотевицата. Ние стояхме на края на голямата гора и не знаехме какво става. По едно време в царевицата се мярна човек. Хванал реда и право срещу нас иде, не ни вижда. Излезе от царевицата и налетя отгоре ни. Доктора. Гологлав, с окървавена риза, с бомба бухалка в едната ръка, с пушка в другата, жълт, та бял. Като ни видя на пет крачки отпреде си, посегна да запали бомбата, но аз му извиках: „Докторе, нашите пушки са на рамо, няма да стреляме. Не ме ли познаваш?“ Гледа ме и мълчи. Не ме позна, а и да ме е познал, ще ми хване ли вяра в такъв момент. Върви си по пътя, казах му, все едно че нас ни няма. Той мълчи, не мърда. С едната ръка държи връвчицата на бомбата, дръпне ли я, отива и той, отиваме и ние. Щом не ни вярваш, казвам, оставяме оръжието на земята и тръгваме с тебе, да те изпроводим, докъдето искаш. Свалихме пушките и бомбите от себе си и ги намушкахме в гъстото. Сега, казва, тръгнете пред мене. Вървахме около километър, той ни спря и тогаз каза: „Познах те, как няма да те позная! Нали аз дойдох при вас да видя кои сте. Помислихме, че сте румънци жандармеристи и ви затворихме в капан. А сега сте свободни! Имайте благодарност от нашите другари и сбогом!“ Той тръгна напред, ние обратно, да си вземем оръжието. Колко му беше да му теглим куршума, но сърце не ми даде. Спомних си как оная нощ Дочо искаше да ни обезоръжи, а той му каза: „Дочо, накарахме се на момчетата, нека сами решат ще работят ли с нас или ще се приберат по къщите си. Да не ги пускаме с голи ръце, че власите

може да ги избият.“ Добро ни направи човекът и ние с добро му се отплатихме. Още същата вечер научихме, че Дочо и още един от четата паднали убити, а другите двама се предали.

Та бях започнал да ти разказвам как обрахме кмета на Еничешме. Знаехме, че нея вечер ще бъде на сватба на братовия си син. Хванахме селския караул и се приближихме до къщата. Прозорците зарешетени, на вратите висят по два катинара. Делчо беше едър и силен човек, удари най-напред едната, сетне другата врата и ги откърти с пантите. Влязохме вътре и почнахме да тършуваме. Двамата влязоха в стаите, другите двама се качиха на тавана, а аз се случих в спалнята. Рових, търсих — нищо. Напипах в една възглавница нещо твърдо, отпорих я с ножа и извадих една дебела пачка с банкноти. Колко бяха, не можахме да видим, но едно двайсет хиляди имаха.

Всичко стана за половин час, събрахме се пак и тръгнахме да излезем от селото. Като подминахме последната къща, някой извика: „Стой, горе ръцете!“ Легнахме на земята, дорде решим какво да правим, ако сме попаднали на засада. Жельо знаеше румънски, запита кой е, никой не отговаря. Отпосле научихме какво е станало и кой е извикал насреща ни. Докато сме тършували из къщата на кмета, един от караула се развързал и изтичал да му съобщи. Не щеш ли, същата вечер Карадемирев бил дошъл на гости на куцовлаха и онзи го завел на сватбата. Карадемирев скокнал от трапезата като бесен и накарал всички мъже, които били на сватбата, моментално да направят кордон около селото. Ако знаехме, че имаме работа с Карадемирев, щяхме да се измъкнем от селото по един от различни страни и тъй да го заблудим, а ние се вдигнахме на юруш, гръмнахме по веднъж и тръгнахме през къра. Онзи, дето извика насреща ни, не се обади повече. Чак когато се отдалечихме на двеста-триста крачки, подире ни припукаха пушки и тогаз разбрахме, че сме били заприщени от много хора. Юрнаха се подир нас и пата-кюта, гониха ни половин час и млъкнаха. Тръгнахме покрай гората по на двайсет крачки един от друг. Щом свърши гората, пак се събрахме наедно и ударихме през нивите. Вървахме около час и пред нас се напреди друга гора. Навлязохме вътре, ха по таз пътека, ха по оназ, докато се набутахме в някакъв гъсталак. Уж държим посоката по звездите, а сме се въртели на едно място. Когато се измъкнахме на чисто, звездите взеха да гаснат и откъм изгрева стана светло. До границата остана малко път, на баира

се бялнаха двата поста, нашият и румънският. Разделихме се на две. Ние с Делчо трябваше да минем от едната страна на постовете, другите трима да заобиколят от другата страна.

Бяхме изморени, та като минахме границата, спряхме до една слънчогледова нива да починем. Делчо влезе в слънчогледа по нужда, а аз си съблякох палтото, постлах го и полегнах. И тогаз чух тежки стъпки, изправих се и гледам — един човек препуска на кон покрай слънчогледа право към мене. Като се приближи, видях, че държи пушка, скочих и се изправих на крака. Забелязах, че има мустаци и черно влашко бомбе на главата. И конят му беше черен. Докато посегна за пушката си, нещо ме припали в гърдите, блъсна ме силно и паднах по гръб. Помня като насън как той се наведе над мене и усетих силна болка в лявата страна. Мъчил се да свали торбичката с парите, която бях прекарал през лявото си рамо. Делчо чул изстрела и докато довтаса, онзи вече препуснал през границата. Видял раната в сърцето ми и изтичал в селото за каруца. По пътя ми се проясни и му казах да кара направо в града при доктор.

След пладне стигнахме във Варна. Делчо питал и му казали, че там имало някой си доктор Стаматов, голям специалист — хирург. Имал си частна болница. Почисти ми раната, превърза ме и каза, че трябва да остана в болницата. Цял месец прекарах там. Докторе, питам го всеки път, като ме преглежда, ще стане ли от мене човек. С пари ще те затрупам, само да ме излекуваш. Той мълчи. Чак на дваисетия ден каза: „Момче, голяма душа си имал. Куршумът минал само на един пръст под сърцето ти, без да засегне друго. Толкоз години съм доктор, казва, такова чудо не бях виждал.“ На месеца ме изписа здрав, сякаш нищо не е било. Разплатих му се с две ръце. Чисто злато му дадох от туй, дето го бях скътал. И всяка година му правех курбан на този ден. Занасях му заклано агне или прасенце. Където и да се намирах по туй време, запрягах конете и при него. Докато умря.

Дълго време се мъчихме да разберем кой ме беше застрелял и кой беше взел парите. Най-сетне научихме, че бил Карадемирев. Той сам го казал, да го знаят всички като нас и да не му се бъркат в работата. Оная вечер, щом разбрал, че ни изтървал от селото, взема коне от куцовлаха и с десетина души право към границата да ни причаква. Поставил хората си около пограничните постове, където очаквал да минем, и то отсам, на наша земя. Човек като мене

границата, става непредпазлив като у дома си, както направихме и ние. Карадемирев бил дал дума на куцовлашкия кмет рано или късно да излови всички като нас. Ще ги изтребя, рекъл, до крак, че да си знам другарите и ятаците. И прав е бил. Куцовлахът щял да загуби доверие в него, както и другите му ятаци. Идва ти на гости, яде и пие на трапезата ти, а хората му обират къщата ти. Затуй нея вечер Карадемирев побеснял от яд. А той беше човек, дето не си оставя магарето в калта. Вземел ли някого на мушка, няма отърване. Един от неговите хора се беше полакомил, задигнал от общите пари и изчезнал някъде из България или Румъния. Карадемирев го търсил три години под дърво и камък и го намерил чак в София. Онзи си купил там голяма къща, дюкян в чаршията и го ударил на търговия. Един ден по пладне се почукало на вратата му, той отворил и останал на място. Някой от хората на Карадемирев му теглил куршума и да го няма.

Като оздравях напълно, откупих интизапа от общината. Интизапът е данък, който се плаща на общината при покупко-продажба на едър добитък. Ако купувачът или продавачът избегне да плати данъка или укрие продажбата, аз му налагах глоба в троен размер от интизапа, налагах му и друга глоба от името на общината. По това време заловиха Карадемирев. Кой го беше издал и как го бяха хванали, не зная. Един ден го прекараха през общината за града. Бях отишъл в общината да търся кмета. Влязох в стаята му, него го нямаше, там бяха помощникът му и един старец. Седнах при тях, поприказвахме малко и на улицата изтрополя каруца. Подир малко се отвори врата, влезе един старши стражар и каза, че водят Карадемирев. Не съобщавали предварително по общините, защото се страхували ятаците му по селата да не организират нападение на конвоя. Като чух туй нещо, изтръпнах и намислих да се измъкна навън, но двама стражари докараха Карадемирев. Всички бяха станали на крака. Той влезе, каза „Добър ден, хора“ и седна на стола. Ръцете му бяха вързани, на крака му висеше дебела пранга. Дядо, седни, защо стоиш прав, каза на стареца и се заприказва с него. Сетне се загледа в помощник-кмета, пита го какъв е и се позасмя. Обърна се и към мене, гледаше ме и нищо не казваше. По едно време сякаш се поусмихна, а на мене краката ми се подкосиха. Ако речеше да каже, че ме е познал, че мене е стрелял и от мене е взел парите от кмета на Еничешме, тозчас щяха да ме арестуват и откарат с него. А той каза: „Момче, я ми дай малко вода!“

Взех празното шише от масата и излязох. Зад общината имаше чешма, гледам — под чучура десетина стражари. Почаках да се напият и кроях какво да правя. Да избягам, сам ще се издам, да се върна при него, той може да ме издаде. За нашите работи знаеха и хората, и властите, само че нямаше доказателства. За убийството на човек покрай границата се разчу, но никой не разбра, че съм аз. Не, рекох си, няма да бягам. От гроба излязох, ако река да бягам, всичко ще се разнищи и отиде, та се не видя. Ако ме е познал и ме издаде, ще отричам. На човек като него лесно няма да повярват. Оставих шишето на масата, а той, нали с вързани ръце, дигни го, казва, до устата ми бе, момче. Допрях шишето до устата му, пие и ме гледа. Ту лицето ми, ту гърдите ми. Даде ми знак, дръпнах шишето, по брадата и гърдите му се разля вода. Момче, каза, ръката ти трепери, ще ми строшиш зъбите. Не бой се, сега ръцете ми са вързани. Като каза „сега ръцете ми са вързани“, разбрах, че ме е познал.

След малко го дигнах, раздрънка прангата и излезе. Другите отидоха на двора, аз останах в стаята и през прозореца гледах как стражарите му помагаха да се качи на каруцата. Подир каруцата потегли охраната и хората останаха на двора да гледат, а аз си мислех, че в живота се случват такива неща, дето човек не може и да ги сънува. Карадемирев за малко не ми взе живота, а стана тъй, че пак се срещнахме и аз го поих с вода като малко дете. Не ме издаде, но като си отидох в къщи, размислих и пак ме хвана страх. В съда щяха да го обвинят за убийството, което беше направил отсам границата, в Българско, защото сам беше се признал в това убийство. Щяха да го питат кой е убитият, къде е трупът му и той щеше да каже, че убит човек няма. Има ранен, но оздравял и сега живее еди-къде си. Можеше и очна ставка да поиска.

Цял месец живях като на тръни, все чаках да ме арестуват и да ме закарат в града. Намислих да се махна от нашето село и да се заселя в друго, по-далечно. Тази работа я бях намислил още в болницата, когато животът ми висеше на косъм. Като обикалях селата да си търся място, минах и оттука. Казаха ми, че имало една празна къща. Наследствена къща била, продавала се. Огледах я и още тогаз дадох капаро. Ей таз къща. Хубаво, но брат ми се заяде. Отивай, казва, където щеш, само че с празни ръце няма да ме оставиш. Право казват, че човек тегли най-много от своите. Когато шетах насам-натам, давах му,

не го оставях на сухо. Тогаз беше ерген, оставих го сам да избира — в старата къща ли ще живее, или ще си направи нова, като се ожени. Ожени се и реши да остане в старата къща, но поиска и парите, които му бях обещал за новата. Искал да си купи малко земя. Дадох му ги, а като се наках да се изселя, взе да си прави устата за още. Ще отмъкнеш, казва, скритото злато, ще си купиш някъде голям имот, а аз ще се трепя с двайсетина декара. Рискувал си живота си, но и аз съм рискувал, и аз съм ти брал толкоз време страха и срама, грижил съм се за семейството ти. Ако бяха те пипнали, кой щеше да гледа жена ти и детето ти? Само една дума да изтърва, казва, ще отидеш при Карадемирев, тъй че ще делим всичко. Нямах кой знае колко скрито. Давал бях на ятаци, на другари, на доктори. Останало ми беше, колкото да запуша комин и да купя малко имот. Дадох от него на брата и се преселихме тук с леля ти Кита. Ти не помниш, де ще помниш. Койчо беше на четири годинки, ти на три. Все заедно си играехте, че и заедно спяхте. Една вечер у нас, другата вечер у вас. Постегнах къщата, купих петдесет декара земя, добитък, това-онова и тъй започнах.

Каквото и да разправяш, хубави времена бяха онези. Сега какво е? Справедливост, ред, свобода — вятър. Пак за едни има свобода, за други няма. За една дума я сопата, я в дранголника. Каквото ти рече еди-кой си, туй ще правиш. Имаш думата, ама ще приказваш, каквото му отърва. Нямах свои очи, своя уста, свой ум. Като всички си. Не си уж като тях, а си като тях. Жаба, като всички жаби в гьола. В онези времена сам си бях господар, сам си бях цар. Туря главата в торбата и тръгвам. Не зная подир час какво ще стане с мене, но вървя напред. Каквото и да се случи, аз съм си го направил. Важното е, че светът си е мой. За един ден или за една нощ, но си е мой. Може и живота ти да струва, важното е, че отиваш натам, дето не знаеш какво те чака, какво ще видиш там и как ще излезеш от положението. Не било законно еди-какво си. Че то всичко на този свят е законно и нищо не е законно. Зависи от коя страна го гледаш. Ако ти отърва, законно е, ако не ти отърва, не е законно. Животът тъй е направен, че всеки си има свой закон. И всеки ограбва другия. По-силният ограбва по-слабия, по-богатият — по-бедния, по-умният — по-глупавия. И по-красивият ограбва по-грозния, макар и да не го иска. Щото хората не са еднакви.

Станат ли еднакви, няма да има живот, няма да има кой да ти опече хляб да ядеш.

Имаше навремето един чифликчия Близнаков, владееше около десет хиляди декара земя. Връщахме се веднъж, да го река пак, от поход. Видяхме в една нива много хора, не работят, стоят прави. Минахме покрай тях и спряхме да починем. Гледаме — в нивата праз. Пролетно време, що ще тук този праз, питаме работниците, а те казват, че чорбаджията им дал по десетина парчета праз и по един комат хляб. Не яли прازа, а го набучили в нивата, протестират, значи. Разгеле и чорбаджията пристигна с файтона, видя набучения праз и накара кочияша си да го обере. Утре, казва, ще го изядете, няма да ви храня с мед и масло. Качи се на файтона, а аз го хванах за пеша. Чорбаджи, рекох, гладна мечка хоро не играе. Щом си повикал тези хора да ти работят, ще ги храниш, както и ти се храниш в къщи. Кой си ти, вика, бе, хашлак с хашлак, да ме учиш как да си храня работниците. Хванах го за яката, търкулна се на земята, опрях ножа до гърлото му. Може да съм хашлак, казвам, ама искам да нахраниш хората, инак тъй ще те наредя, че няма да те свърти на едно място. Накарах двама от нашите да се качат на файтона при кочияша и да донесат ядене от чифлика. Ще вземете, казвам, всичко каквото намерите в килера за ядене и след половин час да сте тука. Файтонът потегли, а чифликчията вика: ще те съдя, дето вдигаш нож отгоре ми. В тази държава закон има. Кой си ти да ми командваш? Никакъв не съм, казвам му, а закон има, и не един, а хиляда. Само че сега законът е в ръцете ми. Преди една минута беше в твои ръце, сега е в моите. Който го държи в ръцете си, за него е справедлив. Тъй си приказваме, а работниците му, трийсетина души, слушат и мълчат. Подпрели се на мотиките си, слушат и мълчат, на закона се подчиняват. Файтонът пристигна натоварен с храна: сирене, масло, кисело мляко, луканка и разни други работи. Седнаха работниците, седнахме и ние с тях да похапнем. Чифликчията седи с гръб към всички, пуши и мълчи. Виждаш ли, чорбаджи, казвам му, как мойт закон храни хората, а довечера, като го вземеш пак в ръцете си, ще ги остави гладни.

Навремето, когато не исках да вляза в ТКЗС-то, Стоян Кралев ме обвиняваше, че вървя против закона. Нарече ме покрай другото и убиец. Убил съм дъщерята на Солен Калчо, снаха си, демек. Ти беше на сватбата, знаеш какво стана. Не я убих аз, но работата отпосле се

извъртя, както не я очаквах. Помниш кога се прави шосето, нали? Тогава и пикьора Кунчо ще помниш. Оня, дете живееше в къщичка на колела на края на селото. Фургон ѝ казваха. Месец преди да свърши шосето, минах покрай фургона. Отворен беше, но пикьора го нямаше вътре. Други път, колкото пъти минех оттам, все го виждах да седи на вратата. Отпуснал крака от прага, опрял се на една страна и свири на устна хармоничка. Няма работа, какво друго ще прави. Я спи, я си свирука. Давал съм му дини и грозде, защото пътят за лозята минава покрай него, давал съм му и млечни царевици да си пече. Разменим по някоя приказка, аз тръгна по пътя, той надуе хармоничката. От шуменските села бил, имал жена и две деца. Зиме се прибирал при тях, а лете прекарвал по пътищата.

Та като не го видях тогава, продължих по пътеката между царевицата. Да съм навлязъл стотина крачки, гледам го — стои наред пътеката, а до него някаква жена. Усети ме, изглежда, отдалече и тръгна срещу мене, а жената изтича напред и се изгуби. Разменихме пак по някоя дума, обещах на връщане да му оставя една диня. Направих се, че не видях жената, но като подминах завоя, ударих направо през царевицата. Спрях на края на лозята, почаках малко и по пътеката мина Радка. Тя всеки ден ходеше до лозята да носи храна на баща си. Какво ме интересува кой с кого и за какво се среща, ама човештина. Заяде ме отвътре да видя случайно ли са се срещнали Радка и пикьорът или нарочно. На другия ден наминах пак нататък, когато Радка тръгна да занесе ядене на баща си. Обиколих отстрани, спрях до пътеката и се притаих. Почаках малко, Радка мина, а подир нея и пикьорът. Настигна я, казаха си нещо и влязоха навътре в царевицата. Така през няколко дена все ги засичах на същото място. Веднъж чух Радка да плаче и да му казва: „Прилгваш ме, а сетне очите ти няма да видя.“ Оттогава взех Радка на око. От една махала сме, където да мръдне — на нивата, на чешмата, из двора — все я виждам. Пикьорът си замина и тя взе да се окумва. Туй нещо само аз го забелязах, защото само аз от селото знаех тайната ѝ. Пикьорът сигурно беше я излъгал, че е ерген и ще се върне да се сгодят. Може и ерген да е бил, знаеш ли го. Светът пълен с такива фogaджии. Те са най-сладкодумни пред жените, най-лесно ги баламосват. А Радка, и млада, и глупавичка, колко му е да се хване на въдицата. Майка ѝ се трепе сама по къра, бащата не стъпя в къщата да види децата си, да ги държи изкъсо, да ги

поучи. А сама жена е като кон в полето, дето иска, натам си препуска. И като я гледах как се мятат като риба на сухо, реших да се сватосам с баща ѝ.

Солен Калчо открай време ми беше противен. Нищо лошо не беше ми направил, а пък ми беше много противен. Не знам защо от такива хора като него ми се гади. Не вървят по земята, ами пълзят и луга оставят подире си. Такъв ми се иска да го настъпя и ако не го стрия под петата си, барем да му скъсам опашката. Той е черво, от единия му край влиза храна, от другия излизат лайна. И другите му слагат храната в устата. Баща му беше работен човек и хубава земя му остави, той я заклеяви, на хавра я превърна. Петдесет декара, цял имот е това. Имахме три ниви една до друга. Не го видях ни веднъж да стъпи на тези ниви, да ги натори, изоре или засее. Жена му рови като къртица я сама, я с дъщерите си. Аз ора или сея от едната страна на синора, тя — от другата. Имаше години, когато и тя не ходеше да ги работи, нивите обраснаха с паламида и тръни. И тези плевели се прехвърляха в моята земя, вятърът пръскаше семената им. Идеше ми да тегля плуга през синора, да ги разора и прочистя, ала не може. Не е като нещо да го вземеш и отнесеш. Много години вадеха очите ми тези три ниви и много пъти исках да ги купя, а той не ще. Нямам, казва, земя за продаване. Лежи на чардака в лозята, пухка си цигарки и слуша как пеят птичките. Курорт си кара човекът, а аз се трепя да чистя плевелите, дето се пренасят като заразна болест от неговите ниви в моите. Намерих му цаката най-сетне. Щом замина пикьорът, още на другия ден отидох да се сватосам за дъщеря му. Може да не повярваш, но ако беше се опънал на сватбата, ако беше рекъл не, не давам педя земя, нямаше да му искам ония петнайсет декара. И дъщеря му нямаше да върна назад. Сигурен бях, че подир сватбата щях да работя тази празна земя и все едно че щеше да бъде моя. Добре, но като го видях как си глътна езика и онемя, вземай, рекох си, колкото искаш, на такъв и живота му да вземеш, няма да ти е съвестно, защото светът няма полза от него.

През четиридесет и шеста-седма година се заприказва за ТКЗС, Стоян Кралев и хората му тръгнаха от къща на къща да агитират. Отишли и при Солен Калчо и той обещал, щом се основе текезесето, ще подаде молба за членство. Стоян Кралев му намерил слабото място, обещал да го направи пъдар на кооперативните лозя и той — готов,

само и само да се перчи с войнишка униформа и както по-рано да се излежава на чардака. Научих за тази работа и реших да приказвам с него. Пет години не бяхме разменили дума, мислех, че ми е сърдит и няма да ме погледне. Срегнах го веднъж на пътя и го спрях. Аз приказвам, той слуша. На изборите беше гласувал за република, казах му, че тази работа няма да му се размине току-така, когато дойдат американците и англичаните. Как, казва, ще дойдат? Както дойдоха руснаците. Щом те можах да дойдат, защо ония да не дойдат. Русия излезе мършава от войната, а онези още силни. И опозицията силна. На изборите взехме, кажи-речи, половината от гласовете, а като притиснаха народа с доставки, стана още по-силна. Американците и англичаните само да се покажат на границата, народът ще ги посрещне с хляб и сол. Тъй от дума на дума го убедих да дойде при нас в опозицията. Ще си стоиш настрани, казвам му, и ще си мълчиш. Притиснат ли те, ще казваш, че изчакваш да видиш какво ще бъде в текезесето, ако е хубаво, ще влезеш.

През есента текезесето се основа с шейсет семейства. Гледам списъците — и Солен Калчо кооператор. До другата есен стопанството се разпадна. Разграбиха си добитъка и инвентара, изпокараха се за земята, защото трябваше да прекарват отново синори, стана голяма бъркотия. Е, казвам му на Солен Калчо, много скоро се разбягахте! Тръгнахте към колектива като аслани, върнахте се като насрани. Остави се, казва, тъй се напарих, че отсега нататък ще си имам обеща на ухото. На идната година се заправи ново текезесе и той пак готов да се запише. Навалят го атитаторите — дава им дума да отиде при тях. Дръпнем го ние настрана — отказва се от текезесето. Ту при тях, ту при нас, сякаш няма акъл сам да избира при кого трябва да отиде. А тогаз се водеше борба за всеки човек. Щом първия път текезесето се разтури, втория път пак щеше да се разтури, ако не влезеха повече хора. Обещах да върна на Солен Калчо петнайсетте декара, които бях му взел за зестра, ако не влезе и той в текезесето. По закон те си бяха мои, по чест и съвест — негови, защото снахата се помина много скоро след сватбата. От друга страна, щяха да ми намалят и държавните доставки. Пет години бях работил тази земя, както си знаех, стана земя — корен да боднеш, два ще покълнат. Солен Калчо удържа думата си и аз му дадох земята при условие, че ако се отметне, ще си я взема обратно.

В новото текезесе влязоха повече хора, но, кажи-речи, без добитък. Който имаше две крави, закла едната. Който имаше две прасета, закла едното. Така и с овцете и птиците, да не дават добитъка си в общото и да не им искат повече доставки. В града глад, ще те разкъсат за кило месо, мас или брашно. Селото се превърна на кланица, във всеки двор на леш мирише. Властите ходят, душат — един ще хванат, десет ще се отърват. Наредиха снопите да се вършеят на едно място, та да вземат зърното направо от вършачката. Хората взеха да правят черни хармани. Денем жънат, вечер ходят по нивите, крадат снопи и нощем ги вършеят. Някои бяха направили хармани в гората, долу в чаирите, на разни места из къра и там вършееха. Аз черен харман не съм правил. Знаех, че Стоян Кралев ме държи под око, и не смеех един клас да взема от нивата. Заменях месо за брашно, правех от време на време кираджилък до града, оправях се криво-ляво. Обаче пак намериха да се хванат за мене. Една вечер, като ходили из селото да прислушват по къщите, чули да се тупа у Солен Калчови. Влезли в одаята — жена му Груда бие с прът жито на земята. Задигнала от нивата три снопа и ги замъкнала у тях си. Колкото за беля. Притиснали Солен Калчо, заплашили го със затвор и той, нали е човек кашкав, разказал им какво сме говорили с него, с какво условие съм му дал петнайсетте декара. Демек, аз съм го подкокоросвал. Вкараха го в текезесето още на другия ден, туриха ръка и на петнайсетте декара. Хем не удържа на думата си, хем мене тури на топа на устата.

За Стоян Кралев тази работа беше добре дошла, направи голям капитал от нея и тогаз се хванахме гуша за гуша. Още преди Девети не се разбирахме за политиката, а подир Девети не бяхме се спречквали за нищо. Като се срещнем някъде, ще рече кумец, ще правим ли общо стопанство? Казва го така, на шега, защото знае, че не съм съгласен. А сега дойде в къщи. Самичък бях, жената беше излязла някъде. Дай, казва, револвера. Какъв револвер? Онзи, с който стреля на сватбата. Бръкнах в едно сандъче под кревата, дето имаше разни джунджурии, дадох му го. Имах друг револвер, ей този, дето сега го гледаш. Оня беше ръждясал, от години не бях го употребявал и на сватбата бях гърмьял с другия. Защо ти е, питам, тази верания, нали виждаш, цевта му се запушила, през нея куршум няма да мине. Бе оръжие е, казва, може да се почисти и да влезе в работа. На човек като тебе, казва, не

може да се има вяра. Ти си опозиция, току-виж, вдигнеш оръжие против властта. Ако исках да се боря против властта с оръжие, казвам му, щях да го скрия. Не се боря аз, ами се пазя. Затуй съм с опозицията. Ако ме хванеш да дигам оръжие срещу властта, имаш право да ме съдиш. Ти преди Девети беше опозиция, приказваше за Русия наляво и надясно. Никой нищо не ти стори. Тъй си разбирал живота, тъй си приказвал. Дума дупка не прави. Ако бяха те хванали с оръжие в ръка или когато подпомагаше нелегални, щяха да те пратят където трябва, та и мене щеше да повлечеш...

Имаше и такава работа. През четиридесет и трета пак беше дошъл една вечер в къщи. Научил, че сутринта ще отивам в града, и даде да му закарам един чувал с шаяк. Седни, казва, отгоре му, плат е, нищо няма да му стане. Десет пъти ми повтори улицата и къщата, дето трябва да го оставя, та и досега ги помня. Улица „Чаталджа“, номер 21. Още като ми каза да седна отгоре на чувала, досетих се каква е работата и потеглих. По пътя развързах чувала — вътре дрехи. Десет ката шаячни дрехи — куртки и панталони. Разбрах, че е аджамия и хабер си няма от конспирация, та като наближих града, отбих се от пътя и скрих чувала в една дупка в каменната кариера. Забих една пръчка за знак и продължих по главния път. И добре че го направих. На края на града ме спряха трима полицаи и ме претърсиха. Намерих улицата и къщата, спрях и влязох в двора. Посрещна ме една жена. Искали сте, казвам, месо да купите, та го докарах. Гледа ме, сякаш не й приказвам на български. Седнах на една пейка пред къщата, седна и тя. Казах й, че нося за тях един чувал шаяк, изтича в къщи и доведе един мъж. Разбрахме се къде да ме намери след два часа и той ме намери. На връщане към село го оставих до кариерата, показах му мястото, където бях скрил чувала, и си тръгнах. Още не бях разпрегнал конете, и Стоян Кралев довтаса. Кумец, занесе ли чувала? Не можах, казвам. Спряха ме полицаи на края на града, отвориха го, видяха какво има вътре и го взеха. Искаха да ме арестуват, казах им кой ми го е дал, къде го нося и те ме пуснаха. Заповядаха ми да ти кажа, че съм оставил чувала, където трябва, иначе ще ми духа кон на врата. Вярвам, че няма да ме издадеш, дето ти го съобщих. Пожълтя оня ми ти кръстник, не мога да го позная. На стария комитаджия да се благодариш, рекох му, ако останеше на тебе, две къщи щеше да запалиш. И му разказах кое

както си беше. Отпусна се, дойде на себе си. Кумец, казва, жив да си, голям камък смъкна от гърба ми.

Напомних му за този случай, не му стана хубаво, взе да мънка. Вярно, направил си голяма услуга на партията, не може да се отрече, но и лошото, което правиш сега на народната власт, е още по-голямо. Повече нищо не каза, взе револвера и си отиде. Не се сумясах тогаз да му го предам пред свидетели, да видят, че не е никакво оръжие, и голяма грешка направих. Мина лятото, поде се акция за набиране на нови членове на стопанството. Стоян Кралев започна да привиква в партийното бюро частните стопани и да им поставя въпроса: или — или. Едни подписваха декларация за членство, други отлагаха, трети се криеха. Всички частни стопани Стоян Кралев туряше на един кантар — опозиционери, а опозицията беше обявена извън закона. Щом си опозиционер, значи си народен враг, та излизаше, че половината от хората бяха народни врагове. И мене привика, и на мене постави въпроса до една неделя да вляза в стопанството или да се стягам за път. Щом, казва, се делиш от народа и наливаш вода във воденицата на враговете, и ние ще обърнем другия край. В тебе се намери оръжие и това не е случайно. Имаме сведения, че си един от водачите на опозицията, тъй че прави си сметката, ако не се вразумиш. Нищо не му казах, отидох си. С никого не се срещях, мръкне ли, прибирах се в къщи. Страх ме беше да не ми направят провокация. Зная си характера, посегне ли някой отгоре ми, няма да седя със скръстени ръце. А дигна ли ръка на някого от неговите хора, отърване няма. Из село се разчу, че у мене са намерило скрито оръжие, организирай съм опозицията на въоръжена съпротива. Стоян Кралев пусна този слух, за да има сигурен коз срещу мене и срещу всички частни стопани.

Измина неделата и пак прати човек да се явя в селсъвета. Сам беше в канцеларията, посрещна ме от вратата, даде ми стол да седна, а той прав. Разхожда се напред-назад и мълчи. Каскетът му сталински, само ботуши дето няма на краката. Е, кумец, какво реши? Нямам какво да решавам. Тъй, значи, отказваш да дойдеш при нас? Слушай бе, човек, ти не разбра ли, казва, че за доброто на всички се мъчим? Искаме да направим земята обща, да я работим дружно, да няма вече бедни и богати. Не се надявайте на никакви американци или англичани. Фашизмът падна, победителите си разделихме зоните на влияние — туй за вас, туй за нас, и толкоз. Ти ум имаш ли да вярваш,

че Америка и Англия ще се хванат отново за оръжие? Ами нали, ако обявят война на Съветския съюз заради България, ще трябва да обявят война и за Югославия и Албания, за Чехословакия и Полша, за Румъния, Унгария и ГДР, за половин Европа. Как става тази работа? Обявете трета световна война, дайте още толкоз милиони жертви за угодите на нашенската опозиция, така ли? И да искат да го направят, няма да могат. Връщане назад няма да има, а щом няма да има, защо да губим време, защо да не изградим кооперативното стопанство по-скоро. Социализъм без текезесе не може да има. Народът го иска.

Бе то народът, казвам, чак толкоз не се е юрнал към текезесето, ако го искаше, нямаше да го карате насила, сам щеше да си го направи. А една работа, дето става насила, няма да прокопса, още отсега се вижда. Нали повечето от хората са в общото стопанство, защо получават по двайсет стотинки на трудовен? Защото не работят като земеделци, а като чиновници. Разни бригадири и отговорници ги ръчкат с остен да вършат туй, което по-рано са вършили, без някой да им стои над главите. И все тъй с остен ще върви работата, защото хората не са мравки или пчелички. Интересът клати феса, тъй е било, тъй ще бъде и занапред.

Приказва той, аз слушам. Сетне аз приказвам, той слуша, и тъй около час. По едно време ме прекъсна и викна. Аз, казва, открай време те зная що за стока си, но все съм допускал, че като много други теглиш към частното си от простотия или от инат. Сега виждам, че и в червата си враг на социализма и мястото ти е при твоя идеен водач Никола Петков. От таз минута, казва, те арестувам и те предавам на милицията заради оръжието, което намерих в къщата ти. Извика милиционера, който чакаше отвън, и двамата ме натикаха в мазето. Ти, казва, си убиец. Уби дъщерята на Калчо Статев и сега се опита да си измиеш ръцете, като му върна неговата земя. Заклучиха ме, милиционерът застана вън, до прозорчето, а Стоян Кралев си отиде в канцеларията.

Другото как да е, но туй, дето ме нарече убиец, най-много ме засегна. На младини много пакости съм вършил, кога с право, кога без право, но ръцете си с кръв не съм цапал. Двама души сме наказали със смърт, и то колонисти от вътрешна Добруджа, които са убивали наши хора. И двата пъти други от групата свършиха тази черна работа. И снахата не съм убил. До ден-дневен на никого не съм казвал за

тайните ѝ срещи с пикьора. Ти си първият, на когото го казвам. Още на другия ден подир сватбата пуснах дума из село, че се е срещала с Койчо, а на сватбата съм го премълчал, за да обръсна оная шушумига, баща ѝ, с петнайсет декара зестра. Направих го да я предпазя от хорски одумки. На Койчо и на жената пък казах, че такива работи се случват с някои момичета от само себе си. Казах го и на снахата. Като всяко чудо и туй щеше да мине за три дена. То така и стана. Никой мъж от селото не се похвали, че е имал любов с нея, а и с пикьора никой не я беше видял. Всички повярваха на думите ми и даже взеха да ме хвалят, че съм се изхитрил да пипна голямата зестра. И Койчо не си тури лоша мисъл на сърцето и много се привърза към булчето си. И ние се привързахме към нея, имаме я като дъщеря. Не беше се натрапила на семейството ни, за нищо не беше виновна. Ако беше някоя друга, окото ѝ нямаше да мигне, живота си щеше да живее, все едно че нищо не е било. Друг човек излезе тя. Гузна беше и съвестта я гризеше. Затвори се в себе си, не смееше никого да погледне в очите. Ако не я поканиш на софрата, няма да яде, ако не ѝ кажеш да си легне, няма да легне. Сутрин първа става, вечер последна си ляга, по цял ден крак не подвива. И все мълчи. Ако я запиташ нещо, отговаря, ако не я запrikaзваш — мълчи, с очи разбира какво искаш да ѝ кажеш. Караме я да излиза сред хората, на майка си на гости да отиде, да се поразсее, не ще. Вечер чувам от другата стая да си приказват нещо с Койчо, но какво си приказват, не зная. По новогодишните празници отидохме с Койчо в града, купихме ѝ чепички, кюркче, копринен шал. Сложи ги веднъж и повече не ги погледна. Празниците прекара в къщи, не се показва навън.

През първите дни на февруари взеха Койчо войник. Взеха го предивременно трудовак и го лашкаха по новите земи да прави пътища. Снахата съвсем се умисли, очите ѝ все червени, плаче, когато е сама. Чудим се с жената какво да правим, как да я тешим. Като го нямаше Койчо, още повече се привързахме към нея. Гледаш го, още дете, мъчи се и не можеш да му помогнеш. То не е човек, то ангелче, казва жената и така си беше. Мъчим се да я разсеем, да я развеселим, понякога ще се усмихне, а очите ѝ пълни с мъка, сърцето ти да разкъса. Хиляди пъти се прокълнах, задето се бях полакомил за земята на баща ѝ, ала направеното — направено. През много промеждия бях минал, животът ми на косъм е висял, вярвай бога, тъй тежко никога не

ми е било. Пред очите ти едно дете да се топи като свещ и да не можеш да му помогнеш! Искам да я заведа на доктор, не ще, плаче, сякаш на живота ѝ посягаш. Здрава съм, казва, нищо ми няма. Нищо ѝ няма, а една душа останала у нея. Получи се писмо от Койчо. На мене го даде пощаджията, прочетох го. Службата, пише, как да е, ще мине, най му било мъчно за нея. Сто заръки ѝ дава да се храни, да се облича и да се пази от простуда, че на лято, живот и здраве, ще си дойде в отпуск. Гледай, пише, да си здрава, пиленце, че ако стане нещо с тебе, и мене няма да ме бъде, тъй да знаеш. Дадох ѝ писмото, затвори се в другата стая, до тъмно не излезе оттам. Като види, мисля си, че Койчо толкоз я милее, ще вземе кураж, ще се съвземе. Стана време за вечеря, хã да дойде, хã да дойде да се храним, не идва. Пратих жената да я повика и тя се забави, върна се подир половин час. Сварила я да се гърчи в постелята, питала я какво я боли — нищо, прилошало ѝ малко. Кога я отвила — цялата плувнала във вода. Поискала да ѝ подмени ризата, свила се на кълбо, не дава. Съблякла я насила и какво да види — бременна. Като да е в шестия месец, казва жената, толкова набъбнал коремът ѝ.

Туй нещо не го очаквах. Когато се сватосвах за нея, кой знае защо, и през ум не ми мина, че може да е заченала от пикъора. Военни времена бяха, всеки ден чакахме да вземат Койчо войник или мене да мобилизират, та мислех само как да направя сватбата по-скоро. Старите имат една приказка — детето не е на този, който го е родил, а на този, който го е отгледал. Хубава приказка. Признавам, като чух, че снахата е бременна в шестия месец, първото нещо, което помислих, беше да го роди мъртво. Синът ми чуждо дете да отгледа, копеле да ми е внук, само като го помислих, погади ми се. А снахата не се признала за бременна. От дете имала някаква болест в корема, та от време на време се подувал по малко. Дано е тъй, рекох си. Добре, но жените ги разбират тези работи. Трудна е, казва жената, и то в шестия месец, само че не признава, срамува се, и аз така съм се срамувала от свекърва си. Наистина, че като носеше Койчо, и тя криеше от майка ми чак до осмия месец. И майка ми се е срамувала от свекъра и свекърва си, а баща ми бил войник и за малко не ме родила на нивата. Тъй е останало от едно време, младите булки да се срамуват и крият бременността си от старите. Жената взе да се тревожи, че от сватбата са минали четири месеца, а снахата е трудна в шестия. Казах ѝ, че

Койчо и булката са се любили, преди да се оженят, видял съм ги еднукъде си и затова съм избързал със сватбата, та да не се окепази момичето. Тя го повярва, повярвах го и аз. Щом детето ще се роди в нашата къща, наше ще е, и толкоз.

И тъй щеше да бъде, но снахата не стана вече от постелята. Идваше само на софрата, хапне два залъка и се прибира в другата стая. Жената не ѝ даваше да пипне нищо из къщи. Веднъж като шетала около постелята ѝ, намерила две шишета под възглавницата. Булка, рекла, какво има в тези шишета? Лекарства, майка ми ги прати. Жената помирисала шишетата, едното имало дъх на индрише, другото на лук. Минало ѝ нещо през ума, взела шишетата. Вечерта ме посрещна разтревожена, хем плаче, хем ми разправя, че булката пиела лекарства за помятане — индрише и варени люспи от червен лук. Да нямаш грешка, казвам, защо ще помята? Ами знам ли? А аз знаех и ѝ казах да не се отделя от нея. Цяла неделя не излезе от стаята ѝ, спеше с нея, хранеше я като дете. Една вечер излязохме за малко от къщи. Кумци имахме, Илия-Добревите, на кръщение ни поканиха, та нямаше как да не отидем. За малко, за малко, че до среднощ. Върнахме се в къщи, гледаме — прозорецът на булката свети, а при нея баба Керка. Знаеш я, и на тебе е бабувала. Щом ни усети, и хукна да си ходи. Хванах я за ръчичката, върнах я в къщи. Защо си дошла по туй време и кой те е повикал? Ами че булката Радка ме повика. Самичка ли дойде у вас да те вика? Самичка. Трудна ли е? Не е трудна, коремът я боли, тези дни ще ѝ паля гърне. Аз тебе тъй ще те опалая, рекох ѝ, че няма да си събереш дъртите кокали. Още веднъж стъпиш ли в къщата ми, жива няма да излезеш. Ако знаех какво е сторила на булката, наистина жива нямаше да я пусна от къщи. Изгоних я и влязох при булката. Защо бе, къзъм, защо си ставала от постелята да ходиш по тъмно на другия край на селото? На тоз хал бива ли да излизаш, нали ще се простудиш? На доктор, думам ѝ, искам да те заведа, не искаш, а таз баба сама си тръгнала да викаш. Тоз стол да продума, и тя ще продума. Като болно добиче. Хем помощ чака от тебе, хем се плаши.

Жената остана да спи при нея, а аз се прибрах в другата стая. Заспал съм на разсъмване и сънувах Койчо гол. Уж там някъде, където служи, а в нашия двор, ей там, до оградата. Другите войници облечени, а той съвсем гол, копае с кирка и се смее. Що, казвам му, не се облечеш, не те ли е срам тъй да стоиш, всички облечени, ти гол? Не ме

е срам, казва, защо ще ме е срам. И пак се смее. В туй време долетя отнейде една голяма птица. Коремът ѝ отпорен, червата ѝ се виждат, кръв капе от нея. Гарван ли беше, орел ли беше, не знам. Спусна се над Койчо, подхвана го с нокти изпод мишниците и га-га — понесе го към небето, а той все се смее. Изплаших се да не го изтърве от толкова високо, извиках и се събудих. Голо да сънуваш не е на хубаво. Станах и бързам да питам как е снахата. Като ме видя на пруста, жената излезе от стаята разплакана и каза, че снахата се гърчи от болка, изпада в безсъзнание и бълнува. Ту за Койча приказвала, ту за някакъв си Кунчо. Кой ли ще е този Кунчо? Знам ли, рекох ѝ, болен човек всичко приказва. А Кунчо беше пикьорът. Преди малко дошла на себе си и рекла: „Ще родя и ще умра. Баба Керка снощи ми разкъса корема с вретено. Не искаше да го прави, дадох ѝ единия пендар, съгласи се.“ Подир сватбата бях ѝ подарил четири пендара, тя да вземе да даде единия на онази вещица. Бягай за доктор, казва жената, отде-отде намери доктор и го докарай. Къде ти доктор в ония времена по селата? И акушерки нямаше. Само в Добрич можеше да се намери доктор, но дали ще се съгласи да дойде още сега?

Докато се чудим и маем какво да правим, от стаята се чу писък. Жената изтича вътре, аз тръгнах да запрегна конете. Тъкмо да вляза в обора, жената ми извика от пруста да не тръгвам никъде и да чакам. Снахата вие, сякаш с нож я режат, аз чакам отвън, не смея да надникна при нея и да видя какво става. По едно време излезе жената и каза, че пометнала. Изкопах гробче зад къщи, погребяхме детето. Дотогаз снахата все спеше. Жената час по час ходеше да я наглежда, надникнах и аз. Лицето ѝ бяло като мъртво, устата ѝ посиняла и разкъсана, дето се е хапала от болки. Дано, рекохме си, тя да оцелее. От два дни не бяхме слагали залък в устата си, нямаше и хляб. Жената седна до коритото да омеси една питка и заспа с тестени ръце, тъй беше капнала за сън. Оставих я да подремне и наглеждах снахата. Три пъти влизах при нея — все спи. Като влязох четвъртия път, гледам, станала от постелята и лази по пода. Булка, казвам, защо си станала, защо не си лежиш? Очите ѝ ей таквиз, гледа ме, сякаш иска да ми каже нещо, а не казва. Легни си, думам ѝ, гледай да заспиш, като заспиш, ще оздравееш. Наведох се да я вдигна, тя падна по очи и се опъна. Видях, че бере душа, отидох при жената, събудих я и право в обора. Метнах се на коня и препуснах към Владимирово. Имаше там един фелдшер, от

време на време обикаляше на кон селата. Препускам и моля бога да го заваря в къщи, все някаква помощ ще даде. Не го намерих. Цялото село обиколих къща по къща, няма го. Конят му там, него го няма.

Върнах се по мръкнало и на вратата се сблъсках със Солен Калчо. Гледам го и не вярвам на очите си — носи снахата на ръце. Помислих, че е дошъл да я пренесе у тях си. От сватбата не бяха стъпили у нас, ни той, ни жена му. Само малката му дъщеря Митка прескачаше от време на време, кажат си с булката по някоя дума и си отива. Солен Калчо знаеше, че булката не върви на добре, и не дойде ни веднъж да я погледне. На мене сърдит, а покрай мене и на дъщеря си. Че аз детето ми в пъкъла да го завлекат, с дяволите бой ще се бия, живота си ще прежаля, само и само да го видя на какъв хал е. Та в първия момент си помислих, че е издебнал, докато съм далеч от село, да я занесе у тях си. Стана ми криво, но като знаех, че душата ѝ под езика, не посмях да я издърпам от ръцете му. Щом я иска, рекох си, нека си я вземе. При тях може по-бързо да оздравее, а като се върне от служба Койчо, тя пак ще си дойде, няма да остава вдовица при жив мъж. Чак когато влязох в двора, жената ми каза, че отмъкнал снахата мъртва. Хвана ме бяс и реших да го убия. И щях да го настигна на улицата и да го убия, щях за едното чудо да оцапам с кръв ръцете си, ако жената не беше ме спряла. Малко ли ти са, казва, две смърти за един ден в къщата ти, и трета ли искаш?

Не отидох на погребението на снахата и жената не пуснах да отиде. Не отидохме, защото знаех, че ще убия Солен Калчо я на гробищата, я на връщане оттам. Никой дотогаз не беше ме обиждал толкоз много, никой не беше бъркал така в сърцето ми. По-сетне, като премислих на чиста глава, разбрах, че и на него не му е било лесно, че може и да не е знаел какво прави. Щото и той е човек кашкав, знае само да лежи на гръб и да брои звездите, та да пренесе дъщеря си мъртва от една къща в друга, значи, не е бил с всичкия си. Още същата вечер отидох в кметството и ударих телеграма на Койчо. Дойде си на четвъртия ден, съсипан от мъка и умора, на човек не мяза. Отидохме на гробищата, като видя гроба на булката, падна отгоре му, не можем да го успокоим. Шест дена стоя при нас, не го оставих за минута самичък, страх ме беше да не посегне на живота си, толкоз беше се отчаял. На заминаване чак до Шумен го изпроводиш с влака. Приказвам му, че мъртвите са си мъртви, живите — живи, че времето

лекува всичко на този свят, един ден пак ще се ожени и пак ще се радва на жена и деца. А той млад, сърцето му чисто, мисли, че животът започва и свършва с една жена. Замина кахърен, до първата му отпускане сме яли, ни спали като хората, все него мислехме.

Та така му се размина на Солен Калча. Втория път щях да го убия, когато Стоян Кралев ме натика в мазето на селсъвета. Първата вечер никой не слезе при мене, не ми дадоха по хляб, ни вода. Койчо идвал да ме търси, казали му, че са ме откарали в града. Нямаше и на какво да легна. Не знам дали помниш началника на заставата капитан Бърдаров. Той беше голям пияница и държеше много вина и ракии в мазето. Беше и голям рушветчия. Срещу разни нарушения на границата искаше да му носят вино и ракия. И отпуски даваше на войниците срещу вино и ракия, тъй че мазето на заставата беше пълно с бъчви и бурета. През четиридесета година, когато се освободи Южна Добруджа, заставата остана празна, а подир Девети я направиха селсъвет. Първата вечер прекарах седнал на едно буре. На сутринта ми оставиха на прозорчето комат хляб, стомна с вода и една декларация за членство в текезесето. Като реша да я подпиша, да почукам на вратата и ще ме освободят. На мръкване взе да се гърми и да се святка, изви силна буря и след бурята завали. Цяло лято капка не беше капнала, сега всичко изведнъж се извали, сякаш небето се продъни. Изпод касалъка на прозорчето проникна вода, потече по стената и оттам се плъзна по пода. Капнал бях за сън, а няма къде да легна. В къшето имаше една голяма бъчва от пет-шестстотин литра. Гледам, горното ѝ дъно разсъхнато. Извадих дъските и влязох вътре. Свих се на кравай и така съм заспал. По едно време чувам гласове — избягал през прозорчето. Не, обадих се, не съм избягал.

Някой се приближи до бъчвата и в отвора се показва мутрата на Стоян Кралев. Напуши го на смях, едвам се сдържа да не прихне. В бъчва, казва, не беше спал, и в бъчва спа, дано нов акъл да ти е дошъл. Ставай да видим какво си намислил! Бях изтръпнал, изправих се, краката ми треперят, не мога да изляза от бъчвата. Стоя като охлюв в черупката си, Стоян Кралев — срещу мене. Докъде стигнахме, казва! От едно село сме, заедно сме расли, кръстници и кумци сме, а до арести и разправии я докарахме. И пак започна да ми разправя, че той и другарите му за наше добро се мъчат, не искат нищо за себе си, а за народа. Че ако всички заработим заедно, няма да има, както едно

време, експлоатация на човек от човек, няма да има богати и бедни, всички ще бъдат равни пред закона и така нататък. Слушам го, чакам да си изпее песента и се готвя за края. Щото той отпървом все кротко започва, като го слушаш, по-добър човек от него няма и не може да има. Само че, ако му играеш по гайдата. Иначе обръща другия край. Така стана и сега. Е, какво намисли?

Една патка мислила, мислила, рекох, и взела, че умряла. Че какво мога да измисля бе, човек? Каквото измисля, все не го харесваш. Откак се знаем, все за утрешния ден приказваш. Преди Девети приказваше колко хубаво ще бъде, като дойдат на власт работниците и селяните, каква демокрация ще има, как всички ще живеят богато и пребогато. Пета година, откак е дошъл Девети, ти пак за бъдещето приказваш. Искяхте текезесе, направихте го, какво повече искате? Работете, и толкоз! Ама не върви. Нямало достатъчно машини — ще има, държавата ще ви ги достави. Нямало още опит — и опит ще има. Всяко начало било трудно — така е. Хубавото било напред — това, виж, не зная. Днес гледам аз какво е, утрето ми е тъмно. Нищо не виждам. Защо съм ти сляп? Повечето от хората са с вас, окати са, значи, защо ти са слепи като мене? Ние, вика, ще ти отворим очите. Щом не можеш сам да ги отвориш, ние ще ти ги отворим тъй, че и звезди ще видиш по пладне. Последно — отказваш ли да подпишеш молбата за членство или не? Не, казвам. Добре!

Врътна се, отиде до вратата, отвори я и кой, мислиш, влезе? Солен Калчо. Хвана го Стоян Кралев за ръчичката и го доведе при мене. В земята гледа като срамежлива мома, не смее да дигне очи. Досетих се, че го е домъкнал за свидетел. Кажи сега, бай Калчо, карал ли те е да гласуваш за монархията? Карал ме е. Той ли те накара да влезеш в опозицията? Чакай, рекох, чакай! Няма защо да разпитваш тази шушумига! Сам ще ти кажа всичко. И за монархията го карах да гласува, и в опозицията го накарах да влезе, и земя му дадох да не става член на текезесето. Дадох му я да се отърва с по-малко доставки за държавата. Ще запиташ дали съм го заплашвал. Не. Казвал съм му само, че ония от Запад ще дойдат. И на тебе го казвам — ще дойдат. Ако при нас не дойдат, при децата ни или при внуците ни ще дойдат. Този свят не е от вчера, знае си работата. Кое е било, пак ще бъде. Агитирах го, защото имам право да го агитирам, както и ти имаш право да ме агитираш. Мътил съм главата му? Хайде холан! Защо не

замътя твойта глава? Ако бях го накарал да се хвърли в кладенеца, щеше ли да се хвърли? Отива при тези, при които му отърва за момента. И сега е дошъл да ме наклепа, защото така му отърва.

Надигнах се на ръце и изскочих от бъчвата. На земята се търкаляха дъските от горното дъно, дето ги бях извадил вечерта. Грабнах една и право в главата му. Хубаво, че Стоян Кралев се спусна навреме и отби ръката ми. Както се бях засилил, щях да му пръсна чутурата и да го оставя на място. Стоян Кралев ме изтика назад, ама аз пак успях да ударя на оня едно текме в слабините, та за малко да го изкиля. Сви се на две, не може дъх да си поеме. Стоян Кралев измъкна патлака си и го опря на гърдите ми. Само да мръднеш, казва, ще те застрелям. Има и други, които ще докажат, че си ги подкокоросвал да се борят против народната власт. Уби дъщеря му, сега искаш и него да убиеш. Защото казва истината за тебе. Ще те дадем под съд. Съдете ме, казвам, ще му платя един ритник. На такъв и за главата му съм готов да платя.

На четвъртия ден привечер при мене влезе един едър мъж с каскет. Не го познавах, питах го откъде е — не било моя работа. Върза ръцете ми, изведе ме от мазето и ме набути в един закрит камион. Седнахме отзад един срещу друг и камионът потегли. Минахме през Владимирово и завихме надясно. Помислих, че ме карат в Добрич, но като подминахме селото на километър-два, камионът пак изви надясно и хвана по черен път. Подир десетина минути спря, онзи с каскета слезе, смъкна и мене. Камионът веднага изви и тръгна по обратния път. Месечината пълна, светло като ден. Гледам, намираме се в Канарата, горе на баира. Долу блести вода. Ако помниш, подир голям дъжд в сухото дърво прииждаше много вода и пълнеше гьола, дето отсетне направиха язовир. Стоим с онзи един срещу друг и мълчим. Едната му ръка в джоба, с другата пуши цигара. Стояхме тъй около час и мълчим. На шосето светнаха фарове, чу се бръмчене на мотор и камионът отново пристигна. Угаси фаровете и онзи с каскета ме подкара нататък. Пред камиона имаше бъчва. Вгледах се — същата бъчва, в която бях спал три нощи, до нея оставени дъските на капака. Около камиона не се виждаше никой. Влизай, казва онзи с каскета, и ме подхвана под мишниците. Планина човек, дигна ме и ме насади в бъчвата. Сядай — седнах на дъното. Откъм камиона се чу кашляне, разбрах, че в него има хора, но кои са, в тъмното не можах да видя.

Чух стъпки да идват към бѣчвата. Сега всичко зависи от тебе, каза някой и познах гласа на Стоян Кралев. Грехове, казва, много си натрупал, но ако ти е увряла главата, народът ще ти прости. Ако не — ще отидеш там, където отидоха всички подлоги на капитала и мръсната реакция. Даваме ти още три минути да помислиш. Или с народа, или си прочети молитвата.

Не, рекох му, не си намерил черква да се прекръстиш, другарю Кралев. Няма да ме уплашиш от името на народа, защото, ако останеше на народа, с пръст нямаше да ме побутне. Народът хабер си няма от власт, ако имаше власт, нямаше да позволи да го тормозиш от негово име. Ако беше хубаво в текезесето, ти нямаше да тикаш там всичките от селото, щеше да поставиш милиционер на вратата и да пускаш вътре с пропуска само свои хора. Властта държиш само ти и такива като тебе, ни българи, ни турци, дето и през плет не са виждали земя. Тъй че от тебе хич не се плаша. Ти се плашиш от мене. Ако не се плашиш, няма да стоиш с пищов над главата ми. Хем съм с вързани ръце, хем в бѣчва седя и пак се плашиш.

Докато приказвам така, оня с каскета взе да слага капака на бѣчвата и да го затяга. Стегна го с обръча и катурна бѣчвата на една страна. Разбрах каква я бяха намислили. Ще пуснат бѣчвата по баира надолу и ако извикам, че искам да подпиша молба за членство в текезесето, ще спрат бѣчвата и ще ме извадят от нея. Ако не извикам, ще я оставят да се търкули в блатото. Както знаеш, баирът е леко наклонен, дълъг около триста метра, и по него има камъни. Бутнаха бѣчвата и тя — катър, катър — започна да се търкаля надолу. Стегнах се яката, стискам с ръце главата си и — ха сега да видим колко ти е куражът, бай Жендо. Когато бѣчвата се търкаля по чистото, търпи се. Въртя се като пумпал вътре и гледам главата да пазя. Когато удари на камък, тъй ме раздрусва, сякаш кокалите ми се разглобяват. Ако камъкът е по-малък, бѣчвата го прескача, ако е по-голям, някой я побутва надолу. И този, дето я побутва, трябва да е Стоян Кралев. Чака да извикам, да се предам. Не, казвам си, няма да викаш! Защо ти са тези зъби, стискай ги, докато са здрави. През иглени уши си минавал в този живот, пак ще минеш. Не удържиш ли, предадеш ли се, жив няма да останеш, ще те застрелям като куче. Тъй че избирай — или сега ще умреш, или малко по-късно. На Стоян Кралев няма да му стиска да те удави. Само те плаши, мисли, че гарга има насреща си.

Така си мисля, кураж си давам. А бъчвата, нали разсъхната, дрънчи, ще се разбие на парчета. Най-сетне опря на меко и цамбурна във водата. През пролуките веднага нахлу вода, намокри ме и малко по малко ме покри. Стигна до устата ми, глътнах малко и се задавих. Ей сега, викам си, да не се развиваш, Жендо, че и на кучетата за смях ще станеш. Покажи на Стоян Кралев Кралешвили, че по го е страх от тебе. Ако не го е страх, ще бутне бъчвата в дълбокото и ще те удави. Няма да те удави, ще те мъчи. Страхливите винаги мъчат другите. Плюй му на суратя, та ако те удави, заплют да те удави. Горе главата! Горе главата, но повече няма накъде. Пак глътнах вода, пак се задавих. Бъчвата се претърколи обратно и се качи на сухото. Някой удари с чук, обръчът издрънча и дъските на капака се разпаднаха. Чувам — жвак, жвак — два чифта стъпки се отдалечават. Водата се оттече, почаках малко да поема дъх и се измъкнах навън, мокър като плъх. Горе на баира светна камионът, забуча и изчезна. Поотърсих се, посъвзех се и полечка-полечка към полунощ се завлякох до в къщи.

Подир тази работа ме оставиха на мира. Никой не дойде да ме агитира за текезесето и тъй карах около година. Текезесето се разрасна, отвън останахме само двайсетина души — аз, Киро Джелебов Вървинамайнатаси, Иван Паламарката и други. Текезесето расте, блокира земята и малко по малко ни изтласкаха на края на землището. Дадоха ни по-лоша земя, натовариха ни с данъци и държавни доставки и все пак изкарвахме повече от текезесарите. При тях имаше още голяма бъркотия и трудовеният им се плащаше в стотинки. Някои зарязаха къщи и имоти и отидоха по градищата да вадят суха пара. Фабриците и заводите търсеха работна ръка и приемаха всички на работа. И моят Койчо започна да гледа към града. Аз все го спирах, но като замениха земята ни с по-лоша, и той махна с ръка на всичко. Няма, казва, да излезеш наглава с текезесето, ами продавай каквото можеш и да отиваме в града, тука за нас вече няма хляб. Слушам го и не вярвам на ушите си. Този Койчо, дето толкоз залягаше за земята от сутрин до вечер и за една бразда беше готов да се бие, сега ми приказва тъй, сякаш от небето с кошница беше спуснат в туй село. Не ти ли е мило, казвам му, за къща и двор, за баща и майка, ние за тебе сме се мъчили цял живот. Оставиш ли ни, не си вече наш син, огладнееш ли, един комат няма да ти дам. Кой, аз ли, казва, ще остана гладен? Аз три години трудовак съм служил, два занаята

съм хванал, че сега гладен ще остана. Тази работа, казвам му, е семейна, не е само твоя. Каквото реши семейството, това ще направиш. Никой, казва, няма право да ми се бърка в живота, където искам, там ще работя и там ще живея.

По преди думата ми на две не правеше, а сега стои насреща ми и окото му не мига. Аз му кажа една, той на мене — две. Да взема, мисля си, да го напердаша, ама не смея, не е онзи Койчо с жълто на устата. Отракал се в службата, станал як като биче, от камък вода ще изстиска. Да река да посегна, няма да се даде, пък може и да ме натупа. Няма, рекох му, да ти дам пукнат грош. Като искаш да скиташ, намери си пари и скитай. И без твоите пари, казва, ще се оправя, в града имам приятели от казармата, няма да ме оставят. Дърлихме се тъй месец-два, докато един ден избяга от къщи. Взел си дрешките в една бохчичка и казал на майка си, че отива за ден-два в Добрич при някакъв приятел. Мина месец, никакъв не се обади, сърдит. Научихме, че работел на някакъв строеж. Запрегнах конете и отидох в Добрич. Намерих строежа, намерих и приятеля му, него го няма. Не му харесала работата там и заминал за Варна. Много нашенци работеха във Варна, в Кораловаг. Казаха ми, че Койчо постъпил при тях като дърводелец. Отидох и там, намерих го. Поприказвахме, отсърдихме се, за връщане в село и дума не дава да се каже. Подир година прати хабер, че се оженил. Нито на сватба ни покани, нито жена си доведе да я видим каква е, що е. Нямали отпуска, ние с жената да им отидем на гости. Наканихме се да тръгнем, пратиха писмо, че заминават за някакъв язовир. От язовира се преместили в Пловдив, от Пловдив — в Карлово. И досега живеят там. Той по дърводелската част, началник на цех или нещо такова, тя — учителка. Завършила задочно и станала учителка.

Шестнайсет години, откак е излязъл от село, само три пъти си е идвал. И ние с жената ходихме при тях три-четири пъти, тъй че за толкоз време да сме се виждали на три години по веднъж. Вярно, далечко е Карлово, но и нему не му се идва. Да бяха ми казвали, че на човек може толкоз да му отмилее родното място, нямаше да го повярвам. Стои като на тръни, окото му на нищо не се спира, сякаш не се е пръкнал тука, сякаш не е орал и копал тази земя. Разправям му кое как върви тука при нас, той уж слуша, ама виждам, че акълът му другаде. И снахата, и внуците ни идваха два пъти на гости. И тях ги хваща съклет, все за заминаване приказват, но за тях е по друго, на

чуждо място са. Две са внучетата, момиче и момче. Момчето се казва Солвейг. На другия си дядо Слави кръстено. Момичето пък Кет, то пък на баба си Кита кръстено. Аз добитъка си с нашенски имена съм кръщавал. Едната ми кобилка Стоянка се казваше, другата — Мица. И кучето ми се казваше Личко. И нивите ми имаха имена — баба Рада, Витановата, Черешката. А внуците ми — Солвейг и Кет. Когато писаха, че ще ни дойдат на гости, една неделя напред сме повтаряли с жената имената им, да ги научим, да не ги объркаме. Покрай тях сега и на жената взеха да казват баба Кет.

Без Койчо останах с една ръка, земя ли да работя, добитък ли да гледам. Доставкаите се дигат, малко по малко предадох позицията и клекнах. През петдесет и втора влязох в текезесето. Написах молба за членство и я занесох на Драган Пешев. Той беше председател. При него се случи и Стоян Кралев. Оставих молбата и си излязох, излезе и Стоян Кралев. Вървахме заедно донейде, аз към къщи, той — към тях си. Кумец, казва, тази работа трябваше да стане отдавна, напразно бяха всичките ни разпавии. Не, рекох му, не ще да са били напразно. Ти си се борил за своето, аз — за своето. Не отивам в текезесето по своя воля, но зная, че съм се борил за имота си, и ако умра, прав ще умра. Обаче вляза ли веднъж в текезесето, работа ще пада. При мене няма кръшкане, на чужд гръб не съм свикнал да живея.

От този ден се тури край на давията ни със Стоян Кралев. Същата година и неговото царство свърши, свалиха го от поста партиен секретар и го назначиха за председател. На идната година той пък ме направи звеновод. Всички си рекоха: ха сега да видим два остри камъка как ще мелят. Десет години работихме, без да се спречкаме за нищо. Каквото нареди, изпълнявам го точ в точ. Ако аз кажа, че това или онова не става — той съгласен. Ти, казва, разбираш по-добре от земеделие, видиш ли нередност, няма да я премълчаваш. За старите работи — ни дума. И така до днеска. Не че съм ги забравил, такива работи не се забравят, обаче не съм го мразил. По-късно, когато го свалиха, поомекна, но в онези времена беше мъж на място. Вървеше напред, без да се озърта настрани, като истински мъж, а истинския мъж аз не мога да мразя. Ще се карам с него, бой ще се бия, но да го мразя — не.

Преди да вляза в текезесето, си мислех, че най-лошото на този свят е да останеш без свой имот, а сега виждам, че има и по-лошо. С

общия имот може да се живее. Ще стиснеш очи и ще си речеш: „На своето си работя“ — и с годините ще свикнеш, както работниците свикват с фабриките. Пък и текезесето полечка-полечка стъпи на крака, не сме останали ни гладни, ни голи. За хляба изкарваме, взехме по нещичко и настрани да туряме. Прасенца и птици храним, по декар лозе ни дадоха, та винце и ракийка си имаме, в градините зеленчук си отглеждаме. За един живот нали е, стига и престога. Прехвърлих вече шейсетте, а като нищо си правя по триста, че и по четиристотин трудовни на годината. И баба ти Кет прави по двеста. Държим се още, здрави сме, не спираме.

Друго е лошото, друго, и за него цял няма. От година на година все по-малко оставаме. От двеста къщи петдесет комина пушат и под тях по двама старци кукуват. От осемстотин човека останаха стотина и те си отиват един по един. На сватби и кръщенета не ходим, на гробища ходим. Забравихме какво беше туй коледуване, какво беше сурвакане. Няма като едно време да зачуруликат дечица, няма млади да запоят и да извият хоро на мегдана, сякаш не сме раждали деца, не сме отглеждали внуци.

Както и да е, да кажем още веднъж по едно наздраве, пък другото да върви по дяволите. Понякогаш тъй ми се стяга душата, че ми иде нам кво да направя. Ей тъй, да зарежа всичко и да отида някъде, да си сменя кожата. Не се старее лесно, момче, туй от мене да го знаеш...

**НИКОЛИН МИЯЛКОВ РОГЛЪОТО И ИВАН
ШИБИЛЕВ ПЕНКИЛЕРА**

Когато шестимата мъже тръгнаха за гората, Николин Миялков вървеше последен, но с най-голямо нетърпение да се отдалечат от селото колкото може по-скоро. И той като другите си даваше вид, че отива да гони вълци, а целта му бе да се срещне насаме с Иван Шибилев и да поговори с него на четири очи. Желаете и очакваше тази среща с болезнено нетърпение и все пак не бе се решил да отиде при Иван Шибилев. Много сложни и противоречиви чувства го бяха възпирали да му зададе един-единствен въпрос — и свян, и гордост, и страх, и ненавист — и така тази възделена среща се бе превърнала в една злокобна неизбежност. Иван Шибилев можеше да го отмине с презрение, да му се надсмее или да му каже истината, а колкото по-страстно се бе стремил да узнае тази съдбоносна истина, толкова повече се бе страхувал от нея.

Иван Шибилев на свой ред въздъхна с облекчение, когато жребият му определи да се отдалечи от Николин Миялков, защото между тях се бе случило нещо, което го караше да се държи настрана от него. Поради тази причина не бе излизал цяла седмица от дома си, но на осмия ден не изтрая, облече се и изтича до кръчмата. Там започваше традиционната комка на новите домашни вина, сториха му място на голямата маса, където сред другите мъже бяха насядали и ловците от дружинката, поканиха го да опита вината и той остана при тях. Можеше да си отиде у дома под какъв да е предлог, още повече че на масата седеше и Николин Миялков, заради когото не бе си показвал носа от къщи цяла седмица, и все пак остана, и то може би тъкмо заради него. Веселото настроение в кръчмата притъпи безпокойството му и то отстъпи място на някаква суетлива гордост, която не му позволяваше да се покаже пред Николин Миялков нито виновен, нито изплашен. По всичко личеше, че в селото още никой не знаеше какво се бе случило между тях и това му позволяваше умело да прикрива чувствата си пред другите. Както винаги в такива случаи той разсмиваше хората с весели анекдоти и шеги и в същото време неволно наблюдаваше Николин, който седеше срещу него. Забеляза, че около устата му се бе появил синкавобял кръг, бузите му бяха хлътнали, а очите му горяха с оня сух и остър блясък, който издаваше голяма вътрешна болка. И не се лъжеше, защото Николин все по-често и по-продължително го пронизваше с огнения си поглед, в който така явно бяха отразени болка, гняв и омраза, че Иван Шибилев започна да

обмисля как да се измъкне от кръчмата. По едно време му се стори, че Николин го гледа с неудържима омраза, и се надигна, за да пресегне над масата и да го удари в лицето, но в този момент Солен Калчо отблъсна лимонаденото шише, в което му бяха налили вино, закри лицето си с длани и заплака. Мнозина от масата бяха присъствували на злополучната сватба на покойната му дъщеря и си спомниха епизода с пробитото лимонадено шише.

Зловещият спомен накара мъжете да изтръпнат в предчувствие за нещо много лошо, което можеше да се случи между Солен Калчо и Жендо Хайдутина, и тогава именно, кой знае как, в главата на Иван Шибилев проблесна идеята за появата на вълците в землището на селото. Той, разбира се, се шегуваше, за да разсее мрачния дух на отмъщение, който се възцари в кръчмата и от който можеше да се възпламени и избухне омразата на Николин Миялков. Но колко бе учуден, че именно Николин, който бе бригадир на овчарите и знаеше по-добре от всички дали са се появявали вълци и дали са изiali овце, вместо да го уличи в лъжа, пръв от ловците се вдигна от масата и заяви, че отива да се приготви за лов. За още по-голямо учудване на Иван Шибилев останалите ловци го последваха, без да се колебаят, така че и той трябваше да излезе с тях.

Както вече знаем, Иван Шибилев се бави повече от половин час у дома си с надеждата, че ония са взели всичко на шега, но те не искаха да чуят за връщане назад и дори го заставиха да ги води към гората. Според жребия той, Жендо и Стоян Кралев излязоха на южния край на гората, за да слязат по-лесно до Пъклото, откъдето започваше гонката, а Николин застана на пусията си и, както винаги, когато мислеше за Иван Шибилев, започваше от самото начало, от деня, в който се бяха запознали.

Това стана през есента на 1942 година. Тогава живееше и работеше в чифлика на Михаил Деветаков в съседното село Орлово. Същата година Деветаков, кой знае защо, реши да продаде половината от земята си и го изпрати в нашето село при Стою Бараков да го пита ще закупи ли и той част от земята му. Като стигна до първия вратник, Николин спря кабриолета и погледна към двора. Искаше да попита за къщата на Бараков, за да не се лута из селото да я търси.

Ако се съдеше по единствения комин над покрива, къщичката, пред която бе спрял, имаше една или две стаи, а и на лицето ѝ се

виждаха само две прозорчета и една врата без входник. Дворът бе ограден с трънен плет, обрасъл с бъзак, вратникът прогнил и закрепен с телени халки, на входната вратичка бе нахлузена кратуна с дълга извита дръжка. В торището се въргалише магаре и вдигаше пушилка. Тревата в двора бе изпасана на кръгове според това докъде е могло да стига магарето, кръговете се пресичаха и образуваха странни геометрични форми във всички възможни оттенъци на зеления цвят.

Николин реши да потегли, когато конят се стресна, изпръхтя и скочи встрани. Из гъстия бъзак се надигна плоскодънно калпаче, а изпод калпачето — гузно ухилено старческо лице.

— Дръж си коня да не хукне! — каза старецът и излезе на чистото, като придържаше връвта на потурите си. — Днеска баджанакът Димитър има имен ден, та се почерпихме за негово здраве. Като си тръгнах за къщи, тъй яката ме назори, че не можах да стигна до нужника. Да не речеш, че мътя в този бъзак.

Старецът бе облечен в нова морава антерия и бозави потури и обут в нови постали, чистичък и прибран, но някак муден и отпуснат. Докато завързваше потурите си, гледаше чужденеца от долу на горе повече с безпокойство и дори с уплаха, отколкото с любопитство.

— Че заповядай де, влез в двора, няма да стоиш на пътя!

Врътна се назад да отвори вратника, но видя пояса си в храстите, извади го на чистото и започна да го увива около кръста си.

— Няма да влизам — каза Николин. — Искях да те питам де е къщата на Стою Бараков.

— Ей сегичка ще ти я покажа, ей сегичка! Поясът бе дълъг петшест метра и така яркочервен, че се открояваше на зелената трева като жарава и тази жарава сякаш гореше ръцете на стареца. Хващаше единия край, опитваше се да го затъкне под връвта на потурите, изтърваше го, опетляваше го в краката си или го завиваше в обратна посока. Николин слезе от кабриолета, хвана свободния край на пояса и го опъна.

— Хайде сега!

Старецът взе да се върти около себе си, а Николин пристъпваше бавно към него и му отпускате по малко от пояса. Старецът не можеше да пази равновесие, залиташе да падне и когато най-последно успя да завие пояса около кръста си, отпусна се на Николиновото рамо

и така издълбоко се уригна, че наоколо се разнесе кисела миризма на джибри.

— Дълъг, пущината му, колкото оттук до Владимирово! Свят ми се зави, докато му видя края!

Николин се качи на кабриолета и потегли, а старецът тръгна редом с него.

— Нали при мене си дошъл бе, джанъм?

— Спрях да те попитам за къщата на Стою Бараков — каза Николин. — При него съм тръгнал.

— Че тъй речи бе, чияк! Аз пък си рекох, че при мене си дошъл. Бараковата къща ли, каиш? Като стигнеш до чешмата, извий надясно. Щом минеш училището, карай наляво и ще я видиш. Голяма къща, на два ката. Ама я чакай, чакай! Аз ще те заведа, що да не те заведа.

Николин спря коня, старецът се качи и още със сядането си успя да се осведоми, кажи-речи, напълно за личността му и да изпадне в пълно откровение пред него.

Аз пък съм дядо ти Койно, а ми викат дядо Мацко. Както си клеча в бъзака, гледам, пайтон се задава по пътя и право пред вратника спира. В пайтона седи мъж, по градски издокаран, думам си, от данъчните власти ще да е, я бирник, я съдия-изпълнител. По Димитровден захващат да върлуват из селата, щото и храната, и добитъкът са прибрани. Хората от нашата черга без данъци могат ли, питам те? Не могат. Преди две години един ме бастиса пак по Димитровден, както си бях полегнал на сенчица под сайванта. Хапката ти, казва, от устата ще взема, ризата ти от гърба ще сваля, ама тоз път, казва, няма да се върна с празни ръце. Със стражар дошъл, ни да се биеш с него, ни да бягаш. В хамбара влезе, грабна десетина крини жито, от кошарата задигна две шилета, хеле натамани каквото му трябваше и се пръждоса. А пък сега в Русията война се води, приказва се, че и нашата България ще се намеси, приказва се за обща мобилизация, за реквизиция на храна и добитък. Този, думам си, за хубаво не е дошъл, щом ме гледа и чака да си свърша работата. До тъмно да клеча, думам си, няма отърване, ами да връзвам гащите, па господ напреж и аз подире му. А пък ти да си бил от Деветаковите.

Дядо Мацко не приличаше на котарак, имаше продълговато лице с хлътнали бузи, присвити очички, потулени като мишлета изпод веждите, сиви, подрязани до горната устна мустачки и Николин си

помисли, че са му лепнали прякора съвсем случайно, ако, разбира се, нямаше нещо котешко в характера си. Но такова нещо Николин не забеляза, защото прекара с него само около час — час и половина. Не намериха Бараков у дома му, върнаха се и по пътя дядо Мацко започна да уговаря Николин да му отиде на гости. След като недоразумението между тях се бе разсеяло, той се освободи от всякакви задръжки и отново се отдаде на веселото настроение, с което бе излязъл от къщата на баджанака си. Когато стигнаха до къщата му, изпадна в такова умиление, сякаш се беше влюбил в непознатия момък, и го удари на молба:

— Ела бе, момче, сайдисай ме! Хубав чилик ми се виждаш, ела да поседнеш за мъничко, да си попрिकाваме! Колко път е до чифлика, ще фръкнеш с пайтончето и завчас ще се прибереш. Не сме чифликчии, та ако няма с какво друго, с добра приказка ще се отсраим. Не е хубаво да подминаваш вратника ми!

По пътя Николин категорично отказваше да се отбие, защото виждаше, че старецът е понаправил главата и го кани без знанието на домашните си, а така не смееше да влезе в чужда къща. Но дядо Мацко го придумваше така настойчиво, по детски наивно и мило, че реши да остане за малко при него, колкото да не му счупи хатъра. Освен това си помисли, че като излезе оттук, отново ще отиде да потърси Бараков и този път може би ще го намери. Върза коня за едно дърво, без да го разпряга, и дядо Мацко го поведе пред къщата си, където имаше цветна градинка, и любезно го настани на трикрако столче. После взе една софра, окачена на градинската оградка, сложи я пред него и се шмугна в къщата.

Градинката бе потънала в есенни цветя — разноцветни димитровчета и гергини, алени мушката и жълти невени, богородички и карамфили. Въздухът бе напоен с мирис, утаен и неподвижен като дългогодишна самота, нежна и тъжна, сладостно непоносима и болезнено приласкаваща. Николин го поемаше не само с обонянието, но и с кожата си, усещаше го по лицето и по ръцете си като докосване на нечия длан и си мислеше, че този мирис напомня живота на стареца, който, изглежда, живееше самотен в малката къща с цветята и живия плет, с магарето и няколко овчици и затова е тъй петимен за гости. Оглеждаше наоколо да открие някакви следи от други хора, ала не виждаше нито дреха, нито обувка или каква да е друга вещ.

Изминаха десетина минути и Николин се притесни да стои сам в чуждия двор, но и да си отиде, без да се обади на стареца, му беше още по-неудобно. Измина още толкова време и дядо Мацко най-последно излезе от къщата. В едната си ръка държеше зелено шише, в другата — две чашки, големи колкото напръстници и нахлузени като напръстници на двата му пръста.

— Брей, очите ми ще извади туй шише и пак не мога да го намеря. Търся го тука-там, тършувах из килера, обърнах всичко наопаки, а то — в долапчето — говореше той, докато вадеше хартиената запушалка на шишето и наливаше в чашките. — Ха наздраве и добре си ми дошъл!

Ракията бе жълто-зелена и мътна, миришеше на прокиснали джибри и оставяше в устата парещ, неприятен дъх. Николин отпи една глътка, неприятният дъх го удари в кривото гърло и той закашля, а от очите му избиха сълзи.

— Че аз забравих мезенце да туря! — затюхка се дядо Мацко. — Я да видя за някой домат.

Изпи чашката си наведнъж и понечи да стане, но в това време едно момиче мина покрай трендафиловия храст и дойде при тях. Николин го мярна още като прекосяваше двора, ала някак си не повярва на очите си, така недействителна му се стори появата на момичето. Мина му през ум, че и тя е другоселка като него и като него идва да пита за нещо в първата къща на пътя й, но в същото време бе забелязал, че момичето не се обади от вратника, както правят външните хора. Вървеше като градските жени, сякаш стъпваше на пръсти, а ръцете си държеше отпред под гърдите. Дядо Мацко я видя едва когато тя поздрави госта с добре дошъл и му подаде ръка. Николин стана от столчето, свали шапката си и остана прав.

— А, момичката ми! Момичката ми, душичката ми! — възкликна дядо Мацко и се засмя с глас. — Двамиската с нея си живеем, гледаме се като писани яйца. Сирачета сме, аз без бабичка, тя без майчица. Ей тъй, като...

— Тате! — прекъсна го дъщерята, като да се кара на малко дете. — Ти си се напил и говориш глупости.

— Грях ти на душата, Моне, как тъй ще съм се напил! Почерпихме се със свака ти Митя, да му е живо именцето, и толкоз. Моне, тоз момък е от Деветаковия чифлик. Хубав момък, добър момък,

падна ми на сърце, ама не пие, хич не пие. Наздраве да ти е, Николинчо!

Гаврътна още една чашка и тя го довърши напълно, заплете език и започна да се кандилка на столчето. Имаше опасност да падне и Мона го хвана за ръката.

— Тате, стани да си легнеш!

Без да възрази с дума или жест, дядо Мацко стана и дъщеря му го отведе в къщи. Николин отново остана сам и отново се притесни, особено като узна, че момичето е стопанка на къщата. Остави го, без да му каже дума, а това означаваше, че трябва да си върви. Беше развързал поводата на коня и сложил крак на стъпенката на кабриолета, когато чу гласа ѝ зад себе си. За няколко минути бе успяла да облече друга блузка, на светловиолетови цветчета, тъмна тясна пола, да обуе обувки с високи токчета и ето че пристъпваше леко и грациозно към кабриолета. Вечерният здрач неусетно бе потулил всичко наоколо в тъмни сенки, само косата ѝ, отразила последните отблясъци на залеза, светеше като стрък меднозлатиста пшеница.

— Тръгвате ли си, господин Михалков? Защо така изведнъж? Тати каза, че току-що сте дошли — говореше тя, като пристъпваше към него. Гласът ѝ бе приглушен и мек, синьо-зелените ѝ очи изглеждаха още по-светли в сумрака. — Не му забелязвайте, напил се е и не знае какво приказва и върши. На годината веднъж или два пъти пийва, става му лошо и не може да се държи на краката си.

— Стар човек, какво да му забелязвам — каза Николин, като се държеше с една ръка за седалката на кабриолета. — Пийнал си, развеселил се. Показа ми къщата на Баракови, поразприказвахме се и ме покани да поседнем.

— Не сте ли идвали досега в нашето село?

— Не ми е падало път насам. На половин час сме оттука, ама не съм идвал.

— И аз не съм ви виждала — каза Мона. — Ходила съм много пъти в Орлово, но не съм ви виждала. А защо бързате, защо не останете малко? — Тя стоеше на една крачка от него и Николин долавяше дъх на парфюм. Учителка ще е, помисли той, щото е облечена като онези градски жени, дето идват в чифлика на гости, има обноски като тях и като тях мирише на хубаво. — Ще ви заведе на сватба.

— На сватба ли? Каква сватба?

— Жени се една приятелка от махалата, ей там, през няколко къщи. Ще се запознаете с нашите младежи, ще се повеселите. — Мона го гледаше спокойно и изпитателно, кривнала леко глава към рамото си, а той мълчеше. — Защо се колебаете толкова много, сякаш през огън трябва да минете. Хайде, заведете ме поне дотам, че вече притъмня и сама не мога да отида. Ако не ви хареса, можете да се върнете и да се приберете в чифлика.

Да отиде на сватба, и то в чуждо село, и то с момиче, за него наистина бе равностойно да мине през огън. От осем години живееше в чифлика, който отстоеше само на два километра от Орлово, но нито веднъж не бе отишъл при младежите на седенки, по вечеринки или по празници. Общуването с непознати хора му причиняваше някакво вътрешно безпокойство и напрежение, което не можеше да превъзмogne. Впрочем за тази страна на характера му ще стане дума по-късно, а засега само ще добавим, че с жени беше му се случвало да разговаря много рядко, и то само с тези, които идваха на гости в чифлика. Към тях изпитваше свян и страхопочитание, каквито слугите изпитват към високопоставените дами. Според него и Мона спадаше към категорията на тези дами, на които бе свикнал да се подчинява и услужва, тъй че трябваше да я изпроводи до сватбата.

Тази сватба се оказа едно от големите и потресаващи събития в живота му. Насред двора бяха окачени два фенера, а под тях имаше бъчви с вино. Около бъчвите се тълпяха мъже, точеха си вино от канелките и пиеха, младежите танцуваха под звуците на акордеон. Мона го поведе сред множеството към пруста, където бе наредена голяма трапеза, там ги посрещна булката и ги настави в стаята до заложенника. Иван Шибилев, така се казваше заложникът на сватбата, любезно му се представи и му стори място между себе си и Мона. За пръв път влизаше в обществото на толкова много и непознати хора и докато разменяше сред общата гълчава по някоя дума с Мона и Иван Шибилев, сам се учудваше на себе си, че не изпитва онова смущение, което го възпираше да дойде на сватбата. Цялото това разточителство от ядене и пиене, свирните, песните, игрите и шегите бяха за него откритие, за което не бе и подозирал. И никой не му обърна внимание, само най-близките от трапезата от време на време подаваха чашите си да се чукнат с него, всички бяха обзети от някаква необузdana,

стихийна веселба, приказваха високо, без да се слушат един друг, провикваха се, пееха, надиграваха се на ръченица, а ето че симпатичният млад мъж, който му бе сторил място до себе си, изведнъж застана на прага между двете трапези, облечен в някакви шарени дрехи, с червен парцал на шията вместо връзка, с детска шапчица на главата и с цигулка в ръце.

На трапезата замлъкнаха и се приготвиха да видят и чуят „мурафетите“ на Иван Шибилев, а младите се струпаха пред пруста. Иван Шибилев направи от вестник фуния пред очите на всички, извади от нея едно яйце, сложи го в джоба си, извади още едно и още едно. Публиката онемя от учудване, само един младеж се изстъпи напред и каза, че през службата си гледал такива фокуси с яйца, които не били истински, а от дърво. Иван Шибилев замълча като уловен в шарлатанство, после някак си неуверено предложи на младежа да се хванат на бас за кутия бонбони, ако опита със зъби едно от яйцата. Младежът бе уверен, че ще спечели баса, захапа яйцето през половината и от устата му потече жълтък.

Избухна гръмогласен смях, смееше се и Николин, като гледаше как младежът плюе шлюпките от яйцето и по брадата му се точи жълтък. Цял час смехът напираше от гърдите му, на сърцето му бе весело, свободно и хубаво, като че бе попаднал в един свят на радост и безгрижие. След номера с яйцето Иван Шибилев изсвири мелодията на една тъжна любовна песен. Цигулката му бе олющена, и даже пукната на места като цигулките на циганите чалгаджии, от които я бе купил, а и той свиреше като тях, с много вариации и завъртулки, дрезгаво, но сладко, и на Николин му се стори, че цигулката изговаря думите на песента: „Проклет да е, триклет, мамо, който либе либи, либи и не взима.“

— Изкарай още нещо, още нещо! — извикаха от публиката.

Иван Шибилев отново сложи цигулката под брадата си и започна да имитира различни животни и птици. Това бе най-новият му музикален номер. Публиката помисли, че стърже по струните на шегата, но когато от тези стържещи звуци се чу рев на магаре, отново избухна смях. Последва лай на куче, дърто, клепоухо куче, което лежи някъде на сянка с отпуснати кокали, и щом усети чужд човек в двора, едва-едва повдига глава от лапите си и лениво изджавква няколко пъти, колкото да се отсрами пред стопанина си. След кучето измяука котка,

след нея изкукурига петел, кръшно и гласовито, с ония тихи гърлени звуци накрая, които се изтръгват от гърдите му, докато си поема въздух. След петела закаканижи кокошка, „ка-ка-ка“, и Николин живо си представи как тя ходи из двора като занесена през някой горещ летен ден и клъвва тук-там не защото е гладна, а от скука, и сама си приказва разни глупости. Дойде ред и на пойните птици. Иван Шибилев сложи пръсти на горния край на грифа и изпод лъка му излетяха звънливите трели на славей, когато през майските нощи е замаян от любовна страст и импровизира с безумно вдъхновение. Сред тези колоратури от време на време се обаждаха ту крехките еднообразни напеви на чинката, като че някой почукваше с вилица по чиния, ту мекият речитатив на чичопея, извит накрая като запетайка, ту алтовата, бликаща дълбоко из гърдите ария на коса, скрит някъде из хладните и гъсти клони на високите дървета. Иван Шибилев едновременно изтръгваше от струните на цигулката птичи хор и го дирижираше и превръщаше хладната есенна вечер във ведра пролетна утрин, когато птичийт свят изнемогва от нежния нагон на сътворяването.

Тогава някой гръмна, жените изпищяха и запушиха ушите си с ръце, стаята се изпълни с дим и пушек, настъпи зловеща тишина и всички устремиха очи към бащата на булката. Той надигна лимонадено шише, превързано с червена панделка, после му тикнаха под носа някакъв бял плат, майката извика нещо и започна да си бие главата с юмруци. Сватбарите замряха по местата си, едни ехидно усмихнати, други изненадани и смутени, белият плат се замята от ръце на ръце, започнаха да се пазарят за някаква земя, в стаята се натъпкаха човек до човек, стана душно и тясно като в дупка. След време Николин научи какво се бе случило на сватбата, защото мълвата скоро стигна до чифлика, а тогава седеше объркан и покрусен и не можеше да проумее как след толкова песни, игри и смях изведнъж настъпи бъркотия и помрачи веселието на сватбата, както градоносен облак изневиделица се развихря в ясното небе, обсипва посевите с ледени камъни и ги приравнява със земята само за минута. Измъчваше го задух, зави му се свят, искаше да попита Иван Шибилев какво става, но зложника го нямаше, изчезнала беше и Мона. Опита се да стане и да излезе навън, но зад него и около него имаше стена от хора, застанали плътно един

до друг като сраснати. Излезе към полунощ заедно с всички, изкара кабриолета из двора на дядо Мацко и пое към чифлика.

В спомените за тази сватба и за запознаването му с Иван Шибилев непрекъснато се вмъкваше и образът на дъщеря му, както става понякога при телефонен разговор. Разговаряш с някого по телефона и от време на време започва да се обажда непознат глас, губи се и пак се вплита в разговора — отначало слаб и неясен, а отпосле все по-силен и по-ясен, докато обсеби жицата и ти вече не чуваш какво ти говорят отсреща. Така сега и споменът за дъщеря му измести от съзнанието му оня далечен спомен, защото бе по-силен от него. Преди около седмица я срещна на улицата в горния край на селото на път от овчарника за в къщи. Беше облечена в сиво манто с кожена яка и някаква рунтава шапка на главата, обута в яркожълти, почти бели ботушки. По тези ботушки я позна, иначе можеха да се разминат. Мръкваше вече, а тя вървеше в тъмното покрай оградите бързо и крадливо, тъй че ботушките ѝ просветваха като две пламъчета.

— Мело, ти ли си, татко? — обади се Николин, когато тя вече се разминаваше с него.

— Аз съм — каза тя и поспря.

Вместо да пристъпи към баща си, той отиде при нея да я здрависа.

— А добре си дошла! Брей, най-после да си додиш! Пък гледам насреща едно момиче, на тебе ми замяза и си викам — туй ще е Мела. Ами защо не писа да те посрещна? С какво си пътувала?

— С рейса до Владимирово, а оттам с един камион.

— Да не си забравила нашата махала бе, татко? Къщата ни е на долния край. Хайде да вървим да се стоплиш, че май си намръзнала.

Посегна да вземе куфарчето от ръката ѝ, но тя го премести зад гърба си, помълча и каза:

— Най-напред ще отида на друго място.

— Че къде ще ходиш по тъмно? Най-напред ела в къщи, постопли се, че тогаз излез. Хайде, татко!

Двамата тръгнаха заедно, Николин не можеше да скрие радостната си изненада и започна да ѝ говори, че напоследък често я сънувал и ето на, сънищата му излезли верни. Питаше я ще остане ли за празниците, къде работи и какво работи, а тя отговаряше уклончиво

и избързваше напред. На пресечната улица спря, хвана куфарчето с две ръце и извърна глава настрани.

— Аз съм нагоре.

— Защо бе, татко! Нали най-напред в къщи...

— Ах, как питаш, как питаш! — прекъсна го тя, като че искаше да отстрани някой досадник от пътя си. — Казах ти, имам работа.

Направи няколко крачки, но спря и остана с гръб към него, после започна бавно да се извъръща назад. Лицето ѝ, замрежено от тъмната паяжина на здрача, изглеждаше съвсем бяло, а очите ѝ като две тъмни кухни.

— Щом искаш да знаеш къде отивам, ще ти кажа. Отивам при Иван Шибилев.

Думите ѝ го удариха в лицето като огън, той затвори очи, а когато се съвзе и поиска да я попита дълго ли ще се бави при Иван Шибилев, тя вече не стоеше пред него. Беше изчезнала така бързо и безшумно, сякаш беше станала невидима или хвъркнала като птица.

В къщи хвана една кокошка и я закла на дръвника. Докато я чакаше да притихне, прасето мина по двора със стиска сено в устата и се скри в кочината. Голям студ идва, помисли си и едва сега чу някакво далечно фучене откъм север. Ята врани летяха на тъмни облаци над дворищата, спускаха се ниско над къщите, после изведнъж се вдигаха високо в небето и огласяха простора с тревожни крясъци. Сложи вода да се топли и влезе в Мелината стая да запали печката. Беше я пристроил към другите две стаи преди раждането на Мела и тримата, тя, майката и той, бяха спали в нея. Двете стари стаи бяха плетени от пръти и вдълбани в земята и новата, изградена от тухли, широка, светла и повдигната на една стълба, изглеждаше като кръпка от нов плат върху стара дреха. През ученическите години Мела обсеби стаята, там си спеше, там си гледеше уроците и не му позволяваше да влиза в нея, а на излизане заключваше вратата с катинар. И по-късно, когато вече живееше в града и не си идваше по цяла година, той рядко влизаше в стаята ѝ да види дали не е протекло отнякъде или да почисти паяжината по тавана. При всяко влизане пристъпваше на пръсти, защото му се струваше, че Мела ще се покаже от някой ъгъл и ще му се скара. „Това е мой, само мой свят — казваше му тя — и никой не може да го накърнява с присъствието си!“ Четири стени на стаята бяха покрити от пода до тавана с пъстри театрални афиши, снимки на

артисти, малки и големи, цветни и черно-бели, в различни пози, усмихнати и разплакани, ядовити и разгулно весели, облечени в селски дрехи, в царски одежди или полуголи, всички някак си неистински, загадъчни и внушаващи някакво непонятно безпокойство. И дрехите, вещите и труфилата на Мела бяха разхвърляни по пода, по масичката, по столовете и в гардероба, леглото ѝ стоеше неоправено със седмици и юрганът приличаше на хралупа — както се изхлузваше сутрин, така се вмъкваше вечер в нея. Но Мела се чувствуваше добре сред този битпазар, по цял ден не излизаше от стаята и Николин чуваше как ходи от стена до стена, говори си нещо, вика, смее се, плаче, сърди се или заповядва някому: „О, съпруже, възвърни с меча си моята чест!“, или „Душата ми копнее за теб както утрото за слънчев лъч!“ Николин бе запомнил тези думи и още много като тях, без да ги разбира, и все повече свикваше с мисълта, че дъщеря му наистина живее в някакъв свой свят, който не разбира и никога няма да разбере. Дълбоко в себе си не одобряваше този свят и начина ѝ на живот и в същото време си казваше, че е човек прост и неук и няма право да се бърка в нейните работи. Най-много му тежеше, че през ваканциите не похващаше никаква работа нито в къщи, нито на полето като другите момичета. Денем прекарваше в стаята си, вечер отиваше в младежкия клуб и се връщаше в полунощ, а понякога и на разсъмване. Можеше да не яде с дни, ала не посягаше към съдините да приготви обяд или вечеря, чакаше той да се върне от работа и да ѝ сготви нещо за ядене. От мъничка бе своенравна, немарлива и нехайна към всичко, което я заобикаля у дома. Както и да я учеха да оставя всяко нещо, с което си служи, на мястото му, играчките, тетрадките и учебниците ѝ постоянно се търкаляха по пода. Единствената ѝ грижа бе да се гизди като големите момичета, не харесваше какви да е роклички или блузки и сама си ги доправяше. А иначе беше умно, любознателно, обичливо и чаровно дете и с това изкупваше всичката си немарливост и нехайство у дома. В училище бе първа по успех, играеше главните роли в детските представления, учителите ѝ предричаха голямо бъдеще и Николин се гордееше с нея.

Сега в стаята бе студено, миришеше на застояло, на нафталин и излиняла хартия, Мелиният свят от театрални афиши и снимки на артисти по стените бе оплют от мухите, пожълтял и мъртъв. Други следи от нея, освен този мъртъв свят, нямаше в стаята, нямаше дори

едно копче от нея и Николин едва сега го забеляза. Отвори за малко прозореца да влезе пресен въздух и щом печката се разгоря, отиде в другата стая. Потопи кокошката във врялата вода и започна да я скубе. За яхнии или друга манджа нямаше да има време, но щеше да я свари и от дреболиите да направи чорбица. Мела сигурно беше замръзнала по пътя и топлата чорбица щеше да ѝ дойде добре. Сложи дреболиите в една тенджерата да врат, а в другата — кокошката, и през цялото време си мислеше колко хубаво стана, че си дойде за новогодишните празници. Утре или вдругиден ще ударим ножа на прасето, ще си направим луканки и бахур и Мела ще си отяде. Кой знае откога не е яла такова нещо, пък и дали се храни редовно и с какво се храни? Миналата година ѝ дадох на тръгване пари. Стигат ли ти? Стигат ми. Като ти дотрябват още, пиши, ще ти изпратя. Ще пиша. А не писа. Ето я, иде си!

Стори му се, че вратникът скръцна, и изскочи навън. Беше оставил дворната крушка да свети, вратникът се виждаше, но беше затворен. Скърцаха клоните на акацията при повея на вятъра. В тъмнотата на градината сякаш имаше огромен ковашки мех, някой натискаше ръчката му все по-често и по-силно, струята му огъваше и триеше един в друг клоните на акациите, помиташе сухите листа и ги въртеше на фуния, ламариненият капак падна от устата на фурната и издрънча, и като ехо се чу кукуригането на петела. Голям студ идва, помисли си отново и се прибра в къщи. Двете тенджери къркореа, в стаята бе топло, будилникът показваше девет часа. Извади сварената кокошка от тенджерата и я остави да изстине, свали и чорбата от огъня и се залови да нареди масата. Сложи нова покривка, чинии, вилици, лъжици, донесе и една дамаджанка вино от новото, като през цялото време си говореше: „Това ще сложа тук, а това — там. Не, не е така, а ей така, нә. Сега хубаво да изтрия чашите с кърпата. Тази е за Мела, тази — за мене. Мелината чаша трябва да стои откъм печката. Ще се върне измръзнала, ще седне до печката да се стопли. И масата да дръпна по-близо до печката. Ей така, нә. Винцето сетне ще наля. То се налива при яденето...”

Вършеше всичко това преднамерено бавно, по няколко пъти, и си говореше сам, за да разсейва тежките си мисли и да не ги допуска в себе си. Усещаше ги как витаят около него, как го дебнат от всички страни и напират да нахлуят в главата му. Но ето че стана единайсет

часът, мина полунощ, а Мела не си дойде. Нямахме какво повече да прави, седна на леглото да чака и още със сядането мислите, които цялата вечер клечаха около него като глутница хищници с настръхнала козина и оголени зъби, стръвно се нахвърлиха отгоре му и започнаха да го ръфат. Нямахме повече сили да ги пъди от себе си, легна по гръб и с някаква сладостна мъка ги остави да късат живи мяса от тялото му. Мела няма да се върне тази нощ, викаха в един глас те, ще остане при Иван Шибилев, защото той...

Виелицата донесе откъм лявата му страна къс пушечен изстрел — пак — като ония къси и сухи звуци, които издават детските паткала, направени от парче бърз и кълчищена топчица. На стотина крачки от него стоеше на пусия Солен Калчо и на какво ли можеше да гръмне в тази виелица. В друг случай би застанал нащрек, очаквайки и при него да се появи дивеч, а сега изстрелът само събуди спомена му за друг един такъв къс и сух изстрел, който бе чул през 1945 година в задния двор на чифлика. Беше останала малко царевица на нивата, обраха я и я докараха с каруцата, обядваха в кухнята и Деветаков се качи горе да почине, а Николин отиде да обели царевицата. Седна в каруцата и за да пести време, хвърляше обелените кочани направо в отвора на пашовника. След около час ожадня и преди да влезе в кухнята, видя Деветаков да стои на пруста, както винаги след работа на полето измит, сресан и преоблечен. От ранна пролет изнасяше една малка полирана масичка и стол на пруста и в свободното си време сядаше там. На масичката винаги имаше разтворена книга, но Николин бе забелязал, че Деветаков не гледа в нея, а напред към полето, като че търсеше да открие нещо там или го бе открил и не можеше да му се нагледа. Николин много пъти бе се спирал зад гърба му, за да разбере какво гледа в полето, и не виждаше нищо особено, в ранна пролет — ниви, като застлани в безпорядък престилки, малки и големи с весел резедав цвят на покарала пшеница, тъмнокафяви със зелени ивици от слънчоглед или царевица, лете яркожълти, тъмnozелени и златисти, а сега черни като катранено море, пусто, спокойно и тъжно, по шосето, опънато като бял мост над това море, рядко се мяркаше човек или каруца, а там, където свършваше шосето, се виждаха селските къщи, бели и малки като бучки захар. Но Деветаков, опрял лакът на масичката и отпуснал глава на дланта си, все гледаше нататък с притворени срещу светлината очи. Николин пи вода, отново се върна в

задния двор и пътъом чу пукот като далечен изстрел от пушка — пат. Качи се в каруцата и преди да седне, огледа полето. В селото имаше двама ловци и по това време често бродеха около чифлика. После, докато белеше царевица, си помисли, че изстрелът дойде откъм къщата, слезе от каруцата и погледна в предния двор — понякога ловците се отбиваха да му поискат вода. Нямаше никой, нямаше го и Деветаков на пруста. Николин изтегли на ръце празната каруца под навеса, поизпоти се и се качи горе да облече суха риза.

Полираната масичка бе катурната с краката нагоре в дъното на пруста, а до нея лежеше Деветаков. Лежеше на дясната си страна с отметната назад глава, с едната си ръка стискаше крака на масичката, с другата — яката на ризата си, сякаш искаше да я разкъса. По-късно, когато възстановяваше в паметта си много и много пъти, с все нови и нови подробности това трагично събитие, Николин си спомняше, че първото нещо, което видя на пруста, беше книга, захлупена с корицата нагоре, след нея погледът му попадна на пресни драскотини по пода и по тези драскотини, като по дири, съгледа обърнатата масичка, а до нея два крака по чорапи и едва тогава самия Деветаков с отметната и натикана в ъгъла глава. Николин се вцепени, но не от страх, а от изненада, че го вижда в това положение. Гледаше го и се питаше защо се е проснал на пода: препънал ли се е, припаднал ли е, или какво? Пръстите на лявата му ръка, с която стискаше яката на ризата си, се отпуснаха и ръката му се свлече надолу. Николин го хвана под мишниците, за да го вдигне и отнесе в стаята, но дясната ръка на Деветаков стискаше крака на масичката и тя се повлече по пода. „А пусни се, де!“ — каза му Николин и тогава видя пистолета, който лъсна на пода, синкавочер и толкова малък, че човек можеше да го скрие в дланта си. Едва сега си спомни за късия, сух изстрел, който бе чул преди час откъм къщата, извика: „Бате Михаиле, какво си направил!“ и побягна на двора. Тичаше назад-напред и викаше с пресипнал глас: „Ееей, ееей, има ли хора, бе?“ Но в къщата и в двора нямаше вече никой освен него. И както тичаше назад-напред и викаше, случайно зърна през градината машиниста на вършачката Малай, който носеше на ръце жена си, изтича при тях и каза, че Деветаков лежи на пруста като умрял, „а пък до него има едно малко леворверче“. Малай остави жена си на пейката и се отправи към къщата, като

говореше: „Аз скоро гледал Деветаков на балкон, скоро...“ Опипа пулса му, разкопча ризата му и попита:

— Каде ще оставим?

Все още блед и разтреперан, Николин отвори вратата на спалнята и двамата положиха Деветаков в леглото му.

— Той мъртав! — каза Малай, свали каскета си и постоя една минута до мъртвия с мрачно, непроницаемо лице. — Отиваш в село да кажеш на поп.

Той се върна при жена си, а Николин излезе на шосето и пое към селото. Не се сети да запрегне кабриолета или да възседне кон, а тръгна пеш. Слънцето вече залязваше, когато влезе в двора на покойната готвачка леля Райна. В къщи си беше само мъжът ѝ, дядо Ставри, поприказваха и отидоха да съобщят на попа. Върна се в чифлика по тъмно, не посмя да влезе в къщата, където лежеше мъртвецът, и застана сред двора. От всички страни запълзяха сенки като безплътни същества, въртяха се около него и издаваха някакви глухи, зловещи звуци. Няма нищо, привижда ми се, казваше си той, за да се окуражава, но се въртеше заедно със сенките, да не би някоя да се метне на гърба му. Но ето че нещо го дръпна за дрехата откъм гърба, полази нагоре и застана на плещите му. Нямаше нито тежест, нито дъх, но го усещаше зад шията си и не смееше да посегне с ръка да го махне. Повдигна раменете си до тила, сгуши се и застана неподвижен, а онова нещо обхвана шията му и започна да го души. Напъна се да извика за помощ, но вместо вик, от гърдите му се изтръгна глухо стенание. Сенките ме душат, помисли си и опита да освободи шията си. Не напипваше нищо, а пръстите му срещаха съпротива и не можеха да откъснат от гърлото му онова, което го стискаше като клещи. И тогава зърна някаква мъждива светлина, която прозираше през тъмните клони на градинските дървета. Затича се към светлината и видя, че тя идва от прозореца на Малай. Спря пред прозореца и още със спирането онова нещо, което го душеше, отпусна гърлото му и на гърба му олекна. Мина му през ум да влезе при Малай и жена му, но никога не бе пристъпвал прага на къщата им, не посмя да го направи и сега.

Малай беше унгарец и никой не знаеше как и по какви пътища бе попаднал в този затънтен край. Беше петдесет и пет-шест годишен як мъж, с извит като клюн нос и кръгли, платинени очи. Такива очи, лишени сякаш от зеници и затворени за топлината на една душа,

можеше да има само равнодушен човек или отчаян самотник. Ако тези очи бяха прозорци на душата му и човек можеше да надникне през зениците им, сигурно щеше да види една огромна пустота. Но те не се спираха на нечийи очи повече от секунда и се насочваха някъде встрани, съсредоточени сякаш в собствената си пустота. В съчетание с клонестия нос и омасленото работно облекло, напомнящо настръхнала перушина, те му придаваха вид на хищна птица, но вече остаряваща, примирена и равнодушна към всичко. И гласът му бе плътен и твърд без ония модуляции, които придават звуковия образ на чувствата. Малко думи произнасяше, и то с ударения, скачащи от първата към последната сричка като по стълбица от горе на долу със затворени твърди гласни, но винаги в учтива форма: „Момко, ела малко ако обича!“

Така бе казал на Николин преди единайсет години, когато току-що бе дошъл в чифлика и минаваше покрай гаража на вършачката.

— Моля, боди добър, дай рака тука!

Николин разбра повече жестовете, отколкото думите му, и хвана винта, който му бе посочил. Малай бръкна до лакът в утробата на трактора, намести някаква част и каза: „Мёрси, момко, свободен!“ Николин виждаше трактор за пръв път и смайването му нямаше мярка, когато тази огромна машина започваше да пърпори и да се тресе само при завъртането на някакво ключе, частите се движеха и въртяха като живи, помещението се изпълваше с оглушителен трясък и дъхаща на прегоряло масло топлина. По едно време машинистът извади от горното джобче на омазаната си работна риза голям сребърен часовник, погледна го и отново го пусна в джобчето. Докато работеше, нито веднъж не погледна момчето и излезе, без да му каже нещо. Николин позяпа още малко трактора и също излезе, а в това време унгарецът вече влизаше в двора на пристройката, в която живееше с жена си. Всъщност не беше пристройка, а самостоятелна къща с две стаи, кухня и стъклена веранда отпред. Навремето старият Деветаков бе държал новата си вършачка цяла година в гаража, защото по този край не се намери човек да я обслужва. И когато го намери случайно във влака, предложи му такива условия, че унгарецът веднага ги прие и постъпи на работа в чифлика. Имаше жена и две деца, момченце Ференц и момиченце Жужа. След като завършиха основното училище в селото, пратиха ги да учат в града.

Когато мина покрай оградата на къщата, Николин видя унгареца да носи жена си на ръце, както се носи дете. Знаеше вече от леля Райна готвачката, че госпожа Клара е болна от парализа, но се учуди, че е толкова крехка и нежна като момиче, а очите ѝ са толкова големи и яносини. Отсега нататък, когато щеше да минава покрай къщата им, винаги щеше да вижда как Малай я изнася по три пъти на ден и според времето я поставя в малката беседка или върху тревата в градината. И всеки път щеше да го поразява нежността, с която унгарецът, успял за минута да облече чисти дрехи, носеше жена си на ръце, както се носи малко момиче, и как това малко момиче, подобно на ония крехки растения, които взимат живителните си сокове от въздуха, обгръщаше шията му с двете си ръце и му говореше нещо на техния си език с нежен и звънлив детски глас. Един или два пъти в месеца Малай я донасяше да посвири на пианото и ако Деветаков бе в къщи, двамата с госпожа Клара си говореха на френски. Малай поставяше нотите над клавиатурата, сядаше на края на масата със скръстени ръце и гледаше усмихнат жена си, а когато тя се извъръщаше на кръглото и въртящо се столче към пианото и започваше да свири, суровото му и непроницаемо лице с извит нос като клюн на граблива птица изведнъж се озаряваше от някаква вътрешна светлина и придобиваше странно изражение, едновременно весело и тъжно, дълбоко замислено и усмихнато, а от студените му очи се излъчваше меко, лъчезарно сияние и едри, бистри сълзи заблестяваха на тъмните му клепки. Звуките излитаха изпод тънките бели пръсти на госпожа Клара като невидими птици, кръжаха във въздуха, докосваха тавана с пухкавите си криле, гмуркаха се надолу, за да се докоснат до печката, до стените, до всички предмети, настигаха се, играеха като пролетно ято, докато изпълнят стаята до последен предел. Малко по малко Николин започваше да ги вижда като живи, разноцветни петна, които летят плавно и звучно във въздуха, гонят се, пеят или плачат с тъжни, стенещи гласове, извиват се като вихрушка и уж чезнат в далечината, а влизат в самия него, изпълват душата му и го карат да тръпне от някакво нетърпение да ликува от радост или да изпитва непонятна сладостна тъга.

Николин не можеше да влезе в къщата на Малай и госпожа Клара, защото знаеше, че сега госпожа Клара лежи по гръб в леглото или седи на стол, говори на мъжа си с чуруликащ гласец и се усмихва. Тя винаги се усмихваше кръшно и весело като младо момиче, когато

разговаряше с Деветаков, когато мъжът ѝ я носеше на ръце и когато седеше при хубаво време на двора или в градинката на меката трева, а очите ѝ бяха толкова ясносини и така сияеха, щото на Николин му се струваше, че вместо лице тя има една сияеща усмивка. Мъждивата светлина зад пердето угасна, мракът наоколо избеля, зловещите сенки отново запълзяха около него и той отново започна да се гърбучи, да тича и да се върти заедно с тях. И докато се въртеше и тичаше из градината, усети някаква топла, напоена с възкиселия дъх на коне миризма, която го облъхна като ласка. Мина му през ум, че тази вечер не е давал нищо на конете, и влезе при тях. Напълни яслата със сено, легна между двата коня и цялата нощ прекара успокоен и стоплен от присъствието на тези две същества. И през цялата нощ пред очите му стоеше Деветаков, какъвто го бе видял на пруста, с жълто лице, плътно затворени очи и сини клепачи, ту пък какъвто го бе видял за пръв път преди единайсет години, гологлав, с карирана риза и запретнати ръкави. Двамата стояха пред очите му един до друг и той с голямо усилие се мъчеше да премахне от въображението си мъртвия, за да вижда само живия и когато успяваше да го направи, усещаше ръката му на рамото си, мека, бяла и топла ръка.

Тогава бе шестнадесетгодишен юноша. В чифлика го доведе вуйчо му, когато един ден отиваха в града да продават дърва за огрев. Насред селото Орлово ги спря един турчин, плати дървата, без да се пазари, и ги заведе в чифлика. Стовариха дървата и преди да си тръгнат, покрай тях мина млад, около трийсетгодишен мъж, гологлав и по риза, и попита вуйчото дали може да му докара още две или три каруци дърва. Вуйчото обеща и когато младият мъж отмина, досети се, че това е чифликчията Михаил Деветаков, изтича подир него и го настигна. Свали калпака си и докато му говореше нещо, така умилително държеше ръката си на сърцето и така раболепно се превиваше на две, че младият мъж се обърна назад и погледна към каруцата. След малко двамата дойдоха при Николин.

— Николинчо, чорбаджията търси момче за работа — каза вуйчото. — Ще останеш ли?

— Да остана, що да не остана — каза Николин, като гледаше в краката на вуйчо си.

От година насам вуйчото търсеше да го даде някъде на работа, та Николин не бе изненадан от решението му да го остави в чифлика още

сега, а и сам вече искаше да го махне от дома си. Деветаков виждаше, че момчето е стеснително, и се опита да го предразположи към себе си. Сложи ръката си на рамото му, поведе го към къщата и му каза, че не бива да се притеснява за нищо, защото е вече голямо момче. Попита го и какво иска да работи.

— Ми досега овце съм пасъл — каза Николин.

— То хубаво, ама аз сега имам двама овчари — каза Деветаков. — Поразходи се някой и друг ден из двора, погледай туй-онуй, па тогава ще видим.

Докато разговаряха така, Деветаков въведе момчето в къщата. Тя беше двукатна, във формата на буквата „и“, имаше пет стаи на горния кат, трите наредени една до друга, а двете крайни, издадени напред, всички съединени с дървен пруст. Средната стая, която наричаха гостна, бе най-голямата и най-добре обзаведена. Имаше три прозореца и таван с дървена резба, а мебелите бяха старинни — една голяма елипсовидна маса с дванайсет стола от черно дърво, шкаф с дебели изпъкнали стъкла, две кожени канапета, кахлена печка и пиано. Двете долни стаи се заемаха от готвачката леля Райна и управителя, а останалите се използваха за кухня, баня и килер. Отвън къщата изглеждаше неугледна, тромава и дори сърдита, но отвътре бе удобна и уютна, лятно време хладна, а зиме топла и непристъпна за острите степни ветрове. Във всяка стая имаше кахлена печка, висока до тавана, и с това всъщност се различаваше от селските къщи. Навремето бащата Деветаков бе я строил за голямо семейство, ала стана така, че му се родиха само дъщеря и син. Жена му почина млада от апендисит, а дъщеря му забягна с някакъв мъж още като ученичка и повече ни я чуха, ни я видяха.

Минаха по дървения пруст и влязоха в горната западна стая. Като видя пъстрия килим на пода, Николин спря на прага и инстинктивно погледна краката си, обути в цървули върху дебели вълнени чорапи.

— Влез, влез! — каза Деветаков и пак сложи ръка на рамото му.

Гласът му бе мек, ласкав и предразполагащ, но Николин пристъпи до средата на стаята като по жарава и остана там. В ъгъла до южния прозорец имаше железен креват с табли, застлан с пъстра покривка, масичка с два стола, кафява кахлена печка, висока и лъскава като гледжосана стомна, и това бе цялата наредба.

— Тук ще спиш, Николинчо — каза Деветаков и се обърна към жената, която минаваше по пруста. — Лельо Райно, имаме си нов работник, Николин се казва. Пригответи му леглото за довечера, а сега запали банята. Като се изкъпе, дай му риза и обувки и не забравяй да го повикаш за вечеря. Хайде, Николинчо, иди да помогнеш на леля Райна да запали банята.

Николин се обърна да излезе от стаята и заплака. Плачът се надигна внезапно от дъното на душата му като стихия, разтърси го цял и го покори.

— За село ли ти е мъчно? — каза Деветаков. — Ако не искаш да останеш тук, още утре ще те заведем в твоето село.

— А, неее! — изрева Николин с дрезгав, мутиращ глас, като криеше лицето си с разтреперани ръце. — Неее!

— За мама и татко му е домъчняло — каза леля Райна. — Не плачи, лели, голямо момче си вече!

Деветаков ѝ даде знак да излязат на пруста и там ѝ прошепна, че момчето е кръгъл сирак и не бива да му споменава за родителите, нито да го разпитва за миналото му. Горкото, додражало му е, каза тя и очите ѝ се напълниха със сълзи. С усета на милозлива жена тя се досети защо момчето се тресе от неистов, избухнал от сърцето му плач, хвана го за ръката като дете и го отведе в кухнята. По-късно Николин често си мислеше, че ако не бе тази жена, още същия ден щеше да избяга от чифлика и да се върне в селото си. Тя го пое като свой син още от първата минута, утеши го, даде му облекло, показва му кое къде е и за няколко дни го въведе в живота на чифлика. Сутрин почукваше на вратата му да го пита дали е спал добре и винаги го заварваше да стои облечен до прозореца. На чуждо място мъчно се свиква, лели, говореше му тя, докато го отвеждаше към кухнята за закуска, защото виждаше по лицето му следите на безсънието: гласът му бе пресипнал, очите му зачервени, лицето бледо и измъчено.

Животът му в чифлика започна така внезапно нов, приказно лек и безгрижен, че месеци наред не можеше да се приспособи към него. Не спеше по цели нощи, не смееше да се протегне и наслади на чистотата на чаршафите, които го обгръщаха с непривична хладна нежност, на мекото легло, на широката стая и на покоя. Чифликът не беше голям, имаше около хиляда декара земя, триста глави овце, шест коня, от които двата бяха ездитни, още толкова волове и няколко крави.

И прислугата не беше голяма: леля Райна, двама овчари, коняр, воловар, машинист на вършачката, управител и старецът дядо Къньо без определена длъжност. Няколко дни след идването му в чифлика господарят замина за странство, както каза леля Райна, и се завърна след Нова година. През това време никой не му възложи определена работа, но той бе свикнал да се труди от невръстно дете и безделието го измъчваше. Помагаше на леля Райна в кухнята, носеше ѝ дърва, вода и продукти, помагаше и на гледачите на добитъка. По това време разбираше най-добре от овчарство и през свободното си време прекарваше при овцете. Случи се, че един от овчарите се поболя, цяла зима остана у дома си в село и Николин го замести. Всяка сутрин при ясно време изкарваше овцете в градината да се поразтъпчат, нахвърляше им по снега сено или царевична шума, поеше ги на кладенеца, чистеше гюбрето в кошарата. След Нова година, в най-големите студове, овцете започнаха да се агнят. Познаваше коя овца ще се оагни днес, през нощта или на следващия ден и не я изпускаше из очи. Овцата започваше да прилягва настрани от стадото по за час-два, ядеше малко и вълната ѝ изпод корема се обливаше в пот. Отделяше я в най-закътаното място в кошарата и я чакаше с часове, защото овцете раждаха различно — едни по-бързо и по-леко, други — продължително и трудно. И агънцата биваха различни. Някои още след раждането си рипваха на крачета, въртяха опашчици и посягаха да сучат, а други се раждаха слабички като недоносчета и не можеха да се изправят на крака. Случваше се още и на някоя първеския да пресекне млякото, да смачка малкото си или да не умее да го приюти под вимето си.

Когато овцете започнаха да се агнят по пет, по десет в денонощие, Николин не спеше нощем, а лежеше облечен на миндера в кухнята и час по час ходеше в кошарата да види дали има ново агънце. Отнасяше го до печката да се подсуши, а ако бе задушено при раждането, духаше в устата му, разтриваше го, както го бяха учили старите овчари в село, и така му вдъхваше живот. Леля Райна всяка сутрин го заварваше заспал дълбоко на миндера след безсънна нощ, а на пода до него някое агънце. „Боже, туй дете ще се поболее с тез агънца, казваше тя на Деветаков, речи му да си спи горе в стаята! Ни яде, ни спи като хората!“ Но вместо да посъветва момчето да си стои нощем в стаята, Деветаков често слизаше вечер в кухнята да види

новородените агънца. Току-що бе се завърнал от Франция и както бива след скорошно завръщане от чужбина, още носеше облеклото, което бе носил там — домашен вълнен пуловер с висока яка, плетена шапчица и сив панталон на тъмни карета. Навън всичко бе сковано в сняг и лед, зад прозореца бушуваше виелица или лежеше призрачна бяла пустота, а в кухнята витаеше тайнството на раждането, на нещо топло и животворно, въплътено в дълбоките и влажни очи на агънцата, в усилията им да се задържат на крехките си, несъразмерни с тялото крачета, да поемат първите глътки мляко, и това го изпълваше с детинска радост и вълнение. Леля Райна спеше в съседната стая, чуваше ги, като отиват до кошарата и се връщат, и влизаше при тях. „Мишо, Мишо, ама и ти си едно дете, лели! — гълчеше тя свойски господаря си. — Хайде, лягайте си, кое време е станало. Агънцата и без вас ще се оагнят, господ ги пази отгоре...“

Овцете престояваха в чифлика само през зимните месеци. В първите дни на пролетта ги откарваха в летните къшли, никой не възложи на Николин никаква работа и той отново се привъртя към леля Райна. Тя бе готвачка, но се грижеше и за къщата. В най-усилните дни по жетва и вършитба мъжът и двете ѝ дъщери идваха да ѝ помагат, през останалото време сама се справяше с работата. Имаше стая на долния кат, но оставаше да спи там само в най-студените зимни дни или когато ѝ се налагаше да остане до късно в чифлика. Тъй като нямаше домакин да се занимава с разходите и поддържането на къщата, с времето тя си бе присвоила и тази длъжност. Водеше сметка за всичко, знаеше какво има и какво е нужно за къщата, държеше под ключ дори празните чекмеджета на масите, разпореждаше се с домашния бюджет както намери за добре и се отчиташе до стотинка на Деветаков. Тя даде и първата заплата на Николин.

— Туй ти е половината заплата, защото дойде на средата на месеца. Занапред ще получаваш пълна заплата от осемстотин лева.

Николин не бе виждал, камо ли да притежава толкова пари, които по онова време не бяха малко. От овчарството си бе получавал възнаграждение в натура — зърно, брашно и сирене, които отнасяше в къщи. Стопаните го хранеха по три пъти на ден, мащехата кърпиеше или подменяше дрехите му и той не се нуждеше от нищо повече. Сега бе нахранен и облечен по-добре от всякога, без да е работил, а му

даваха толкова пари. Леля Райна му подаде парите, а той се извърна настрана, сякаш тя го караше да извърши нещо срамно.

— Душичката на леля! — каза тя. — Хората ще се изпотрепят за един лев, то не смее да посегне към четиристотин лева! — Тя не му се надсмиваше, а си мислеше на глас как едно дете, преживяло досега в лишение и самота, може да бъде толкова потиснато, че да загуби самочувствието си на пълноценен човек. — Ще ги сложиш горе в чекмеджето на масата и ще го заключиш. Тъй месец подир месец, година подир година, ще се съберат, та един ден и ти като хората да си имаш къща и имот. Нали си ми ергенче, току-виж подир година-две и булчица си намерил. И на сестричките си ще даваш половината. По-голямшката, думаш, на четиринайсет години, може скоро да се задоми, че подир нея и малката. Вуйчо ти гол като тояга, а пък женското не може да отиде с празни ръце в чужда къща. — Докато му говореше така кротко и назидателно, леля Райна го заведе горе в стаята му, раздели парите на две и ги сложи в чекмеджето на масата. — Тез туканка са за тебе, а пък тез — за сестричките ти. Ей ти и ключето, тури си го някъде на скришно да не го загубиш. Когато ти потрябват пари, ще си отключиш и ще си вземеш...

Същата година и по същото време Иван Шибилев живееше във Варна и се колебаеше да постъпи ли в трети гимназиален клас или не. Първите два класа бе завършил с отличие, и то без особени усилия, и все пак едва ли щеше да продължи учението си, ако майка му не бе пристигнала от село по някаква работа. Тя бе овдовяла и повторила с един вдовец от Орлово, но Иван Шибилев отказа да я последва. Прекара едно денонощие в чуждата къща, каза на майка си, че не може да остане ни час повече там, и се върна у дома си. Всички усилия на майка му да го приобщи към новото семейство останаха напразни. По-късно роди момиче от втория си брак, но тогава Иван бе единственото ѝ дете и само заради него се бе решила да повтори. Покойният ѝ мъж бе оставил над сто декара земя, хубава двукатна къща, добитък и пари, но за четирите ѝ вдовишки години имотът започна да се разпилява. Беше млада и неопитна в стопанската работа, крадяха я всички и докато се усети, парите се стопиха, земята запустя, а от добитъка останаха само два вола и една крава. За да осигури бъдещето на сина си, отиде под второ венчило и случи — вторият ѝ мъж излезе разбран човек и като нея средно заможен. Той не се обиди от своенравието на

момчето, макар да виждаше, че майка му страда и заради него е готова да се върне в селото си. Решиха да оставят момчето само и да го навестяват през ден-два с надеждата, че като хване студът и го измъчи самотата, то ще поиска да се прибере при тях. Но момчето не се измъчваше ни най-малко от самотата, а напротив, чувствуваше се много добре и молеше майка си да не се безпокои за него. Посрещаше я радостен и тя виждаше, че е здрав и весел, а това бе най-важното за нея. И зимата не го уплаши. Докараха му нарязани и сухи дърва, сложиха му печки в двете стаи, майка му почистваше и приготвяше храна най-малко два пъти в седмицата. Така на дванайсетгодишна възраст Иван Шибилев заживя сам като стопанин на къщата. Много работи му идеха отръки и още тогава у него се проявиха склонности и заложби, които по-късно щяха да станат причина селяните да го нарекат Пенкилера. Наред с уроците и домашните работи, свиреше на всички музикални инструменти, каквито се намираха в селото, пишеше стихчета и рисуваше с водни боички, често се отбиваше и в дърводелницата на съседа си да го гледа как работи и сам се опитваше да работи с по-леките инструменти.

В града Иван Шибилев заживя при възможно най-добри условия. Майка му нае хубава стая в центъра на града с пълен пансион, т.е. с храна при хазаите и всичко необходимо да бъде сит, облечен и да си гледа уроците. Уроците не му създаваха никакви трудности, запомняше ги още в клас, а домашните си приготвяше за по-малко от час, така че проблем за него не бе времето в клас, а извън клас. Любопитството му неудържимо го влечеше към живота на града и до края на първия срок успя да вкуси кажи-речи от всичките му прелести. Всеки ден след училище се отбиваше в колоездачницата, наемаше велосипед и бясно препускаше по асфалтираната пътека покрай морската градина, наминаваше към стрелбището, ходеше на пристанището да гледа чуждестранните кораби, минаваше покрай пазара или тръгваше по главната улица, където привечер целият град излизаше на разходка и където можеше да се види цялата му пъстрота. Най-силно го привлече киното.

В центъра на града имаше три киносалона с внушителните имена Сплендид, Глория и Олимп и във всеки от тях се прожектираха филми според възможностите и манталитета на различните съсловия. В Сплендид, най-комфортния и скъп киносалон, прожектираха тъй

наречените сериозни филми, които се гледаха най-вече от градския хайлайф, в Глория отиваха почтените домакини, чиновници и занаятчийци, Олимп се пълнеше с плебса — хлапетии, каруцари, ваксаджийци, войници, слугини и всякакъв друг народ, който търсеше по-дълготрайни и по-евтини зрелища. Иван Шибилев посещаваше и трите киносалона, но най-вече Олимп, защото филмите там бяха многосерийни и забавни. В Олимп можеше да се престои от десет часа сутринта до полунощ, да се яде, да се люпят семки и даже да се пуши, тъй че едва се дишаше от прах и тютюнев дим. На екрана шестуваха не олимпийските богове, а кинозвездите от Дивия запад. Най-любими на публиката бяха Бъфало Бил с неговия мистичен кон, вечно дъвчещият тютюн Уолас Бири, кучето Рин-тин-тин с коня Рекс и много други. Смели и великодушни, те нападаха и се измъкваха от най-безизходни положения, стреляха безпогрешно в галоп и заднешком с по два револвера и се промъкваха невредими изпод дъжд от индиански стрели. Лаурел и Харди, Чаплин, Крачун и Малчо изразходваха във всеки филм по един тон пасти да се замерят по лицата, падаха на всяка крачка и чупеха стотици чинии, предизвикваха пожари и наводнения, замесваха се във всякакви истории и винаги надхитряваха полицията. Задименият салон се тресеше от възторжените викове и неудържимия смях на публиката.

В Сплендид често прожектираха и „забранени“, в повечето случаи любовни филми, които възбуждаха въображението на учениците до такава степен, че непрекъснато говореха за тях и крояха планове как да се вмъкнат в киносалона да ги гледат. Докато траеха прожекциите, на входа стояха като цербери двама учители, единият от мъжката, другият от девическата гимназия, и ловяха учениците, които можеха да познаят, вземаха си и доверени ученици от по-горните класове да им помагат. Все пак най-смелите и изобретателните успяваха да се промъкнат в киносалона и славата им на щастливци се носеше из гимназията. Един влязъл в офицерската униформа на брат си, друг подкупил кинооператора и гледал филма от кабината, трети най-спокойно влязъл в киносалона облечен в женски дрехи. Трескавото юношеско въображение създаваше легенди за смелчаци, които бяха успели да минат изпод носа на церберите. Никой не познаваше тези щастливци, но онова, което бяха видели в забранените филми, се знаеше от всички до най-малките подробности.

Иван Шибилев ходеше на кино почти всяка вечер, без да се съобразява с така наречения ученически час и без да изпитва угризение, че нарушава училищните разпоредби. Към средата на втория учебен срок щастието му изневери, хванаха го на излизане от Сплендид след ученическия час и намалиха поведението му. Класният наставник го повика, за да му напомни, че както във всяко учреждение, и в гимназията има установени от години ред и дисциплина, които трябва да се спазват безпрекословно. Изпитваше към него особена симпатия, както впрочем и всички останали учители, и му даде да разбере, че ако обещае да спазва строго занапред училищните наредби, може да измоли с директора да отмени заповедта си за намаляване на поведението му. Иван Шибилев отговори, че недоумява защо го обвиняват в нарушение на училищния ред, когато той е задоволил една своя духовна потребност, след като си е подготвил уроците за следващия ден. За класния наставник стана ясно, че му се налага да накаже един от най-добрите си ученици, за да го „стресне“, та в бъдеще да си спести тази неприятна работа.

Иван Шибилев не се „стресна“ от наказанието. За него бе съвсем естествено например да преправи по свой вкус монограма на гимназията, гравирани върху катарамата на колана му. Направи свой проект на монограма и го даде на леяр от квартала да го отлее, но не от златен, а от сребърен бронз, защото смяташе, че този цвят отива по-добре на цвета на куртката му. По същата причина префасонира и шапката и куртката си. На шапката премахна пружината, посмачка периферията, изви надолу десния край на козирката, за да стане „по-шик“, а на яката на куртката сложи по-светлосиньо кадифе. Не само към дрехите или предметите, с които си служеше, но и към много други неща ръцете му инстинктивно посягаха, за да ги променят така, както му се струваше, че изглеждат по-удобно и по-добре. Не можеше да понася и големия ученически номер на левия си ръкав. Ненавиждаше го не от суета или като уличаващо го в нарушение на училищните наредби средство (както видяхме, не се съобразяваше с тях, защото не разбираше смисъла им), а като подигравка над личността му. Смяташе, че е Иван Шибилев, ученик от четвърти „а“ клас, а не цифрата 219, изобразена на кръгъл картон, облечен с плат и защит на ръкава му. Ей ти, номер 219, оправи си крака, не обърквай целия строй! — извика му учителят по гимнастика, който командваше

маршируването на класовете по разни празненства. — 219, на теб говоря! — Учителят дотича задъхан и разтърси рамото му и едва тогава Иван Шибилев разбра, че командата се отнася за него. Това стана още в първия учебен срок и оттогава свали номера от ръкава си. Носеше го в джоба си и само сутрин, преди да влезе в клас, го закачаше на ръкава си с безопасна игла.

Увлечението му по киното продължи цяла година с такава сила, че не му се искаше да си отиде на село през ваканциите, за да не изпусне някой филм. Още с появата на първите кадри по екрана изпадаше в захлас и се пренасяше в един приказен свят, какъвто не бе виждал дори в сънищата си. Излизаше от киносалона омагьосан и дълго носеше в себе си този свят, виждаше героите на филма, усещаше ги до себе си, чуваше ги как говорят и дишат. Така той сам заживяваше друг, непознат живот, поразен и затрогнат от собствените си действия: биваше моряк, който преживява коработушение, играч на рулетка, който губи цялото си състояние, съдия, престъпник, войник...

В началото на втората учебна година се запозна с художника Асен Момов. Беше влязъл във фотоателие „Астра“ на главната улица да си направи снимка и там между рекламните фотоси, окачени по стените на приемния салон, видя и морски пейзажи. Изглежда, че никой от клиентите не бе заглеждал с такъв интерес картините му и художникът веднага забеляза това. Забеляза и страхопочитанието, с което ученикът го слушаше, когато му заговори за картините си, и така узна, че и той „си рисува разни картинки“. Покани го у дома си да му покаже и другите си картини и Иван Шибилев се яви при него в определения ден и час. Момов държеше фотоателието в съдружие с баща си, а през свободното време рисуваше крайбрежни скали с разбиващи се о тях бурни разпенени вълни, а понякога и тихо море с рибарски лодки. Много рядко, и то само по поръчка, рисуваше и натюрморти с плетени кошници, пълни с плодове, или букети с есенни цветя върху маси с пъстри покривки. Рисуваше с маслени бои, но най-често с гваш върху картони с малки размери и обикаляше всички големи учреждения или магазини да предлага изкуството си. Много рядко, два или три пъти в годината, успяваше да продаде картина на някой търговец, и то срещу стока — парче плат за костюм, обувки или риза.

В града имаше още няколко художници, които изразяваха съперничеството си с пълно презрение един към друг, тъй че щом Момов откри в лицето на младия момък свой възторжен почитател, прегледа рисунките му, одобри ги и се обяви за негов покровител. Иван Шибилев бе обладан от същата страст към живописата, каквато изпитваше към киното и поезията, и наесен се завърна от село с цял вързоп от рисунки и картини. През цялото лято бе рисувал с някакво диво настървение всичко, което бяха видели очите му: хора, къщи, животни, жътви и вършитби. По рисуване дойде нов учител, млад мъж с нови възгледи за изкуството и талантлив художник. Той се възхити от пейзажите и особено от портретите на младия момък, като казваше, че „не са видени с физическите, а с духовните му очи“. Към края на годината Иван Шибилев бе обявен от класния си наставник, преподавател по литература, и от учителя по рисуване за дете чудо с всестранни заложби. Освен отличния успех, който бе получил по всички предмети, Иван Шибилев бе нарисувал портретите на съучениците си от класа и на преподавателите. Портретите бяха нарисувани с маслени бои, гваш и молив според времето и мястото, където бе наблюдавал моделите си. В същото време излязоха от печат цикъл стихове в списание „Българска реч“. Двамата учители му уредиха във фойето на гимназията художествена изложба и тя бе посетена от много ученици и граждани.

Много скоро след тези дни на всеобщо възхищение от него като поет и художник на Иван Шибилев бе съдено да се увлече с непреодолима сила и по театъра. По-малкият брат на хазаина му беше сценичен работник в театъра. Като повечето работници в театъра, и той страдеше от манията, че е неосъществен актьор, и той бе „посветил живота си“ на сцената с такава всеотдайност, на каквато може би самите актьори не бяха способни. Братята му, единият пенсиониран учител по история (хазаинът на Иван Шибилев), другият — чиновник в данъчното управление, се срамуваха от неговата маниакалност, заради която бе изпуснал една порядъчна кариера, и гледаха на него като на душевно болен. Всички от двете семейства, и особено децата, го обичаха и приемаха с радост. Той създаваше празнично настроение, умееше да прави „мутри“ и разни фокуси, да имитира хора и животни така сполучливо, че всички се смееха от сърце. Казваше се Георги, но малки и големи го наричаха чичо Жорко,

а в негово отсъствие и чичо Зайко, защото горната му устна бе цепната като на заек. Още при първата им среща Иван Шибилев откри у него сродна душа, от своя страна чичо Жорко също оцени заложите му и започна да го води „гратис“ на театър. Запозна го с разпоредителките, те му слагаха допълнителен стол в края на първия балкон и оттам, необезпокояван от никого и превърнат на слух и зрение, изгледа целия репертоар на театъра.

Веднъж чичо Жорко го помоли да му помогне за няколко часа, защото един от колегите му не бе дошъл на работа. Иван Шибилев остана при него цял следобед и оттогава му стана доброволен помощник, отначало в празнични, а отпосле и в делнични дни след излизане от училище. Всъщност нямаше какво да помага, защото чичо Жорко и останалите работници си вършеха работата, и той оставаше до края на представлението. Обхождаше всяко кътче на сцената, наблюдаваше как се слагат декорите, а понякога успяваше да надникне и в гримьорните, където актьорите се приготвяха за предстоящото представление. Най-интересни му бяха репетициите. Присъствието на външни хора бе най-строго забранено, но чичо Жорко съумяваше да го скрие в някой тъмен ъгъл иззад декора, а при случай го представяше за свой племенник. Така Иван Шибилев имаше възможност да слуша и гледа това, което ставаше на сцената. Отначало артистите четяха ролите си и чичо Жорко му обясняваше, че това е репетиция на маса. През следващите репетиции актьорите казваха ролите си наизуст и излизаха на мизансцен (както обясняваше чичо Жорко), прекъсваха играта много пъти, работниците внасяха на сцената все повече декори, актьорите обличаха необходимите костюми, режисьорът следеше играта долу от зрителната зала и оттам говореше на актьорите, понякога изтичваше при тях, показваше им нещо и отново се връщаше на мястото си. От репетиция на репетиция, от отделни думи и движения, пиесата се превръщаше в жива човешка история, весела или тъжна, но винаги вълнуваща до забрава. Като връх на всичко идваше и премиерата. Няколко дни преди нея всички в театъра, от портиера и сценичните работници до режисьора, биваха обзети от напрежение и безпокойство, правеха се по две репетиции на ден, а на някои части от пиесата и по три, режисьорът хвърчеше от залата на сцената и обратно, разместваше декори, сменяше костюми, заповядваше да се пази тишина. Иван Шибилев изпитваше като всички предпремиерното

напрежение, защото знаеше всички роли наизуст и се чувствуваше като участник в представлението.

Най-после премиерата. Партерът и балконите постепенно се изпълваха с хора и Иван Шибилев наблюдаваше през един процеп на завесата и виждаше, че тук, в театралната зала, те изглеждаха съвсем различни, сякаш са оставили навън делничните си грижи, не само в празничните им костюми и тоалети, но и в израза на лицата им имаше тържественост и благородство, мекота и вежливост, каквато навън не се забелязваше у тях. Преобразени от златистата барокова обстановка на залата и светлините, те седяха чинно в меките кадифени столове, шепнеха си и нетърпеливо очакваха да се вдигне завесата. Иван Шибилев знаеше по себе си, че за тях всичко зад завесата е една тайна, в която никога няма да надникнат и винаги ще напругат въображението си, както доскоро и той бе напругал въображението си. Никой от стотиците зрители например не можеше да допусне, че зад завесата загадка не цари пълен покой, както изглежда откъм зрителната зала, а напротив, кипи най-голямо напрежение, дооправят се недогледани неща, сценичните работници тичат на пръсти, режисьорът дава последните си съвети, актьорите очакват да се вдигне завесата вътрешно стегнати и съсредоточени, като че им предстои опасно за живота изпитание.

И ето че светлините в залата гаснат една след друга, шумът постепенно утихва, горната част на завесата се раздира на две половини и те се понасят към двата края на сцената. Зад рампата се спуска синкав мрак и в него, отразили блясъка на сцената, прозират светлите петна на стотици човешки лица. Скоро тези лица затаяват дъх, а след малко започват да се смеят или да хлипат, сякаш това, което става на сцената, става и със самите тях. Действие след действие, и краят на представлението идва неусетно. Залата се разтърсва от ръкопляскания и одобрителни викове, на сцената излизат актьорите, хванати за ръце, усмихнати и все още възбудени от играта, покланят се на публиката, скриват се зад кулисите и отново, и отново извиквани от публиката излизат да ѝ се покланят. След тези минути на възторжени аплодисменти към актьорите и на славата, с която ги даряваше публиката, Иван Шибилев си мислеше, че киното, рисуването, поезията и учението са били мимолетни увлечения по пътя му към сцената, и си даваше обет да посвети живота си на сцената. И докато

учителите, съучениците и познатите му говореха, че природата е била безогледно щедра към него и го превъзнасяха като бъдещ знаменит поет и художник, той бе вече устремен с мисли и чувства само към театъра. Предстояха една след друга премиерите на „Скъперникът“, на „Майстори“ и „Министершата“, в които щяха да гастролират Кръстьо Сарафов, Елена Снежина, Владимир Трендафилов и други „светила на сцената“. В артистичния свят на града едва ли можеше да има други двама души, които да очакват с такова нетърпение тези премиери, както ги очакваха чичо Жорко и Иван Шибилев. Чичо Жорко не излизаше от театъра по цели денонощия, спеше по няколко часа на една изтърбушена кушетка, а през останалото време работеше така, че на постановките да не липсва нищо. Иван Шибилев ходеше всяка вечер в театъра, а много често и през деня да гледа репетициите като свой човек. Чичо Жорко бе успял вече да покаже стиховете му, печатани в „Българска реч“ и местния вестник „Литературни новини“, някои бяха видели и изложбата му в гимназията, тъй че почти всички актьори го познаваха и се отнасяха благосклонно към него.

Дойде и краят на третата учебна година. Можеше да я завърши с отличен успех, тъй като всички предмети му се удаваха с еднаква лекота, ако тези предмети не бяха престанали да го интересуват. Всичко, което говореха преподавателите, го изпълваше с досада, а особено неприятно му бе изпитването. То се превръщаше в разпит, тероризираше духа му и го караше да се чувства като марионетка. Все по-често му се случваше да получава лоши бележки и учителите не скриваха съжалението си, че той от ден на ден пропада в училище и не прави усилие да постигне първоначалните си успехи. Толкова много хора, мислеше той, не знаят колко е висок връх Ком, химическия състав на водата или не могат да си служат с логаритмичната таблица, а нима са глупави, пропаднали и безполезни за себе си и за обществото, както ни се проповядва в клас? Дали Сарафов или Снежина могат да изчисляват обема на цилиндъра, а ако не могат, как са станали такива чародейци на сцената?

Така се опитваше да използва тези софистични съждения като щит срещу капитулантството си пред науката и като оправдание за поредното си увлечение. Един ден музиките може би щяха да се преобразят в ерении, за да му отмъстят за духовното му многоженство и да превърнат дарбите му в тежко проклятие, но засега бе изпълнен с

толкова чисти възжелания, че не допускаше такава опасност и вярваше, че ще може да им служи до края на живота си с еднаква преданост и любов. Изпитваше угризение само към майка си, неграмотната женица, която бе повторила, за да запази имота и да го изучи. Както всяко лято, тя се пресели в старата къща, за да прекара няколко месеца с него, но той постоя с нея само два дни и на третия се върна в града. Каза ѝ, че в училище го задължават да остане още известно време в града, тя му даде пари и го изпрати по живо, по здраво.

В началото на юли един от режисьорите, Янакиев, събра група от десетина души актьори и предприе турне из селата в областта с „Под игото“ и „Боряна“. Тук и там зажънваха ечемиците, но хората не бяха виждали театър и вечер пълнеха „салона“. В повечето от селата ги хранеха безплатно и вечно гладното актьорско съсловие ядеше и пиеше до насита и събираше по някой лев за лятната ваканция. Янакиев имаше приятел, полковник от местния гарнизон и страстен любител на театъра, който му предостави четиритонен, покрит с брезент камион, така че превозът на хората и реквизита ставаше бързо и лесно. Иван Шибилев и чичо Жорко, който изпълняваше и длъжността на квартириер, отиваха ден по-рано в следващото село, осигуряваха квартири за трупата и приготвяха сцената в някое читалище, в училище или дори в някой плевник.

В един такъв изоставен общински плевник Иван Шибилев излезе за пръв път на театралната сцена. Актьорът, който изпълняваше ролята на Павел от „Боряна“, си счупи крака още на втория ден от турнето след едно безпросветно напиване и трябваше да го откарат в града. Янакиев възложи ролята на Иван Шибилев, без да се колебае, защото бе уверен, че ще се справи добре с нея. Познаваше вече страстта му към театъра, заради която бе дошъл с трупата да работи безплатно, а сега откри, че има и други заложби. Притежаваше изключителна памет и знаеше наизуст почти целия репертоар на театъра, умееше да имитира много сполучливо, пишеше стихове и ги рецитираше добре, рисуваше портрети на хората от трупата, свиреше на цигулка и на всички народни инструменти, а освен това притежаваше най-ценното за един актьор — чар и присъствие на сцената. Беше малко по-висок от среден ръст, с кафяви очи, топъл глас и много приятно, изразително лице, което отразяваше весел, неспокоен характер и чистота на

чувствата. След представлението на „Боряна“ актьорите го поздравиха с успешния дебют и му пожелаха нови успехи. Всички бяха възхитени от оная свежест и искреност, с която той изпълняваше образа на младия селски момък Павел, особено в оня момент, когато застава пред всемогъщия алфатарски цар да брани любовта си на живот и смърт: „Не пуцам Боряна, само ако умра, тя ще излезе оттука!“ След едномесечното турне трупата се завърна в града. Преди да се разделят, режисьорът го помоли да дойде в театъра към първи септември, за да изпълнява същата роля, ако титулярът не е оздравял дотогава, ако пък е оздравял, да го изпробва в друга младежка роля.

Иван Шибилев едва дочака средата на август, замина за града и още същия ден привечер намина към театъра. По това време там се въртеше само чичо Жорко с няколко души работници, които довършваха ремонта на гримьорните. Пред портиерската врата имаше пейка и на пейката седеше жена с тъмни, разпилени по раменете коси. Тя седеше с гръб към улицата и разговаряше с чичо Жорко. Щом видя Иван Шибилев, чичо Жорко остави жената и тръгна да го посрещне, цял превърнат в заешка усмивка.

— Ето го и нашето артистче! — говореше той, като го държеше за раменете. — И мустачки си оставил! Отиват ти, много ти отиват!

След като поговориха минута-две, чичо Жорко го покани да седне на пейката. Сядайки, Иван Шибилев неволно погледна момичето и през сърцето му мина оная тръпка на възторг и отчаяние, която изпитваше в присъствието на хубава и непозната жена. Как е възможно да има на света такава красота и аз да живея в същия този свят, без да я видя повече от един миг, мислеше той, зашеметен от тази красота, и не чуваше какво му говори чичо Жорко. Това е въпиюща неправда и неутешима скръб за човешкото сърце. Не е ли безсмислено да живея, след като тази красота си отиде от мен? Господи, направи така, че... Но още преди да я изрече, господ изпълни молбата му. Работниците повикаха чичо Жорко в сградата и тогава момичето се обърна към Иван Шибилев и го попита откога е актьор.

— Не съм актьор — каза той. Струваше му се, че сънува и както бива в сънищата, искаше да ѝ погледне в лицето още веднъж, но някаква сила не му позволяваше да извърне глава към нея и тази сила му внушаваше по тайнствен начин, че ако я погледне в лицето още веднъж, ще види една горгона и мигновено ще се вкамени. Защо, защо

се страхувам да я погледна, питаше се той и продължаваше да говори как случайно изпълнявал цял месец една роля и режисьорът обещал да му повери още една през сегашния театрален сезон.

— Вие сте щастлив! — каза с простодушна откровеност момичето.

— Щастлив? Напротив! — каза Иван Шибилев и меланхолично поклати глава.

Говореше искрено, защото щастливите му дни досега, които бяха много, потънаха в някаква тъмна пропаст в мига, в който видя момичето, почувствува се безнадеждно сиротен и изпълнен с необяснима скръб само при мимолетната мисъл, че тя ще си отиде завинаги и светът ще опустее без нея. Още същата вечер, мъчен от безсъние и самота, щеше да напише:

*Бяла пустиня ще бъде светът без тебе
и в тази пустиня ще тлеят моите дни...*

— Режисьорът Маловски ми обеща роля за този сезон — каза тя. — Може би ще станем партньори в някоя пиеса. Геновева съм, но ми казват Вева. А вашето име?

— Иван.

— А сега да вървя! — Вева тръсна разкошната си коса, прекара пръсти през нея и стана. Иван Шибилев скочи като изхвърлен от пружина и тръгна редом с нея. — И вие ли си тръгвате?

— Да! — Иван Шибилев се осмели да я погледне в профил и видя, че устните ѝ бяха извити в лека усмивка. Тази божествена усмивка е за мен, задето станах да я изпроводя, помисли той и усети как мировата скръб изчезна така мигновено от душата му, както го бе споходила, за да отстъпи място на една бурна и смела надежда. — Ще ми позволите ли да ви изпратя до дома ви?

— О, няма нужда! — каза Вева. — Отивам на среща с една приятелка.

— Жалко! Ако бяхте сама, щях да ви предложа компанията си тази вечер.

— Много мило от ваша страна, но можете да ме придружите само до черквата на главната улица. Там ме чака приятелката.

— Ще бъда щастлив да прекарам с вас още няколко минути!

Иван Шибилев не можеше да се освободи от напрежението, дишаше трудно и тъй като вярваше, че Вева е професионална актриса, продължаваше да говори с оня приповдигнат тон, който бе слушал в театъра. „Божествените“ усмивки, който озаряваха лицето ѝ, от време на време бяха наистина за него, но като ирония за усърдието му да се покаже достоен за нея кавалер. Тя бе по-възрастна само с две години и външно тази разлика не личеше. Както бе облечен с моден панталон от бял шантунг и светлосиня риза, с мустачки и сресана назад коса, повисок с една глава, широк в раменете и добре сложен, Иван Шибилев изглеждаше дори по-възрастен от нея с няколко години. По житейски опит обаче бе още дете в сравнение с нея, тъй като тя отдавна можеше да чете безпогрешно погледите, израза на лицата и желанията на мъжете, както се чете просто написана книга. Не минути, а само няколко секунди ѝ бяха достатъчни да разбере, че момъкът е още целомъдрен и влюбен в нея „от пръв поглед“ и е готов да ѝ се закъльне във вечна любов. Знаеше вече от опит, че младенци като него трябва да се отправят на минутата и винаги бе ги отправяла по съвсем понятни съображения, но приятелката не я очакваше на уреченото място до черквата, младенецът я покани на вечеря в ресторант и тя се съгласи. От него се излъчваше чар, който я накара да го възнагради за усилията му да я ухажва така несръчно, а не бе свикнала и да прекарва вечерите сама. Беше забелязала вече, че няма смелост да я гледа в очите и че говори с несвойствен за възрастта си стил, за да изглежда изпечен мъж, и това го правеше симпатичен.

В ресторанта Иван Шибилев се успокои и влезе в собствената си роля. Предстоеше му да прекара няколко часа с Вева, което го изпълваше с големи надежди, а и келнерът се отнасяше с него като с истински господин („Какво ще обича господинът? Както пожелае господинът...“) и това приповдигаше самочувствието му. В ресторанта бяха заети само няколко маси, двамата седяха уединени в една малка ниша, където бе тихо и уютно. Запленен до екстаз от ослепителната хубост на момичето, той изпадна в дълбоко, сладостно откровение и му разказа всичко или почти всичко за себе си, както може да разказва един току-що оставил юношеството зад гърба си младеж с най-чисто и нежно вълнение, с най-красивите думи на света и най-силните чувства, защото, говорейки ѝ за себе си, той ѝ се изповядваше в любов. За да

възпре горещия поток на излиянието му, което започна да ѝ досажда, а и да удовлетвори донейде любопитството му, Вева му разказа накратко за себе си. Играла в Плевенския театър две години, но поради завист, клюки и размирици в състава била принудена да го напусне. Искали я в други театри, но тя решила да остане в тукашния, защото имала тук самотна леля с голяма къща, при която щяла да живее в истински разкош. В края на отминалия сезон ходила при режисьора Маловски и той ѝ обещал да я вземе в комедията „Жена в заем“ от някой си Бюрали, в която играла главната роля в Плевенския театър.

На всичко това едва ли можеше да се вярва, но истина бе, че Вева знаеше цената на хубостта си и отдавна я бе превърнала в средство за препитание. Не в края на сегашния сезон, а близо отпреди година се бе завъртяла около театъра и попаднала, разбира се, най-напред в ръцете на режисьора Маловски. Той не се опита да я задържи повече от месец и я предаде на някой от актьорите, а те пък, понеже не можеха да си позволят лукса да поддържат по-дълготрайни връзки с такава красавица, я предадоха на свои приятели и почитатели. Иван Шибилев го разбра от някои актьори, които го бяха видели с нея в ресторанта или на улицата, узна го и от чичо Жорко. Той му каза, че такива момичета постоянно се въртят около театъра като пеперудки около светлината на лампата с надеждата да стъпят на сцената не с талант или умение, а с цената на женските си прелести. Режисьорът Янакиев, който бе решил да го ангажира в следващата си постановка, обезпокоен от неговата неопитност с жените и особено с такива жени като Вева, също го посъветва да не се среща с нея и дори я нарече плювалник.

След първата им среща в ресторанта Иван Шибилев си даде тържествена клетва, че ще последва Вева навсякъде, по всяко време и при всички обстоятелства. Тя не поиска тази жертва от него, а напротив, в продължение на два месеца се срещна с него само пет пъти, а през останалото време той я дебнеше по улиците. Когато разбра това, тя се разсърди и го заплаши, че ако продължава да ходи по петите ѝ, повече няма да го познава. Иван Шибилев не се мяркаше повече неканен пред очите ѝ, но когато имаше възможност, я проследяваше къде ходи и с кого се среща. Привечер най-често тя отиваше в една двуетажна къща близо до халите и след около час излизаше с една млада като нея жена. Двете тръгваха по главната

улица до ресторант „Морско око“, извиваха надясно и слизаха към Морската градина. Там движението се разливаше в различни посоки, разреждаше се и тогава бе много лесно да се проследят двете жени. Още щом влезеха в някоя от алеите, пред тях заставаха като че съвсем случайно двама мъже, заговаряха ги и тръгваха с тях, отначало всички заедно, а малко по-късно по двойки. Както се виждаше по облеклото и маниерите им, мъжете биваха хора със солидно положение, морски офицери в бели униформи с кортици на блестящи верижки или пехотински офицери, които при среща с дамите притискаха дългите саби към бедрата си, покланяха се галантно и шумно удряха шпори. След няколко кръга из градината двете двойки се насочваха към Казиното. Там вече свиреше оркестър и в хладната вечер се носеха насечените тактове на румба или фокстрот, под обилната светлина на електрическите лампи дансингът кипеше като пъстра и жива лавина. Скрит в сянката на близките дървета, Иван Шибилев престояваше там, докато Вева и приятелката ѝ с двамата кавалери излязат от Казиното и тръгнат по улиците. Вървяха по двойки на десетина метра една от друга, държаха се за ръце, а на тъмните места кавалерите прегръщаха дамите и ги целуваха. След малко пристигаха до къщата при халите и влизаха вътре. В някои нощи Иван Шибилев заставаха на близкия ъгъл и съвсем безсмислено престояваше там до зори, когато двамата мъже напускаха къщата.

Имаше дни и вечери на по-жестоки страдания и това бяха дните и вечерите, когато Вева нямаше с кого да излезе и се смиляваше над него. Той по всяко време обикаляше около квартирата ѝ, Вева го виждаше през прозореца и ако нямаше друга среща, излизаше през главния вход, защото бе сигурна, че ще се лепне за нея. Правеха една-две обиколки по главната улица и влизаха в някой от ресторантите. Вева предпочиташе „Морско око“ или „България“, защото тези ресторанти се посещаваха от най-отбрано общество. В това отбрано общество, както впрочем и навсякъде, тя по всякакъв начин му даваше да разбере, че не бива да храни никакви илюзии за по-голяма близост и че ако излиза от време на време с него, то е, защото не може да устои на упоритата му настойчивост. Държеше се така, че мъжете недвусмислено изразяваха възхищението си от пицната ѝ хубост и тя не само че не прикриваше задоволството си като всяка порядъчна госпожица, а го предизвикваше с погледи и усмивки. На улицата често

я спираха мъже и за да разговаря с тях, обръщаше гръб на кавалера си или му нареждаше да я чака на известно разстояние, в ресторанта сядаша неканени на масата им, а имаше и такива, които ѝ подхвърляха вместо поздрав: „Вевче, днес май си в разноски!“ Искана да кажат, че кавалерът ѝ е още невръстно дете и тя ще трябва да му плаща вечерята. Това караше Иван Шибилев да прикрива младостта си по някакъв начин. Беше си ушил два костюма при най-модния шивач в града, носеше бял панталон с бели обувки, а вечер слагаше вратовръзка, тъй че с мустачките имаше вид на млад човек от заможна семейство. В село гледат на осемнайсетгодишните момчета като на мъже за женене, майка му, както ѝ вторият му баща го имаха вече за ерген и му изпращаха повече пари, отколкото му се полагаха за месечната издръжка. След като бе спестил пари и от турнето, той разполагаше със средства, които му позволяваха да се храни и облича добре и да води приятелката си в най-скъпите ресторанти. Въпреки това тя предпочиташе компанията на други мъже, които не само че не благоговееха пред хубостта ѝ, но се отнасяха с нея неблагоприятно и дори цинично: гледаха я с похотливи очи, предлагаха ѝ срещи в негово присъствие, усмихваха се многозначително зад гърба ѝ.

Иван Шибилев страдаше, че не може да я вижда всеки ден и час, но нито за миг не се усъмни в нравствената ѝ чистота, нито пък осъди поведението ѝ. Тя бе истински ангел, който стои тъй високо в ореола на своята красота, че никой с нищо не бе достоен да я оскърби, както никой не можеше да оцени красотата и таланта ѝ на актриса. Изпитваше неутолим копнеж по нея и на това чувство, мъчително и сладостно, подчиняваше и посвещаваше всичко свое: и стиховете, които бе написал в минути на самота и възторжен изблик на любов, и надеждите си, и сънищата си, и работата си в театъра. Актьорът, когото бе замествал по време на турнето, все още боледуваше и режисьорът отново му възложи същата роля. С няколко репетиции, колкото да свикне с пространството на голямата сцена, представлението бе играно към края на септември, веднага след премиерата на сезона. Иван Шибилев изпълни ролята на младия селски момък много по-добре, отколкото се очакваше от него, беше тъй сурово наивен и тъй възторжено нежен към любимата си Боряна, че публиката го възнагради с ръкопляскания и викове „Браво!“ Режисьорът бе му поверил ролята въпреки възраженията на някои актьори, и сега се

радваше, че опитът му излезе сполучлив и обещаващ. Той се ласкаеше от надеждата, че е открил и дал път към сцената на едно ново и свежо дарование и след представлението потърси Иван Шибилев да го поздрави и поговори с него за следващата роля, която възнамеряваше да му възложи. Иван Шибилев бе изхвъркнал от гримьорната и трескаво обикаляше около сградата на театъра. Вева бе обещала да го гледа и след представлението да го чака пред входа на театъра, но изглежда, че беше ѝ се случило нещо непредвидено. След два дни я срещна, както винаги „случайно“, пред квартирата ѝ и тя му каза, че вдругиден ще отпътува за родния си град. Майка ѝ не била добре и я викала да постои при нея седмица-две, след което ще се върне, за да приеме ролята, която режисьорът Маловски ѝ предлага. Като видя, че лицето му пребледня и се изкриви от вътрешна болка, Вева нежно го целуна по бузата, притисна лицето си към неговото и остана така цяла минута. После взе ръката му и го поведе към кварталната градинка. Градът бе вече притихнал и равномерното му дишане се чуваше откъм морето.

— Не ме утешавай, не съм дете! — каза Иван Шибилев. — Зная, че като заминеш, никога вече няма да се видим. Никога! И аз никога няма да те забравя! До когато и да живея на този свят, ще живея сам с мисълта за тебе!

— Не говори така, Ваньо! Ти си толкова млад и вече си актьор, бъдещето е пред тебе. Аз не те заслужавам, аз съм лекомислена и никаква... На тебе друга жена ще ти подхожда.

— Не, не, не! — извика той, взе двете ѝ ръце и започна да ги целува разплакан. — Ти си ангел, ти си най-добрата, най-хубавата на света! Ти си светица! Ти имаш добро сърце и нежна душа...

Говореше като в изстъпление, опиянен от мъчителната сладост да изповядва най-съкровениите си чувства и да се закълне, че тя е единствената, първата и последната любов в живота му. Тя го гледаше някъде в челото и слушаше с насмешливо внимание, сякаш очакваше да види докъде ще стигне с излиянията си. Най-после, за да му спести баналната изповед, че след раздялата им не ще може да живее и ще се самоубие, тя го хвана нежно за ръката и го поведе към квартирата му. Беше правила всичко, за да го отблъсне от себе си, но вместо да се огорчи и отчае, той се привързваше все по-силно и безнадеждно към нея. Сега си даде сметка, че се е ласкаела от чистотата на чувствата му

и поради суета му е давала известни надежди, като все пак се е срещала с него. Беше допуснала тази игра и сега трябваше да я прекрати без досадни за себе си последствия — той можеше да прекара нощта пред квартирата ѝ, да я види, когато отива към гарата.

Разделиха се пред квартирата му с уговорка тя да отложи заминаването си с няколко дни и утре вечер да се срещнат пред ресторант „Морско око“. Иван Шибилев заспа облечен късно след полунощ и се събуди още преди изгрев-слънце. Тя ще замине днес, помисли той и осъзна, че тази тежка и горчива мисъл бе проникнала в цялото му същество и през нощта бе я усещал като чуждо тяло в себе си. Сгъна двата си костюма в куфара, сложи свитък стихове върху тях и излезе. Хазаите му, както винаги по време на гроздобера, прекарваха на лозе и той им остави бележка, че ще се върне след около седмица. Заклучи външната врата и тичешком стигна до пиацата при Мъжката гимназия, за да вземе файтон до гарата. Когато стигна там, Вева и приятелката ѝ стояха пред втория вагон след локомотива. После Вева се качи във вагона и се показва през прозореца. На гишето му казаха, че влакът тръгва след пет минути за София през Плевен, купи си билет и през източния вход на перона влезе в последния вагон. Докато се добере до нейния вагон, влакът бе потеглил и Вева се готвеше да влезе в купето. Като го видя, тя като че се изплаши, гледаше го и не знаеше какво да му каже.

— Господи! И ти ли ще... пътуваш?

— Ще те изпроводя донякъде — каза Иван Шибилев, като да ставаше дума за изпровождане до съседната улица. — Да ти пожелаем добър път!

Вева мигновено промени израза на лицето си, усмихна се тъжно и каза, че е трогната от вниманието му. Снощи до късно била у приятелката си, а като се върнала в квартирата си, заварила телеграма от сестра си. Съобщавала ѝ, че майка им била на смъртно легло. Не мигнала цяла нощ, а на разсъмване приготвила багажа си и отишла при приятелката си да ѝ съобщи за внезапното си заминаване.

— Колко хубаво стана, че дойде! — повтори тя и погали ръката му. — Сега вече вярвам, че има телепатия. Мислех си какво ли ще бъде, ако Ваньо узнае по някакъв начин, че тръгвам така внезапно, и дойде да ми каже довиждане! И ето че дойде! Само че много съм уморена. Трябва да почина за малко, а после ще си поговорим.

Тя влезе в купето и седна до прозореца, където имаше едно свободно място. Отпусна глава на облегалката и притвори очи, а Иван Шибилев застана прав в коридора така, че да може да я гледа през стъклото на вратата...

В първите години на Николин му се струваше, че времето стои на едно място, защото в чифлика не настъпваха никакви промени. Сезоните идваха и си отиваха, а с тях сеитбите и вършитбите, Деветаков все така заминаваше за чужбина по за месец-два, унгарецът донасяше госпожа Клара от време на време в гостната да посвири на пиано, по големите празници или през лятото идваха гости. Дори обявяването на Втората световна война не бе събитие за него и останалите работници, тъй като ехото ѝ достигаше до чифлика съвсем слабо и неясно. През четиридесет и втора мобилизираха от селото няколко души в запаса и ги пратиха в новите земи, често взеха да прелитат самолети към Румъния, откъдето при тихо време се чуваше далечен тътен, но и тези събития не донесоха никаква промяна в живота на чифлика. Единственото значително събитие бе внезапната смърт на готвачката леля Райна. Вечерта си бе отишла здрава у дома, а на сутринта мъжът ѝ дойде да съобщи, че се е споминала. Николин бе привързан много към нея и по-късно си мислеше, че с внезапната ѝ смърт в чифлика всичко тръгна назад. Същата година през есента Деветаков обяви за продажба половината от земята си. Тази продажба дойде като гръм от ясно небе и никой не знаеше причината. Някои от работниците говореха, че бил направил много дългове, които не търпят отсрочка, а други твърдяха, че се готви да замине в странство и за дълго да остане там. Деветаков предложи изгодна цена и по-заможните селяни от околните села изкупили земята. След продажбата прекара около две седмици в градската си къща и се върна с проект за ново училище в селото. Баща му бе положил основите още когато учеше в чужбина, но смъртта му попречи да го завърши. Като свърши науките си, младият Деветаков реши да го дострои, но минаха години, докато се справи с новото си положение на господар на чифлика, а селяните малко по малко откъснаха строителните материали за свои нужди. Старото четирикласно училище бе паянтово и училищната инспекция само по тази причина не позволяваше да се открие прогимназия в селото. Селяните работиха доброволно на строежа през цялата зима и

през лятото и наесен новото училище със седем стаи и две канцеларии бе готово и обзаведено с необходимите пособия.

Николин забеляза, че по време на продажбата на земята и строежа на училището господарят му започна да попийва с купувачите и строителите. По-рано не бе го виждал да пие, макар че обичаше да черпи гостите си с най-разнообразни напитки. Тези напитки бяха събирани от всички краища на страната и чужбина и стояха наредени в склада под един от хамбарите. Старият Деветаков имаше страст да колекционира алкохолни напитки и за тази цел бе направил под земята специален склад, облицован с дъбова ламперия, вградени долапи и отдушници. Не понасяше алкохола и едва ли бе изпил бутилка вино през живота си, но обичаше гостите и изпитваше истинско удоволствие да ги изненадва с непознати за тях напитки. Пазеше в тайна хобито си, както и склада под земята, за да може при случай да играе ролята на магьосник — („Кажете едно питие и на минутата ще го имате!“). Тайната за хобито си повери на сина си и синът я прие като бащин завет, започна да събира наши и чуждестранни напитки и да черпи гостите си. От известно време обаче започна и сам да се черпи. Когато донасяше вечерята, Николин всеки път виждаше на масата бутилка с отпита чаша. Нахранваше се, отиваше да свърши някоя работа в кухнята и когато се връщаше да прибере чиниите, яденето на господаря му все още стоеше недокоснато или едва наченато. Пийваше по глътка от чашата и гледаше в книгата, а Николин го мърмеше:

— Че ти хич не ядеш, каква е таз работа?

— Нахраних се, прибирай!

— Нахранил се! Клъвнал веднъж-дваж — нахранил се! Че хапни по-напред, пък тогаз се наливаш с таз пущина! Човек само като я помирише, носът му ще окапе.

В дългогодишния им съвместен живот Николин бе успял да преодолее донейде стеснението си и понякога си позволяваше онова грубоватото покровителство, с което простите хора изразяват нежната си преданост към тези, които обичат. Макар да бе почти два пъти по-млад от господаря си, той неволно си присвояваше ролята на по-възрастен, когато му се струваше, че Деветаков върши детински работи като например продажбата на земята и строежа на училището, което му причини много грижи и разходи. Измъчваше го и промяната, която бе станала с него. След като пийнеше чаша или две, Деветаков се

затваряше в себе си и в очите му се утаяваше някаква топла сянка на печал и примирение. Още преди години бе забелязал как тази сянка внезапно засеня като тъмен облак очите му дори когато биваше весел и разговаряше с гости и приятели, когато четеше книга или работеше нещо из двора. Забелязал бе още, че в такива случаи от него се излъчва някаква тишина, която омекотява всички шумове наоколо и в същото време внушава смътна тревога и безпокойство. Долавяше това явление със сетивата си, както животните долавят тревога в затишието на природата преди рязка атмосферна промяна, и като не можеше да го проумее и назове с някоя дума, наричаше го „онова тихото нещо“. Случвало се бе двамата да препускат ездитните коне от гората до чифлика, да пътуват до града или да се хранят, когато изведнъж усещаше по необясним начин, че „онова тихото нещо“ започва да се излъчва от господаря му и да го преобразява. Очакваше го да излезе от обикновеното си състояние и не се лъжеше — Деветаков се затваряше за няколко дни или седмици в стаята с книгите, пътуваше до града или предприемаше нещо необичайно. Сега, след като бе продал земята и построил училището в селото, без да се приготви за дълъг път, както правеше обикновено, една сутрин, още по тъмно, поиска да го отведе до гарата и замина за чужбина само с една връхна дреха и едно малко куфарче.

След смъртта на леля Райна Деветаков му повери къщата и всички права и задължения, които имаше покойната. Държеше като нея всичко под ключ, знаеше колко и какви вещи има по стаите и в цялата къща, посрещаше гостите и ги настаняваше, доставяше и разпределяше продуктите за кухнята. Назначиха нова готвачка, Добринка, току-що завърнала се след дългогодишно слугуване по градовете, измъчена, самотна и озлобена женица. Като всеки лумпен, „видял свят“ и осъзнал някакви свои права, Добринка още с идването си в чифлика внесе и разпали сред работниците онзи антагонизъм, който, макар и в наивна форма, съществува и в най-малките социални групи. След смъртта на бившата готвачка стаята и остана дълго време заключена с нейните вещи, на новата дадоха стая в една от пристройките и това бе повод да възненавиди господаря, а покрай него и Николин. Младият мъж я дразнеше с кротостта си на монах, в него тя виждаше доносник на господаря, прикрит зад лицемерното си добродушие. Когато близките на бившата готвачка прибраха вещите ѝ,

стаята в приземния етаж се освободи, но Николин не посмя да я настани там без разрешение на господаря и тя го намрази. И дядо Каньо подозираше, че Николин го шпионира и донася на господаря за кражбите му. Навремето старият Деветаков бе го прибрал по милост да надзирава работниците, но той излезе несретник, кавгаджия и пияница и сам крадеше и злоупотребяваше повече от другите. Въпреки това Деветаков не го изгони и го повери на управителя си Халил ефенди. Халил ефенди бе справедлив и строг, но и той не можеше да излезе с него на глава. Дядо Каньо, като виждаше, че турчинът няма да му гледа хатъра, стоеше пред него като куче с опашката между краката, но щом останеше без пряк надзор, пак си вършеше своето. Отмъкваше каквото може от чифлика, продаваше го на селяните и по цели дни не излизаше от кръчмата. Той скоро се сдуши с готвачката и веднъж я подучи да занесе яденето на Николин горе в гостната. Този ден Николин имаше грип и лежеше на канапето, похапна малко от яденето и пак си легна. На следния ден се повтори същото, а на третия, когато оздравя и слезе в общата трапезария, заядливият старец му стана на крака, поклони се и го нарече господин Миялков. Дядо Каньо идваше на обяд и вечеря винаги пийнал, държеше се като шут и забавляваше другите с разни истории, които слушаше в кръчмата. От известно време в кръчмата приказваха само за войната и политиката и той пренасяше разговорите в чифлика. „Немеца руснаците в чувал го туриха при Сталинград — говореше той въодушевен и пийваше по глътка от едно плоско шишенце за соено масло, което носеше във вътрешния джоб на сетрето си. — Ей тъй, както се туря куче в чувал. Ръмжи, рита, скимти, ама не може да хапе. Тъй е сега и немецът. Братушките го налагат, а той скимти и се зъби, докато пукне. Да му мислят и нашите фашаги — удряше той на масата, като гледаше Николин и заканително клатеше глава. — Сега ни исплутират и кръвчицата ни пият, ама скоро и тях ще набутаме в чувала, че като грабнем сопата! Щом ги пречукаме, няма да има мое и твое, сички ще станем равни. Кой господ го е казал туй едни да имат чифлици, да трупат пари и да си живеят по странство, а други да се трепят за комат хляб?“ „Ти май само в кръчмата се трепеш?“ — казваха му другите и се смееха. „Смейте се вий — викаше дядо Каньо, — защото сте слепи и не си виждате хала. Кожата ви смъкват от гърба, а вий си мълчите като говедца. Пиел съм бил! Че от хубаво ли пия? От мъка пия! Липсало туй, липсало онуй, се аз на топа на устата, се мене

бедят. Крадял съм от чифлика! Не съм крал и ме е яд, дето не съм крал. Белким бълха ще го ухапе чорбаджията, ако му вземеш крина зърно или един кош плява? Сичко трябва да му се земе, до шуш, щото от народа е грабено, и на народа да се върне...”

Така, въодушевен от алкохола, дядо Каньо пръв в чифлика заговори за война и политика и провъзгласи принципите на бъдещата социалистическа революция. Никой обаче, освен готвачката Добринка, не се отнесе сериозно към неговото пророчество. Овчарите и воловарите бяха все възрастни и малограмотни мъже и не проявяваха интерес към световните събития. Политиката се бистреше в кръчмата, а те живееха откъснати от селото месеци наред и вземаха приказките на стареца за пиянско бръщолевене. Макар да бе млад, Николин също като тях разбираше само ония събития, които ставаха непосредствено пред очите му. Непристойните закачки на стареца го притесняваха и той престана да обядва и вечеря с другите работници — изчакваше ги да излязат от трапезарията или отнасяше яденето си в стаята.

Завалиха есенните дъждове, оголиха дърветата и разкаляха земята. Над пустото поле легна мъгла като тежка тъга и сред тази тъга стоеше сам чифликът като сиротник. Дните бяха къси и мрачни, на тъмносивото небе за час-два вместо слънце се появяваше някакво студено и бледо сияние и над чифлика отново лягаше мрак, мътнобял и набъбнал от влага като мокра кълчищена черга. Господарят бе му казал да си пуска радиото и грамофона, когато си поиска, но Николин не умееше да борава с тях и се страхуваше да не ги повреди. Денем се занимаваше с домашни работи, а вечерите прекарваше сам. Вечеряше на голямата маса в гостната и след това отиваше да запали печката в стаята на господаря си. Палеше я всяка вечер след заминаването му, макар да знаеше, че ще се завърне най-рано след месец, така поддържаше илюзията си, че господарят му е тук и всеки момент може да влезе в стаята си. Сядаше на тапицираната табуретка до печката и с удоволствие усещаше как кахлените плочки излъчват все по-силна топлина и изпълват стаята с уют и тъжно спокойствие, докато навън свистеше вятър или плющеше дъжд по стъклата на прозореца. Голямата газена лампа хвърляше мека жълта светлина върху семейната снимка, от която гледаха старият Деветаков, жена му и двете им деца. Бащата и майката седяха на столове с високи облегалки, той с мека шапка, висока колосана яка, вратовръзка и ланец от единия джоб на

жилетката до другия, с ретуширани мустаци и очи, тя с продълговато нежно лице и тънка шия, с бухнали ръкави и слаба немощна ръка, положена върху рамото на сина си, с ореола на оная загадъчна и романтична красота, която внушават жените от един отминал и непознат свят. Синът Михаил седеше на малко столче пред нея с остригана коса и моряшка галанка и гледаше малко встрани с плахите, широко отворени очи на майка си, а до него седеше сестра му, леко усмихната девойка с ученическа барета и две дълги плитки, спуснати през раменете и. Точно под снимката като две малки слънца светеха месинговите топки на кревата, а под тях се разстиляше с меко разлетите си цветове покривката на леглото. В самотното си съсредоточение Николин виждаше господаря си да лежи на това легло с възпалени очи и нежно издължено лице като лицето на майка си, какъвто го бе виждал болен от настинка. Поднасяше му по няколко пъти на ден топло мляко или чай, а той винаги му казваше: „Благодаря ти, Николине! Не се приближавай да не те прихване хремата!“

После влизаше в другата стая, където бяха книгите му, подредени в шкафове от тъмно дърво. Заемаха двете срещуположни стени от пода до тавана и бяха тъй плътно притиснати една в друга, че Николин не можеше да си пхне пръста между тях. Никога не бе разтворил една от тези книги, но можеше да стои с часове сред тях, изпълнен със страхопочитание и благоговение, защото му се струваше, че между кориците им е затворен един друг, възвишен и тайнствен свят, в който можеше да наднича и да го разбира само господарят му. Виждаше го да седи на малкото кожено кресло с разтворена книга, вгълбен с часове, виждаше как лицето му се променя и става ту ведро, ту тъжно, чуваше го как се усмихва или тежко въздиша.

В началото на март Деветаков се завърна от чужбина. Макар да бе изморен и поотслабнал от дългия път, изглеждаше бодър и въодушевен, от него се излъчваше някакво сияние на мекота и спокойствие и Николин с радост си мислеше, че не е „онова тихото“, което го правеше тъжен и безразличен, а нещо друго, благо и животворно. Както винаги бе донесъл подаръци на прислугата и на семейство Малай. Унгарецът сякаш бе го очаквал, прие подаръка с писмото и му даде писмо до Деветаков, писано отнапред. Откак живееше в чифлика, бе отнесъл стотици писма от госпожа Клара до Деветаков и от него до нея. Случвало се беше да види нейните писма

на масата на Деветаков, кратки бележки, написани на френски на небесносиня хартия и поставени в също такива продълговати пликове. След всяка размяна на писма последваше размяна на книги или госпожа Клара и Малай идваха на гости. Те и сега дойдоха. Николин забеляза, че бяха много по-възбудени и весели, отколкото друг път, и особено Малай, който при всичкото си старание да изглежда общителен, винаги си оставаше мълчалив и непроницаем, тази вечер не приличаше на себе си. Тъмното му лице с клонест нос, който му придаваше израз на граблива птица, бе озарено от някаква вътрешна светлина и радостно нетърпение и той заговори още от вратата, докато държеше жена си на ръце. След вечерята госпожа Клара седна на пианото и докато изящните ѝ бели пръсти изтръгваха от клавиатурата тихи и нежни звуци, тя запя усмихната някаква весела песен. После слушаха новините от Радио София, от Москва и Лондон. Главната новина, която съобщаваха радиостанциите, бе завършването на зимната кампания на Източния фронт. Германската армия бе принудена да се оттегли на 600–700 километра назад, освободени бяха Северен Кавказ, Сталинград, Ростовска, Курска и много други области. Германската армия бе загубила почти половината от бойните си сили.

— Германия загуби войната — каза Деветаков, след като затвори радиото. — Загуби я още преди да я започне.

— Толкова ли сте сигурен, господин Деветаков? — попита госпожа Клара. — Краят на войната е все още неизвестен.

— Повече от известен е, госпожо, и преди всичко на самите германци. Те вече не водят война, а отчаяна схватка за собствения си престиж. Една недалновидна, ограничена и скудоумна политика намира удовлетворение единствено в престижа си, готова да умре, за да излезе от поражението с някаква чест, па макар тази чест да е смъртта.

Деветаков разказа за престоя си във Франция, за оная нравствена и материална нищета, която гнети Европа, за покрусата и ненавистта на всички хора от фашизма и войната, за лагерите на смъртта, където се умъртвяват милиони невинни мъже, жени и деца. Госпожа Клара заплака. Малай седна до нея и не по-малко развълнуван започна да я гали по ръцете и да ѝ говори на унгарски.

— Извинете ме! — каза госпожа Клара, след като се успокои. За разлика от мъжа си тя говореше български като българка. Покрай

децата си бе научила езика, а в самотата си бе прочела почти всички книги от библиотеката на Деветаков. — От двадесет години живеем като едно семейство, но никога не сме говорили за политика, нито дори за тази война. Поражението на германците при Сталинград беше за нас истински празник, най-големият ни празник, откакто сме дошли в България.

— Може би съвсем скоро ще дойде краят на вашето изгнание и ще се върнете в Унгария.

Двамата го погледнаха изненадани, казаха си нещо на унгарски и госпожа Клара попита:

— Откъде знаете, че сме изгнаници?

— От покойния ми баща.

— А той откъде знае?

— От полицията, госпожо. Няколко дни след пристигането ви в чифлика полицията ви е подирила. Баща ми уредил работата с околийския началник, с когото били познати, и той ви зачеркнал от списъците на неблагонадеждните. Баща ми не се занимаваше с политика, но беше демократ по убеждение и не обичаше монархията.

Тази вечер Николин узна дългогодишната тайна на семейството. Янош Малай току-що бил завършил машинно инженерство и постъпил на работа в един завод в Будапеща, когато се запознал с известния революционер Бела Кун. Това станало през 1918 година, Бела Кун бил пристигнал нелегално от Русия, за да вземе участие в създаването на Унгарската комунистическа партия. През следващата година в страната се установила съветска република. Бела Кун бил назначен за народен комисар на външните работи и взел младия инженер за свой помощник. Републиката просъществувала само четири месеца. След поражението ѝ Бела Кун емигрирал в Австрия, а Малай бил арестуван и осъден на смърт. Негови другари, между които и българинът студент Каров, му помогнали да избяга от затвора. Криел се в нелегални квартири и поддържал връзка само с Каров, когото властите не подозирали в революционна дейност. Месец преди революцията били сключили брак с Клара, тайно от нейните родители. Баща ѝ бил висш чиновник в Министерството на просветата и решително отказал на дъщеря си да се омъжи за младия инженер, за когото имал сведения, че е активен комунист. Клара била завършила френски колеж и баща ѝ имал намерение да я омъжи за човек от висшите среди. След бягството

на Малай от затвора тя поддържала връзка с него чрез Каров и ходила при него в нелегалните му квартири. Каров успял да уреди бягството на Малай в България чрез един железничар. Клара решила да го последва и заживяла с него в нелегалната му квартира. Каров намерил и за нея фалшив паспорт и тримата тръгнали за България с един товарен вагон...

Каров бил от Плевенския край и ги отвел в родното си село. Прекарали няколко месеца у дома му, после намерили на Малай работа в някаква парна мелница в едно друго село около Плевен. Там, в една пристройка до мелницата, преживели около три години, там се родили синът и дъщеря им. Избухнало Септемврийското въстание и след погрома на въстанието Каров бил подгонен от властите. Сега те го укривали, както той ги укривал в Будапеща. Често нощувал при тях, а понякога оставал и по няколко дни. Една нощ им казал, че заминава за Съветския съюз, сбогували се и повече не го видели и чули. Полицията, изглежда, го е държала под наблюдение и няколко дни след изчезването му двама полицаи дошли да питат за него и извършили обиск в жилището им. Не открили никакви следи от Каров, но посещенията им зачестили, подлагали ги на кръстосан разпит и твърдели, че много скоро ще им доведат Каров на гости. Така минали няколко месеца, Каров не давал знак за себе си, а и полицаите не го довеждали — дали е успял да мине границата, или е убит? Това мъчително неведение ги изнервило до краен предел и ето че се решили на най-отчаяна и безразсъдна постъпка, която щяла да ги уличи пред властите — решили да тръгнат накъдето им видят очите. В един празничен ден излезли с децата на разходка към железопътната спирка, която отстояла на километър от селото, и се качили на първия влак. В едно от купетата седял сам мъж, попитали го дали могат да седнат при него и той любезно ги поканил. Този мъж бил старият Деветаков.

Виелицата продължаваше да бушува. Вече не валеше сняг, духаше само силен вятър, загребваше от преспите и ги превръщаше в бяла пушилка. В мигове на затихване пространството се избистряше и Николин виждаше само за миг как долу, в Пъклото, се утаява бялата пушилка и при полъха на вятъра отново се надига като кипящо мляко и забулва всичко пред погледа му. Краката му все още не бяха вкочанени, защото тъпчеше върху дебел слой шума, но полушубката му бе къса и студът го пронизваше в бедрата. „Мела е затоплила в къщи, като се

върна довечера, ще си натопа краката в солена вода, ще си легна и утре нищо няма да ми има, помисли си той и остра болка като с нож прободеше гърдите му. Не бива да мисля за нея, не бива да мисля за онова, което се случи преди няколко дни. Ако го повтарям непрекъснато в ума си, сърцето ми няма да издържи, ще падна и ще умра под снега.“ И той насочваше с неимоверни усилия въображението си назад към спомените от миналото, които поради годините бяха загубили остротата си и не му причиняваха страдание. Никога не бе проумявал тези спомени така ясно както сега, докато стоеше сляп сред бялата виелица, а може би тъкмо затова ги проумяваше, защото бе сляп и виждаше миналото с духовното си зрение. Съзнаваше, че с него се е случило нещо необикновено, сякаш бе придобил някакво просветление на ума, както силно вярващите в даден миг или час придобиват прозрение свише. Едва сега, сред бушуващата зимна стихия, по необясним начин изведнъж разбра и осмисли всички събития, думи и разговори между Деветаков и многобройните му гости по най-различни въпроси, които бе слушал, видял и изпитал, но поради младостта и слабата си грамотност тогава не можеше да разбере. Тези спомени бяха спали в паметта му като зърна в земята през дълга зима и сега оживяваха и кълняха от топлината на мъката му, свежи и ясни до най-малките подробности. И така поради просветлението, което го бе обладало като благодат божия в този тежък ден, той можеше да се пренесе в миналото и да облекчава болката си. Само едно събитие от миналото не разбираше — защо се самоуби Деветаков.

— Този човек с небето приказва — каза Халил ефенди, когато си отиваше завинаги от чифлика.

Беше около четиридесет и пет годишен, широкоплещест и як като пехливанин, колкото мъдър и справедлив, толкова строг и немилостив към ленивите и немарливите работници. Прикрепяше пломби към лемежите на плуговете и ако трактористът ореше поплитко и гледаше да претупа оранта набързо, сваляше го от трактора, удряше му по няколко плесника и го изпъждаше завинаги. Обличаше се по европейски, говореше български като българин, четеше книги и пишеше с лявата ръка. Водеше сметките на чифлика по най-простото народно счетоводство — „Дал Кольо — зел Кольо“, което се състоеше от един тефтер с твърди корици. На лявата страница вписваше името на работника, на дясната — кой какво е изработил и какво му се

полага, какво е засято и какво е получено от земята, какво е продадено и какво е останало, разходите и приходите от вършачката, добитъка и птиците. На Димитровден отваряше тефтера и раздаваше кому каквото се полага до грош, а след това и нещо „отгоре, от чорбаджията“, според заслугите на работника — по някое кило вълна, кат дрехи или по някоя крина зърно. Разплащането ставаше пред очите на всички работници, за да не се оплаква някой, че е ошетен.

Халил ефенди напускаше чифлика, защото нямаше вече чифлик. Месец след като се бе завърнал от чужбина, Деветаков направи дарение от триста декара земя на селската община и остави за себе си само сто. Разплати се с прислугата богато и пребогато и я освободи. Последен си отиде Халил ефенди, защото трябваше да предаде тефтера със сметките на Деветаков. Двамата се сбогуваха, без да се ръкуват, Халил ефенди се поклони на Деветаков и бързо излезе от стаята. Николин отиде да го изпроводи до портата и тогава именно турчинът каза, че Деветаков приказва с небето. Не разбра какво искаше да каже с тези думи, не посмя и да го запита, но по лицето му видя, че не съжалява и не укорява Деветаков, задето е харизал имота си, а това показваше, че не го смята за умствено повреден, както се говореше из селото.

Така мислеше и Николин, защото господарят му изглеждаше повече от всякога бодър, весел и душевно здрав. И по-рано работеше на нивата заедно с работниците, но само седмица или две, и то някак си по господарски, като за развлечение или, както си мислеше Николин, да не рекат хората, че лежи на сянка, докато народът се пече на жегата. Сега сякаш бе решил да стане истински селянин и двамата прекарваха на полето от ранна пролет до късна есен. Макар да оряха с трактор и да вършееха с вършачка, сто декара не бяха малко за двама души, имаха много работа на ръка, имаха два коня, двайсетина овце и птици, за които трябваше да се грижат. Деветаков бе изпечен като тухла от слънцето и вятъра, заякнал и пъргав като юноша, общителен и ласкав, хранеше се добре, а нощем спеше здраво и непробудно. И така до пролетта на 1945 година.

Най-голямото събитие през това време бе идването на съветските войски. Не минаха през Орлово и хората от околните села ходеха да ги гледат в Добрич. Ходи да ги гледа и Николин заедно с госпожа Клара и Малай, ходи и Деветаков. Предната вечер Малай дойде в къщи и

съобщи, че са преминали нашата граница, после донесе и госпожа Клара. Бяха празнично облечени и така развълнувани, че говореха едновременно и шумно се смееха. Николин сложи вечерята и донесе вино. Пиха наздравици за Съветската армия, госпожа Клара свири на пианото, слушаха радио, а на сутринта Николин ги откара в града. Къщата на Деветаков бе на главната улица, госпожа Клара и Малай застанаха на балкона, а Николин слезе на улицата. Войските прииждаха на танкове, на камиони и конски каруци, народът прегради пътя им, всички викаха: „Здраствайте, братушки!“, даваха на войниците цветя, хляб и вино...

От година или две в чифлика не бяха идвали гости нито от града, нито от София, а след Девети дори и от селото не идваше никой. От време на време наминаваше само Илко Кралев от Равна да донесе или да вземе някои книги от Деветаков. Отпреди две години идваше още един младеж от село Житница — Александър Пашов, и често се заварваха с Илко Кралев. И двамата бяха студенти в София, Пашов учеше за доктор, а Илко — за адвокат. Пашов пристигаше с влака, а Илко Кралев идваше и си отиваше пеш по шосето. През ваканциите и особено през лятото гостуваха по няколко дни, защото Деветаков не ги пускаше да си ходят. Тримата прекарваха в стаята с книгите, а ако времето бе хубаво, ходеха из полето или седяха в градината на една пейка и все разговаряха, все четяха някаква книга. Откакто Пашов беше заминал за странство, Илко идваше в чифлика сам. Деветаков много го обичаше и беше наредил на Николин да му дава ключа за библиотеката в негово отсъствие, за да си взема, каквито книги му трябват. Като дойде последния път по Нова година, Илко плюеше в една плоска тенекиена кутийка, която държеше в джоба на палтото си. Бяха връстници и на отиване му каза: „Наборе, не ме гледай, че съм тъй загладен, отвътре съм чурук, охтиката ме гризе като червей.“

И ето че през пролетта им дойде гостенка. Бяха засели царевицата и късно следобед се завърнаха у дома. Щом влязоха в двора, една жена слезе по стълбите на пруста и тръгна срещу тях, като пристъпваше бавно и някак дебнешком през широкия двор, поздрави и подаде ръка на Деветаков. Николин веднага я позна — жената на софийския търговец Чилев. Беше все тъй хубава и стройна, каквато я помнеше отпреди няколко години, но хубостта ѝ му се видя повяхнала

и тъжна, а дрехите ѝ бяха прости и тъмни, като да жалеше близък покойник.

— О, Мишел! Така ли трябваше да се срещнем! — каза тя и очите ѝ се напълниха със сълзи.

Деветаков нищо не каза, целуна ѝ ръка и я поведе към къщата, а тя говореше:

— Александър е в затвора. И Лили не е добре...

Дъщеричката трябва да е, помисли Николин и си спомни ваклото и хубаво като майка си момиченце, което идваше с родителите си в чифлика. Беше къдрокосо, буйно и немирно дете, по цял ден скиташе из двора и градината, катереше се по оградите и дърветата, не оставяше на мира и птиците, та майка му караше Николин да го наглежда. Изми се, преоблече се и влезе в гостната. Деветаков и гостенката седяха на масата един срещу друг и разговаряха. Мина зад тях и се залови да пали печката, а гостенката като че не го забеляза. С една ръка подпираше брадичката си, а с другата държеше цигара. Говореше тихо и гласът ѝ се носеше из стаята, нежен и тъжен като шепот на есенни листа.

— Свинската мас хиляда лева кило и не се намира. Олио да има поне, но и него го няма. Да си бях в София, все някак щях да се оправя, имам близки и познати. Тук съм като в ада. Всички бягат от мен, като че нося заразна болест. По-добре са ония, чиито мъже работят и изкарват по-нещо. Знаеш ли, че и Елена е тук.

— Коя Елена?

— Сърмашикова. От десет дни била тук, а едва вчера научих. Изглежда, че не си показва носа от квартирата. Каза ми жената на адвоката Малинов. Мисля, че ти е идвал на гости. Работел на някакъв строеж. Много от нашите са изпратени в този край.

Госпожата замълча замислена, хубавото ѝ лице бе посърнало, в очите ѝ все още блестяха сълзи. Мълчеше и Деветаков, а когато Николин свърши с печката, каза му да приготви нещо за вечеря.

— Сами си готвим — добави той. — Николин е главният готвач.

— Аз ще сготвя — каза госпожата и стана. — Само една престилка ми дай или кърпа да си сложа.

Николин я заведе в кухнята, даде ѝ парче от свински бут и всичко каквото трябва, поиска да ѝ помогне, но тя му каза, че сама ще приготви всичко. Излезе като напъден и отиде под навеса да нацепи

дърва. „Гледай как изпаднала, завалийката, мислеше той, докато цепеше дървата. Мас, казва, няма, олио няма, месо няма, скъпотия голяма. А пък ние всичко си имаме, и мас, и брашно, и олио, и месо колкото искаш.“ Съжаляваше я и изпитваше към нея някакво чувство на превъзходство. Това чувство му се струваше неприлично и той си казваше, че не бива да се държи „на голямо“ с нея, но в същото време му бе приятно, че ще му готви „с белите си ръчички“. И отново се упрекваше, че мисли така за една безпомощна жена, и отново си спомняше, че от всички жени, които идваха навремето в чифлика, тя бе най-префърцунената и превзетата, не му знаеше името и му казваше: „Ей, момче, виж къде е детето!“

В чифлика идваха гости, най-често по големите празници, все хора с положение — търговци, съседи чифликчии, началници или учени. Пристигаха с влака до града или до гарата в селото и Николин ги превозваше с файтон до чифлика. В топло време прекарваха навън, обядваха и вечеряха на пруста или в беседката сред градината, а привечер излизаха на разходка из полето. В късна есен или през зимата стояха в гостната, където масата по всяко време на денонощието бе отрупана с ядене и пиене, пускаха радиото или грамофона, дрънкаха на пианото, танцуваха, играеха разни игри, смееха се и лудуваха до късна нощ. Обслужваше ги леля Райна, но когато биваха много, вземаше Николин да ѝ помага. Леля Райна нареждаше масата и поднасяше яденето и пиенето, а той носеше от кухнята пълните тенджери, тавите с баница или печено месо. Влизаше при гостите винаги притеснен, особено през първите години, защото инстинктивно усещаше, че изпитват към него недоверие или презрение, долавяше и ония дискретни погледи, които си разменяха в негово присъствие като знак, че трябва да променят или да прекратят разговора пред кочияша на чифлика. С времето постоянните гости и дори такива гости като генерал Сърмашиков и съпругата му, софийския търговец на зърнени храни Чилев и семейството му и други високопоставени лица свикнаха с него, както бяха свикнали със селската простота на Деветаковия дом, с двойните железни кревати, с тлъстите манджи на леля Райна, с туршиите и „десертите“ от тиква с петмез, пържени кравайчета, катми, сутляши и разни тиганици. Наричаха го шеговито камердинер, позволяваха си известно волнодумство пред него и се държаха по-непосредствено — като пред човек, чиято служба отсега нататък е да

бъде единствен свидетел на техните срещи и разговори, каквито биват всички слуги, забавляваха се с прекомерната му стеснителност под предлог, че тя му придава особен „чар“ на непорочен селски младеж. Той, разбира се, не намираше нищо унизително и обидно в това, че господарта и госпожите, та дори и децата им, го гледаха отвисоко. Като всеки човек от народа беше точно толкова честолюбив, колкото да съзнава мястото си сред такива хора, а то бе място на слуга.

Госпожата и сега не го погледна, нито му каза нещо, докато той палеше печката, работеше на кухненската маса с гръб към него и мълчеше. Излезе да си върши работата по двора и остана там до късно. Когато дойде време за вечеря, мина покрай кухнята, видя, че госпожата я няма там, и влезе да си измие ръцете. На масата бе оставила чиния с ядене, хляб и вилица и това показваше, че госпожа Фени не го искаше горе на трапезата. Вечеря сам и като се качваше в стаята си, видя госпожата и Деветаков да вечерят в гостната, той с гръб, а тя с лице към прозорците. Лицето ѝ, осветено от лампата, бе поруменяло и усмихнато, от тъмните ѝ блестящи очи искреше радостна възбуда, беше сменила дрехите и прическата си и изглеждаше съвсем млада и свежа като момиче. Легна си, но беше неспокоен, гнетеше го някаква смътна тревога и го караше да се вслушва в приглушената музика и гласовете, които идваха откъм гостната. Когато след час или два тези шумове затихнаха, вратата на гостната щракна и по пруста се чува стъпки, той скочи от леглото и сложи око на отвора на ключалката. Госпожа Фени и Деветаков влязоха в неговата спалня. Без да съзнава какво върши, облече се и пристъпвайки на пръсти, влезе в гостната. Сред смесения мирис на вино, цигари и ядене девственото му обоняние долови оня тънък дъх на парфюм, който гостенките на чифлика оставяха след себе си. Пристъпи до стената, която отделяше спалнята на Деветаков от гостната, и се заслуша. Не чуваше нищо освен бързите и тежки удари на сърцето си, но стоеше с ухо до стената като омагьосан. По едно време му се стори, че чува шепот и сподавен смях, напрегна слуха си до краен предел и се вкамени. До слуха му достигаха само далечните шумове на пролетната нощ и тогава се сети, че зад стената не е спалнята, а библиотеката на Деветаков. Върна се в стаята си и легна. Измъчваше го диво любопитство, въображението му тъй силно се напрягаше да отгатне онова необикновено, и срамно, и тайнствено нещо, което се извършваше между двамата в спалнята, че

главата му натежа и заспа едва призори. Към девет часа Деветаков го събуди и му нареди да откара госпожата до гарата. Госпожа Фени не продума през целия път, гушеше се зиморничаво в яката на мантото си и гледаше встрани. Гарата отстоеше само на два километра от чифлика, но Николин караше в галоп, за да съкрати тягостното пътуване. Двуколката подскачаше по неравното шосе, куфарът на госпожата, натъпкан с продукти, подскачаше на коленете ѝ, но тя продължаваше да мълчи и да гледа встрани.

Николин бе не само изненадан и смутен, но и потресен от това, което се случи между госпожа Фени и господаря му. Никога не бе го виждал да се уединява така с някоя от ония жени, които бяха идвали на гости, нито бе чувал да има връзки с жени. Преспиването му с госпожа Фени събуди у него не само подмолни и неизпитани чувства, но и болезнена ревност, така бе свикнал с мисълта, че господарят му е чист и непоковарен човек, принадлежи само на него и няма да сподели живота си с друг. Страхуваше се госпожата да не дойде отново и много се обезпокои, когато след десетина дни чу Деветаков да разговаря на пруста с една жена. Взе я за госпожа Фени и понечи да се върне назад, но жената го погледна и каза, като придаде на лицето си учудване и уплаха:

— Мишел, кой е този субект?

— Николин бе, Мишонче! Забрави ли го?

— Ах, Ники! Мили мой Ники, ти ли си? — тя се засмя с голямата си почти до ушите и силно начервисана уста, спусна се към него и го оципа с острите си нокти по бузата. Николин се отдръпна назад сконфузен, но тя се хвърли отгоре му, прегърна го през шията и притисна лицето му до своето. — Какъв як и страшен си станал бе, Ники!

— Мишон, остави момчето на мира! — каза Деветаков и отнесе куфара ѝ в гостната. — Заповядай!

— Ники, ти си ме забравил, миличък! За Мишона не си ли спомняш?

— Помня ви, как да не ви помня — каза Николин.

И тя идваше допреди няколко години на гости, но не сама, а със семействата на Чилеви или Сърмашикови. Тогава изглеждаше по-млада и свежа, но си беше все тъй слабовата и тънкокръста. Веднъж генерал Сърмашиков бе довел един полковник в чифлика, който се

напи много и поиска да съблече Мишона гола пред всички. Тя му удари плесница, полковникът се разсърди и започна да я ругае. Мишона му тръсна една такава псувня, че всички се засмяха, засмя се и полковникът и кавгата свърши. Още не починала от пътя, и тя като госпожа Фени се залови да готви. Сама го намери из двора, поиска дърва за печката и влезе в кухнята. Тези жени, изгладнели като кучки, мислеше Николин, докато носеше дървата, по-рано не знаеха къде е кухнята, а сега все там се врат. Даде ѝ продукти и поиска да излезе, но тя го спря.

— Ще стоиш тук, при мене, докато сготвя. Седни ей тук, на стола!

Николин приседна до масата, взе нож и започна да реже лука, а тя — месото. Работеше бързо и сръчно като опитна готвачка.

— Защо мълчиш, защо не ми говориш?

— Че за какво да ви говоря! — каза Николин.

— За всичко. Не обичам мълчаливите хора. А ти си ми такъв симпатичен, иска ми се да те сгризкам.

Николин се изчерви и тръгна да излиза, но тя го хвана за ръката и го върна на мястото му.

— Стой при мене, миличък, иначе ще ти се разсърдя! — И тя като че се нажали, замълча, замислена за нещо, после го попита — Пушиш ли?

— Не пуша.

— Тогава аз ще запаля.

Извади от джоба на полата си малка металическа табакерка, взе си цигара и подаде кибрита на Николин.

— Дай ми огън, нали си кавалер? Хайде, де!

Николин се поколеба, сякаш бе срамно да даде огън на жена пушачка, после драсна клечката и я поднесе към устата ѝ. Мишона придърпа стола си до неговия и сложи крак върху крак.

— Е, сега разправяй! — каза тя, като смукна от цигарата, изхвърли колелце дим и гледайки го как се вдига нагоре и се разпада, започна да се усмихва.

— Какво да разправям?

— За госпожа Фени.

Николин се обърна настрани.

— Спала ли е с Деветаков? Кажу, де!

— Отде да зная аз?

— Аа, Ники! Я ме погледни в очите, погледни ме, де!

Хвана с две ръце лицето му и го извърна към себе си. Николин се дръпна назад, но тя склучи ръце на тила му и не го пускаше. Пот изби по гърба му от срам и страх, че Деветаков може да влезе и да ги свари, както се е обесила на шията му, а тя дишаше в лицето му с голямата си усмихната уста и се глезеше.

— Кажи ми сега, спаха ли заедно Деветаков и Фени?

— Спаха...

— А ти спа ли? Не с нея, а тъй, спа ли през нея нощ?

— Спах, какво ще правя.

Мишона високо се засмя и се зачупи в кръста.

— Лъжеш, лъжеш! Хич не си мигнал — говореше тя през смях и едва си поемаше дъх. — Сигурно си подслушвал през стената. А? Кажи, подслушва ли?

Николин се изчерви и отново се затегли назад, а тя склучи ръце още по-здраво на тила му.

— Ами защо не поиска и ти да спиш с нея бе, Ники? Тя щеше да се съгласи. Тя е такава, затова идва при Деветаков. Как виреше нос доскоро госпожа Чилева, а сега ходи като курва да спи с мъжете за един хляб и кило мас. Няма вече парички, няма курорти в чужбина, няма автомобил, няма ги големите гешефти с германците. Всичко свърши, а отгоре на това господин Чилев го натикаха в дранголника. Но и на това трябва да са доволни, защото можеха да го пратят и на другия свят. Ти, Ники, си поискай от нея! Не си ли мъж бе, какво се червиш! Слушай, Ники, слушай, сладуранко! Тези дни тука сигурно ще пристигне една генералша. Знаеш я — Сърмашикова. Трябва да я хванеш на всяка цена. Ще се съгласи за кило брашно. Голям кеф ще ми направиш, да знаеш. И тя е в града „на курорт“ от една седмица, защото генерала го изпратиха да прави компания на Чилев. И хубава е генералшата, бас държа, ще ти хареса повече от Фени. Веднъж да я имаш, стига ти за цял живот. Тя ще се зарадва и всеки ден ще ти идва на крака. Недей да я жалиш, защото тя никого не е жалила. Цял живот е тъпкала по-слабите от нея.

Докато говореше така, Мишона нежно галеше четинестата му брада, а той стоеше като схванат, чудеше се с кой ум позволява на тази жена да го пипа по лицето и в същото време изпитваше двойно чувство

на срам и удоволствие от нейната близост. Тя отдръпна ръката си, запали нова цигара и се умълча. Тенджерата завря, вдигна се пара и замириша на ядене, в печката пропука главня. Залязващото слънце се скри зад облак, в кухнята притъмня и в ъглите се спотаи мрак. Димът от цигарата на Мишона се точеше право нагоре, после се къдреше и пълзеше под тавана като тънка бяла мъгла. Лицето на Мишона се удължи и преbledня, устните ѝ потрепнаха по детски и тя като че правеше усилия да не заплаче, но сълзите бликаха от очите и се стичаха по бузите ѝ. На Николин му стана неудобно, извърна глава настрана и понечи да стане, но тя отново го хвана за ръката.

— Защо искаш да станеш? Защото плача ли? Не, не плача — каза тя, усмихната през сълзи. — Милият, засрами се, че плача. Колко си ми добричък и чистичък! Няма да ти е леко в този живот. А кой знае, може да имаш късмет... Спомних си нещо и ми домъчня. Спомних си как една пролетна вечер седяхме с баба в кухнята. Аз държах с две ръце прежда, а баба я навиваше на кълбо. Също както сега в кухнята притъмня, стъклата на прозорчето станаха синкави, а огънят блесна по-ярко в отвора на печката... Какво не бих дала да се върна на село, да седна с баба в кухнята при печката!...

Мишона му разказа за детството си, а после и за целия си живот. Беше като занесена и Николин виждаше, че тя не разказва на него, а на себе си, тъй човек се изповядва с чисто сърце и чиста душа. Разказът ѝ беше объркан и сложен като сън и по-късно, когато мислеше за нея, Николин си спомняше само някои отделни случаи от живота ѝ. Завършила гимназия в родното си градче и като нямала средства да учи в университета, постъпила на работа в една търговска кантора в областния град. Собственикът на кантората имал син, залюбили се и тя забременяла от него. Когато старият Горанов (така се казвал бащата) узнал за това, дал ѝ два месеца отпуск да махне детето и тя го махнала, но му казала, че иска да си роди детето и да си го отгледа сама. Старият се хванал за главата и една вечер отива в квартирата ѝ. Докато хазайката му отваряла вратата, Мишона успяла да навие един чаршаф около кръста си, престорила се на бременна и го приела в стаята си. Знаела, че никога няма да му стане снаха, и решила да го мъчи докрай. Старият само дето не паднал на колене пред нея, молел я да отиде в друг град и там да роди детето, обещавал да ѝ даде пари, с които можела да живее богато и пребогато, обещавал да завещае и на детето

пари или някакъв имот. Тя не се съгласила. Тогава старият оставил на масата ѝ цяла купчина пари и я посъветвал да поразмисли още веднъж. Ако направи това, което иска от нея, да задържи парите за себе си, ако не, да му ги върне. В първия момент се съблазнила от парите, решила да ги вземе, да отиде в София и да се запише в университета. В следващата минута обаче я хванал някакъв бяс, такъв бяс, че не знаела какво върши. Сложила банкнотите в една пазарска чанта и решила начаса да ги отнесе у дома на търговеца. Не само да ги отнесе, ами да ги хвърли в лицето му още от прага и да се върне. Навлякла една стара рокля, забрадила лицето си до очите с кърпа и излязла на улицата. Като минала първата пресечка, видяла стария Горанов да завива по главната улица. Главната улица била „стъргалото“ на града и по това време, както винаги, била пълна с народ.

Точно пред ресторанта двама мъж спрели Горанов и се запrikaзвали с него. Мишона застанала пред една витрина и познала двамата мъже, които били търговци като Горанов. И тогава ѝ хрумнало да му хвърли парите в лицето още тук, на улицата, пред колегите му и пред целия народ. Разкъсала лентичките на пачките, разбъркала банкнотите в чантата и се приближила до тримата мъже. Казала с преправен глас, че иска да предаде нещо на господин Горанов, но той не я чул от гъмжилото на навалищата, а другият я взел за просякия и я отпъдил с ръка. Пристъпила по-близо, извадила шепа банкноти от чантата и ги пхнала в лицето на Горанов, а той се извърнал настрани. Ония, двамата, я гледали като втрещени. Тогава тя хвърлила още една шепа банкноти в лицето му, още една и още една, докато пръстите ѝ напипали дъното на чантата. Скрила се в навалищата, влязла в един вход, свалила забрадката от лицето си и застанала на отсрещния тротоар да види какво става. Тълпата била стегнала в обръч тримата мъже и събирала в краката им пръснатите банкноти. Те се опитвали да се измъкнат от обръча, викали, заплашвали, но цялото стъргало връхлетяло отгоре им като лавина, промушвали се между краката им, притискали ги, мачкали ги. Мъже и жени се въргаляли накуп, пищели, душили се, биели се и ако някой успявал да докопа някоя банкнота, другите се нахвърляли отгоре му да я вземат или го погвали из навалищата. Пристигнала цяла рота полицаи, но като видели разпилените банкноти, хвърлили се и те да ги обират и така настъпила още по-голяма бъркотия. Тълпата се разпръснала чак към полунощ и

тогава Мишона видяла стария Горанов да лежи върху тротоара като мъртъв. Полицайте го вдигнали и го откарали в болницата.

Като се прибрала в квартирата си, Мишона видяла, че в чантата останали още банкноти. Преброила ги — около петдесет хиляди — и много се учудила, че Горанов, който наистина бил пословично богат, искал да заплати толкова скъпо, за да скрие от обществото, че има незаконен внук. Предполагала, че била изхвърлила всичките пари, а щом са останали петдесет хиляди, това означавало, че Горанов ѝ бил дал не по-малко от двеста. На другия ден заминала за София, настанила се в хотел и отишла в кантората на Чилев. Знаела адресите на много търговски фирми, с които била водила кореспонденции, но отишла при Чилев, защото кантората му била най-близо до хотела ѝ. Чилев бил търговец на едро, износител на зърнени храни, на кожи и дървен материал, поддържал делови връзки с Горанов и често идвал в кантората му. Казала му, че е напуснала работата си отпреди месец и дошла в София да се запише в университета, само че средствата ѝ не достигали, та мислела да работи някъде и да следва. Чилев я препоръчал на един свой роднина, също търговец, той я взел на работа, намерила си квартира и така заживяла в София.

Провинциалните, а отпосле и столичните вестници дълго време писали за кръвопролитие на главната улица в областния град с нови и нови подробности, но името на жената, която хвърлила в лицето на търговеца Горанов триста хиляди лева (по-късно станаха половин милион), не се споменавало, защото никой не я бил познал. Горанов лежал в болницата с потрошени кости и животът му бил в опасност, но и той мълчал все от страх да не оскандали семейството и фирмата си. Чилев ходел, както по-рано, по делови работи при младия Горанов, който сега оглавявал кантората на баща си, и от тамошните търговски среди научил, че Мишона имала с него интимни връзки, които се прекратили внезапно, и тя напуснала фирмата. Чилев наминавал често да я види, държал се много любезно с нея и една вечер я поканил у дома си на вечеря. Приела поканата и заварила у дома му семейство Сърмашикови. От разговорите, които се водили около случая Горанов, се досетила, че вниманието, с което била удостоена една бедна чиновничка като нея, се дължи на любопитството им да узнаят не толкова подробности около скандала, а как оная жена е могла да хвърли толкова пари на улицата и откъде ги е взела. За самата жена не

се интересували особено много, защото били почти уверени, че тя е Мишона. Съмненията им се потвърдили напълно, когато и тя ги поканила на гости и видели, че живее в разкошен апартамент в центъра на града, нещо, което една чиновничка не може да си позволи в никакъв случай, ако не е богата, и не просто богата, а милионерка, щом само в порив на гняв, ожесточение или мъст си е позволила да хвърли на улицата половин милион лева. Така започнала да играе ролята на милионерка, а когато я запитали откъде знае френски (тя водела кореспонденцията на Горанов с чуждестранни фирми на френски), отговорила, че леля ѝ била завършила във Франция някакъв колеж, осиновила я и при нея започнала да учи езика, а след смъртта ѝ вземала частни уроци. Казвала още, че произхожда от стар, но беден род, наскоро получила скромно наследство от дядо си, което ѝ позволявало да наеме малко по-широка и удобна квартира.

На следната година госпожа Фени и генералшата Сърмашикова тръгнали за Париж без мъжете си и я поканили да им служи за преводачка. Там случайно се запознали с Михаил Деветаков, който бил студент последна година. Показал им забележителностите на Париж, почти всеки ден наминавал при тях в хотела и така се сблизили с него. Поканили го да им гостува в София и той им гостувал. При всяко отиване или завръщане от чужбина престоявал по няколко дни ту в едното, ту в другото семейство, престоявал и в нейното жилище. По-късно и те започнали да му гостуват веднъж или два пъти в годината, и то винаги заедно. За Чилев приятелството с Деветаков било изгодно, защото закупувал от него и чрез него зърнени храни и от други чифликчии, а генералът с гостуването си изпълнявал и служебния си дълг — бил инспектор на войсковите части в този край.

Благоразположението на двете семейства към нея не било безкористно. Едно, че я смятали за много богата, и друго, Чилев и генералът започнали да я посещават поотделно и неофициално. Отначало това я ласкаело, но когато започнали да ѝ носят разни подаръчета и да я ухажват, разбрала, че искат да си я поделят по приятелски. Държала се така, като че не отгатвала намеренията им, а това като че ги настървявало още повече. Все пак успяла да отклони лъстивите им намерения, но провинциалната ѝ наивност я карала да се чувства някак си задължена за щедрите им ласкателства. Те се възползвали от това и като обезщетение за напразните си усилия да я

прелъстят поискали от нея, най-напред Чилев, а после и генерал Сърмашиков, да им предоставя при случай една от стаите си и тя се съгласила. Но и съпругите им предявили същите желания. Госпожа Фени, след като ѝ се изповядала в най-искрено приятелство до гроб, я помолила да ѝ отстъпи една от стаите си, за да води много важен поверителен разговор с една приятелка, с която, поради особени причини, не можела да се срещне на друго място. По-късно и генералшата водила подобен разговор със своя приятелка в същата стая. Апартаментът ѝ имал самостоятелен вход откъм улицата и се оказал много удобен за поверителни разговори. Така станала сводница на двете семейства. Те я въвели в тъй нареченото висше общество и тя била принудена да се съобразява с нравите на това общество. Живеела на широка нога, устройвала богати вечери у дома си, обличала се най-изискано, ходела всяка година в чужбина, не се лишавала от никое удоволствие. Имала си и любовници, както се полага на жена от висшето общество, макар че могла да се омъжи за добра партия. Най-продължителна връзка имала с един млад и много способен адвокат. Покровителствувала го, защото бил още в самото начало на голямата си кариера. Била готова да се омъжи за него, но той, именно защото бил много способен адвокат, успял да се възползува много умело от нейното покровителство и я изоставил, след като успял да узнае по известни само на способните адвокати пътища, че не е никаква милионерка, а една не особено целомъдрена провинциална госпожица, („Уви, той беше прав!“, признаваше Мишона), обзета от неизбежната плебейска мания да живее като аристократка и така загубила нравствените си устои поради липса на вътрешна нагласа към един свят, от който е взела само външното и пошлото („И това беше вярно!“, потвърди Мишона). Младият и способен адвокат ѝ казвал това с цинично откровение не от нравствени подбуди, разбира се, а защото е знаел, че тя, след като отказвала да вложи парите си в какво да е доходно предприятие, все от плебейски страх да не влезе в сложния вълчи свят на сделките, разполага с толкова средства, колкото да не изпадне в материална нищета. Двете приятелски семейства узнали това и не скривали презрението си към нея, но и не могли да я отстранят от средата си по никакъв начин, защото била тяхна сводница и съперница. Отвърщала им със същото презрение, но се държала като пришита към тях, за да се наслаждава на падението им и да оправдава

и понася по-леко собственото си падение. Само един човек от многобройните им познати бил достоен за уважение — Михаил Деветаков. Той бил толкова интелигентен, благороден и нравствено извисен, че дори те, покварените жени, попаднали под властта на неговото обаяние и водели помежду си тайно съперничество да спечелят благоволението му, макар че не се чувствували достойни за това благоволение...

Капакът на тенджерата се повдигаше от напора на парата, от него се оттичаха капки, падаха върху главните и шипяха. Мишона замлъкна и се ослуша. През цялото време бе стояла със затворени очи и като видя Николин до себе си, сякаш се изплаши и скочи от стола. После се засмя и вдигна капака на тенджерата.

— Яденето е готово! Хайде да вечеряме!

— Вие яжте, пък аз си имам работа — каза Николин.

— Никаква работа нямаш по това време, миличък! Ще вечеряме заедно. Помогни ми да пренесем всичко горе и да наредим масата. Нали си главен готвач!

След вечеря останаха на масата, слушаха радио и разговаряха за много неща. През цялото време Николин не можеше да се освободи от натрапчивата мисъл къде ще спи Мишона — в отделна стая или при Деветаков, и дали той ще я приеме, след като бе спал с госпожа Фени. Когато свършиха последните новини по радиото, Деветаков каза лека нощ и отиде в спалнята си. Николин искаше да помогне на Мишона да разтреби масата, но тя го помоли да си легне и той си легна. Луната висеше като окачена точно срещу прозореца и пълнеше стаята му с бяла призрачна светлина. От гостната се чуваше тракане на съдини, чуваха се и стъпките на Мишона по дъсчения под и той напрегнат следеше движението ѝ. Тя влезе в съседната стая, която бе свързана с врата с гостната, сложи дърва на печката, после стъпките ѝ се чува до стената, където бе леглото, и в къщата настъпи тишина. Николин се успокои, ала не минаха десет минути, вратата на стаята му бавно и предпазливо се отвори, влезе Мишона, и безшумно се отправи към леглото му. Беше по нощница, косата ѝ бе събрана и вдигната на кок, от което шията ѝ изглеждаше дълга и тънка като на сърна. Деколтето на нощницата ѝ бе дълбоко и гърдите ѝ, синкавобели като мляко, се виждаха наполовина. Пристъпваше като призрак, усмихната и малко наведена напред, приседна на леглото и опипа лицето му. Николин

лежеше като вдървен със затаен дъх, а тя мушна ръката си в пазвата му и я зарови в четината на гърдите му. Ръката ѝ бе гореща като маша, от лицето ѝ лъхаше замайващ мирис на цигари и парфюм. Николин се окопити и се оттегли на другия край на леглото.

— Къде бягаш бе, глупчо? — пошепна тя, като се премести до него. — Да не мислиш, че ще спя при тебе! Дойдох само да ти се покажа, да пипнеш жена, да не умреш с отворени очи. — Тя взе ръката му, сложи я на гърдите си и Николин усети с дланта си нещо топло и меко като пихтия. — Пипни ме де, миличък! Хайде, Ники, пипни ме! — говореше тя, като се навеждаше все по-ниско до лицето му и го топлеше с дъха си, но той бе свил пръстите си в такъв здрав юмрук, че никаква сила не можеше да го разтвори. Тогава тя му каза нещо мръсно в ухото, свали нощницата си и остана гола. Николин затвори очи, а тя се мушна под юргана и се залепи до тялото му като пиявица. Остана при него само минута или две, но го опипа навсякъде най-безсрамно, облече нощницата си и си отиде.

Николин се страхуваше да не се върне отново, скочи от леглото и заключи вратата. Откъм пруста не се чуваше никакъв шум, но той стоеше зад вратата, готов да я притисне с рамо, ако Мишона се опита да влезе отново. Едва когато чу как си легна отвъд стената, легна си и той и се зави презглава.

— Ники, моля те, не си мисли лошо за мене — каза му тя на следния ден, когато я откарваше на гарата. — Съжалявам, че се пошегувах. Нали няма да си мислиш лошо за мен? Обещай ми!

— Няма — каза Николин и застана нащрек да не би да му направи някоя друга шега.

На връщане, а и през следващите дни, мислеше все за нея, питаше се какъв човек е тя и не можеше да си отговори. Спомняше си още как преди години се задяваше с него. „Каква дива хубост има този младеж!“ — казваше тя и го канеше на танц, а той потъваше в земята от срам и бягаше навън, сподирен от смеха на гостите. Не знаеше откъде е, защо се казва Мишона, омъжена ли е или не, както не разбираше на подбив ли го взема или иска да го приближи до себе си. Сега, след като знаеше колко много е претеглила в живота си, мислеше, че има добро и милостиво сърце и не е надменна като другите жени, но изпитваше инстинктивен страх от нея, какъвто страх изпитват селските мъже от леконравните градски жени.

Скоро след нейното заминаване пристигна с една селска каруца и госпожа Сърмашикова или, както я наричаха някога, генералшата. Сутринта Деветаков бе заминал за Варна и не каза колко дни ще се бави там. Генералшата спря наред двора разколебана, после влезе в къщи и остави на стола мушамената си пазарска чанта. След това всичко стана, както бе ставало с другите гостенки. И тя поиска продукти да приготви вечеря, даде ѝ каквото трябва, показа и в кой шкаф какви прибори и съдини има и отиде да си гледа работата по двора. От всички жени, които бяха идвали на гости в чифлика, генералшата бе най-мълчаливата и някак безразлична към другите. Тя като че винаги мислеше за нещо далечно и само от леката ѝ, едва забележима усмивка се виждаше, че слуша и разбира какво се говори около нея. Николин не бе разменил с нея нито дума, но тя му бе най-приятна, обичаше да я гледа и да слуша гръдния ѝ звучен глас. Беше в оная зряла възраст, в която жените понапълняват и се позакръглят и не само че не губят от хубостта си, но придобиват особена привлекателност. Предишните гостенки бяха казали, че тя непременно ще дойде в чифлика, и Николин тайно я бе очаквал с вълнение, което не можеше да си обясни. Мишона бе смутила целомъдрието му и пробудила у него влечение към жена и тази жена бе генералшата. Когато си спомняше как оная нощ Мишона бе дошла в леглото му, нейният образ по необясним начин се превръщаше в образа на генералшата и тя му казваше: „Пипни ме, де!“ Сънуваше срамни, мъчително сладостни сънища на близост с много от жените, които познаваше, сънуваше даже покойната готвачка леля Райна, която седеше на малкото столче в кухнята, повдигаше полата на роклята си до бедрата и му казваше: „Я виж, лели, какво има по-нагоре!“ И тя, и другите жени, с които извършваше тези разюздани и срамни прелюбодеяния, имаха лицето, гласа и тялото на генералшата, в нейната безплътна плът потъваше като в бездна, за да се събуди изтощен и плувнал в лепкавата влага на полюциите.

Предполагаше, че и генералшата, като госпожа Фени, няма да го покани на вечеря, а ще му остави яденето в кухнята, и сърцето му трепна, когато тя го викна по име от пруста. Изми се набързо и се качи горе с тръпки в коленете и леко задъхан. Генералшата бе подредила масата и го чакаше. Посочи му стола пред себе си и каза:

— Добър апетит!

— Мерси, подобно! — отвърна Николин.

Генералшата си служеше леко и безшумно с приборите, поднасяше бавно вилицата към устата си и дъвчеше също така бавно със затворена уста. Николин бе напрегнат, хранеше се като нея бавно и не усещаше вкуса на яденето. Както бе забелязал от по-рано, тя мислеше за нещо далечно и гледаше в една точка пред себе си. От време на време се осмеляваше да погледне едрата ѝ обла гръд, която напираше изпод светлосивия плат на роклята ѝ, лицето ѝ с леко изпъкнали мургави скули и тъмни сенки под очите, които ги правеха по-големи и дълбоки, тъмната ѝ коса, прибрана на тила в шнола със сребърна игла. При всеки шум отвън тя преставаше да се храни, слушваше се и той и за пръв път, откак живееше с Деветаков, му се поиска да не се върне тази нощ. Генералшата погледна малкото часовниче на ръката си и каза:

— Мишел няма да се върне тази нощ. Вечерният влак е заминал.
— Тя избърса със салфетка устните си и се облегна на стола.

— Ами аз вино забравих да донеса — каза Николин, за да я задържи по-дълго на масата, но тя каза, че не пие. — То и аз не пия, заради гостенката, рекох...

Все пак, когато генералшата започна да разчиства масата, той отиде в склада под хамбара и изпи половин бутилка вино наведнъж. Лицето му веднага пламна, а главата му приятно се замая. Върна се, ала не завари генералшата в гостната. Помисли, че е излязла навън, и седна да я почака. Не допускаше, че ще си легне, без да му се обади, отиде до вратата на стаята, в която тя спеше някога с мъжа си при гостуване, хвана дръжката, натисна я, но вратата бе затворена отвътре.

— Какво има? — обади се генералшата.

— А, нищо... рекох, къде сте...

— Аз вече си легнах.

Постоя пред вратата, изкушен да ѝ каже още нещо, но го досрамя и влезе в стаята си като измамен. Единствената му надежда бе в това, че генералшата сама ще го потърси утре и ще му поиска продукти да ги занесе в града. Мишона му бе казала, че и тя като Чилева е интернирана и гладна и няма да си тръгне с празни ръце. Но на сутринта Деветаков си дойде, натъпка ѝ чантата с продукти и Николин я откара до гарата.

И така през цялото лято. Трите жени пристигаха, престояваха по едно денонощие и си отиваха с пълни куфари, без да се заварват една друга като по взаимно споразумение. А онова „тихото нещо“ отново се бе вселило в душата на Деветаков. Трите жени, изглежда, познаваха отпреди това му състояние или си даваха вид, че не го забелязват, и не се оскърбяваха, задето не е тъй мил и любезен с тях както преди и дори не ги посреща и изпраща, а по цял ден седи в стаята си или се разхожда из градината, вгълбен в себе си и безразличен към всички и всичко.

Един ден, кой знае как и защо, пристигнаха трите, най-напред Мишона със сутрешния влак, а госпожа Фени и генералшата със следобедния. Него ден Николин беше на полето и се върна привечер. Гостенките седяха в беседката пред къщи. Мишона го посрещна на двора и го накара да седне при тях. Още със сядането си разбра, че гостенките не са в добро настроение, не само защото са се заварили и не могат да се понасят една друга, но и защото са се карали. Лицата им бяха изпити от оная бледост, която изпива лицата на жените, когато са вбесени и трябва да се владеят. Наоколо бе тихо и прохладно, както бива по залез след зноен ден, откъм полето пълзеше лек, прозрачен мрак. По едно време госпожа Фени каза ни в клин, ни в ръкав:

— Николине, моля те, донеси ми чаша вода!

— Не! — извика Мишона и го хвана за ръката. — Да не си мръднал! Гърлото ѝ засъхна от злоба, нека отиде да пие вода в кухнята.

— Не се излагай пред човека, безсрамнице! — каза тихо госпожа Фени и стана от пейката.

Мишона се засмя с кръшен и злобен смях.

— От тебе по-голяма безсрамница има ли, ма? Не си ли печелиш прехраната с... — тя каза нещо мръсно, от което Николин наведе глава. — Едно време слагаше рога на Чилев само от кеф, а сега от нужда.

— Отрепка! Цял живот яде огризките ни, а сега...

— Защото купуваше по-скъпо любовниците си и ми подбиваше цената. — Мишона щракна груба войнишка запалка от гилза и запали цигара. — На парчета ще те разкъсам, но няма да ти позволя да стъпиш повече тук. Печели си хляба на друго място! Здрава си още, ще издържиш на много мъже...

— Млъкни! — не се стърпя и генералшата. — Защо се караш, защо говориш глупости!

— Моите уважения към вас, госпожо генералшо! — обърна се към нея Мишона. — Какво обичате? Запазете спокойствие, мила моя! С лошо настроение няма да направите истинско удоволствие на Ники. Нали бе, Ники? Ти не обичаш жени с лошо настроение в леглото си.

— Нищожество! Плюя на грозната ти мутра! — каза госпожа Фени и плю в лицето на Мишона.

Мишона скочи и ѝ залепи такава плесница, че госпожа Фени изпищя и залитна назад. Генералшата я хвана за ръка и двете влязоха в къщи. Николин стоеше като втрещен и не знаеше какво да прави.

— Няма да им даваш нито грам храна! — каза му Мишона. — Много чужда мъка са изяли навремето, нека сега сами си изкарват хляба. Няма да ги возиш и до гарата, ако рекат да си тръгнат. Да вървят пеша!

Но Николин ги откара още същата вечер и им даде „за из пътя“ едно сандъче с продукти да си го поделят. На сутринта рано-рано откара и Мишона и на нея даде пълен куфар с продукти.

— Забрави за снощната ни разправия, Ники! — каза тя на раздяла и заплака. — Такива сме ние, кучки. Три гладни и мръсни кучки.

Това бяха последните ѝ думи. Повече нито я видя, нито я чу. Деветаков се самоуби няколко дни след тяхното заминаване. От селото никой не дойде на погребението му, освен престарелия дядо Ставри, мъжа на покойната готвачка леля Райна. Погребаха го под стария орех в края на градината четиримата — Николин, дядо Ставри, Малай и госпожа Клара. След няколко дни ги повикаха в града, него и Малай, при нотариуса. Покойният бе оставил завещание, нотариусът го отвори и прочете. Деветаков бе завещал стоте декара и къщата на Николин, вършачката и трактора на Малай, а библиотеката си на Илко Кралев от Равна. Малай още на минутата подписа акт за дарение, според което предаваше вършачката и трактора на селото. След седмица той и госпожа Клара заминаха за София, където бяха синът и дъщеря им, а оттам — за Унгария. Дойдоха от града да ги вземат с автомобил. Малай прегърна Николин, а госпожа Клара го целуна по челото и заплака. Така я запомни — със сълзи във веселите и сини момичешки очи. Направиха митинг, държаха се речи и цялото село ги изпрати

тържествено, защото бяха комунисти емигранти и унгарското правителство ги изискало от нашето правителство.

Николин остана съвсем сам. Никой за нищо не го потърси, а и той нямаше при кого да отиде. Денем работеше из двора или по полето и не се чувствуваше толкова самотен, защото виждаше хора по нивите и пътищата, ала нощите му бяха непоносими. Призракт на покойния витаеше около него, сънуваше го всяка нощ, а денем му се струваше, че той си стои в стаята с книгите, и го очакваше да се покаже на пруста. Неусетно в сънищата му започна да се явява и генералшата. Седеше на масата срещу него, присягаше се над чиниите, вземаше ръката му в ръката си и го гъделичкаше с пръст по дланта с очакваща лъстива усмивка, масата се разделяше на две, тя идваше все по-близо до него и го притискаше към гърдта си. Друг път я носеше на ръце, както унгарецът бе носил жена си, или пък тя се вмъкваше гола в леглото му и пареше ухото му с дъха си: „Че хайде пипни ме де, не си ли мъж?“, а Деветаков седеше до печката, повдигаше очи от книгата и тъжно усмихнат, поклащаше глава: „Николине, Николине, какъв си бил!“ След такива сладостно мъчителни сънища мислеше за него като за жив и страдаше от угризение, че е извършил кощунство над паметта му. Отиваше до гроба му и с цялата си душа го молеше за прошка: „Още трева не е покарала на гроба ти, бате Михаиле, а ето как аз, неблагодарникът, ти се отплащам, задето тури ръка на рамото ми и ми стана баща и майка. Не си спал оная нощ с госпожа Фени, Мишона ми каза колко ти е чиста душата, и аз го знам, защото никога не си се омърсил с жена пред очите ми, а аз скверня милата ти памет, като те сънувам редом с жена. С ум и душа не искам тези сънища, ала те идват, когато заспя дълбоко, и ме издебват и нападат като разбойници. Няма да спя нощем, ще спя само денем, за да не сънувам!“

След този обет не спа няколко нощи. Очукваше слънчогледови пити, режеше дърва и вършеше много други работи, които можеха да се вършат в тези лунни нощи, а сутрин отиваше на полето. На четвъртата нощ, когато вече не можеше да издържи без сън, легна в каруцата върху голия сандък, за да не заспива дълбоко, върза и кучето за колелото да го събужда с лая си. Но генералшата отново се появи. Кучето я усети и настървено я залая, но тя не се плашеше, усмихваше се и пристъпваше към каруцата. Кучето се хвърли отгоре ѝ, ухапа роклята ѝ, разкъса я, а тя стоеше усмихната, докато смъкна всичките ѝ

дрехи и остана по нощница. Качи се в каруцата и легна при него, а разяреното куче се опитваше да я ухапе. Николин го ритна по озъбената муцуна и тогава видя, че не е куче, а Деветаков, който се държеше за удареното лице и плачеше с глас. Както и да будуваше, както и да се изтезаваше по цели нощи, щом го надвиеше умората и затвореше очи, генералшата идваше при него изневиделица и го взимаше в ласкавите си обятия. И така, докато една сутрин се появи наяве. Едва вчера научила за смъртта на Деветаков и побързала да дойде, да види какво прави Николин, как се оправя сам в тази голяма къща.

— Боже, колко си отслабнал, сякаш от месец не си слагал залък в устата си! — каза тя. — Мъртвите — мъртви, живите — живи. Млад си, животът е пред тебе, не мисли за мъртвите.

Говореше и го гледаше така, като че смъртта на Деветаков не беше ѝ направила особено впечатление и беше дошла в чифлика само от загриженост към него, да му помогне, ако има нужда от женска ръка, и да разсее самотата му. Не носеше нищо траурно по себе си, а и в израза на лицето, в очите ѝ, в мекотата на звучния ѝ глас се долавяше някаква бодрост, в която Николин усети съчувствие и желание да го успокои, както се успокоява близък човек в тежки дни. И оная дива и срамна страст, която го тласкаше така безразсъдно към тази жена, отново го завладя с всичка сила и той забрави душевните терзания, които му причиняваше насън. Винаги бе мислил и вярвал, че влечението му към нея е колкото неприлично, толкова и безсмислено, защото една генералша никога няма да си позволи близост с човек като него, но сега имаше сигурно предчувствие, че тя ще си позволи тази близост. Знаеше от опит, че най-напред тя ще се залови да готви, и я помоли да отидат двамата за продукти. Влязоха в хамбара, той вдигна един капак с железен клуп и под капака се показа дървена стълба. Запали фенера, спусна се по стълбата и извика отдолу:

— Хайде, слизай!

— Подай ми ръка, че не виждам нищо! — каза тя. Подаде ѝ свободната си ръка, тя стъпи на пода, олюля се, потърси опора в него и го прегърна така, че гърдите ѝ го тласнаха назад. Прегръдката трая само миг, тя изпищя превзето и се откъсна от него. — Ух, как щях да се пребия! Ами ако някой заключи капака отгоре и си отиде, какво ще правим в това мазе?

Говореше и се смееше като малка палавница както в сънищата му и Николин очакваше да посегне с ръка и да го погали по лицето, но тя гледаше тенекиите до стената, които отразяваха светлината на фенера.

— Какво е това?

— Двете са пълни със свинска мас, а другите две — с олио. — Николин пристъпваше напред и светлината на фенера откриваше къде какви продукти има: връзки лук, чесън, картофи, делва с ориз, пушени свински бутове, ракла с брашно, каси с всевъзможни напитки, а на тавана бяха окачени два пръта суджуци. Ръката на генералшата блесна като стрела към тях, откачи една подкова и в следващия миг бузите ѝ се издуха като юмруци. Николин бе поразен от оня зверски блясък в очите ѝ, който свети в очите на прегладнелите кучета, когато намерят къс месо, гълтат го, без да дъвчат, и ръмжат от удоволствие. Генералшата също гълташе суджука, без да дъвче, и гърлото ѝ издаваше някакво сладострастно ръмжене. Като преполови подковата, тя се задави, закашля се и сякаш отново забеляза, че при нея има друг човек.

— Хапни си, Николине! — тя се опитваше да сложи наядената подкова в устата му, като се заливаше в глезлив, пресилен смях. — Много е вкусен, но тъй лют, че се задавих.

Николин взе една празна каса и започна да слага в нея продукти. Виждаше, че генералшата е засрамена и се опитва да заличи постъпката си, и в същото време чувствуваше, че тя го ненавижда. И той изпитваше срам към себе си, задето си бе позволил да съблазни една гладна жена, както ловците примамват гладния дивеч със стръв в капаните. Още като я покани да влезе с него в склада, където външен човек не бе влизал, съвестта му трепна като ужилена: „Искаш да ѝ покажеш колко много храна имаш, за да я примамиш да идва и занаяпред!“ Но този вътрешен глас се обаждаше от дълбините на съвестта му толкова слаб и неуверен, че страстта му го заглуши. По време на обедта генералшата бе весела и приказлива като никога досега. Пийваше от френското вино, което си бе взела от склада, гледаше го с усмихнато, с поруменяло като праскова лице и го питаше какво да прави — да си отиде ли след обедта, или да остане за утре.

— Направи, както искаш — каза Николин. — Ще ти оставя ключа да заключиш къщата, щото аз трябва да тръгна за село и не зная

дали ще се върна утре. Сестра ми била болна и зет ми вчера дойде да ме вика.

— Не ти е приятно с мене, виждам аз — каза генералшата. — Дай си ръката и честно си признай! — Тя се пресегна над масата и, както в сънищата, взе ръката му в своята. — Ако ти е приятно, ще отложиш за утре и аз ще остана довечера. Виж как хубаво си прекарваме двамата, защото и двамата сме самотни. — Ръката ѝ бе студена като лед, лицето ѝ от розово стана бяло, а усмивката ѝ се превърна в гримаса, като че правеше усилия да сподави някаква остра болка. Николин видя, че тя не е на себе си, и като не знаеше какво да прави, отдръпна ръката си от нейната и стана, а тя захлупи лице върху масата и пошепна: — Господи, господи, докъде... Не, не ти е приятно, признай си!

— Защо да не ми е приятно! — каза Николин. — Но трябва да замина. Щом са дошли да ме викат, значи сестра ми е много болна. Като дойдеш идния път, ще останеш през нощта и пак ще си приказваме.

Генералшата повдигна лицето си и го погледна усмихната.

— Боже, виното ме хвана. Извинявай, Николине!

— Няма за какво — каза Николин. — Ударило те в главата, аз нали затуй не го пия. Сега да приготвя нещо за из път, че да тръгваме.

Съвестно му бе да я лъже за сестра си, но още по-съвестно му бе да я гледа с какви усилия се мъчи да потисне достойнството и гордостта си, за да се реши на най-отчаяна постъпка. И всичко това за единия хляб, мислеше той на връщане към дома, след като бе я откарал на гарата, както винаги с пълна чанта продукти. Допреди година генералша, а сега без дом и средства, какво ли ѝ е на душата, щом идва да проси от един слуга като мене! Колко ли мъки ѝ струва да ми се подмазва за кило картофи или за кило фасул! Тя ме мрази и се гнуса от мене, и с право. Така мислеше Николин, отвлечен от похотливата си страст към тази злочеста жена, изпаднала от най-високото до най-ниското стъпало в живота, но през нощта отново сънува краката ѝ, каквито ги бе видял на стълбичката в склада. Слизаха от стъпало на стъпало, обли и розови от светлината на фенера, не устоя на изкушението, докосна с пръст гладката и топла кожа и тогава чу смеха ѝ над главата си. Смееше се високо с два гласа, единият плътен и звучен, другият тъничък и пресеклив, и тези гласове се превърнаха в

тревожен кучешки лай. Изплаши се и се събуди. Двете кучета лаеха на човек откъм къщата на Малай. Слезе от каруцата, в която бе легнал, и тръгна нататък. Нощта бе светла като ден, виждаше се как кучетата налитат към оградата на опустялата къща. Някой му извика да спре и Николин го видя в сянката на къщата. Спря до оградата и попита кой разлайва кучетата по това време и какво прави там.

— Сега ще ти кажа какво правя, кулашка подлога! — обади се оня. — Ако пристъпиш още една крачка насам, ще ти светя маслото! Айде, махай се!

Николин не се изплаши, тръгна към тъмната страна на къщата да го види отблизо и тогава изстреля изстрел и куршумът профуча току над главата му. Върна се, усмири кучетата, прибра се в двора и оттам загледа как двама мъже изнасяха багаж от къщата на Малай и го товареха в каруца. Работеха спокойно и непредпазливо, чуваше се, като говорят кое как да наместят, в стаята светеше лампа или фенер. Натовариха каруцата, угасиха светлината и потеглиха към селото. През следващите нощи пак идваха и като нямаше какво повече да изнесат от къщата, откъртиха вратите и прозорците и ги отмъкнаха. Скоро нападнаха и стопанските постройките. Отнесоха керемидите, вратите, дървения материал под навесите, а накрая откараха и плуговете. Николин ги наблюдаваше от стаята си и нищо не можеше да им стори. Не знаеше откъде са и кои са, едни и същи ли са или различни хора, но ги чуваше как му се заканват, че ако рече да се съпротивлява или поиска помощ от властите, ще го пратят при Деветаков да му слугува и на оня свят.

По това време довтасаха и двамата му зетъове, като лешояди, усетили миризмата на мърша чак от родното му село. Чули, че Деветаков му приписал имота и че имотът се разграбва от селяните, и дошли да го бранят от крадци. Както бе го посъветвала покойната готвачка леля Райна, още от първата си заплата започна да отделя половината за двете си сестри, тъй че на всяка от тях се падаше по две хиляди и четиристотин лева. Бяха много пари за онова време, когато селяните все още купуваха и продаваха в натура и сухата пара беше като чисто злато. Докато бяха малки, им даваше по стотина лева за чеиз и други нужди, а по-късно започна да им купува и земя за зестра. Пак по съвета на леля Райна тази работа вършеше управителят на чифлика Халил ефенди. Беше опитен и честен човек, закупуваше от

най-хубавата земя и когато сестрите му станаха моми за женене, имаха по петдесет-шестдесет декара. И двете се омъжиха за синове на средно заможни семейства, родиха деца и заживяха добре. Но сватовете и зетьовете, а покрай тях и сестрите, излязоха алчни и ненаситни хора. Щедростта му ги караше да вярват, че е влязъл по някакъв начин под кожата на господаря си, за когото знаеха, че е завеян човек и е натрупал много пари и много имот. Гостуваха му по няколко пъти в годината, навестяваше ги и той и при всяка среща го врънкаха за пари — единият започнал къща да строи, другият искал да си купи кон или крава. Колкото повече им даваше, толкова повече му искаха, защото си мислеха, че и той като господаря си е малко завеян и не знае цената на парите.

Случи се така, че вечерта, когато пристигнаха зетьовете, крадци се опитаха да задигнат овцете от кошарата. Николин очакваше да нападнат и добитъка и вечер връзваше едното куче в кошарата, а другото в обора при кравата. Като не можеха да напъдят кучето да не им пречи, крадците го убиха на синджира и както винаги, започнаха да работят без всякаква предпазливост. Единият чакаше в каруцата до вратата на кошарата, а другите двама ловяха овцете и връзваха краката им. Зетьовете грабнаха по една брадва, заприщиха ги в кошарата и се хвърлиха в ръкопашен бой. Оня с каруцата успя да офейка, но другите двама ядоха такъв пердах, че едва се измъкнаха от двора на чифлика. Зетьовете бяха дошли да вардят имота от разбойници, а те самите се оказаха най-големите разбойници. Две денонощия престояха в чифлика и не го оставиха на мира, докато не отмъкнаха единия кон, кравата и половината от овцете. Щом селяните са хвърлили око на имота, казваха те, ще го ограбят до шуш, защото е кулашки имот, а като е тъй, защо ще го оставяш на чуждите? Даде им, каквото искаха, и ги отпрати.

В такова окаяно положение заварихме Николин, когато отидохме с Илко Кралев в чифлика да вземем книгите, които Деветаков бе му завещал преди смъртта си. Николин много се зарадва на Илко и поиска да се здрависа с него, но Илко му каза да стои по-настрани от него.

— Нали знаеш, че съм болен от туберкулоза?

— Ще оздравееш — каза Николин, като го погледна продължително в лицето. — На лицето ти няма болест.

Беше хубав момък с изразителни, уморени и тъжни очи, тъга имаше и в мургавите ямички под скулите му, и в гънките на устата му, когато се усмихваше, и в гласа му, тих, напевен и леко пресипнал, когато говореше колко добре сме се сетили да го навестим. Илко поиска най-напред да види гроба на Деветаков, а после да се заловим за работа. Листата на ореха с цвят на ковано злато бяха покрили продълговатата купчина пръст, в основата на дървения кръст лежаха димитровчета. Пресният им мирис, смесен с йодовия дъх на ореховите листа, изпълваше топлия неподвижен въздух с оная нежна печал, която придава тъжно очарование на първите есенни дни. „Защо? — каза Николин и от уморените му очи бликнаха сълзи. — Защо посегна на живота си?“

Същия въпрос бяхме си задавали много пъти и ние с Илко Кралев, след като научихме за самоубийството на Деветаков. Мълвата разнасяше най-различни слухове за причините за самоубийството му и понеже по това време се говореше и пишеше само за народните съдилища и присъдите над политическите престъпници, мнозина твърдяха, под влияние на тези събития, че причината за самоубийството е политическа. Като всеки богат земевладелец Деветаков съвсем естествено е бил настроен против властта, бил е замесен в политически дела и се е самоубил от страх да не бъде разкрит и подведен под отговорност. Постройката на училището и дарението от триста декара земя, което бе направил на селото, се обясняваше като опит да изкупи вината си пред новата власт, след като е предвидил събитията с една година, както впрочем всички бяха ги предвидили.

Единственият човек, който можеше да знае или поне да се досети за причината за самоубийството, беше Николин, но и той не бе забелязал нищо особено в поведението на господаря си, освен „онова тихото“, което от време на време обсебвало душата му.

Илко си спомняше, че през последните години, когато се срещал и разговарял с Деветаков, забелязал у него „онова тихото“, забелязал го и Александър Пашов, с когото често посещавали чифлика, но и двамата си го обяснявали като състояние на вътрешна вглъбеност. Деветаков бил по характер „тих“ и спокоен, но не и безразличен. Разговарял и спорел с много страст, но без всякакви външни прояви на тази страст. Разговаряли за история, литература, философия, политика

и пр., както и за тъй наречените „проклети въпроси“. Деветаков не проповядвал песимизъм, ала не бил и „възторжен почитател“ на световния ред, в смисъл, че гледал на този ред със снизходителна ирония, а на живота — като на нещо натрапено, с което човек тъй или иначе трябва да се примирява, а това е самата мъдрост. Смъртта не е била негова „възлюблена“ тема, освен ако не е искал да я натрапва на другите, и Илко не можеше да свърже самоубийството му като акт на свръхчовешка воля с характера на един толкова съзерцателен, нежен и самовглъбен човек.

Няколко дни опаковахме книгите, отнасяхме ги в село и ги трупяхме на пръстения под в Илковата квартира. Угнетен от кошмарите на самотата и петимен за човешка близост, Николин не знаеше как да ни угоди и как да ни задържи по-дълго време при себе си. Приготвяше ни чудесни обеда и вечери, а през свободното време идваше да ни помага и с простодушно откровение ни разказваше за Деветаков, за себе си и за всичко, което читателят вече знае. Беше объркан и измъчен, не проумяваше как ще живее занапред и искаше от нас съвет. Илко помоли хазаина си Анани да му даде другата си стая под наем и след като получи съгласието му, предложи на Николин да я наеме. Николин се зарадва, но сега пък не знаеше какво да прави с покъщнината — да я пренесе ли някъде или да я остави. Илко се обади в града и оттам пристигнаха няколко души работници с един камион. Така килимът от гостната, пианото, елипсовидната маса, няколко кожени канапета и други по-едри мебели бяха отнесени в някои обществени учреждения.

Оставаше ни да опаковаме и пренесем книгите от най-долните рафтове на библиотечните шкафове, когато Илко видя свитък листа между страниците на един френски роман. Първото изречение, което бе пренесено от друга, изчезнала страница, го заинтригува и той прочете всички останали листа. Те бяха номерирани, но не последователно и нямаха връзка помежду си. Бяха изписани с черно мастило четливо, но с много зачертавания и допълнения, което ни караше да предполагаме, че са откъси от чернова на дневник или бележки от някакво съчинение. Илко прегледа у дома си всички токове с надежда да намери целия ръкопис, ала не откри нито ред повече. След години преписах този свитък от Илковите записки, а сега се изкушавам да го вменя в разказа си, макар да съзнавам, че в него няма

оригинални мисли. Освен това Деветаков е едно от най-епизодичните лица в разказа, причините за самоубийството му едва ли ще представляват интерес за читателя и все пак не мога да премълча тези страници, в които блика нечовешка жажда за живот и апокалиптичен ужас от смъртта. А ето и изречението, с което започва свитъкът, чиято първа половина е неизвестна:

„... от което следва, че инстинктът за живот е по-силен от неговия смисъл.

Ненавиждам природата! Дори само за това, че съм дошъл на бял свят не по своя, а по нейна воля. Тя ме е натрапила на света. Тя е сляпа сила, която създава безогледно, без план, без цел и чувство.

Докато човек изобрети толкова просто нещо като колелото, а и много други неща от този род, са изминали хиляди години. Да се създаде най-сложното на света — човека — не се иска нищо освен един сляп инстинкт. Никой не мисли, когато създава човека, защото е отдаден на плътска страст. Нещо повече, човек често се ражда след безпросветно пиянство, след насилие или флирт, при случайни срещи, от случайни хора. Въпреки това природата го дарява с ум, чувства, въображение, да изпитва болка и душевно вълнение. В това е и нейната подлост, ако може да ѝ се вмени този порок.

Баща ми почина на петдесет и пет годишна възраст от инсулт. Беше необикновено жизнен и силен. Разказвах, че на младини се борил по панаирите и често побеждавал най-силните борци. Имаше благ характер, тънко чувство за хумор, както и музикална дарба. Помня го как през свободното си време «посвирваше» на флейта и цигулка. Беше слухар. Изпълняваше руски романси и други мелодии, които бе чувал от други музиканти и най-често от грамофонни плочи. Да се учи музика по негово време било немислимо. Дядо ми, полуграмотен селянин, не искал и да чуе за каква да е наука. Баща ми завършил трети прогимназиален клас, но беше природно интелигентен и за разлика от другите едри земевладелци в този край, четеше книги от български и чужди автори. Купи пиано на сестра ми, нае ѝ учител от града, но тя не прояви музикални способности. За голямо негово огорчение, и аз не проявих интерес към музиката. Затова пък бе много горд, че завърших висше образование в чужбина.

Баща ми бе щедър и обичаше гости. Обичаше да ги гощава богато, да ги черпи с разнообразни напитки и да слуша разговорите им. Гостите, които биваха винаги различни, му създаваха празници. Беше общителен и в тяхно присъствие се чувствуваше въодушевен, радостен и щастлив. Но ето че тъкмо в присъствието на гости се разболя. Отиде да вземе нещо в другата стая, забави се много и когато го потърсихме, той лежеше на леглото по гръб. Нито можеше да говори, нито да се движи. На сутринта повикахме лекар и той установи инсулт в дясната страна. От този ден баща ми остана ням и неподвижен. Бях потресен. Питах се защо този тъй жизнелюбив добряк бе наказан така жестоко от съдбата, защо поне не бе му изпратила някоя по-поносима болест. Той, който бе извършил такова голямо добро на госпожа Клара, сега пострада много по-тежко от нея. По цял ден седеше в къщи или, при хубаво време, на пруста. Но най-лошото и непоносимото бе, че съзнаваше страданието си. Умът му бе напълно запазен, а вместо думи, от устата му се чуваше мучене. Най-силно страдаше, когато наетият от селото мъж го разсъбличаше, избърсваше и подсушаваше. Тогава плачеше като дете и гледаше към иконата на света Богородица — молеше се може би да го прибере по-скоро. Никога не бях виждал и никога няма да видя толкова голямо страдание в нечий очи.

Да, природата не само причинява незаслужени страдания на човека, тя се и гаври с него.

Едни древен цар казал на поета, който го възпял в ода и го сравнил със слънцето: «Преди да ме сравниш със слънцето, трябваше да видиш нощното ми гърне!» Царят е бил искрен и е казал истината.

Преди да се влюбим в някоя жена, също трябва да видим най-напред и нейното «нощно гърне». И най-нежната любов между мъжа и жената не е нищо друго освен полов нагон. Прозаично, но вярно. Иначе влюбените щяха да се възхищават и опияняват взаимно от разстояние. Нямаше да изпитват влечение един към друг още в минутата на запознаването си и дори преди запознанството си. И може би тъкмо затова човекът открай време възвеличава обекта на влечението си като неземно същество и нарича влечението си любов. Той възпява любовта си именно защото не смее да я нарече с

истинското ѝ име, за да не се изравни с животните. По този начин той се издига в собствените си очи. Животните се събират само в определено време, за да продължат рода си, а човекът го прави непрекъснато само за удоволствие, което се изражда в блудство. А блудството води до трагични последствия. Любовта на човека е подкупна. Тя служи за разменна монета, за шпионаж и всякакви нечисти сделки.

По този начин човекът доказва, че любовта му е един инстинкт, от чиято власт не може да се освободи дори когато вижда, че това може да му струва честта, свободата и живота.

Трябва да убия в себе си този инстинкт. Той потиска волята и свободата ми. Както и чувството за собственост. Тя е един от най-лошите пороци. Престъпление спрямо ония, които живеят в мизерия или недоимък. Защо ми е толкова земя? Имам малко пари в банката, внесени преди години от баща ми, и те ми стигат. Отсега нататък няма къде да пътувам, няма какво да купувам. Нищо не ми липсва.

Ако раздам земята на бедните селяни, ще ги направя щастливи за цял живот. Не само тях, а и децата им. Предчувствувам, че и аз ще бъда щастлив. Или поне ще се опитам да осмисля донейде живота си. Непоносимо е да живея както досега. Отивам при селяните и, на тебе — толкоз, на тебе — толкоз! Колко просто е всичко това, а от години не мога да го осъществя. Не ми стига воля, имам чувството, че ще остана съвсем безпомощен и нищожен, без опора и почва под краката си. А няма да бъде така. Щом знам, че сам съм се лишил от нещо, то в никакъв случай няма да ми липсва. Поне да продам земята на половин цена, но и това не мога да направя. Защото съм алчен и порочен. Защото съм истински злодей. И пръста си не съм мръднал за тази земя. Тя ми е наследство.

На първи март ще отида в общината и ще прегледам емлячните книги. Ще видя кой от селяните колко земя има и ще раздам моята на най-бедните.

На първи март, нито ден по-късно!

Казват, че в природата съществува висша хармония. Всъщност в нея има хаос. Още древните, а след тях и християнските мислители са казали, че тя е несъвършена. Намират се обаче «големи» умове, които

намират хармония дори в съществуването на милионите видове насекоми, всевъзможни влечуги и висши организми. Комарът, казват те, се храни с кръвта на човека и на другите животни и това е в съгласие с природната хармония. И подземните животни, които никога не виждат светлина и унищожават насажденията на бедните селяни, също са част от тази хармония. Войните, насилията, изяждането или убиването на по-слабия от по-силния поддържа висшето равновесие в света. Това равновесие е безнравствено и кръвопролитно, но учени и философи го приемат и оправдават в стройни системи. Не могат да проумеят природата и си строят системи, за да блеснат с ума си пред света. Стигат и дотам, че смятат смъртта като необходимост за природната хармония. А смъртта е най-престъпното деяние на природата. Тя обезсмисля живота.

Хората от най-дълбока древност са се измъчвали от преходността и безсмислието на живота. Юнакът Гилгамеш, герой на древноавилонския епос, е изпадал в ужас от смъртта. Срещал се с всички мъдреци по онова време, за да търси утешение от тях, но те всички му казвали, че боговете са обрекли човеците на смърт, а безсмъртието запазили за себе си. По-добре да не си се родил, отколкото да живееш и страдаш, без да знаеш защо — се казва в Четвърта книга на Ездра.

В антична Гърция, която се отличава със своята жизнеутвърждаваща философия, откриваме не по-малко скръб и тъга. «Защото от всички създания в цялата вселена няма по-нещастен от човека», казва Омир в «Илиада». И в съчиненията на много от ранните поети, като Симонид, Теогнид и др., писани през шестстотинте години преди нашата ера, има много безнадеждност: «Най-добре е смъртните да не се раждат, за да не виждат сияещите лъчи на слънцето.»

По-късно и Софокъл казва: «Най-висшият дар за човека е да не се е родил.»

След векове ще чуем и тъжния вопъл на Паскал: «Нямаме основа под краката си, под нас е бездна. Страшно е да чувствуваш как всичко, което имаш, изчезва.»

Има философи, които твърдят, че със страданието и смъртта на отделната личност се изкупва щастието на човешкия род. Смъртта е зло, разбира се, но в случая тя се превръща в добродетел. От нея се ражда новият, вечно обновяващ се живот. Оттук и теорията за

безсмъртието чрез поколенията или дори чрез някаква дейност. Жалка утеха. Или по-точно посмъртно удовлетворение на суетата. Мене ме няма, но децата, внуците и всички от моето «коляно» ще живеят едни след други, а аз — чрез тях. Баща ми, дядо ми, прадедите ми живеят ли чрез мен? Не, разбира се. Живея аз, а те са прах и дори не прах, а нищо. Някакви имена, понятия, и то отдавна забравени.

Мене ме няма, но ще живея чрез делата си в съзнанието на поколенията. Още по-жалка утеха. Какво от това, че някой някога ще отвори някоя книга и може би ще прочете, че еди-кой си направил това и това в полза на човечеството. Изобретил машина, нарисувал картина, изрекъл мъдра, безсмъртна мисъл. Каква полза са допринесли на човечеството Архимед или Сократ, да речем? Или Шекспир, или Микеланджело? Никаква. Буквално никаква. Залъгвали са се с разни занимания и съждения, за да отклоняват мислите си за неизбежната смърт. Залъгвали са и другите и тази е единствената полза от тях. Иначе човечеството пак си умира и всякакви аристотеловци и сие си остават имена, написани на книга.

Не искам да съм нито едно от тези величия, а да съм безсмъртен. Да живея и след края на света. А те нека живеят в «съзнанието на признателното човечество».

Старите гърци, както знаем, са се прекланяли пред неумолимата съдба, която е безпомощна към отделния индивид в името на всеобщата, мировата хармония. Хераклит се възхищава от непрестанния поток на живота, който тече благодарение на смъртта на отделния човек. Така се осигурявало безсмъртието на човешкия род.

След като човек умира, кому е нужен животът на природата, на космоса! Какъв смисъл има моята жертва за поддържане живота на космоса, щом той не е живо същество и не го съзнава? Щом той съществува и с мен, и без мен? Природата непрекъснато създава по силата на своя сляп инстинкт и непрекъснато умъртвява, така че светът всъщност е едно безкрайно гробище. Това редуване на живот и смърт, на раждане и изчезване в небитието плаши и самия Хераклит и накрая той сравнява мировата хармония, живота на природата с купчина смет или нещо подобно.

Днес Малай донесе госпожа Клара да посвири на пиано. Докато свиреше (вече съвсем лошо и мъчително да се слуша), аз си мислех каква трагична жажда за живот изпитва тази жена. Когато пристигнаха с мъжа си у нас, тя бе толкова хубава млада жена, че от околните села, както и наши познати от града, идваха да я гледат. Ние вече знаехме, че тя и мъжът ѝ са политически емигранти. В нашите очи всеотдайната ѝ любов и саможертва ѝ създаваше ореол на светица. След година или две се парализира и всички бяха потресени. Когато стане дума за смърт, тя пребледнява от ужас.

Нейното страдание, може да се каже, е нищо в сравнение с това на един от братовчедите ми. Той е на четиридесет години, но не може нито да върви, нито да седи. Той лази на лакти и колене, а навън, на двора, го изнасят с количка. Прилича на четириногло насекомо. Външни хора, ако случайно го зърнат да лази по пода, изпадат в ужас. Два или три пъти в месеца получавам от него бележка, с която ми иска книги. Чете всякакви книги, но предпочита такива, в които се описват далечни пътешествия. С него може да се говори за всичко, защото е истински справочник. Помни не само прочетеното в списания и вестници, но и чутото по радиото. Знае всички политически събития по света, имената на всички политически лица, както и движението на войсковите части по немско-руския фронт. Знае френски и с мен говори само на френски. Научи го с частен учител.

Паметта му е тренирана, но не и механична. Като дете имаше двама учители и понеже не можеше да пише, трябваше да запаметява уроците си. От мене не го крият, защото сме роднини, и аз му нося книги или списания, каквито брат му, при когото живее, не може винаги да му осигури. Когато разговаряме с Личо (Илия се казва), той лежи по корем на кревата, а аз седя на стол срещу него. Разговорите ни са енциклопедични. От злободневието до философията.

Понякога говори за живота и казва, че той е едно страдание. Аз, казва, съм наказан от бога повече от всички хора на света, защо живея? Аз съм урод. Защо не умра или не сложа край на мъките си?

Така говори, но щом настине малко и кихне, веднага иска да повикат лекар. Да, инстинктът за живот е непреодолим. Той е по-силен от най-тежкото страдание, от най-безнадеждното отчаяние, от смисъла на живота.

Как да преодолеем тази сляпа неведома сила? Еврипид ли бе казал, че може би животът е смърт, а смъртта — живот? Ако е така, преминаването от едното състояние в другото не ще е толкова страшно.

Тези бележки са на Александър Пашов. Това е неговият почерк. Спомням си как поглеждаше бележките, когато говореше за «Държавата и революцията», задгранично издание на руски, което му бях донесъл от Париж. Илко Кралев също бе успял да я прочете.

Колко са чисти двамата, влюбени в човечеството. Влюбени платонично. Готови да се жертвуват пред «олтара» на своите идеали. Колко са жадни за знания и дейност в полза на бедните и онеправдани класи! Не споделям тяхната идеология. Тя е най-хуманната от всички идеологии, но е неприложима. Човекът е устроен много по-сложно, отколкото си мислят младите идеалисти и разните теоретици. Но им се възхищавам, защото идеалите им са благородни, безкористни и възвишени.

В тях виждам и себе си на тяхната възраст. Нима не бях и аз «прегърнал» страдащото човечество? Искях да стана селски учител, за да уча селяните на четмо и писмо. Лекар — за да ги лекувам безплатно. Адвокат — за да водя делата им и да ги защитавам в съда. Баща ми не ми се надсмиваше и не ми противоречеше. Както узнах отпосле, и той бе изживял романтизма на народничеството и търпеливо ме изчака, докато животът ми показва и другите си лица.

Завиждам на двамата младежи за чистата, искрена вяра в осъществяването на идеалите им. Какво щастие е да вярваш. Ако в младостта си съм изпитвал щастие, то е било заради вярата ми, че ако се жертвувам за хората, ще ги направя щастливи. Сега не мога да вярвам. Искам, и не мога. Сега зная, че никакви идеи и революции не са променили и няма да променят човека. Теоретиците, и особено материалистите, не познават човешката същност. За тях човекът е материал, с който се опитват да осъществят на дело теориите си. Не искат да знаят, че човекът е бездна, в която още никой не е успял да надникне до дъното ѝ.

Комунистите, като всички революционери, също вярват, че тяхната идея е най-справедлива и най-приложима в обществения

живот, следователно всичко преди тях е било несъвършено. Но кой би правил революция, ако не вярва, че неговата кауза е последна дума на човешката справедливост?

Революциите се извършват с насилие и винаги съм се питал как може да се постигне една хуманна цел с нехуманни средства. Преди известно време, когато разговаряхме с Александър Пашов и Илко Кралев, стана дума за това и те се опитаха да ми докажат, че революцията (имаха предвид социалистическата) не е и не може да бъде неетична и неморална. Революцията е коренна промяна на икономическия, а като следствие на това и на духовния живот на обществото. Ние всеки ден извършваме революции в различните области на живота, макар и в по-малки мащаби. Поливането, торенето, кръстоските на животни с цел да се получи по-добра порода, лекарствата, хирургическите операции, изобщо науката и цивилизацията не са ли «насилие» над еволюционното развитие? За човека революцията е необходимост.

Така изложени с прости и ясни примери, мотивите за революциите изглеждат логични и убедителни. В други разговори на подобни теми Александър Пашов и Илко Кралев свободно цитират икономисти, учени и философи и аз имам чувството, че теоретически са много добре подготвени. Особено Александър Пашов, който основно познава трудовете на Маркс, Ленин, Плеханов, Сталин и др. Той изобщо е свръхначетен за възрастта си. Умее да импровизира и да убеждава събеседника си спокойно и логично, като не му се натрапва с познанията си. Разговорите с него са, тъй да се рече, демократични. При това е сдържан и съобразителен и изглежда, че въпреки добрите условия, които му осигурява баща му, той води спартански живот. Струва ми се изобщо, че той има всички качества на общественик, на функционер от голяма класа или дори лидер на партия.

Но и той е теоретик, и то съвсем млад. Панта рей и това, че не може да се влезе два пъти в една и съща река, означава, че тя се променя всеки миг. Но това е механична промяна. Материалистите приписват това свойство и на човека, но аналогията е погрешна. Човекът се променя, но също механично. Подобрява материалната и техническата си култура, но в нравствено отношение не се променя. А целта на всяка революция е именно нравствена.

Завиждам на мъртвите. Те са преодолели ужаса от смъртта и са преминали в нищото. Защо изпитвам ужас от това нищо? Милиарди и милиарди хора са потъвали в лоното му, ще потъна и аз. Годишите, които ми остават да живея, ще бъдат изпълнени с очакване на смъртта и ужаса от нея и това мъчително очакване с нищо не се оправдава. Оня човек, който е стигнал до истината, че животът е безсмислен, смъртта не бива да го плаши. Свободен и щастлив е онзи, който може да разполага с живота си както намери за добре. Най-после, ако се лиша от земния живот, не губя, ако пък «горе» има живот — печеля.

Да, ето единствения смисъл на живота — безсмъртието.

Ако няма втори живот, природата е углавен престъпник. Рецидивист. Но къде ще се осъществи този втори живот? Тук, на земята — не. «Горе», в отвъдния свят? Той не съществува, той е измислен от религиите. А религиите са най-безспорното доказателство за усилията на човека да преодолее смъртта. Цялата дейност на човека, откакто съществува, е борба против тъй наречената природна необходимост. Вярата в задгробния живот е отрицание на смъртта. Религията е надежда за безсмъртие. Има реални надежди, като например тази, че напролет посятото ще поникне, ще порасте и през лятото ще даде плод. Вероятността природни бедствия да унищожат посятото е само един процент, и то не всяка година. Но има и лъжливи надежди. Една от тях е отвъдният живот, възкресението.

Жаждата на човека за безсмъртие на душата е толкова голяма, че той стига до абсурда да вярва в това безсмъртие. В религиите се казва, че бог е създал човека, а то е тъкмо обратното. Човекът е създал бога като упование и надежда.

Къде е бог да ни помогне и утеши?

За бога всичко е възможно, твърдят религиозните мислители. Но някои и добавят, че няма пълна гаранция за съществуването му. Човек винаги може да се усъмнява в него и да го отрича. Не бива да го търсим и откриваме по рационален път, той не е в битието, а в духа. Щом за бога всичко е възможно, то вярата в него е борба за възможност. Тя открива пътя към безсмъртието.

Да, бог е единствената ни надежда, единственото ни спасение. Ако успеем да се издигнем до него, ще победим нищото. Само че да не забравяме — бог не се постига по пътя на разума. Нашият разум е

подозрителен и ограничен. Той търси истината, справедливостта и доброто тук, на земята, по логичен път и така създава закона, а чрез закона — греха. Разумът създава най-големи страдания на човека, но кой го е създал? Бог, разбира се, кой друг може да бъде.

Но защо?

На този въпрос някои философи отговарят, че бог всичко е сътворил, но разумът и моралът не са сътворени. Те са предвечни. Хубав отговор, няма какво да се каже. Вратичка за излизане от лабиринта на това явно противоречие. Така се осигурява и отговорът на въпроса защо бог е тъй безучастен към съдбата на човека. Щом не е създал морала, то и доброто не е негова работа. Той съществува инкогнито на този свят и няма нищо общо с мъдростта, морала и истината. Те са измислени от разума.

На съждението на древните, че независимо от това дали душата е безсмъртна или не, трябва да бъдем добродетелни, Блажени Августин отговаря с афоризъм, а именно, че добродетелите на езичниците са само блестящи пороци.

Блестящ наистина, но афоризъм.

И още: «Бог е навсякъде, откъдето идват невежествените хора и възхищават небето.»

А защо Исус ни учи на добродетели тук, на земята? Той наистина казва, че блажени са ония, които не се съблазняват от него, но в същото време ни съветва да даваме едната от двете си ризи на по-бедните от нас. Нима това не е добродетел?

Оня ден Илко Кралев ми каза, че Александър Пашов заминал преди около половин година за Швейцария да учи медицина там. От дълго време питах за него, но Илко твърдеше, че не знае къде е. Каза ми го едва преди няколко дни. Имам чувството, че макар да са толкова близки приятели, а може би именно затова, заминаването на Александър Пашов в разгара на войната е загадка за него. Затова и не сметнах за нужно да му кажа, че преди около два месеца видях Пашов в Цюрих, на връщане от Мюнхен. Искях да се промъкна до Париж с куп препоръки от софийски познати, но стигнах едва до Мюнхен. Отначало не бях напълно сигурен, че младият мъж, когото видях в цюрихския хотел, е Пашов. Понеже не очаквах да го видя в чужбина, в

първия момент помислих, че съм се припознал. По-късно, колкото по-често и по-подробно възстановявах в паметта си походката, ръста, израза на лицето и очите му, все повече се уверявах, че бе той. Разминахме се на три крачки пред рецепцията. Аз влизах в хотела, той излизаше. Погледът му се спря върху мен по-дълго от обикновено и когато отворих уста да го поздравя, той се извърна и с бързи крачки се отправи към изхода. Беше елегантно облечен с пардесю от сив плат, широкопола сива шапка и сиви ръкавици.

Сега вече бях напълно сигурен, че е той, тъй сигурен, че ми се поиска да го настигна. Тогава си помислих, че щом той, след като се бяхме срещали три години у дома, даде вид, че не ме познава, с това искаше да ми каже, че има сериозни причини да ме отмине. Какви можеха да бъдат тези причини? Не ме потърси нито вечерта, нито на следващата сутрин. В администрацията ми казаха, че такова лице не е регистрирано в хотела. Господинът, когото съм видял тук, вероятно е бил на посещение при някого. През целия път, а и доскоро, се опитвах да си обясня защо той ме отмина в онзи швейцарски хотел и най-последно дойдох до заключение, че той работи може би в международния шпионаж.

Какъв страшен свят! Колко сложно същество е човекът. Ако Пашов работи в шпионажа, за чия ли страна работи? Това, че така пламенно говори за комунизма, съвсем не означава, че служи на Съветска Русия, а напротив. Може би пропагандира идеите на комунизма така открито, за да прикрива работата си при фашистите.

За Съветска Русия имам твърде много сведения чрез френския печат. Те са крайно противоречиви. Едни се ужасяват от тамошния суров диктаторски режим, други са във възторг от съветската власт. Власт, която води тежка борба с икономическата изостаналост на царска Русия, в името на народните маси. Някои французи, както и други чужденци, които са посетили Съветска Русия, говорят, че там се осъществява велико възраждане на човечеството.

Но фашизма го познавам. И у нас, и в чужбина. Това е политически пароксизъм. Видях го в окупирана Франция, видях една демокрация под ботуш. Видях го и в Германия. На никой народ не е натрапена такава стадна психоза. Никъде личността не е тъй потисната и унифицирана за сметка на един посредствен кръвожаден фюрер. И за сметка на една свита от хвалипръцковци. Как може един народ да се

управлява от банда лумпени, които имат наглата самоувереност, че ще преобразят света. Как славословим народа, а той е една тълпа, която всеки може да потиска, ако има амбиции и способност за това. И тук има пръст смъртта. Страхът от нея превръща хората в стадо. Потисникът, призваният потисник, знае това.

Фашизмът е лудост. И как може Александър Пашов да служи на тази лудост? Възможно ли е в човек като него да се подвизава едно чудовище? Не искам да го вярвам, но кой знае. От човека всичко може да се очаква.

И така, за да си осигурим безсмъртие, трябва да се откажем от разумното мислене. Вярата започва оттам, където свършва мисленето. Може ли да има по-невъзможно условие за безсмъртие? И как се е стигнало до тази истина, ако не с разума? Та нали човек още щом отвори очи за света, иска всичко да види, да пипне, да узнае. Задава по сто въпроса на ден и това е разум.

Вашият бог, който не иска невъзможното, не е бог, а гнусен идол. Това го казва един от героите на Достоевски. Онзи от подземиято. Стара, престара библейска химера, превърната по-късно от религиозните писатели в неотменно условие за истинската вяра. Нали още древният Авраам при първия повик на бога да принесе сина си Исаак в жертва вдига ножа, готов да го заколи като яре. И ако бог не бе спрял ръката му, окото му нямаше да мигне. Но бог, разбира се, спира ръката му, така че не можем да разберем доколко всъщност е била силна вярата Авраамова. Дали наистина е бил готов да убие сина си.

Каква плитко съчинена легенда. И целият ѝ смисъл, ако го има, е в това, че вярата е невероятен парадокс и че този именно парадокс може да превърне убийството в свято дело. Да върне на Авраам сина му.

Но да вярвам като Авраам, трябва да се обезлича, да потисна волята си, да загубя своето Аз. Да се откажа от душата си. «Всеки от вас, който не може да се отрече от всичко свое, не може да дойде с мене.» Или: «Който иска да тръгне с мене, трябва да се откаже от себе си, да вземе своя кръст и да ме последва; защото този, който иска да запази душата си, ще я загуби, а който я загуби заради мене, ще я намери.»

Някой си Игнатий, откаран в Рим да бъде разкъсан от зверове, моли тамошните християни да не се опитват да го спасяват. «Нищо не може да ме спре да отида при Христос. По-добре да умра за него, отколкото да властвувам над цялата земя. Горя от желание да умра като него.» И наистина цели поколения мъченици с радост са приемали смъртта от любов към Христос. И дори са жадували да се отдадат на най-големи страдания и смърт, за да изпитат неговите мъки и неговата смърт.

Мистици. Или хора с помътнено съзнание, юродиви, луди, припадничави, душевно болни. Сънуват или виждат наяве бога и си въобразяват, че са се съединили с него. И Паскал е бълнувал в моменти на душевна криза. И той е душевно болен.

Днес слушах една реч на Хитлер по радиото и сега си мисля, че властващите, и особено диктаторите, използват всъщност изпитаните прийоми на религията. И те като бога искат пълно подчинение и всеотдайност до смърт от своите поданици. Не признават никому никаква лична свобода и индивидуалност. Или я признават на книга, а в действителност я потискат с всички средства.

Истината е, че трябва да има бог, а няма. О, ако имаше бог, той не би живял «инкогнито» на този свят. Не би бил тъй безучастен към хората, не би им поставял толкова тежки, невъзможни условия, за да ги приобщи към себе си.

Но аз се обърквам. Объркан съм. Нали бог е дух. Ако го има, той действително трябва да бъде дух. Светът, в който живеем, е тъй абсурден, безсмислен, че може би само приобщаването ни с духа ще ни спаси. Ето в това е тайната на религията. Тя всъщност се бори за хубав живот тук, на земята. Тя ни съблазнява с възкресение в отвъдния свят, защото тук сме обречени на безсмислена смърт. Нашето спасение следователно е в духовния свят. Щом го приемем, за нас вече няма да съществува непреодолимата природна необходимост. Така ние вече ще сме станали съвършени и ще сме преживели щастливо живота си тук, на земята, а това е смисълът на нашето съществуване.

Колкото до отвъдния свят, до възкресението и пребъждането във вечността, това е вече есхатология. Мечта, за която никой от живите не може да узнае осъществима ли е или не. Но след като сме изживели живота си така щастливо, това не ни е и нужно. Религията е красива, може би най-красивата поезия, сътворена някога от човека.

Именно поезия.

А смъртта, нелепата, безсмислената смърт, остава като ужасна присъда над човека. Мисълта за нея обезсмисля по-нататъшния ми живот. За да я преодолея, трябва да я приема. А нямам сили за това. Вечният мрак, в който трябва да потъна, ме хвърля в ужас и сковава волята ми. Не мога, не мога да превъзмогна инстинкта си за живот. Тази спяща сила ме държи в ръцете си.

Колко са щастливи ония безумци, ония нищи духом, юродиви и душевно болни, които изгарят от нетърпение да умрат час по-скоро, за да отидат при своя бог.

Илко Кралев е болен от туберкулоза. Осъден е на смърт. Дали го знае? С нищо, буквално с нищо не показва, че страда. Плюе в тенекиена кутийка така старателно, като че извършва някакъв обред. Откъде това самообладание? Или надеждата му е по-силна от отчаянието?

Защо не вика срещу тази нелепост?“

В първите дни на октомври Николин запрегна кабриолета и потегли за Равна, за да се приюти при Илко Кралев. Беше натоварил най-необходимото от имуществото си — два куфара с дрехи и бельо, едно сандъче с кухненски прибори и храна, а най-отгоре кафез с десетина кокошки. Носеше ги за Илко, който живееше самотен, без всякакво имущество, а и болестта му искаше силна храна. Познаваше го отдавна и вярваше, че той е единственият човек след Деветаков, с когото можеше да живее. Струваше му се, че Илко прилича на Деветаков по характер и дори по външност и животът му при него ще бъде като продължение на предишния му живот. И той като Деветаков не може без книги, нека си ги чете, а пък аз ще се грижа за домакинството, ще му готвя и ще го гледам, докато оздравее. Още утре ще се върна в чифлика да взема останалите птици, прасенцето и каквото е останало от храната, а и парите, които имам, ще ни стигнат за дълго.

Докато кроеше така планове за бъдещия си живот, неусетно стигна до първата къща в селото и щеше да я подмине, ако не бяха го

повикали по име:

— Николине, защо ни подминаваш така?

До вратника стоеше русокосото момиче, с което преди две години бяха ходили на оная злополучна сватба с озлочестената невеста. Дълго си спомняше за тази сватба, а покрай нея и за русокосото момиче. С времето споменът избледня в паметта му, но като я зърна до вратника, веднага си спомни името ѝ, спомни си за необичайната среща с баща ѝ дядо Мацко. А и всичко бе съвсем същото, както го бе видял преди няколко години — и прогнилият вратник с нахлузената на страничния кол кратуна, и торището в края на двора, в което се въргалияше магарето, и остърганата на кръгове трева, и къщата, сгушена сред храсти и дървета. И времето бе същото, късно следобед, слънцето напичаше също така силно и тръненият плет хвърляше вече синя сянка. И Мона бе същата. Гледаше го както някога с леко наклонена глава над рамото и се усмихваше, а косата ѝ блестеше на слънцето като стрък узряла пшеница. Дойде до кабриолета и му подаде ръка.

— Ти май си ме забравил?

— Не съм те забравил — каза Николин, — не те видях.

— Да минаваш покрай нас и да не се отбиеш! Натоварил си се като катунарин, закъде си тръгнал?

— При Илко Кралев отивам...

Искаше да добави, че отива да живее при Илко Кралев, а тя, както бе направил баща ѝ някога, отвори вратника и така любезно го покани да се отбие за малко у тях, че нямаше как да откаже. Върза коня, без да го разпряга, за същото дърво и Мона го покани да седне на трикракото столче до същия трендафилов храст в предкъщната градинка. Разговаряше и се държеше с него съвсем свойски и това му внушаваше чувството, че бяха се запознали тук, в цветната градинка, не преди две години, а преди два дни. Разкривеният вратник скръцна и дядо Мацко влезе в двора. Огледа кабриолета от всички страни и извика:

— Ами че този пайтон ще да е на Деветаковите! Я, и Николин ни дошъл на гости! Къде се изгуби бре, момче? Толкоз време мина и да не се сетиш за нас! Чухме, че Деветаков се споминал, лека му пръст, и си викаме с Монето какво ли е станало с Николин. А той — ето го жив и здрав. — Дядо Мацко се разтапяше от любезност и не можеше да си

намери място от радост, сякаш бе видял най-близкия си човек. — А защо седите тука, защо не влезете в къщи? Моне, покани гостенина.

— Каних го, не иска. Бързал.

— Че закъде ще бърза по това време? То вече мръква. — Николин стана, но дядо Мацко тури ръце на гърдите му. — Ти пак си бързай бе, джанъм, ама не си тръгнал душа да сварваш, я? Подвий крак за мъничко, да си кажем по една приказка, че пак си бързай! Тъй, де!

Николин бе свикнал на широко и стоята му се видя като кутийка, гредите на тавана висяха току над главата му като ребра на скелет, през прозорчето се прецеждаше светлината на залеза като през оборски мазгал. Беше чистичко и прибрано, но оскъдно и сиромашко. Четвъртита масичка покрита с твърда и олющена мушама на червени цветя, три дървени стола, малка печка с изкривени кюнци, в ъгъла пат, над пата ковчор с квадратни парчета от черен шаячен плат, избродиран с червени и зелени конци на кръстчета и цветчета, както някога ги бродираше майка му. И черджетата по пода, изтъкани от шарени парцали, и бакърника с очукано алуминиево канче, и газената лампа с кръгло, оплюто от мухите огледалце му напомняха бедната, стара и износена покъщнина в родната му къща.

— От господарско идеш, на хубаво си свикнал, няма да ни придирияш и да се гнусиш от нас — каза дядо Мацко, сякаш бе предугадил мислите му. — То сърце да е широко, другото колай, аз тъй си викам!

— Тъй е! — каза Николин. — Като има живот и здраве, какво друго му трябва на човека!

Мона влизаше и излизаше през една малка вратичка за килера и носеше оттам хляб, сирене, постна картофена яхния, а накрая донесе и плетена дамаджана с вино.

— Лудо е още — каза дядо Мацко, като наливаше в малките нацърбени чаши, останали кой знае от кои времена. — Баджанакът ми го даде оня ден да го опитам.

Виното имаше дъх на зряло грозде и вкус на сладко и възкисело. Дядо Мацко още след първите глътки не устоя на любопитството си и започна да го разпитва, както му е редът, от игла до конец, как е живял, откак не са се виждали, и как мисли да я кара занапред. На Николин не му бе неприятно, че го разпитва толкова подробно, защото усещаше в любопитството му съчувствие, за което бе закопняла душата му.

Разказа за смъртта на Деветаков, за кражбите в чифлика и за Илко Кралев, при когото е тръгнал да се настани.

— Сакън бе, момче! — каза дядо Мацко. — Как тъй ще живееш с двама болни под един покрив? Единият охтичав, другият с гнило лице, ако не прихванеш охтиката, ще се разболееш само като ги гледаш. Моне, кажи му и ти!

— Мене ли ще слуша той! — каза Мона. — Мъж е, нека сам да си решава. Илко избяга от дома си да не зарази своите, а другите сами отиват при него да се заразят с туберкулоза.

Николин не знаеше какво да каже. Съветите на стареца бяха искрени и добронамерени, но, от друга страна, Илко бе единственият човек, при когото можеше да се приюти. Иначе трябваше да се върне в чифлика още сега, да се обрече отново на самота, а нощем да се бори с призраци и крадци. По-добре да умре при болния, отколкото да живее все така низвергнат от света.

— Хубаво момче си ти, Николинчо! Още като те видях първия път, разбрах що за човек си — каза дядо Мацко и тънка усмивчица замрежи лицето му. — Чудя ти се само защо си наумил да си харижеш живота на Илко. Таз пуцина охтиката натръшка сума народ из село, никому не прощава. Ако няма де да идеш, остани при нас. Тъй, де! Постой някой и друг ден, поразмисли, па тогаз решавай, не се хвърляй слепешката къде да е. Цял живот с болни и умрели ли ще се разправяш? Ако ти хареса у нас, стой колкото си щеш. Няма да те изпъдим, гладен няма да те оставим. Ето и...

— Тате, хайде да си лягаш! — каза Мона и взе чашата от ръката му.

И стана така, както бе станало при първото му гостуване. Старецът пристъпи до патата като омагьосан от думите на дъщеря си и започна да се разсъблича. Остави калпака, антерията и калеврите си на пода и се мушна под юргана с потурите. След малко изпод юргана се чу равномерно мъркане. Мона изглеждаше сърдита или засрамена от думите на баща си и Николин отново стана да си ходи.

— Постой още малко да си поговорим! — каза тя и погледна към патата. — Той заспива още като си сложи главата на възглавницата. Къде ще ходиш по това време, навън е вече тъмно. Виждам, че ти е тежко на душата, самота те мъчи, от нийде никого си нямаш. Защо се притесняваш от нас?

— Притеснявам се — призна Николин. — Не съм свикнал да замръквам на чуждо място.

— Малко ти е другото, та сега и туй да си слагаш на сърце. Боже, имало хора и от нас да се притесняват!

Нежна и тънка усмивка озари лицето на Мона и тази усмивка сякаш погали душата му. В нея нямаше нито порочната закачливост на Мишона, нито спотаеното презрение на генералшата. Едната, похабила живота си поради лекомислие, се забавляваше с него и го превръщаше в кошче, в което хвърляше боклука на душата си, другата, живяла доскоро в разкош, хапеше устни, за да превъзмогне гордостта си и ненавистта си към него, за да му изпроси една чанта продукти. Отначало бе изпитвал неловкост и вътрешен страх от тези жени, защото знаеше, че между него и тях има висока и твърда стена, която разделя един слуга от високопоставените дами, и може би затова бяха за него загадка и тя пораждаше неясен стремеж да надникне в нея. Увлечението му по генералшата бе сляпо и безразсъдно и то се превърна в мъчително унижение, а когато започна да я съжалява, изпитваше вина към нея и чувство на омерзение към себе си. При първата си среща с Мона също бе изпитал нейното превъзходство, защото си бе внушил, че е учителка или чиновничка, и преди всичко защото бе хубаво и непознато момиче. Сега бе спокоен пред нея, както биваме спокойни и доверчиви пред равните на себе си.

— Отсега нататък ще трябва да свикваш при чужди хора, щом ти е самотно в чифлика — продължи Мона. — Сам не се живее.

— Тежко е — каза Николин. — И къща да имаш като палат, и имот да имаш, щом си сам, все едно че нищо нямаш. Сам човек на нищо не може да се радва.

— Ще ти постеля оттатък, наспи се, пък утре прави каквото ще правиш.

Николин сложи шапката си на главата, спря до вратата и попита:

— Къде да прибера коня?

Мона го заведе в обора, където имаше само една крава, върза коня в края на яслата и се прибраха в къщи. Дядо Мацко спеше завит до брадата като дете, с полуотворени очи и с ръце на гърдите. Мона повика Николин в другата стая, посочи му леглото в полумрака и излезе. Той постоя сред стаята, докато очите му свикнат с тъмнината, съблече се и пристъпи на пръсти към леглото. То бе широко като

всички селски патове, напълнено със сено и застлано с покривка на ивици. При всяко движение сеното шумеше и издаваше дъх на сухи треви, по средата имаше вдлъбнатинка, образувана от Мониното тяло. Ивицата светлина, която прозираше през прага на вратата, угасна и в къщата настъпи тишина. Не смееше да помръдне, защото му се струваше, че пукането на дюшека се чува в другата стая, лежеше по гръб с ръце на тила и гледаше синия квадрат на прозореца. Мислеше за превратностите на съдбата, която го бе довела в леглото на едно момиче съвсем случайно, и се питаше дали в тази случайност не се крие някакво щастливо знамение. Питаше се още какво ще каже старият, ако утре и вдругиден, и по-вдругиден остане в къщата му, ще го приюти ли, както обещаваеше тази вечер, или поканата му е била пиянско бръщолевене. Ако поканата му е искрена, тя означава, че го иска за зет, иначе как ще приеме един ерген да живее у дома му. А Мона дали ще го приеме, или ще го изпрати по живо, по здраво, както се изпращат всички гости? Никога не бе мислил за женитба и това му се струваше колкото нелепо, толкова и хубаво, защото образът на Мона не слизаше от очите му. Няма да заспивам, а утре ще стана рано и ще си тръгна, казваше си той и усещаше, че тишината го люлее в сладостен шемет, мислите му се разсейват и клепачите му натежават.

Събуди се късно с лекотата и бодростта на човек, който бе спал непробудно след много безсънни нощи. Дядо Мацко бе отишъл с магарешката каручка на нивата да донесе малко царевица, а Мона го очакваше в другата стая. Беше сложила закуската на масичката и шиеше някакъв плат, така че, като отвори вратата, най-напред видя нея, с гладко сресана назад и пристегната с панделка коса, хубава и спретната като кукличка.

— Много съм се успал! — каза Николин, като видя, че слънцето се е дигнало към обед. — Защо не ме събуди?

— Щом ти се спи, спи си. Никаква работа не те чака. Защо не вземеш да се избъръснеш?

Николин бе обзет от приятно безгрижие, каквото не бе изпитвал досега. Мъката, тревогите и самотата, които бяха потискали младежките пориви на сърцето му, изчезнаха като по чудо и той се отдаде на надеждата за друг живот, по-лек и по-весел от досегашния. Накъдето и да се обърнеше, очите му виждаха само красота и спокойна радост, сякаш светът около него се бе преобразил само за една нощ. И

топлият есенен ден бе тих, спокоен и хубав, и къщичката бе хубава и мила като родната му къщичка, и от цветята в градината се носеше сладостно-тъжен дъх, а Мона бе най-хубавото момиче, което бе виждал в живота си. Беше така замаян от щастливо предчувствие за бъдещия си живот, че дори не помисляше дали не ѝ досажда, дали тя не е така любезна с него от приличие и го чака сам да се досети, че всяко гостуване е до време. Свали от кабриолета кафеза с кокошките, пусна ги на двора при другите птици и задържа една. Поиска нож, закла я и я даде на Мона. Тя отиде в лятната кухня да запали огъня, а той взе единия от двата куфара и го отнесе в стаята. Куфарът бе от жълто-кафява кожа, а вътрешността му обшита със син копринен плат. Беше пълен с бръснарски принадлежности, които се намериха в къщи — два каиша за бръснене, четки, два бръснача, цяла дузина сапуни, шишенце с одеколон, кърпи за лице. Мона му гребна с канчето от топлата вода, закрепил огледалце на комина на огнището и той започна да се бръсне. После оскубаха кокошката, тя я държеше за краката, той — за главата, изчистиха я, нарязаха я и я сложиха да ври.

Така ги завари дядо Мацко на обед, седнали един до друг пред огнището на лятната кухня. Николин очакваше да го запита какво е решил — да остане у тях или да си отиде, — но старецът сякаш бе забравил, че му е гост едва от снощи, и го повика да избутат пълната каручка зад къщата до пашовника. По време на обела също не го запита, а като стана от масата, излезе в селото по някаква работа. Мона и Николин отидоха зад къщата да белят царевица и до вечерта я свършиха. Дядо Мацко пак си легна и заспа начаса, а Мона постла на Николин в другата стая. Току-що бе легнал, и тя влезе при него. Постоя до леглото около минута, после потърси ръката му и я взе в своята.

— Дойдох ти на гости, ей, събуди се! Искаш ли да си поговорим?

Гърлото му се беше свило и той каза нещо, което сам не разбра. Стисна здраво ръката ѝ и започна да я тегли към себе си, задъхан от възнение и сван.

— Не ме дърпай така, че ще се разсърдя и ще си отида!

Отпусна ръката ѝ, засрамен, че не може да ѝ каже нито дума от онова, което бе мислил през деня да ѝ каже. Тя се наведе над него и започна да го гали с едната ръка по лицето, а с другата по раменете.

— Можеш да си помислиш лошо за мене, но аз... — каза тя, като се отпусна на гърдите му, а лицето ѝ, горещо и мокро от сълзи, се залепи за неговото. — Не ме оставяй, аз те обикнах.

Николин не усети как тя се бе съблякла по риза и се бе мушнала до него под юргана, нито как се бе намерил върху нея между голите ѝ бедра. Ръцете ѝ бяха склучени около кръста му като обръч и този обръч го теглеше към нея, а тя стенеше: „Ох, боли ме!“ Какво я боли, защо я боли, мислеше той и правеше усилие да се отдръпне, но обръчът на ръцете ѝ още по-здраво го притискаше към тялото ѝ. Щом усетеше топлотата ѝ, тя отново издаваше глухи и протяжни стенания и отново го притискаше към себе си, а той се питаше какво и защо я боли. Така продължи дълго, много дълго, до изтощение, и най-после усети как потъва в някаква топлина и тялото му изведнъж се отпусна в сладостно безсилие.

На сутринта запрегна кабриолета и тръгна за чифлика. Бяха решили с Мона да направят сватба в идната неделя и искаше да вземе някои неща за бъдещото им домакинство. Дядо Мацко бе го разпитал вече какво и що има в чифликчийската къща, надушил бе голяма плячка, тръгна с магарешката каручка след него и не се излъга — покъщнината все още не бе разграбена. Разтърча се из стаите и извика:

— Че то не е къща, а царски палат!

Николин взе няколко покривки за маса, една кристална кана с чашите, чифт ботуши, вилици, лъжици и още някои домакински потреби и поиска да си тръгнат, но дядо Мацко се хвана за дръжката на вратата и не му позволи да я заключи.

— Бе ти ум имаш ли? Как тъй ще оставиш толкоз вадънлък да го грабят чуждите хора!

— Не ми трябва тези партакеша, нито имам къде да ги туря.

— Ти на туй партакеша ли му викаш? — дядо Мацко ходеше из гостната и опипваше с ръце всяка мебел. Дай ми ключовете, пък ти си отивай, щом искаш. Аз оттука не мърдам, дорде не прибера каквото трябва.

На Николин не му беше до разпавии, даде му ключовете и го остави да върлува из чуждата къща. Само за час се бе отделил от Мона, а му се струваше, че не я е виждал цяла вечност, бързаше да се прибере по-скоро да я види, да чуе гласа ѝ, да се наслади на близостта ѝ, да се увери, че не сънува щастлив сън, а е щастлив наяве.

Дядо Мацко се завърна привечер с претоварена каручка, а на следния ден отиде в чифлика с конска каруца, която бе наел от приятеля си Петко Българията. Няколко дни двамата ходеха и се връщаха с претоварена каруца, докато примъкнаха всичко, което можеше да се вдига на ръце и да се пренася. Така че, ако Николин бе на седмото небе от щастие, то дядо Мацко стигна малко по-нагоре от него, на осмото небе. И той живееше в друг свят, в света на оная стара приказка, в която дъщерята на един сиромаш селянин се омъжва за царския син. Къщата, хамбарът и дворът му се напълниха с кожени канапета и кресла, с персийски килими и маси, пружинени легла и скринове, тенекии с мас и олио. Донесъл беше още радиото, грамофона, петромаксовите лампи, кокошките, гъските, пуйките и едно прасенце, лопатите, кирките и брадвите, тук бяха и дрехите, бельото и обувките на Деветаков, както и малката полирана масичка, до която бе седял в деня на самоубийството си.

Мона пожела да сключат граждански брак, защото не бяха готови да вдигат сватба, а и къщата бе така претъпкана с вещи, че не можеше да се помине от теснотия. Подписаха се в селсъвета, върнаха се у дома, обядваха и така мина брачното им тържество. Николин бе решил да строи нова къща през идната година, но теснотията го принуди да побърза и само няколко дни след брака започна да търси майстори и материали. Селото бе неспокойно, говореше се за основаване на кооперативно стопанство, за нова война, за национализация, за държавни доставки, хората се бяха разделили на партии, всяка вечер ходеха на събрания, спореха, караха се, разчистваха стари политически сметки. Николин знаеше за събитията в селото от Мона, която ходеше на младежките събрания и го осведомяваше за всичко, но тези събития не го интересуваха, а още по-малко го вълнуваха. Досега бе живял далече от обществения живот и не познаваше нито страстите, нито проблемите на този живот. С цялото си същество бе отдаден на магията на женската плът, която го правеше глух и сляп за околния свят, и само в кратките мигове на отрезвяване се питаше и не проумяваше защо хората се делят на партии, защо спорят и се карат, когато в живота има толкова ласки и любов, толкова щастие и красота.

На свой ред нашенци също се питаха що за човек е този другоселец. Знаеха, че има сто декара хубава земя и голяма чифликчийска къща, предполагаха, че има и парички, и говореха, че

или е много глупав, или много самонадеян, за да се залови да строи нова къща в едно време, когато никой не е сигурен за имота си, а мнозина се канят да бягат по градовете, ако се основе ТКЗС. Като не познаваха характера му и виждаха, че страни от всички, нашенци изпитваха към другоселеца смесено чувство на завист, презрение и любопитство и никой не се опитваше да се сближи с него. Единствен от селото Илко Кралев наминаваше към къщата му, и то много рядко, защото беше болен.

Николин не успя да намери материали и построи само една стая до старата къща. До Нова година стаята изсъхна, обзаведоха я с Деветаковите мебели и се пренесоха в нея. През януари Мона се усети бременна и в края на май роди момиченце. След като стана от леглото, тя сама ходи в селсъвета и го записа на име Мелпомена.

Първата работа на нашенските зевзеци бе, разбира се, да лепнат прякор на новороденото, та ако, не дай боже, умре, преди да е записано в селсъвета, да има как да го отбележат в книгите на оня свят. Лепнаха го без особени творчески усилия, защото се възползуваха от традиционната приемственост — прибавиха едно прилагателно към прякора на майката и новороденото стана Малката Коконка. После вниманието им бе привлечено от името на детето. Такова име никой не бе чувал по този край и зевзеците хвърлиха всички сили да открият корена му. Разчовъркаха до девето коляно родословието на дядо Мацко, на Николин и дори на Деветакови, но етимологическите им проучвания не стигнаха доникъде. Най-после Мона, след като се наслади на удоволствието да ги държи дълго време в неведение, обясни, че е кръстила дъщеря си на някаква богиня на театъра. Само по себе си това обяснение не им говореше нищо, но щом ставаше дума за театър, на всички стана ясно, че само Иван Шибилев е способен да измъдри едно такова никакво име. Засега зевзеците премълчаваха някои догадки относно бащинството на детето. Беше се родило на седмия месец от брака и можеше да бъде седмаче, но можеше да се окаже и рожба на един от безбройните Иван-Шибилеви мурафети.

Селото обаче не прие името в първоначалния му вид и дълго го предъвква, докато го пригоди за всяка уста. За да се онашенчи, името трябваше да се лиши от екзотичното и непознатото и да се изглади като бобено зърно, за да не боцка по небцето при произнасяне. След тази продължителна артикулация, в която взеха участие и млади, и

стари, от Мелпомена, Мена, Мелпа, Мелмена и пр. името придоби най-съвършения си вариант — Мела.

Единствен дядо Мацко не подозираше, че внучката му носи името на древната муза на трагедията, а изглеждаше, че не подозира съществуването и на самата внучка. Рядко я вземаше на ръце и пред никого не споделяше, че е най-хубавото и умно внуче в селото. Докато внучката правеше първите си опити да очарова околните с беззъбите си усмивки и да ги омайва с гукането си, дядо Мацко изживяваше материалния си възход и цялото му внимание бе заето с това как да му се наслади докрай и, главно, как да го покаже на хората. Както винаги, сутрин ставаше след изгрев-слънце, излизаше наред двора и се прозяваше до три пъти и прозевките му приличаха на котешко мяукане — мяяауу, — откъдето идваше и прякорът му. Според времето мяукането му се чуваше из цялото село или само из махалата, но във всички случаи през две къщи в третата, откъдето по същото време се разнасяше тютюнджийското бухукане на приятеля му Петко Българията. „Добрутро, Койно, добрутро, Петко!“ След тази размяна на утринни поздравии с мяукане и кашляне дядо Мацко намокряше двата си пръста от чучура на мивката, допираше ги до клепките си и така бързо и икономично измиваше очите си. Ако бе празник и времето слънчево, дядо Мацко се изтягаше някъде из двора или градината. Навсякъде си имаше кътчета, застлани със сенце или с някое чердже, където обичаше да си поляга и да дреме като котарак. След около час пристигаше Петко Българията и казваше: „Да живеи България! Кво ще пердашим днеска?“ Пердашеха каквото пожелаеше дядо Мацко — табла или сантасе с карти от цигарени кутии, нашарени с кръстчета, квадратчета, репички, поп, момче и момиче. Сместваха се в някое котешко леговище и играеха без ни най-малка хазартна страст, мързеливо и мълчешката, от нямане какво да правят. Както сутрин си разменяха поздравии с мяукане и кашлици, така при играта водеха един и същ нечленоразделен диалог: „Ммм?“ — „Ъхъ!“, „Ммм?“ — „Ъхъ!“ Този диалог можеше да бъде израз на класическа леност, но можеше да крие и някакъв дълбок смисъл, известен само на двамата, като например: „Натрих ли ти мутрата?“ — „Не бързай, нали знаеш, че накрая ще ядеш пердаха!“

Всеки делничен ден дядо Мацко се изправяше пред една и съща дилема — да отиде ли на нивата или не. Все му се струваше, че може

да отложи тази работа за утре, но като гледаше как съседите му се изнизват към полето, решаваше да тръгнат и те двамата с Мона. Веднага обаче го обземаше ясновидско предчувствие, че може би ще завали дъжд или ще задуха силен вятър. Мъчеше се да си спомни какъв е бил залезът предния ден, в кървавочервен облак или не, пропявали ли са петли по никое време, имало ли е харман около луната и ако си спомняше някоя от тези поличби, отлагаше работата за следващия ден. Благодарение на тези метеорологически познания, придобити от години чрез наблюдение на природните явления и поведението на животните, дядо Мацко отгатваше прогнозата за времето за едно денонощие напред и нито веднъж не бе позволил на природните стихии да го изненадат далече от дома му. Дори когато прогнозите му биваха неточни, той все пак успяваше да изпревари стихии, защото през целия ден, докато копаеше, жънеше или косеше, не сваляше очи от небето. Ако се появеше някое облаче, голямо колкото капелата му, той бе готов да остави работата и да запраши към селото. Такива облачета често се появяваха в най-големия пек през лятото, носеха се като балончета през небесната синева, а сенките им преминаваха като призраци по пламналото от жегата поле. Понякога набъбваха, от златистобели ставаха сивопепеляви и поръсваха по няколко капки. Една от тези капки непременно тупваше на сламената капела на дядо Мацко и той тутакси откачаше торбата от крушата: „Моне, да си вървим!“ И си отиваха посред бял ден, за да предварят дъжда, който не заваляваше. Хората от съседните ниви едва тогава поглеждаха към небето и казваха: „На Койно му падна капка!“ Койно Капката — това бе вторият прякор на дядо Мацко, с който го назоваваха само по време на работата му в полето, следователно съвсем рядко. Имаше всичко на всичко двајсетина декара и колкото и символично да ги обработваха с Мона, все някак успяваха да ги засеят, прекопаят и ожънат — къде сами, къде с помощта на баджанака, на роднини и съседи.

Николин преобрази живота им като с магическа пръчка. Къщата им се разшири с една стая, изпълни се с богатска покъщнина, земята им от двајсет декара се увеличи на сто и двајсет, видяха се и с пари на ръка. Мона не дебнеше вече кокошките на полог да си купи с яйца парче плат от селския дюкян, а си шиеше блузки и поли при Кичка Кралева от най-хубави платове, които купуваше от града. Сега тя

наистина бе станала кокона, позакръглена след раждането и някак си порочно хубава, самоуверена и съзнаваща женската си прелест. Дядо Мацко също подмени тоалета си, като преправи и подноси ризите, обувките и костюмите, които бе задигнал от гардероба на покойния Деветаков. Нищо не му прилягаше напълно, защото бе дребен и приличаше на момче, което доизносва дрехите на по-големия си брат. Само моравата антерия не можеше да подмени, защото Деветаковите сака му бяха големи, но затова пък подноси часовника със сребърния ланец, който бе намерил при мародерските си набези в чифликчийската къща.

— Да живея България, ама ти, Койно, си падна на кълката! — казваше му всеки път Петко Българията, когато играеха на табла или на снтасе.

— Роди ме, мамо, с късмет, па ме хвърли на смет! — отговаряше дядо Мацко със самодоволството на човек, уверен, че съдбата е била длъжна да го облагодетелствува на всяка цена. — Легнах си аз на кълката не, ами и на двете.

Играеха пак така мълчаливо и мързеливо от нямане какво да правят и разговаряха нечленоразделно: „Мммм?“ — „Ъх!“ Сега обаче не се свиваха в котешките леговища из двора или градината, а седяха в къщи или, при хубаво време, под навеса на хамбара. Дядо Мацко седеше в тъмнокафяво кожено кресло, а Българията на тапициран в червено кадифе стол и играеха върху оная полирана масичка, до която бе седял Деветаков в деня на самоубийството си. Дядо Мацко обичаше да седи в това дълбоко кресло, което го поглъщаше като паст до ушите, и не можеше да се наслади на мекотата и особения мирис на кожата. Макар че патът му отдавна бе изхвърлен и заменен с пружинен креват, денем си мъркаше в креслото, а понякога и нощем преспиваше в него. Другата му любима вещь бе грамофонът. Младите се отделиха в новата стая и взеха радиото, а на него оставиха грамофона. Пускаше го, когато си дремеше в къщи или навън, пускаше го и когато играеха на табла с Петко Българията. Плочите бяха много и различни, а мелодиите странни и непознати, но дядо Мацко ги въртеше, за да знаят хората, че има грамофон в къщи, какъвто имаше само в читалището. В хубаво време изнасяше грамофона навън, хъркащите, крещящи и задъхани мелодии се разнасяха из селото и всички наоколо се спираха да ги слушат.

Ала най-пристрастен бе дядо Мацко към кабриолета. Запрягаше коня, сядаше в лъскавата двуколка и по никакво време тръгваше да се разхожда из селото. Хубавият сив кон пристъпваше бавно и тържествено в блестящите си такъми, а дядо Мацко седеше още потържествено на седалката, цял превърнат на слух и зрение да види дали хората го гледат и какво говорят. Особено приятно му бе да ходи с кабриолета привечер до дюкяна, където мъжете се събираха на приказка, или в хоремага. По-рано не стъпваше там, защото нямаше стотинка да поръча чаша вино, а сега се заседяваше с часове. Не понасяше алкохола и цигарите, но си поръчваше едното и другото, за да видят всички, че и той има кесия, а в кесията пари. При него, разбира се, неотлъчно седеше верният му приятел Петко Българията. Двамата бяха от един дол дренки и настъпилата разлика в материалното им положение не отслаби, а затвърди дългогодишното им приятелство. Българията не изпитваше оная завист, която разликата в материалното състояние разделя като бездна богатия от бедния, а напротив, привърза се още повече към своя приятел и му стана нещо като ординарец. Имаше малко земя и син, който да я работи, беше дрипав като самарското знаме и толкова мършав, че, както казваха нашенци, чуваше се отдалече как костите му скърцат, когато се движи. Беше олицетворение на самата нищета, която подчертаваше превъзходството на дядо Мацко във всяко отношение. Българията подсилваше това превъзходство с лицеприятието и словесните си възхвали към своя приятел и като награда за усърдието му дядо Мацко великодушно му позволяваше да вкусва от богатата, с които съдбата така щедро го бе дарила. Двамата вършеха всичко заедно, возеха се на кабриолета където и когато им скимне, ходеха на гости из съседните села, слушаха грамофона, а в хоремага Българията изпиваше виното и изпушваше цигарите, които дядо Мацко поръчваше само за престиж.

На първо време нашенци гледаха на дядо Мацко като на щастливец, спечелил от държавната лотария, с изненада и малко завист, но не и с лошо чувство, тъй като беше придобил благосъстоянието си чрез слепия случай, който затова е и сляп, за да облагодетелствува един от милионите. Той обаче не умееше да се възползува прилично и скромно от благоволенieto на съдбата и непрекъснато досаждаше на хората с поведението си на новоизпечен богаташ. По онова време всички бяха разтревожени от настъпващите

събития и не знаеха какво им носи утрешният ден (агитаторите за ТКЗС не ги оставяха на мира денем и нощем, комисии ходеха от къща на къща да събират държавните доставки от зърно, вълна от заклани овце и мляко от ялови крави), а дядо Мацко гледаше на всичко това от висотата на благополучието си и говореше:

— А, предадох си аз доставчиците! Аха! И зърното, и вълната, и млекцето. Каквото не достигна, зетчето го купи на черно, та натаманихме доставчиците. Мирна ми е главата.

Наглото му самодоволство, закръгленото му розово лице и ситият блясък на очичките му скоро го превърнаха в жива карикатура и беззлобното присмехуство на нашенци се изроди в презрение и ненавист. Малцина, освен Българията, сядаха на масата му, и то за да се забавляват с него, а после да го вземат на присмех. Както се узна отпосле, краткотрайният икономически възход на семейството се дължеше на недоразумението на властите в двете съседни села. Николин бе изоставил наследената от Деветаков земя още с напускането на чифлика, но орловци в записията си смятали, че предава държавните си доставки на нас, както нашенци пък смятаха, че ги предава на орловци. Едва когато дойде време да се основат кооперативни стопанства в двете села, орловци откриха, че Николин им дължи доставки за сто декара земя, една крава, едно прасе, трийсет овце, и го принудиха да им ги предаде. Николин закупи зърното, млякото и месото на черния пазар, спестяванията му се стопиха до лев и стана член-основател на стопанството с двадесет декара земя. Покрай жена си, която често го водеше по младежки вечеринки, театрални представления и на гости, той малко по малко се приобщи към хората и пак под влияние на жена си започна да участва в някои обществени начинания. Живеехме в една махала и той попадеше в оная група стопани, които Стоян Кралев бе ми възложил да привлека в бъдещото ТКЗС. Като знаех досегашното му житие-битие, преминало в самотно и тъжно уединение, като знаех още, че общуването с хората му причинява смут и безпокойство, не предполагах, че ще се съгласи да влезе в кооперативното стопанство още от първа дума. Той дори не ми позволи да го „агитирам“, когато една вечер се срещнахме на улицата и ме покани у дома си да видя дъщеричката му. Мона не прояви интерес към нашия разговор, който се въртеше все около бъдещото стопанство, главата на семейството и собственик на имота

също не оказа съпротива, каквато очаквах. Той издаваше някакви възклицания, от които можеше да се съди, че щом земята стане собственост на всички, то и „всички ще я работят“, като от „всички“ очевидно изключваше себе си. Поставяше едно-единствено условие — да не му пипат коня и кабриолета, „пък другото да си го трият на главата“.

Друг на мое място вероятно щеше да се учуди на лекотата, с която тези хора приеха да станат кооператори, особено като знае, че почти всички стопани се решават на това след драматични колебания и мъки. Тъй като бяхме съседи и имах възможност да ги наблюдавам отблизо, за мен не бе трудно да си обясня защо „прекращаваха от една епоха в друга“ с такова безразличие — бяха обладани от чувства и страсти толкова силни и непреодолими, че ги правеше слепи за всичко, което ставаше около тях в това усилено време. Дядо Мацко живееше втората си младост, запалил се беше да си вземе „бабичка“ и неуморно смущаваше със закъснялото си донжуанство старите вдовици в селото и околните села. Ходеха с Българията на „сгледа“ и все не можеха да харесат някоя. Бяха капризни и взискателни, защото кандидатките сами се предлагаха, щом видеха женихът да слиза от кабриолета си закръгленичък, розовичък и самоуверен, тъй че видът му сам по себе си говореше: „Която ме вземе, само по терлички ще влезе в къщата ми, другото от мене!“

Николин изцяло бе отдаден на жена си и детето си, за него всичко в света бе справедливо и хубаво. Не се притесняваше дори от обстановката у дома си, където така гротескно бяха съчетани бароковото изящество на Деветаковите мебели и вещи с нищетата на един бедняшки бордей, не забелязваше плебейското самохвалство и шутовствата на тъста си, които го правеха посмешище на селото. Мона бе погълната от любовта си към Иван Шибилев и от неспокойните мисли за бъдещето на тази любов. Отначало ги „посгодяваха“, както правят на село с младежите и девойките, които проявяват симпатии един към друг или дори само за това, че живеят в една махала и често ги виждат заедно. „Посгодяването“ не означава, че между младите има сърдечни връзки, то е шеговито вричане на момче и момиче и съвсем рядко завършва с женитба. Така врекоха Иван Шибилев и Мона, когато тя се подмоми, защото ги виждаха винаги заедно в читалището да репетират пиеса или някаква културно-просветна програма за

младежките забави. Иван Шибилев и възлагаше любовните роли, слагаше името ѝ на първо място в афишите и най-възторжено се възхищаваше от играта ѝ, но и тя му се отплащаше с беззаветна преданост още от ония тежки за театралната труппа години, когато на момичетата не се позволяваше да излизат на сцената. Тя влезе в труппата още като ученичка в прогимназията заедно с Кичка Кралева и оттогава не слезе от сцената. По липса на жени Иван Шибилев често ѝ възлагаше по две роли в една и съща пиеса и тя съумяваше да се превъплъти с еднакъв успех във възрастна жена и младо момиче. Беше всепризнатата красавица на селото, а Иван Шибилев така я обличаше и гримираше, че на сцената изглеждаше още по-очарователна и блестяща.

Селото узна, че любовта ѝ към Иван Шибилев е любов съдбовна, когато тя се подмоми и ергените започнаха да се навъртат около нея. Появиха се кандидати не само от селото и от съседните села, но и от града, и прости, и учени, и бедни, и богати, и всички си отиваха с пръст в уста. Най-после опита късмета си и синът на Богат Коста от Владимирово. Богат Коста бе наистина най-богатият селянин в околията, имаше петстотин декара земя, парна мелница и две бакалии. Беше толкова уверен в успеха си, че изпрати годежари при дядо Мацко посред бял ден с всичките му старовремски салтанати, с писана шейна, запрегната с четири коня, с дарове, гайди и стрелби. Годажарите не преговаряха, а питаха в кой ден да стане годежът. Годаж не стана, защото не видяха очите на бъдещата снаха. Като узна за пристигането им, Мона се скри при братовчедка си и се върна у дома на следващия ден. Преди да избяга от къщи, бе казала на баща си да не преговаря с годежарите и да ги отпрати. Но как се връщат пратеници на Богат Коста? На сутринта Мона завари баща си отчаян като току-що банкрутирал милионер единствено по вина на дъщеря си. Отчаянието бе го превърнало от сънлив котарак в разярен рис и щом я видя, с един скок се намери срещу нея, готов да забие нокти в лицето ѝ. Това превъплъщение се случи с него за пръв и последен път и продължи само една секунда, защото на следващата отново се превърна в мирен домашен котарак. Сините очи на дъщеря му, които омагьосваха младите мъже, му действуваха хипнотично като очи на змия и го лишаваха от волята му. Все пак той успя да излее гнева си с пълен глас.

— Майчичка! Същинска майчичка! — Като оскърби паметта на покойната си съпруга, която приживе, изглежда, го бе хипнотизирала по същия начин с погледа си, дядо Мацко искаше косвено да оскърби дъщеря си, само че тя ни най-малко не се засегна, а той не можа да се въздържи и извика: — Знам аз защо се държиш на голямо. Заради оня карагъзчия Иван Шибилев, дето чукът му не удря два пъти на едно място. Ще ти подложи той една динена кора, та като паднеш, няма да станеш! — След като изрече и това тъжно пророчество, дядо Мацко легна на пата, зави се до гушата, помълча и добави: — Да върнеш сватовниците на Богат Коста! Умът ми не го побира!...

Нашенци също бяха изумени от безразсъдството на Мона. Бяха свикнали да се забавляват с нейните кандидати и щом се появи нов, очакваха да видят как ще му „отреже квитанцията“. Да върнеш обаче пратениците на Богат Коста, и то както се връщат просяци от вратата, това бе повече от безразсъдство. Ала на какво се дължеше това безразсъдство, на глупост, на каприз или на лудост, никой не можеше да каже. Скоро и тази загадка се изясни. След случая Богат Коста в селото се завърна Иван Шибилев, както винаги незнайно откъде и за колко време, и тогава нашенци забелязаха, че двамата с Мона се срещат всеки ден на улицата или привечер в читалището, откъдето Иван Шибилев я изпращаше до дома ѝ. Сега вече стана ясно, че ги свързва любов, и то толкова голяма, колкото голяма бе жертвата, която Мона бе направила за Иван Шибилев. Някои, разбира се, я съжаляваха и дори злорадствуваха според това доколко бяха засегнати от нейното съперничество или пренебрежение, но всички недоумяваха как може да се заслепи до такава степен от любов към Иван Шибилев, за когото никой в селото не можеше да каже що за човек е той. Когато Иван Шибилев свършеше някоя хубава работа, а той умееше да върши много хубави работи, всички се възхищаваха от него и дори го обявяваха за един вид гордост на селото. Когато пък извършеше някоя лудория или пакост, а той умееше да върши и такива неща, единодушно твърдяха, че въпреки всичко, той си е един нехранимайко, пройдоха, карагъзчия, галантонин и дори шарлатанин. Всеки ден го виждаха с различно настроение, ту погълнат изцяло с някоя работа, любезен и вежлив, ту пък нехаещ за нищо, своенравен и злъчен, и това им пречеше да видят истинското му лице. Мона го познаваше по-добре от всички, непостоянният му характер ѝ причиняваше най-тежки

страдания и все пак го обичаше, какъвто си беше — неспокоен и възторжен, доверчив и затворен в себе си, тъжен и сериозен, лекомислен и весел. Когато ѝ даде първата роля в читалищната труппа, беше десетгодишна, а той двадесетгодишен батко, търпелив и ласкав с нея като със сестричка. Още тогава се привързва към него, както момиченцата се привързват към добрите си учители. С годините тази привързаност се превръща в благоговение, а благоговението в любов, каквато може да се зароди само в непоквареното сърце на едно селско момиче, свенлива, чиста и всеотдайна. Изгаряше от свян само при мисълта, че може да застане до него и да му каже колко го обича и че смисълът на живота ѝ е само той, а светът започва и свършва само с него.

Изповядваше му любовта си, когато го разбираше само от един поглед или една дума, когато го слушаше часове в захлас и бе готова да го последва навсякъде и по всяко време, изповядваше му най-пламенно любовта си на сцената, когато двамата играеха както винаги любовните роли. В тези роли винаги имаше диалози с любовни изповеди, имаше и епизоди, в които мъжът изоставяше любимата си по най-различни причини и Мона ги произнасяше така прочувствено, че се обливаше в сълзи и караше публиката да плаче. Любовта ѝ към Иван Шибилев бе станала пословична и всички гадаеха как ще завърши — с женитба или с раздяла. Мона бе вече двайсет и една годишна и, по неумолимата селска статистика, стара мома, връщаше многобройните си кандидати, а Иван Шибилев нито я вземаше, нито я оставяше да си търси късмета. „Като куче на сено, нито го яде, нито го дава!“ — така го одумваха селяните и вземаха страната на Мона. Когато тя му говореше на сцената със сълзи на очи: „Не ме оставяй, ще изсъхна от мъка по тебе, ще туря край на живота си!“, публиката ставаше на крака и викаше на Иван Шибилев: „Вземи я бре, мискинино! Защо мамиш момичето, защо го мъчиш, господ да те убие!“ А на Мона викаха: „Стига си приплаквала, завий му юлара на тоз шарлатанин, па си намери мъж като хората!“

Никой не допускаше, че любовта им е чиста и неосквернена от плътска страст. Иван Шибилев при всички си необуздан нрав не бе се докосвал до Мона, освен на театралните представления, и то пред очите на публиката. Дори когато биваха сами в читалището или вечер

на улицата, не бе си позволил нещо повече от едно ръкостискане за поздрав.

Причините за платоническите му отношения с Мона можеха да бъдат различни, но една изглеждаше най-вероятна — копнежът му да се наслади на тяхната чистота. Ние ще се върнем на тези причини, но засега ще трябва да припомним накратко обстоятелствата, които ги бяха породили. Но къде прекъснахме разказа си за Иван Шибилев? Ах, да, в оня късен следобед, когато пристигна на плевенската гара и видя, че Вева не слезе от влака. От разговорите си с нея бе останал с впечатление, че е израсла и живяла в този град, и съвсем естествено бе да я потърси там. Най-напред попита за нея в театъра и не кого да е, а двамата сценични работници, защото според него те най-добре познават артистичния състав в един театър. Казаха му, че не познават такава артистка, нито пък са чували за нея. Стори му се, че животът му изведнъж бе разсечен на две половини и ако в първата половина все още имаше някакво съдържание от спомени, радостни и тъжни, то в другата, бъдещата, нямаше нищо освен мъка, безсмислие и безизходност. И тази безизходност обливаше в кръв сърцето му, когато някой го пипна леко, но настоятелно по рамото. Той вдигна глава и през сълзи видя една жена, която стоеше пред него и държеше ръката на рамото му. Беше Дарина Милева или, както ѝ казваха, Даря, с която се знаеха вече от година от Варненския театър и бяха прекарвали заедно цял месец по време на турнето.

Даря бе двацет и осем или девет годишна, но вече утвърдена актриса. Без да е блестяща, тя бе от ония актриси, за които се казва, че са нещо като стожер на театралния колектив и на които режисьорите с пълно доверие поверяват роли. Беше трудолюбива, спокойна и тъй естествена на сцената, че навсякъде из страната, където бе играла, ставаше любимка на зрителите. Като повечето от провинциалните актьори от онова време и тя не се задържаше за дълго на едно място, но не по външни, а по лични причини. Съпругът ѝ, за когото се бе омъжила на деветнайсет години, също бе актьор, типичен провинциален аркашка, пияница и скандалджия, когото приемаха в театралните трупи само заради нея. Наскоро след брака им той напълно се алкохолизира. Даря избяга няколко пъти от него, но той не ѝ даваше развод и неотстъпно я преследваше из страната, за да оскандали и нея, и себе си пред новите колеги. Понякога се губеше с

месеци или дори по цяла година, като ѝ пишеше, без да съобщава адреса си, че може да живее без нея, ще ѝ даде развод и никога няма да я потърси, а вършеше тъкмо обратното, пристигаше неочаквано, вмъкваше се най-брутално в квартирата ѝ и живееше на нейна издръжка. Даря го жалеше, както се жали болен и безпомощен човек, но в края на краищата не издържаше на запойте му и търсеше работа в друг театър. Въпреки тези принудителни преселения и тежкия семеен живот тя бе запазила свежестта си, беше мъничка, но яка като пресен плод, с тъмни коси и гладка кожа, така че можеше да играе с еднакъв успех роли на жени от всички възрасти.

— Да вярвам ли на очите си? — каза тя, като го видя да стои безпомощно опрян на стената до входа на театъра.

От лицето му, по което личаха следи от засъхнали сълзи, и от влажния му замъглен поглед се излъчваше такава безутешна скръб, която не можеше да се скрие по никакъв начин, а и той не се опитваше да я скрие. Първият му въпрос към Даря бе дали познава артистка на име Геновева (Вева) и тя веднага разбра коя е причината за скръбта му, която, впрочем, го правеше толкова мил и трогателен, че не ѝ даде сърце да го остави сам и го покани у дома си. След дългогодишно скитане най-после бе се прибрала в родната си къща. Тя бе стара и уютна, с широк, потънал в цветя и овошки двор и с по три стаи на двата етажа. След вечеря Даря изведе госта на разходка из града, минаха по главната улица, постояха в една сладкарница и се прибраха. По време на разходката той всичко ѝ разказа, тя го изслуша със съчувствие и го настани в една от стаите да се наспи, а на сутринта отпочинал и успокоен да решава какво ще прави по-нататък. На сутринта гостът я попита къде е хотелът, за да си наеме стая за няколко дни, но тя му каза, че в никакъв случай няма да му позволи да отиде на хотел и докато остане в града, дотогава ще живее у тях. Предполагаше, че като потърси и не намери своята Вева, ще си замине, но той, изглежда, нямаше намерение да си отива толкова скоро. През деня по няколко пъти излизаше из града, пишеше стихове, четеше книги и вестници или рисуваше, а вечер, ако имаше представление, ходеше в театъра, където Даря бе уредила да влиза гратис.

След представленията изчакваше Даря да се разгримира, тя го хващаше под ръка и двамата се прибираха в къщи. Вечеряха винаги сами, защото Дарините родители по това време вече спяха. Баща ѝ

беше парализиран и полусляп, майка ѝ все още здрава и държлива, но непрекъснато заета с болния и с домакинството, тъй че не можеше да ги дочака. След вечеря двамата се качваха в Дарината стая и престоюваха там до полунощ. Ако не разучаваше нова роля, при която Иван Шибилев и служеше за партньор, четяха стихове, играеха на разни игри и игрите им ставаха все по-еротични, докато една нощ Даря го похити. Наистина беше похищение, защото Иван Шибилев изглеждаше приобщен към нея, вълнуваше се от близостта ѝ, но при всяко случайно докосване свенливо и плахо се отдръпваше назад и тази нерешителност се дължеше на травма от еротичен характер. Волята му бе затормозена от натрапчивата мисъл за една жена така силно, че не бе в състояние да предприеме нищо, за да се освободи от тази мисъл. Даря знаеше от опит и наблюдение, че целомъдрените деветнадесетгодишни мъжлета се влюбват платонично „за цял живот“, в същото време се измъчват от загадките на женската плът, срамуват се от това чувство, което опошлява най-чистите им сърдечни пориви, но щом обладаят женската плът, узряват някак си изведнъж и стават по-благоразумни. Тя освободи младия си приятел от тази извечна и мъчителна загадка не, разбира се, от педагогически подбуди, а под напора на дълго спотаявана страст, освобождавайки същевременно и собствената си воля, тъй като и тя, свенлива и „дива“ пред мъжете, които се бяха опитвали да я ухажват, бе травмирана от ненормалното си семейно положение.

В по-зряла възраст Иван Шибилев щеше да осъзнае истината, че когато възпяваме нашата пламенна, чиста и неповторима любов като най-възвишен дар от небето, ние всъщност възпяваме и боготворим плътското си влечение към другия пол. По онова време той, разбира се, не можеше да го знае и живееше по законите на другата, също тъй стара и безспорна истина, че младостта е времето на плътта, и не усети как любовта му към Вева, възпята в стихове и възвеличена от толкова страдания, се превърна в някакво смътно съновидение и изчезна, за да се прероди в любов към Даря. Възмъжаването е сложен и мъчителен процес, както всяко преминаване от едно състояние в друго, съпроводен не само от стремежа да се узнае една тайна на женската плът, но и от сван, страх и съмнения, от мощни експлозии на дръзновение и спадове, на унилоост и отчаяние до смърт. Няколко месеца от живота на Иван Шибилев пропаднаха в бездната на една

изнурителна вакханалия и когато все пак се опомни и дойде на себе си, наистина придоби известно самочувствие на мъж и стана по-благоразумен, доколкото можеше да бъде благоразумен един човек като него. Между другото Даря бе го въвела в театралните среди и както навсякъде дотогава, така и тук Иван Шибилев бързо спечели симпатиите на всички, в това число и на режисьора гастролъор. Този режисьор и директор на Плевенския областен театър постави за един сезон пет пиеси със състав от четиринадесет души, повечето от които бяха местни любители актьори. Както се вижда от спомените на актьори от онова време, бързите постановки (имало е случаи пиеса да се подготви за два или три дни) са били обикновено явление в някои провинциални театри, което издава техния любителски, а понякога и недобросъвестен характер. Причините за това са преди всичко материални, тъй като тогавашните провинциални театри не са получавали или са получавали съвсем малко парични помощи от държавни и обществени институти. За да си осигурят сносни доходи, театралните трупи са изнасяли за сезон по двеста и повече представления в десетки градове и села. При тези условия не бе трудно за най-пристрастените граждани да влязат в театралната трупа, а още по-малко за Иван Шибилев, който запаметяваше ролята си от първи прочит, а при това имаше и известен сценичен опит. Изпълни три роли в три пиеси твърде успешно и може би щеше да остане за по-дълго време в този театър, ако не бе се завърнал отнякъде съпругът на Даря.

Беше към четиридесетгодишен, доста висок и широк в раменете, с едро заморавяло лице на алкохолик и, най-важното, в най-високата фаза на поредния си запой. При пристигането си в града бе успял да се почерпи с приятели и да узнае от тях, че жена му живее с някакъв млад актьор, и още с влизането в къщи нахлу в стаята на Иван Шибилев и се нахвърли отгоре му. Иван Шибилев бе изненадан от безцеремонното му нахлуване, но го позна (Даря бе го описала с голяма точност) и макар да се изплаши здравата, не прояви предпазливост, тъй като не допускаше, че онзи ще си позволи да го нагуби. Съпругът не говореше, а ревеше, питаше го какво търси в къщата му, нарече го мръсно копеле, събори го на пода и започна да го души. Макар да бе два пъти по-млад и по-гъвкав от него, Иван Шибилев едва успя да откопчи ръцете му от шията си и да поеме въздух, измъкна се изпод тежестта му, но онзи му подложи крак и го препъна. Иван Шибилев

падна и падайки, си одраска челото в междуреждието на ръба на печката, кръв потече в очите му и изцапа лицето му. Скочи отново на крака и вече ослепял се добра до външната врата и тогава пияният го тласна в гърба. За да не падне надолу по стълбите, вкопчи се в парапета, а онзи го хвана за глезените и започна да го тегли надолу. Така ги завари Даря. Изплашена от тази гледка, тя изпищя и се хвърли да ги разтървава, дойде и майка ѝ, натикаха пияния в едната стая, в другата превързаха раната на Иван Шибилев. Същия ден вечерта той се пренесе в хотела, прекара там около седмица и напусна града.

Развръзката бе колкото внезапна и бърза, толкова оскърбителна и опасна — ако бяха го заварили на „местопрестъплението“, това можеше да му струва живота. Но най-тежкото бе, че Даря, след като го изпроводи до хотела, повече не дойде при него и не му даде знак за себе си. Иван Шибилев не посмя да я потърси в театъра, за да не пренесе скандала и там, почака пет дни и на шестия напусна града. И така започнаха многобройните му одисеи, които се различаваха само по градовете, в които прекарваше известно време, и по професиите, които упражняваше там (актьор в някоя любителска или професионална труппа, художник, стихоплетец в цирк, войник за две години, бояджия, музикант в кръчма или ресторант), но по същество биваха едни и същи, защото навсякъде го приемаха радушно поради чара, дарбите и „златните му ръце“, мъжете се привързваха, а жените се влюбваха в него и накрая, поради някакво неосъзнато безразсъдство или прекомерна чувствителност, се поставяше в такова положение, че същите тези хора, и особено жените, като че неволно, но неминуемо го наскърбяваха и оставяха в душата му някаква нечистотия, разочарование или дори отчаяние и тогава съвсем спонтанно се устремяваше към своята Итака, към родното си село. Но какво намираше там? Невежество, нечистоплътност, грубост, но и непосредственост и спокойствие, а на първо време като че и признаци за живот. Всичко биваше потънало в дебел прах, кал или сняг, посивяло, изтрито и приглушено, тъй че потискаше с една мека и галеца сърцето безметежност, в която чуваше ударите на сърцето си.

Но както винаги след всяко завръщане, не минаваше седмица, и той усещаше, чуваше и виждаше как в лоното на тази пустота кълни, расте и най-сетне бликва живот в дърводелницата, в кръчмата, в малкото кирпичено читалище, в училището и дори в черквичката при

поп Енчо. В дърводелницата правеше рамки, някаква маса или стол, в кръчмата веселеше селяните със свирни на разни инструменти, в черквичката, седнал с поп Енчо в преддверието до печката, рисуваше някоя божя майка, възнасящ се Исус или каквато икона бе необходима на стария свещеник, в читалището подготвяше вечеринки или представления, в железарницата конструираше от стари желяза жетварка, каквато бе виждал у по-богатите хора из околните села, за да облекчи тежкия труд по жътвата. Жетварката работеше ден, седмица или едно лято и се разпадаше на съставните си части, защото нямаше кой да я поправи.

Иван Шибилев вече летеше или бе отлетял по пътя към следващата си одисея, към живота в градовете и градчетата, живот, примамващ с магията на неизвестното, изпълнен с наслади, суета и горчилка, с неутолима жажда за осъществяване, приласкаващ и суров, красив и уродливо грозен, за да се завърне отново на село уморен и разочарован, с пренаситени сетива и измъчен ум. Освен майка му там го очакваше и момичето Мона, което с годините бе станало мома. В постоянството му да общува с нея имаше и егоизъм, макар и неосъзнат, защото тичаше, подгонен от злите стихии на житейските си похождения, да се подслони под стряхата на нравствената ѝ чистота, да почерпи от нея пречистващи го сили, утеха и успокоение. Може би така трябва да си обясним сложната и платонична, несвойствена на характера му връзка с нея, а може би със страха му да не оскверни съдбоносно честта и живота ѝ: една неразумна крачка, и тихият пристан можеше да се превърне в затвор.

И така до вечерта на Радкината сватба. Същата вечер заедно с покрусата от онова, което се бе случило, Иван Шибилев изпита за пръв път и едно друго чувство в мига, когато видя момъка другоселец, когото Мона доведе на сватбата, и това чувство, нека го назовем веднага, бе ревност. Да ревнува Мона, това му се стори, както си го и помисли, странно и дори нелепо. Тя бе израснала и станала жена пред очите му и така бе свикнал да я смята за нещо като полудете, полужена, както и да си внушава, че има над нея някакво право, а тя към него едва ли не синовно задължение, че му се струваше невероятно един ден тя да се свърже с някой мъж. В оная вечер обаче, като видя Николин, видя и Мона с други очи и си даде сметка, че тя е вече жена за омъжване (как хубаво бе изписано това на лицето ѝ!) и че

отдавна очаква минутата, когато ще я поиска за жена или, ако не го желае, да я „освободи“, та докато не е още престаряла, да се омъжи за някого независимо от това дали го обича или не. Беше довела Николин на сватбата, с когото, изглежда, поддържаше връзки, за да му напомни за най-съкровено то си възжеление, за нехайството му към женската ѝ съдба, а може би и като доказателство, че за всеки случай има в резерва мъж, за когото може да се омъжи когато си поиска. Помисли си още, че тя, уви, има право, защото не може да му служи цял живот като спасителен бряг след неговите корабокрушения, без да е изяснил отношенията си с нея. Унизително е да я ревнувам от този прост момък, казваше си той, но щом погледнеше момъка, ревността пробуждаше сърцето му и с мъка успяваше да я прикрива, като забавляваше другите с фокуси и музикални шеги. Присъствието на Николин направи впечатление на всички, привличаше погледите им и те нескрито се възхищаваха както от облеклото му, малко по-различно от нашенското, така и от лицето му на красив праведник, от което се излъчваше обаяние, свян и непорочност. Неприятно му беше, когато някои жени най-безцеремонно местеха погледите си от единия на другия, за да ги сравняват като съперници, а други, навярно пийнали и развеселени, гласно се изказваха в полза на другоселеца. Но най-неприятно и оскърбително беше, че Мона виждаше и чуваше как ласкаят другоселеца и вместо да им покаже по някакъв начин, че няма нищо общо с него, продължаваше да му говори нещо доверително на ухо и да му се усмихва. Жена е, от нея всичко може да се очаква, мислеше Иван Шибилев, не е посмяла да ми признае, че си има приятел, и сега ми го показва пред очите на цялото село, без може би да съзнава колко жестоко постъпва с мен.

В такъв един момент на наранено честолюбие и изблик на ревност Иван Шибилев излезе на двора и застана в сянката на хамбара. Минута след това Мона се промуши през навалицата и отиде при него. От погледа, който бе ѝ отправил, тя бе разбрала, че ще я чака навън, и го последва. Иван Шибилев я хвана за ръката и я поведе към градината, а оттам през полето. Вървяха мълчаливо, от време на време усещаше как пръстите му леко пристисват китката ѝ, като че искаше да ѝ каже нещо, което не можеше или не желаше да ѝ каже с думи. След половин час лъкатушната ивица на пътя, осветен от сребърните отблясъци на звездите, ги отведе в лозята. Навлязоха в тесните пътечки

между чуканите, той — напред, тя — след него, извиваха наляво и надясно, докато се озоваха пред колибата на пъдаря Солен Калчо. Иван Шибилев свали мандалото на вратата и влезе, влезе и тя след него. В колибата имаше сламено легло, покрито с чердже, и няколко съдини в пезула на огнището: малка тенджера, две пръстени паници, газена лампа, стомна и кибрит. Иван Шибилев запали дървцата в огнището и в колибата замириса на чубрица, на джоджен и на зряло грозде, което висеше на чепки от тавана. Постояха известно време загледани в живите пламъци на огъня, после Иван Шибилев се извърна към нея, прегърна я и я сложи като дете на коленете си...

След години Мона суеверно си мислеше, че тази нощ в колибата на Радкиния баща е била лошо предзнаменование за нея, защото същата нощ Радка и баща ѝ бяха най-нещастните в света, а тя — най-щастливата. Съдбата бе пожелала да ѝ даде знак, че е несправедливо и неестествено тя да е тъй безпаметно щастлива, докато приятелката ѝ стои пред бездната на смъртта. Но тя не забеляза този знак... Така си мислеше и в минутата, когато видя Николин по пътя откъм Орлово и се реши на най-отчаяната постъпка. Казваше си, че не бива да мами добрия и невинен човек, и все пак положи всички усилия да го приюти и задържи при себе си. Че е добър, неопитен с жените и девствен, бе разбрала още преди две години, когато поговори с него само половин час, разбра го още по-добре и през нощта, когато го прелъсти в леглото си. Не биваше да го принася в жертва, но и отчаянието ѝ, безмилостно и по-силно от всякакви морални задръжки, я водеше към измамата и подлостта, както се води за ръка слепец към отсрещната страна на улицата. В отчаянието ѝ имаше и мъст към Иван Шибилев, жалка и безполезна мъст на любеща жена, която няма друго средство срещу безразличието на любимия.

След оная нощ в колибата Иван Шибилев се губеше с месеци, но ѝ съобщаваше къде се намира, с какво се занимава и кога мисли да се завърне. Общинарите отвориха първото му писъмце, съдържанието му се знаеше от цялото село и оттогава Иван Шибилев изобрети шифър, който никой не можеше да разчете. Изпращаше ѝ книжки с пиеси, списания, стари вестници или каква да е печатна хартия, като отбелязваше съвсем леко с молив отделни букви от текста. Мона преписваше отбелязаните букви, разпределяше ги в думи и изречения и така сглобяваше писмата си. Иван Шибилев и обещаваеше във всяко

писмо, че ще се завърне скоро и тогава ще си поговорят, а за нея това означаваше, че най-сетне ще ѝ предложи да се оженят. При завръщането си той наистина и говореше, но съвсем за други неща: как играл в някаква театрална труппа, как помагал на някакъв художник или свирел в ресторант. Всяка нощ идваше да я взема от къщи, а ако времето бе лошо, влизаше в стаята ѝ през прозореца. Всичките им срещи свършваха с утоляване на ненаситната му страст и това бе всичко, което имаха „да си поговорят“.

С времето Мона започна да придобива самочувствие пред него и да му напомня, че годините ѝ минават и вече трябва да се съберат. Изтерзана от очакване, съмнение и страх да не ги види някой, като се мъкнат нощем из градините и нивите, понякога изпадаше в истерика, правеше му скандали и му поставяше условие — или да се оженят, или да се разделят. След такива сцени Иван Шибилев не идваше при нея и тя тръгваше да го търси из селото. Съмняваше се в предаността му, страдаше от непознати дотогава пристъпи на ревност, които, заедно с мъката от самотата и неизвестността, разяждаха душата ѝ. Знаеше, че за несретник като него женитбата ще бъде тежко бreme, и все пак му вярваше, когато той, смутен и искрен като дете, ѝ казваше, че каквото и да се случи, никога няма да се раздели с нея, никога. Вярваше му и дори се чувствуваше виновна, задето го оскърбява с недоверието си, търсеше и намираше причини да оправдае неутолимото му скитничество и така си създаваше омагьосан кръг от илюзии, от които не можеше да излезе.

През двата месеца, откак се бе усетила бременна, нямаше вест от Иван Шибилев, не знаеше къде е и кога ще се завърне. Бременността ѝ беше тежка — гърдите ѝ наедряха и се втвърдиха, някои миризми ѝ причиняваха гадене, спеше по няколко часа до полунощ, а след това час по час ставаше да повръща. По-добре се чувствуваше през следобедите, но и тогава не смееше да излиза из селото, защото всяка жена можеше да познае, че е бременна, само като я погледне в очите. И времето я пазеше от чуждото любопитство, беряха се бостаните, след тях царевицата и лозята, тъй че никоя от приятелките ѝ не се отбиваше при нея, ала нямаше и от кого да научи дали Иван Шибилев се е завърнал. При друго време бе достатъчно само един човек от селото да го зърне, и на минутата всички знаеха за пристигането му, узнаваше го и тя по лицето на първия срещнат. Който и да бе този срещнат, мъж

или жена, на лицето му биваше изписано особено изражение на коварно съчувствие, насмешка и злорадство: „Твоичкият се завърна, тичай да го посрещнеш!“ Радостна вест, но и знак, че всички кошунствуват с чувствата ѝ, че отдавна е отминало славното време, когато отправяше най-личните си кандидати с една капризна гримаса като царска дъщеря, а същите тези хора я гледаха с недоумение и укор, но и с уважение.

Понякога лъжливи предчувствия или шумове, подобни на многобройните сигнали, които Иван Шибилев бе измислил за тайните им срещи, я караха да излиза в късни нощи и изтръпнала от нетърпение да се вира в сенките на дърветата и да се ослушва. Измамните удари на сърцето ѝ отекваха в тишината и тя тръгваше по улиците да види дали прозорецът на Иван Шибилев не свети. В тези топли, мистично бели и тихи нощи надеждата ѝ да се събере завинаги с Иван Шибилев остаряваше с всеки час и се превръщаше в тъмно и грозно отчаяние. Иван Шибилев можеше да не се завърне цяла година или да се завърне и по-рано, но тя не знаеше как ще посрещне нейната бременност — ще поиска да се оженят или отново ще се запилее нанякъде. Дълбоко в себе си вече допускаше, че е способен и бременна да я остави сама, защото познаваше душата му, душа неведома, ангелски любеща и демонично жестока.

Вестта, че Деветаков завеща на Илко Кралев книгите си, а на Николин сто декара земя, къщата, добитъка и всичко останало, се разнесе из селото няколко дни след като Иван Шибилев бе заминал за града. Измъчена от предстоящата раздяла, който знае вече коя поред, Мона не бе се опитала да го спре, защото бе уверена, че този път той ще пренебрегне всичките си работи и ще остане при нея. Само половин година преди това бе отпратила по най-скандален начин годечарите на Богат Коста и вярваше, че Иван Шибилев, по-добре от всички ще оцени постъпката ѝ, която бе извършила само заради него. Но изглежда, че Иван Шибилев бе я оценил в обратен смисъл — щом Мона, компрометирана и навиквана като стара мома, бе отхвърлила най-изгодната партия за женитба, така здраво и съдбоносно е привързана към него, че никога и при никакви обстоятелства няма да отиде при друг мъж. Волно или неволно, Иван Шибилев се бе възползувал от робската ѝ всеотдайност и, наранена от лекомислието му, за пръв път усети, че любовта ѝ към него е непосилна за сърцето ѝ,

че трябва да се освободи по някакъв начин от терзанието на тази любов. И когато чу да говорят за Николин из селото, спомни си как се бе запознала с него у дома си и как го бе преценила още тогава с усета си на опитна жена — простодушен, самотен и непокварен, въпреки двайсет и седемте си години. Беше по-хубав от Иван Шибилев и чаровен с неосъзнатата си хубост, а меките юфтени ботуши, широкополата шапка, черната северняшка жилетка и бялата риза, каквито никой не носеше по този край, му придаваха вид на спретнат и улегнал млад мъж. Мислено се видя до него, изпита здравата му непоклатима опора и осъзна, че призовава образа му на помощ, защото може да я утеши в часове на душевна болка. Но това мислено съпоставяне на Иван Шибилев с него бе мигновена и болна игра на въображението в порив на неосъзната мъст и омраза към любимия, който ѝ бе причинил страдание тъкмо поради любовта ѝ към него.

Същия ден вечерта и баща ѝ отвори дума за Николин като за стар познат или роднина.

— Я го виж ти нашия Николин, станал същински чифликчия!

— От къде на къде пък „нашия“? — сопна му се Мона. — Разменил си две пиански приказки с него и — „нашия“!

— Ей тъй, на! — каза дядо Мацко. — Понякогиш цял живот приказваш с човека и не го разбираш, а понякогиш от една дума познаваш душата му. С такъв човек да ти даде господ да живееш, па тогаз...

Искаше да каже още нещо, но благоразумно замълча, защото се страхуваше да не я разсърди. След многобройните годежарски истории и особено след случая Богат Коста дори случайното споменаване на името на неженен мъж я хвърляше в гневно умопомрачение, а котешкият му нрав не понасяше такива тягостни сцени. Сега обаче Мона не му се разсърди, макар да бе разбрала явния му намек, така силно бе поразена от това, че и баща ѝ, поради някакво странно прозрение, в този ден също като нея бе допуснал, колкото и противно да бе на здравия разум, че Николин рано или късно ще се намеси по някакъв начин в живота им. Никога вече не проговори за това, дори и в деня, когато Николин стана член на семейството им, сякаш отдавна го бе предвидил като нещо естествено и неотменно.

Иван Шибилев се мярна из село след женитбата ѝ, изчезна и отново се появи след раждането на детето. Той ме измами и унизи, аз

го мразя, казваше си тя и изпитваше такава омраза към Иван Шибилев, че изгори и унищожи всичко, което ѝ напомняше за него: дешифрираните му писма, портрета, който ѝ бе нарисувал и подарил, обувките, блузките и евтините дрънкулки, които бе ѝ донасял при всяко завръщане. Ходеше из село с „гордо“ издут корем, за да покаже на всички, че не крие бременността си, а се гордее с нея. На приятелките си, които казваха, че бременността ѝ напредва по-скоро от обикновено, недвусмислено подхвърляше, че и да роди седмаче, то ще бъде деветаче, като намекуваше за Николин, когото по онова време наричаха Деветака. Радкината сватба, на която го бе запознала с много хора, бе най-сигурното ѝ алиби за връзките ѝ с него. Никой не смееше да я обвини, че тези скрити връзки са били непочтени спрямо Иван Шибилев, щом са завършили с брак, още повече че Иван Шибилев (тук Мона се усмихваше с оная цинична и убийствена ирония, на която е способна само отмъщаващата жена) по собственото му, макар и закъсняло признание не е бил способен като мъж. Това обясни причината за неочакваната ѝ женитба с Николин и достави голямо удоволствие на нашенци да се надсмиват на Иван Шибилев за мъжката му немощ и същевременно да го порицават, задето бе залъгвал толкова години едно момиче с празни надежди. Само най-проницателните от зевзеците, които имаха и най-тънък нюх за подобни работи, се отнесоха скептично към изявленията на Коконката. Те, разбира се, не можеха да установят дали на Иван Шибилев му липсват мъжки достойнства, но от опит знаеха, че при такива случаи трябва да си запазят правото на последна дума по този въпрос. Но те бяха само няколко души, а всички останали вярваха на Мона и ѝ казваха „евалла“, задето най-после бе пратила по дяволите Иван Шибилев и станала порядъчна майка и съпруга.

Опиянена от страстта си да развенчае докрай някогашния си кумир, Мона се отказа и от театралната дейност в едно време, когато сцената бе най-необходима за агитация на селяните да станат кооператори. Въпреки молбите и увещанията на Стоян Кралев и жена му Кичка, с която бяха първи приятелки, тя заяви, че заради Иван Шибилев ненавижда и сцената, и всичко, което ѝ напомня за него. Така минаха две години. Един ден, в края на май, на връщане от бакалницата, Мона видя Иван Шибилев да влиза в читалището и тръгна след него. Не се запита дали е сам или не и как ще я приеме,

бутна вратата и влезе. На стената до сцената бе подпряна дървена рамка с платно, на което бе нахвърлян в тъмни контури портретът на Георги Димитров. Пред рамката имаше кутии с бои, четки и свитъци хартия, а Иван Шибилев го нямаше. Тъмнозелената завеса бе дръпната в двата края на сцената и завързана с канап, а самата сцена полутъмна и обезпокояващо празна с голите си мръсни стени и неравния дъсчен под.

Мона се качи на сцената и пристъпи към вратата на малката стаичка, която служеше за гримьорна и склад за реквизита. Стаичката нямаше друг изход и Иван Шибилев можеше да бъде само там. Вледеняващ студ пропълзя по тялото ѝ, а ръката ѝ така се разтрепери, че не можеше да улучи дръжката на вратата. Постоя така около минута, треперенето ѝ ставаше все по-неудържимо, обзе я необясним ужас, като че ѝ предстоеше да се хвърли в бездна, от която никога няма да излезе. В същото време някаква зловеща сила я тласкаше напред и тя натисна дръжката на вратата. Иван Шибилев стоеше изправен плътно до стената с отпуснати по бедрата ръце и така неподвижен, че в първия миг Мона го взе за някакъв предмет. Пристъпи крачка напред и фигурата му се отвори в мътния полумрак. Гледаше с плах, съсредоточен поглед и мълчеше. Прегърна го през раменете и усети, че той се съживява и навежда лицето си към нейното, а ръцете му топят снагата ѝ...

Николин узна за извънбрачните връзки на жена си около година след първата ѝ изневяра. Тези връзки бяха толкова явни, че дори зложелателите му не си направиха труд да му ги пошепнат на ухото, тъй твърдо бяха уверени, че знае за похожденията на жена си. Ако се съдеше обаче по спокойствието в семейството му, и особено по щастливото изражение на лицето му в ония случаи, когато се появяваше из село с жена си и детето си, излизаше, че той не отдава ни най-малко значение на тези похождения. Подобно безразличие, положо от кой да е порок, бе неестествено и непознато в историята на селото и нашенци започнаха да му натякват изневярата на жена му, за да узнаят защо не желае да слуша за нея — невменяем ли е, ненормален мъж ли е или няма сили да понесе жестоката истина. Очевидци на изневярата го отрупваха с безспорни доказателства, а той мълчеше или се усмихваше и отминаваше по пътя си.

Доброжелателите му се объркваха, пред тях стоеше такъв хапльо рогоносец, какъвто не беше се пръквал още по този край.

А за него бе съвсем безсмислено, за да е вярно това, което хората така усърдно се бяха заели да му доказват. Не допускаше нито с ума си, нито със сърцето си, че жена му „се мъкне“ тайно с чужд мъж, защото не виждаше смисъл в това. Мона му отдаваше съпругеските си ласки с истинска страст и преди да я обвиниш в изневяра, трябва да изпиташ магията на усмивката ѝ, трябва да поемеш детето от ръцете ѝ и да я чуеш как казва: „Хайде, гушни се в татенцето!“ Към Иван Шибилев, когото сочеха за любовник на жена му, изпитваше такова уважение и възхищение, че за нищо на света не вярваше той да му слага рога. Не можеше един човек като Иван Шибилев, интелигентен, със златни ръце и толкова дарби, да се вмъква тайно в семейството му и краде щастието му, както се краде добитък или имущество. И не само че не ревнуваше жена си от него, но се и радваше, че и тя като него играе хубаво в читалищните представления. Двамата така разсмиваха или разплакваха публиката, че когато им ръкопляскаха в края на представлението и викаха „браво“, той се изчервяваше от удоволствие и се изпълваше с гордост за жена си. Той отъждествяваше способностите, дарбите и учеността с доброто и честността, но доброжелателите му се ожесточиха от неговото упорство, глупост или слепота и за да отдадат дължимото на светата истина, започнаха да му доказват, че и детето му не е негово, а на Иван Шибилев.

А по онова време едва ли имаше по-щастлив човек от Николин. Беше вече овчар в кооперативното стопанство и пасеше повереното му стадо в стърнищата, които държаха много трева и докато не бяха още отпъкани, цялото село пускаше добитъка си там на паша. Дните бяха горещи и стърнищата се разстилаха под яркото слънце като златиста, нажежена до бяло безкрайност. Към десет часа овцете започваха да се събират на купчини и да прилягват и тогава Николин ги подкарваше към селото. През детството си бе пасял двайсетина съседски шилета, оттогава мечтаеше за голямо стадо, магаре и кучета и сега мечтата му се беше сбъднала — имаше стадо от двеста овце, магаре (дядо Мацковия Дренчо) и две кучета. Дренчо носеше на самара си бъкела, торбата с храната, ямурлука и водеше стадото. За Николин бе истинско удоволствие да го гледа как пристъпва спокойно и отмерено с достолепието на древен предводител, как овцете се точат след него

една по една в дълга нишка, а двата звяра, като два стража, вървят отстрани с привидно безразличие, но готови да се хвърлят към всекиго, който се приближи до стадото. Сам той вървеше някъде по средата на стадото с праметната през раменете гега и отпуснати върху нея ръце, заслушан в мелодията на плътногласните чанове и тънките камбанни звуци на медните хлопатари. Дългата тъмнокафява нишка на стадото пълзеше подобно на змия с едва доловими тръпки, вдигаше бяла струя прах и навлизаше в селото под равномерния ритъм на хлопатарите. Дренчо пръв пристигаше до старата черница с твърди прашни листа, а овцете влизаха в мандрата, кръгло пространство, заградено с ниска каменна ограда и две тесни отворстия едно срещу друго. Докато разтоварваше магарето, Николин извикваше няколко пъти колкото му глас държи: „Айде, айдеeee!“ и от семействата, които бяха кооператори, идваха старите жени с менчета, а с тях и дечурлигата. Жените сядаха върху плоски камъни в две редици една срещу друга пред отворстието на мандрата, а дечурлигата подкарваха овцете отвътре една по една. Скоро в душния въздух се разнасяше сладникава миризма на спарена вълна, тор и прясно мляко, а сред гълчавата на жените се чуваше нежният, приглушен звън на млечните струи в празните менци. Дренчо се отдалечаваше от мандрата като освободен от наряд войник, отърколваше се на воля в съседското бунище и се изтягаше на слънце, кучетата налягваха наблизко, а издоените овце притичваха с наведени глави към черницата и се скупчваха една до друга на сянка. Николин отиваше у дома си да обядва, да поспи няколко часа и да свърши някоя мъжка работа. Къщата бе останала без мъж, защото дядо Мацко почина след основаването на ТКЗС. Единственото му условие да стане кооператор, както вече знаем, бе да му оставят на разположение любимото превозно средство и Стоян Кралев уважи молбата му. Прибра имуществото и добитъка на кооператорите, а дядо Мацко продължи, както и преди, да шестува из селото с двуколката рамо до рамо с Петко Българията и да предизвиква ненавистта на хората. Една нощ колелата на кабриолета бяха свалени и отмъкнати, а конят закаран в общия обор. Дядо Мацко прекара едно денонощие свит по котешки в коженото Деветаково кресло, а на сутринта Петко Българията го намери мъртъв.

Късно следобед по хладното Николин отново изкарваше стадото в полето. Обичаше да стои подпрян на гегата си като някогашните овчари и да гледа как овцете пасат с настървение меката трева, как слънцето се спуска все по-голямо и пламтящо към синята линия на хоризонта и бавно потъва в нея, как заревото му избледнява и наоколо всичко се облива в мека прозрачна светлина и в тази светлина нощта пристъпва като на пръсти по стърнищата, а стъпките ѝ пукат тихо и звучно. В такива вечери често чуваше някои овчари или коняри, застанали близко до него, да си говорят, че дъщеричката му Мела не била негова, а на Иван Шибилев, правеха се, че не го забелязват в сумрака, и така се надвикваха, че гласовете им се носеха из цялата околност. Николин се усмихваше и отминаваше със стадото си. Колкото по-груби и оскърбителни бяха клюките за жена му, толкова по-неверни му се виждаха и толкова по-малко го засягаха. Вместо да страда от ревност и отчаяние, както предполагаха доброжелателите му, той изпитваше особено чувство на наслаждение от усилията им да му отворят очите. Кажи-речи, цялото село се бе заело да разруши щастието му, а това показваше, че то е голямо и неуязвимо. Стоеше сам срещу селото и печелеше борбата с едно-единствено средство — вярата в жена си. Но хората не искаха да се примирят с глупавата му вяра, още повече че тя рушеше моралните устои на селото и поощряваше разврата.

Иван Шибилев и Мона бяха станали толкова безочливи, че не можеха по никакъв начин да скрият връзките си. Подир тях денем и нощем имаше преследвачи, тъй че, колкото и изобретателен да бе Иван Шибилев, срещите му с Мона не можеха да останат в тайна. Всеки нов ход бе преследван и откриван, всеки сигнал разшифрован. Дойде ред и на властта да се намеси и пресече пътя на това битово разложение, както се изрази партийният секретар Стоян Кралев. Неговата работа се оказа много трудна, ако не и безполезна. От една страна, Мона бе приятелка на семейството им, та той и жена му Кичка се намериха в деликатно положение, когато обществената съвест се разбунтува против Монините любовни похождения и поиска тя да бъде порицана и обуздана по някакъв начин от ръководителите на селото. От друга страна, Мона бе участвувала в театралната труппа още от дете, когато никоя жена от селото, освен Кичка Кралева, не желалаше да стъпи на сцената, първа от младежите бе подносила всички дрехи и прически,

които някога Кичка бе въвеждала сред младежите като средство за борба против старата мода, изобщо от младите жени тя бе изпълнявала най-много и най-добре задачите, които партийната организация ѝ бе възлагала в миналото и сега. Стоян Кралев и жена му много пъти се бяха опитвали да ѝ внушат, че трябва да сложи край на любовните си връзки с Иван Шибилев, а тя мълчеше и на лицето ѝ се появяваше такава нежна и невинна усмивка, че те не смееха повече да я безпокоят. Любовта на двамата обаче не слизаше от устата на селото, а и опозицията, използвайки всички средства за разобличаване на комунистите, я превърна в шлагер, тъй като Иван Шибилев и Мона бяха членове на партията. Стоян Кралев повече от всички изпитваше органическа ненавист и отвращение от тяхната разпуснатост, но поради различни причини, най-вече от обществен характер, все още не бе се заел да ги разобличи или накаже. Двамата бяха изнесли на плещите си почти цялата агитационна работа в миналото и сега, и то тъй добре, че бяха привлекли най-малко половината от селото на страната на ОФ, да не говорим за радостта и възненията, които бяха доставили на хората. Повече обаче не можеше да остане безучастен към развратната им авантюра, изпрати да повикат Мона в партийния клуб и тя дойде с момиченцето си. То нямаше още три годинки, познаваше Стоян Кралев, защото много пъти бе ходило у тях с майка си, и щом го видя, започна да му се глези, да се завира под масата и да пипа всичко из помещението.

— Трябваше да дойдеш сама — каза Стоян Кралев.

— Защо?

— Разговорът ни не е за пред дете. Ела следобед към пет часа, но сама!

Мона даде на детето малка гумена топка, изведе го навън да си играе само и се върна.

— Аз, ти и Кичка вече сме говорили за твоите работи — продължи Стоян Кралев, — но сега се налага още веднъж да поговорим.

— За кои мои работи?

— Ами за тези с... Иван.

— Че какво има да се говори за тях?

— Как какво?... Цялото село се възмущава...

Стоян Кралев очакваше, че като ѝ заговори за извънбрачните ѝ връзки, тя ще се смути и засрами или ще се опита да се оправдае по някакъв начин, но Мона седеше чинно с положени на коленете ръце като малко момиченце и го гледаше в очите с едва доловима усмивка. Тази усмивка, иронична или осъдителна, го порази и го принуди да млъкне за минута. В тази усмивка имаше и красота, и безсрамие, и безпътство на жена, получила и получаваща всичко от така дългоочакваната и крадена любов, и презрение към всичко и всички, които се опитват да ѝ я отнемат. Колкото повече гледаше тази усмивка, толкова по-добре я разбираше Стоян Кралев и толкова по-силно раздражение изпитваше към Мона. Все пак той се овладя и спокойно, „по приятелски“ я посъветва да уреди личния си живот така, че „да не става мезе в устата на хората“. Мона мълчаливо го изслуша и на излизане каза само довиждане.

— Не разбрах съгласна ли си с това, което говорихме, или не? — попита Стоян Кралев, докато я изпровождаше до вратата.

— Възмущавам се от цялото село! — каза Мона и лицето ѝ се покри с гъста руменина.

— Какво? Възму-ща-ваш се от ця-ло-то село? Я се върни за малко и поседни!

— Защо да се връщам? Да ми опяваш все същото ли? Наслушах ти се.

— Аз ти говоря като твой другар, защото ти мисля доброто, а ти — „кат ми пееш, Пенке ле, кой ли те слуша“! Така ли?

Мона го гледаше в очите и на лицето ѝ отново се появи насмешливо изражение. Тя е покварена и нагла, помисли Стоян Кралев и се извърна настрани.

— Не ти ли минава през ума, че връзките ти с твоя любовник са неморални бе, другарко? Поне веднъж не ти ли е минало през ума?

— Защо да са неморални? Има ли неморална любов?...

— Има! И тя е вашата любов с Иван Шибилев. Ако развратните връзки на омъжена жена с любовника ѝ могат да се нарекат любов.

— Аз зная какво е любов, не ти!

— Знаеш да правиш кучешки сватби по чуждите градини! Битово и морално разложение, а не любов! — Стоян Кралев стоеше с гръб към вратата, като че се страхуваше Мона да не избяга навън, и както винаги при такива случаи даваше воля на гнева си. — Селото е

ахнало от вас, а вие нямате ни съвест, ни срам. Комунисти сте, осъзнайте се овреме, опомнете се!

— Аз живея на този свят, защото обичам един човек. Никой няма право да ме съди — каза Мона и понечи да си тръгне, но Стоян Кралев препречи пътя ѝ.

— Всеки порядъчен човек има това право.

— И опозицията ли?

— В случая и тя. Каквито и да са опозиционерите, не можем да ги упрекнем в разврат. Затова потриват ръце и говорят: ето какви хора държат властта и имота на народа. Направиха имота общ, сега и жените ще направят общи. Не разбираш ли, че сега всички нас гледат, следят всяка наша стъпка? Ние сме длъжни да даваме добър пример във всяко отношение. И защо срамиш мъжа си, защо правиш нещастен такъв хубав човек? Не ти ли е съвестно, че го измъчваш като отплата, че те взе от ръцете на Иван Шибилев и ти създаде дом и семейство?

— Пусни ме да си отида! — извика Мона, сподавяйки плача си с изкривено от спазми лице. — Ти си жесток и безмилостен, ти знаеш само да се разпореждаш с душата на човека. Нямах ни сърце, ни душа.

— Защото те съветвам да тръгнеш по правия път. Твоят възлюблен има ли сърце и душа? Ако имаше, щеше ли да скита по света и да се връща при тебе когато му скимне? Ти заряза семейството си заради него, дете му роди, а той...

Мона извика нещо, дръпна дръжката на вратата с всичка сила и изскочи навън.

След малко Стоян Кралев изпрати да съобщят на Иван Шибилев да дойде в партийния клуб по бърза и важна работа. Докато го чакаше, той ходеше из помещението от стена до стена и се заричаше да запази пълно спокойствие, тъй като познаваше Иван Шибилев по-добре от всеки друг и допускаше, че разговорът с него ще бъде напрегнат и труден. Читателят ще узнае по-нататък от нашия разказ каква голяма политическа и просветна работа бяха извършили двамата отпреди Девети, когато, освен идейното им единомислие ги свързваше и приятелство. В новия живот и работата, и пътищата им се оказаха съвсем различни. Стоян Кралев стана партиен секретар и пое ръководството на селото, а Иван Шибилев, както винаги, сновеше от селото до града и обратно. Едва от година се бе задържал в Шуменския театър, където бе назначен по член 9, и Стоян Кралев тъкмо това

искаше да узнае, установил ли се е за дълго в Шумен и ако е така, това му дава възможност за разговор с него по-определено за отношенията му с Мона. Не ще и дума, този въпрос бе деликатен, но Стоян Кралев се безпокоеше най-много от характера на Иван Шибилев, човек с променливо настроение, със собствени разбирания и принципи за живота, весел, нежен, всеотдаен и сговорчив, готов да отдаде всичко свое за другите, а понякога своенравен, тъжен и вироглав, което, разбира се (честно казано), не бе му попречило да свърши толкова много партийна и просветна работа и така да стане любимец на селото.

И така, Стоян Кралев не очакваше нищо добро от предстоящия разговор, но и не допускаше, че ще се превърне в кавга и ще предизвика пълен разрыв между двамата. Както и предполагаше, Иван Шибилев се държа така, като че в отношенията му с Мона няма нищо осъдително и че тези отношения съвсем не я zlepоставят пред селото и не разрушават семейството ѝ. Любовта е свобода на духа, светая светих за човека, свободен е онзи, който обича, и роб онзи, който не е способен да изпитва любов, говореше той, като че произнасяше монолог на сцената. Монологът му продължи няколко минути все в този дух, отвлечен и неясен, и Стоян Кралев започна да губи търпение. Както и да си внушаваше, че трябва да остане спокоен, нервите му се изопваха все повече и той отново закричи из помещението, като неволно правеше нервни тикове с десния ъгъл на устата си. Той, разбира се, веднага се досети, че Иван Шибилев се опитва да го „избудалка“ с някакви учени брътвежи, за да печели време или да отклони разговора в друга насока. И не се лъжеше, защото Иван Шибилев наистина рецитираше по памет един монолог за любовта от някаква класическа пиеса. На свой ред и той познаваше Стоян Кралев както себе си и щом разбра, че го е повикал не само в качеството си на изповедник, но и на заповедник, поиска му се да го лиши от това удоволствие и същевременно да му подсказе, че няма ни най-малко намерение да слуша догматичните му съждения за морала и пр. Без да изпитва неприязън или какво да е лошо чувство към него, той отдавна не можеше да понася неговата полуграмотност, която, съчетана със самочувствието му на селски властелин и партиен деец от голям мащаб, предизвикваше насмешка и съжаление.

— Да оставим големите приказки! — каза Стоян Кралев. — Знаем, че си артист и туй-онуй. Дай да говорим на прост и ясен

човешки език. Я ми кажи ти мене, без да го усукваш по килифарски, какви са истинските ти намерения към тази жена? Ще я оставиш ли на мира да си гледа семейството или ще я вземеш със себе си.

— Да ти го кажа на прост и ясен език. Тези работи нито на прост, нито на сложен език могат да се разкажат. Аз не мога, но и да мога, защо на теб трябва да се изповядвам?

— Не на мене, а на партията! — каза Стоян Кралев.

— Ти значи нямаш собствено мнение.

— Имам, и то съвпада напълно с това на партията. Говоря с теб като комунист с комунист. Поставям въпроса от партийна гледна точка, а не от лична.

— Искаш да кажеш, че се отъждествяваш с партията. — Стоян Кралев не го разбра и го погледна гневно-въпросително. — Повикал си ме тук да ме съдиш от името на БКП, това означава, че се отъждествяваш с партията. Като поповете — осъждат или одобряват не от свое име, а от името на бога. В такъв случай трябва да внимавам. Ако не ти отговоря, както желаш, значи, че не отговарям, както го желае партията. Ако те обидя, ще обидя партията. Но аз ти казах вече, че любовта е свята и неприкосновена. Как можеш да искаш от мен и да ме задължаваш да ти изповядвам най-изконните си чувства и намерения. Това е светотатство не само над чувствата ми, но и над личността ми.

— Слушай, Иване, слушай, братко! Не се намираме в театър и не играем роли. Много добре знаеш, че партията стои над всичко, над всякакви лични чувства и прочие. Любовта има партийнокласов характер и щом е така, партията има право да се намесва в интимния живот на комуниста, когато този живот е безнравствен и петни комунистическия морал. Пак те питам, ще престанеш ли да ходиш при тази жена или не? Ако продължавате да се срещате, и за двама ви няма място в партията, това да го знаеш. Слуховете за любовните ви истории са стигнали до ОК на партията и оттам вече няколко пъти най-строго ми напомнят да взема отношение към тези истории. Партията няма да търпи двама комунисти да си разпасват поясите пред очите на цяло едно село. Как може двама комунисти да си позволяват извънбрачни връзки? Това е престъпление срещу нашия свят комунистически морал. Както знаеш, предстои масовизация на стопанството и ние, комунистите, трябва да стоим на предна линия

както на политическия, така и на моралния фронт. Иначе хората няма да ни последват. Щом отворим дума за масовизацията, всички, особено опозиционерите, изтъкват ред причини да не влязат в стопанството и една от тях е вашата любовна връзка с Мона. Иван Шибилев, казват, навремето все за комунизъм и колхози ни приказваше, а сега видяхме какъв му е комунизмът. Курварува с чуждите жени и шапка на тояга. Вярно ли е? Вярно е. Дочувам, че ходиш и с други жени там по театрите или където скитаеш. Като си имаш там жени, защо се влачиш с тази? Щом пък не можеш толкоз без нея, вземи я, направи я законна жена. Нали любовта ти е свята! Свята, но както се вижда, само на приказка, а иначе по петльовски я караш. Така повече не може. Или ще оставиш жената на мира, или ще я отведеш със себе си в Шумен. С детето, разбира се, защото тя няма да се раздели с него. Ще трябва да го осиновиш.

Стоян Кралев се зае да обяснява закона за бракоразводите, като повтори няколко пъти, че Мона, ако се разведе, ще вземе детето със себе си, за да предизвика Иван Шибилев да признае, че детето и без това си е негово. Ако го признаеше или дори само го намекнеше по някакъв начин, Стоян Кралев щеше да го притисне още по-здраво до стената и напълно да го обезоръжи. Иван Шибилев го слушаше с очарователната си усмивка на уста и по едно време подхвърли, сякаш между другото:

— Абе кой те изпраска такъв?

— Какво? — Стоян Кралев се направи, че не го е разбрал, но гъстата червенина, която мигновено изби по лицето му, показваше, че го разбра много добре и дълбоко се оскърби.

— Кой, казвам, те измисли такова селско диктаторче?

— Слушай! — извика Стоян Кралев. — Внимавай какво говориш!

— Цял съм внимание и затова те гледам и се чудя как един полуграмотен селянин, който довчера боцкаше дебелия шаяк, сега стои пред мене със самочувствие на господар на мислите и чувствата ми, на душата и сърцето ми. И най-трагичното е, че си вярваш, че имаш право безнаказано да бъркаш в душите на хората с мръсни ръце. Любовта, казваш, имала класовопартиен характер. Кой те е учил на тази висша глупост? Ако съм бил аз, на, разстреляй ме още сега и знай, че ще си извършил едно велико дело. Такъв циник си го заслужава. Ах,

Стоенчо, Стоенчо, кой се е надявал, че от тебе ще се излюпи такъв шаячен властник? В какви занаятчийски ръце попаднаха нашите свети идеали, за които бяхме готови да дадем и майчиното си мляко, а? И как си се префасонирал! Куртката сталинска, каскетът сталински, мустаците сталински и лявата ръка в копчелъка на куртката тикната по сталински. Цял Джугашвили. Не, Кралешвили! И не само ти, другарю Кралешвили, но и другарите от околийския комитет нямат право да се месят в личния живот на хората!...

Докато говореше така, Иван Шибилев се усмихваше кротко и снизходително, като че разказваше някаква весела история за непознат човек. Стоян Кралев бе така поразен от дързостта му, та чак се задуши от ярост. Никой досега не бе се осмелявал да го оскърби и унижи до такава степен, и то с такава спокойна и безочлива надменност. Най-лошото в случая беше това, че Иван Шибилев говореше така, като че гледаше в душата му, както се гледа в собствена длан, а няма нищо по-страшно от това да те съди човек, който познава и най-потайните кътчета на душата ти. Пред такъв човек или трябва да вдигнеш ръце, или да го възненавидиш до смърт. Стоян Кралев искаше да му даде да разбере веднъж завинаги с кого има работа, ала не можеше да предприеме нищо, гледаше пред себе си и мълчеше с плътно стиснати уста, тъй силно бе поразен от дързостта на Иван Шибилев. А Иван Шибилев каза, че имал бърза работа, и си отиде, сякаш двамата бяха си разменили най-обикновени другарски любезности.

След около седмица Стоян Кралев свика партийно събрание, на което присъствува и пратеник от околийския комитет на партията. В дневния ред на събранието имаше само една точка — разглеждане партийното положение на другаря Иван Шибилев по няколко причини — изразяване недоверие в ОК на БКП, морално-битово разложение и неспазване на партийната дисциплина. Единствено сериозна бе последната причина поради честите му отсъствия от партийни събрания, но Стоян Кралев сам бе заявил по повод на тези отсъствия, че за истинския комунист партията е навсякъде, както бог — за вярващите. Сега обаче той започна обвинението си тъкмо с това, че Иван Шибилев посещава от дъжд на вятър партийните събрания — кога поради отсъствие от селото, кога по немарливост, а според устава това се наказва с изключване от партийната организация. Най-сигурният му довод за изключването му бяха любовните похождения

на Иван Шибилев, които сигурно щяха да предизвикат най-голямо възмущение сред партийните членове, но това, за негово най-голямо учудване, не се случи. Същите тези мъже и жени, които бяха превърнали в шлагер любовните му връзки с Мона (Стоян Кралев бе предложил да изключат и нея, но от комитета не се съгласиха, за да не се предизвика с това по-голямо разстройство в семейството ѝ), като узнаха, че ще го изключват от партията, се стъписаха и когато дойде ред да се изказват, никой не поиска да говори. Стоян Кралев бе подработил предварително десетина души, които обещаха да го подкрепят, но сега и те мълчаха с наведени очи. Наложиха се да ги вика по име и да им дава думата, но те едва се надигаха от местата си, мацкаха шапките си от притеснение, въздишаха, мълчаха или мънкаха, че не знаят какво да кажат, че като има грешка, има и прошка, че кучето отива при оная кучка, която си вири опашката, и т.н. Най-последен висок едноух селянин, без да му дават думата, стана и извика колкото му глас държи:

— Иван Шибилев може без селото, но селото без Иван Шибилев не може!

В събранието настъпи известно оживление. Зашушукаха помежду си, чу се женски смях, а някой подхвърли да се закрие събранието. Всеобщото оживление потвърждаваше мисълта на едноухия, чуха се още гласове за закриване на събранието, защото е грешно да се изключва от партията човек като Иван Шибилев. И в тези откъслечни протести, изречени тихо и несмело, се изразяваше обичта на хората към Иван Шибилев несретника и чародееца, лудата глава и сладкодумника, артиста, художника и човека със златните ръце Иван Шибилев, който с годините се бе превърнал в нещо като духовен хляб за селото. Стоян Кралев каза нещо на представителя на ОК на партията, после даде думата на Иван Шибилев.

— Нямам какво да кажа! — обади се той от мястото си.

Седеше на края на първия ред, до самата трибуна, слушаше, гледаше почти от упор преднамерено сериозните, едва ли не мрачни лица на Стоян Кралев и пратеника и си мислеше, че цялата тази история с изключването му е една неумело разиграваща се инсценировка, на която дори простите селски хора се надсмиват. Когато Стоян Кралев го запитва мълчанието му означава ли съгласие с решението на партийното бюро, той отговори, че не означава съгласие,

и добави, че решението на околийския комитет също е неправилно, защото е клевета срещу него.

— Клевета ли? — обади се пратеникът на комитета. — Излиза значи, че ОК на БКП е клеветник?

— Няма защо да изопачавате думите ми. Стоян Кралев ме е наклеветил пред комитета.

— Партийният секретар не може да клевети! — извика пратеникът и стана от стола си. — Партията не избира клеветници за партийни секретари. Туй трябва да ти е ясно като бял ден.

— Нямам намерение да споря с вас. Нито съм ви виждал, нито съм ви чувал. Заповядано ви е да снемете решение за изключването ми, снемете го! — каза усмихнат Иван Шибилев. — Всичко е решено предварително, защо да си губим времето с празни приказки.

По лицата на повечето от хората блестеше пот, всички бяха вперили тежки, неподвижни погледи пред себе си, спареният въздух тежеше от миризма на лук и вкисната пот, а най-чувствителното обоняние можеше да долови и дъх на зряло жито, който се промъкваше през прозореца откъм полето. Полунощ отдавна бе минала, някъде пропяха петли, в помещението ставаше по-топло и душно, хората, капнали от работа по полето, дремеха по местата си с тъмни, обгорели като чукани лица. Стоян Кралев отново започна да вика по име хората, най-напред десетината подработени, а след тях и останалите. Те ставаха един по един, притеснени и объркани, и с мъчителна бавност повдигаха длани до носовете си.

След изключването му от партийната организация Иван Шибилев бе сполетян и от друга беда, тъкмо когато бе разучил двете си роли за сезона и се готвеше на път за Шумен. Оставаше му седмица до заминаването, когато поп Енчо се отби при него и го помоли да поправи иконата на свети Георги Победоносец. Иван Шибилев бе атеист, но с удоволствие рисуаше икони за черквата, защото тази работа му бе интересна. Стоян Кралев много пъти се беше заканвал да пригоди черквата за младежки клуб или за зърнен склад, но от ОК на партията не му позволяваха. Черквата, разбира се, стоеше почти празна. Черковните бракове и кръщавките не се признаваха за законни, младите хора бяха антирелигиозно настроени, а възрастните се страхуваха да влизат в черквата, тъй че паството на поп Енчо се състоеше от двайсестина като него старци и старици, които се

дотъряха веднъж в седмицата да запалят свещица за помен на умрелите. През 1949 година покривът на черквата протече на много места от пролетните дъждове и намокри иконата на свети Георги Победоносец. Майсторът, който щеше да ремонтира черквата, повреди иконата и Иван Шибилев нарисова нова. Няколко дни след като бе я поставил на мястото на старата, двама милиционери дойдоха да го вземат с един стар джип и го отведоха в ОК на партията. Иван Шибилев бе уверен, че са решили да го върнат отново в редовете на партията, и влезе в комитета в най-добро настроение. Очакваха го Стоян Кралев, Козарев (пратеникът на комитета) и двама от секретарите. И четиримата бяха така мрачни, че дори не отвърнаха на поздрава му, и без всякаво предисловие тикнаха иконата на свети Георги Победоносец под носа му.

— Ти ли си рисувал това?

— Аз — каза Иван Шибилев.

— Обясни ни какво си нарисувал!

— Свети Георги се бори с ламята...

Поставиха иконата на стол и го накараха да седне срещу нея, а те застанаха от двете му страни. Свети Георги, млад момък с алена мантия и сребрист шлем, бе яхнал бял, приказно хубав кон и със силен замах бе забил копието си в едната уста на двуглавата ламя. Но тази глава бе главата на пратеника Козарев, някак уродливо страшна, захапала острието на копието с окървавени зъби. Тялото на ламята приличаше на жаба, покрита с отровназелени люспи, с розово-бял корем, шипести крака и извита на колело миша опашка. Втората глава бе на Стоян Кралев, вече мъртва, с притворени бели очи и черни мустаци над устата, от която се точеше тъмночервена кръв. Тази кървава борба се водеше на фона на едно весело поле с разцъфнали дървета, сребристи отблясъци на вретенили жита и ведро синьо небе.

— Всички сме виждали нарисувана ламя в детските книжки, слушали сме за нея и в народните приказки, но като тази тук, с човешки глави, и то глави на партийни функционери, не бяхме виждали — каза един от секретарите. — Защо си се погаврил с наши другари ръководители, защо си ги превърнал в чудовища? И случайно ли е това?

— Не зная как е станало — каза Иван Шибилев и не лъжеше, нито пък се страхуваше да поеме отговорност за „гаврата“. Работата

му над иконата бе преминала така трескаво, че той наистина не бе в състояние да обясни как се е случило всичко това. Спомняше си само, че докато рисуваше, двамата стояха пред очите му, толкова силно впечатление му бяха направили, когато го изключваха от партията. Тогава през цялото време си бе мислил, че те се нахвърляха отгоре му като два хищника, и понеже му отправяха едни и същи обвинения по един и същи начин, струваше му се, че всъщност те са един хищник с две глави. Така докато рисуваше светията в борба с традиционната двуглава ламя, неволно бе нарисувал образите на двамата. Извършил бе това неумишлено под влияние на голямото вътрешно безпокойство, което му бяха причинили, и да обясни как го бе извършил, не бе в състояние. Върху него бяха изсипани толкова много и тежки обвинения, че му бе невъзможно да се оправдава. Особено тежко бе обвинението в престъпно отстъпление от комунистическите идеи и че е попаднал под религиозно влияние. Вярно е, че отпреди Девети бе водил най-упорита борба с религията, благодарение на което почти всички млади хора станаха атеисти, но тази му заслуга, вместо да облекчава, утежнява положението му. Едно е някой лумпен или класово неосъзнат да попадне под влияние на поповете, а съвсем друго, когато този някой е бивш отявлен атеист и комунист и изменя на убежденията си тъкмо във време, когато партията води толкова остра и безкомпромисна борба против религиозните заблуди. Буржоазните елементи непременно ще се възползват от това положение и ще го сочат като пример за това как един убеден в миналото комунист се отвръща от своята идеология и приема идеята за бога и религията. Дали обаче този комунист е бил в миналото истински комунист, а не провокатор и предател и сега, подкрепян от силите на реакцията, не е показал истинското си лице?

Иван Шибилев напразно се опитваше да им доказва, че обвиненията им са съвсем неоснователни и оскърбителни за него, че криво или право, гледа на черковните икони като на изкуство, а не като на средство за религиозна пропаганда. Колкото до личните му работи и интимния му живот, никой няма право да се меси в тях, защото никой не може да направлява чувствата и вкусовете на хората. С това заключение Иван Шибилев отхвърли всичките им доводи за вината, която му се вменява, а за самокритика, каквато очакваха от него, и през ум не му мина да си направи. Изпратиха го още по-студено, отколкото

го бяха посрещнали. Същата вечер научи от поп Енчо, че председателят на съвета Стою Бараков предал предния ден иконата на Стоян Кралев. Минал да види уж как е ремонтирана черквата, загледал се в иконата, откачил я и я отнесъл начаса.

Късно следобед на следния ден съседът на Иван Шибилев му каза, че щели да горят „иконите“. Иван Шибилев четеше някаква книга на пруста, захвърли я и тръгна към черквата. Този ден и аз се случих в село и научих за събитието от него, като се срещнахме случайно на улицата. Той беше много развълнуван, хвана ме за ръка и ме поведе към черквата. В двора се бяха събрали вече доста хора, предимно младежи и девойки, които, както се разбра отпосле, Стоян Кралев бе повикал, за да присъствуват на изгарянето. Самият Стоян Кралев не се виждаше сред хората, нямаше го и в черквата, където ние с Иван Шибилев влязохме. Вратата бе отворена, но вътре нямаше никой. От детството ми, когато учителите ни водеха в черква на големите празници, не бях влизал там и сега изпитвах особено чувство на неловкост и любопитство. Бях изненадан, че в черквата, която ми се стори малка като кутийка, не е тъй тягостно и мрачно, както си бях мислил, а тържествено светло и спокойно. И иконите не бяха тъй еднообразни и тъмни като опушени, каквито ги бях запомнил от детството, те излъчваха многобагрена, топла, галеща очите светлина, от лицата на светците бликаше живот. Имах чувството, че тези лица са ми познати и през очите им ме гледат очите на близки хора, които стоят сред позната среда. И наистина, колкото по-продължително ги гледах, толкова по-ясно ги разпознавах. Ето богът отец например, поставен по средата на иконостаса, бе дядо поп Енчо с бялата си благообразна брада, с вдигната за кръст суха ръка и златен нимб около главата, загледал пред себе си със строг и дори студено-проницателен поглед на фона на сребристозелени пшенични ниви, прорязани от кафявите ивици на пътищата. Вляво от бога отец, в образа на света Петка, покровителката на черквата, Иван Шибилев бе нарисувал майка си, на заден план с къщата и двора им, а сред двора два коня, вързани за каруца. Вдясно — Исус с малка, едва покарала брадичка и тънки мустаци, с широко отворени очи и удължено страдалческо лице, и то бе лицето на Илко Кралев от онова време, когато имаше каверни в белите дробове и се бореше със смъртта. И още много мъже, жени и младежи бяха нарисувани като светци и светици, все така ярко и

жизнерадостно на фона на нашенския пейзаж. Между тях беше, разбира се, и Мона, една млада, нежна и усмихната мадона с леко присвити сини очи, в червена, силно драпирана роба, сложила в скута си малкия Исус, който бе копие на дъщеричката ѝ, а тя пък — копие на самия художник.

Бях поразен още и от това, че Иван Шибилев не бе споделил нито с мен, нито с Илко Кралев за работата си в черквата, макар тримата да бяхме добри приятели. Имаше време, когато той ни четеше стиховете си, показваше ни картините си, а понякога ни доверяваше и личните си работи. Веднъж например се бяхме събрали у дома му и той ни показва един портрет на Мона, като се шегуваше и казваше, че е нашенският Леонардо, защото се увлича от много работи, а при това си има и своята Мона (Лиза). Попитах го дали е имал някакви съображения, за да рисува тези икони портрети, и то така тайно, и той ми обясни, че не е работил тайно и не е имал никакви съображения, но обстоятелствата, при които работил, се стекли така, че не е имал на кого да показва иконите си. Рисувал ги в продължение на години по молба на поп Енчо. Старецът се сещал от време на време, че му липсвали някои светци или библейски сюжети, каквито имало в черквите на съседните села, и го молел да му ги нарисува. Заемал се с удоволствие с тази работа, защото му била интересна и приятна, а и черквата била единственото място, където можел да окачи произведенията си и да ги направи „достояние на обществото“. Обществото се състояло от двайсестина старци и старици, които наминавали в черквата в някои празници да послушат гъгнивото четене на поп Енчо. Всички те, престарели в блажено невежество, не поглеждали към иконите, освен когато се кръстели пред божията майка, без да я виждат, защото била окачена на иконостаса твърде високо за късогледите им очи. Между другото Иван Шибилев подменял с годините старите икони със свои. Повечето от старите икони били рисувани от някой си Петко, пришелец и майстор каруцар. Те били мръсно изписани, мрачни и дори зловещи и не притежавали никаква художествена стойност. Иван Шибилев запазил само пет от старите икони, попаднали тук по незнаен път. Били работи на неизвестен даровит майстор отпреди сто и повече години и се откроявали сред другите като истински шедьоври. Така Иван Шибилев беше може би единственият художник в България, който разполагаше с

постоянна изложбена зала за произведенията си, без никой, освен него, да ги е виждал. Дори дядо поп Енчо поради късогледство и невежество не поглеждаше към тях, но бе доволен, че празните места по стените на черквата бяха запълнени с необходимия инвентар. Единственият компетентен посетител се оказа председателят на селсъвета Стою Бараков, който успя да разпознае образите на Стоян Кралев и секретаря на ОК Козарев в двете глави на ламята, с което и стана причина иконите да бъдат подложени на изгаряне.

При нас влезе непознат милиционер и ни подкани да излезем, а когато излязохме, видяхме Стоян Кралев и младия Бараков в униформата си на капитан от милицията, които разговаряха с група младежи. След като излезе от затвора, Михо Бараков започна работа в милицията няколко години като помощник, а сега, едва двадесет и четири годишен, бе началник на милицията в околийския град. Беше хубавец с черни мустачки и бяло лице, облечен в нов мундир, излъскан от глава до пети, внушаващ уважение и дори страхопочитание не само за това, че заемаше тази отговорна длъжност на такава възраст, а и за това, че именно на такава възраст умееше да се държи като улегнал мъж, да мери всяка своя дума или жест и при всички случаи да запазва самообладание. Дълбоко в себе си Иван Шибилев не допускаше, че Стоян Кралев ще изгори иконите му, както бе обявил. Беше чел някъде, че в Съветския съюз законът наказва най-строго похитителите на икони, а това не можеха да не го знаят в околийския комитет на партията. Стоян Кралев в никакъв случай не можеше да посегне на иконите по своя воля и сигурно бе събрал народа в черковния двор да покаже ония от тях, които са рисувани от Иван Шибилев, да го разобличи като ренегат, та по този начин да оправдае изключването му от партията. Иван Шибилев все още хранеше известна надежда за спасяването на иконите, но щом видя Михо Бараков и милиционера, който бе довел със себе си, изведнъж силно се обезпокои и ми пошепна:

— Този не е дошъл за добро!

Между другото от всички краища на селото продължаваха да прииждат хора, появи се накрая и поп Енчо. Приведен от старост, той едва тътреше калеврите си, спираше, подпрян на бастуна, да поеме дъх и отново пристъпваше напред. Избелялата му от слънцето калимавка бе килната на тила, откъдето се показваше кичур косица, иззад очилата

му с много диоптри очите му изглеждаха уродливо големи и мътни. Още с пристигането си той попита за Стоян Кралев и отиде право при него, а тълпата замлъкна да чуе какво ще му каже.

— Аз тебе, Стоенчо — извика поп Енчо, — в таз черкова съм те кръщавал и венчавал, кога беше дете, със свето причастие съм те комкувал, пък ти сега си искал иконите божи да гориш.

Стоян Кралев го гледаше усмихнат, както се гледа дете, което задава неуместни въпроси.

— Вярно е, дядо попе, вярно е. Само че те не са икони божи, ами разни цапаници на твоя приятел Иван Шибилев. И ти си изтипосан там, и още много други от селото...

— Аха, ходил е да ги разглежда! — отбеляза нервно Иван Шибилев, а Стоян Кралев продължи високо, за да го чуят всички:

— Щом не са светци, а грешни нашенци, нямат място в черквата...

— Господ гледа отгоре, чедо!

— Може и да гледа, ама ние като гледаме нагоре, само въздух виждаме. И ти нищо не виждаш, а му се кръстиш.

— Жив е господ, чедо, жив! Ако той не е жив, и ние няма да сме живи.

— Приказваш за господа, сякаш тази сутрин си му ходил на гости и с кафе те с черпил.

— Господ никому не се показва. Той е тайна всемирна...

— С евтини хитрости си служите вие, вярващите, бе дядо попе. Господ бил тайна за хората. Не иска да им се покаже, крие се от тях, как тогава да му вярват?

— Ти като не си видял комунизъм, защо му вярваш?

Чу се смях и тълпата зашумя.

— Я го виж ти дядо поп накъде бие! Комунизмът, дядо попе, е научно обоснован, а и първата му фаза — социализмът — е вече осъществена в Съветския съюз. Мнозина са ходили там, видели са го, с ръка са го пипали, както се казва. А вашата вяра на какво се основава? Казват ви: има бог, и вие вярвате. Че има ли по-глупаво от това да затвориш очи и да вярваш в нещо, което не виждаш, не чуваш и не помиришваш? Всички знаем народната поговорка — „Бог дава, ала в кошара не вкарва“. Какво иска да каже народът с тази поговорка? Че не на бога се надява, защото го няма никакъв, а на себе си. Простият

народ сам от опит е разбрал, тази истина, а вие, поповете, му бъркате ума и го заблуждавате. Толкова несправедливост, толкова глад и болести, толкова човешки трагедии има на този свят, а вашият всемогъщи бог седи горе със скръстени ръце и гледа сеир. Иди, та му вярвай след това.

— Смърт е без вяра, чедо! Един ден там горе...

— А, за онзи свят ли намекваш? — прекъсна го Стоян Кралев. — Когато се върне някой оттам и ни разправи какво е видял, ще си помислим. Ако има друг живот там, ще се разкаем пред дядо Господ, той ще ни прости и ще ни приеме в рая...

Дядо поп Енчо искаше да каже още нещо, но някой го прихвана под мишниците и го понесе навън от тълпата. Беше синът му, около петдесетгодишен мъж, пребледнял от притеснение за думите на баща си.

— Не му връзвай кусур, стар човек е, не си знае ни годините, ни приказките! — каза той на Стоян Кралев и понесе стареца към дома си.

Краткото словесно пререкание със свещеника послужи на Стоян Кралев като добър увод за антирелигиозната реч, която случаят му налагаше да произнесе. Имаше дългогодишен опит в произнасянето на речи пред селяните, познаваше добре правилата на това изкуство, както и манталитета на своите слушатели. Говореше високо, отчетливо и вдъхновено, умееше да си служи с интонациите на гласа си, с паузи и жестове и да употребява народни думи и примери, които се възприемаха и запомняха най-лесно. Той отрече религията, сравнявайки я като всички атеисти с опиум, с който буржоазната идеология си служи за приспиване съзнанието на народа. За да убеди слушателите си, трябваше да докаже липсата на бога, като се възползва от доводите на полуграмотния свещеник, които той изрече, по всяка вероятност, без да ги разбира. Да се отрекат и осмеят тези доводи не бе трудно, тъй като Стоян Кралев се осланяше на селския реализъм. Той дори и не подозираше, че се е заловил за тема, стара и сложна като света, над която стотици философи са си блъскали умовете.

— Все едно да ви кажат: турете тенджерата на огъня и чакайте да се свари яденето, без да сте сложили нито месо, нито зеленчуци. Така е и с религията: вярвайте в бога, макар че нито го виждате, нито го чувате!

Оказа се, че докато Стоян Кралев е говорил, иконите са изнесени през прозореца от другата страна на черквата и наредени покрай оградата, а пред тях струпани на купчини сухи дърва. Хората ги разглеждаха с голямо любопитство, разпознаваха лицата на много нашенци и скоро започнаха да питат Стоян Кралев защо трябва да се горят такива хубави картини. Той извади кибрит и подпали купчината дърва, а Иван Шибилев се втурна напред, разбута тълпата, взе две икони и извика:

— Варвари! Средновековни инквизитори! Вас трябва да изгорят на кладата, вас!...

След известно време, когато се срещнахме и си спомнихме за този случай, Иван Шибилев ми каза, че никога дотогава не бил изпадал в подобно изстъпление.

— Сега си давам сметка — говореше той, — че са имали за цел да ме ожесточат, и аз наистина бях обзет от такова ожесточение, че можех да извърша бог знае какво, ако някой ме беше предизвикал. Знаех, че са решили да ме принесат в жертва на опозицията, за да й докажат, че са безпощадни и към своите, когато това се налага. Знаех какво ме очаква след всичко това и все пак не можех да се овладеея, виках срещу Стоян Кралев и Михо Бараков и ги обсипвах с най-оскърбителни епитети.

Двете икони, които бе взел тогава Иван Шибилев, бяха с образите на майка му и Мона. Милиционерът го настигна, прегради пътя му и поиска да ги вземе, но Иван Шибилев го блъсна в гърдите и се отправи с бързи крачки към дома си. Тълпата в пълно мълчание го проследи, докато се закрие зад близката къща, а Стоян Кралев извика блед и разтреперан:

— Другари, знаете ли защо Иван Шибилев пощуря, като посегнахме на иконите? Защото той ги е рисувал. Ние, другари, слагаме основите на социализма, на нашето светло бъдеще, мъчим се, лишаваме се от много неща, не си доспиваме, не си дояждаме, а той другарува с изкуфелия поп Енчо и икони за черквата му рисува. Дали е изпаднал в религиозна заблуда или години наред сме носили змия в пазвата си? Чухте го как хулеше и мен, и началника на народната милиция, как блъска милиционера. Кой може да си позволи такава наглост пред лицето на цялото село, ако не човек, който, съзнателно

или не, налива вода във воденицата на нашия класов враг? И всичко това за ей тия цапаници...

Стоян Кралев взе няколко икони и ги хвърли в пламъците на огъня. Замириса на терпентин и боя, сухото дърво запращя и пламна. На едната от иконите бе нарисуван Исус с образа на брат му Илко. Лицето му, и без друго изтерзано от страдания, потъмня, покри се с кипящи капки масло, набръчка се и изчезна. По същия начин изчезна и Стою Бараков в образа на един Юда с ниско остригана четинеста коса, седнал на края на масата, гузно заслушан в думите на Исус; Николин Миялков в образа на Йоан Кръстител; леля Танка Джебелова в образа на света Мина и десетина още нашенци, стари и млади, нарисувани в ярки библийски наметки и златни нимби около главите.

Рано сутринта Иван Шибилев бе арестуван и отведен в града, а няколко дни след това изпратен в трудововъзпитателно общежитие (ТВО). Мотивите за наказанието му станаха известни от самия него след излизането му. Обвинили го в морално-битово разложение, в религиозна пропаганда, в непокорство и нанасяне побой на служител от народната милиция и още в толкова много неща, че както сам казваше, бил много учуден как не са го обесили на публично място или не са го тикнали в затвора за цял живот. След време се разбра, че въпреки многобройните му обвинения, които му били отправени, в околийския комитет на партията сметнали, че след изключването му от партията ще бъде твърде пресилено да му се налага друго наказание, и решили да го освободят с едно сериозно мъмрене, но началникът на милицията настоял да го изпратят за известно време да поработи, за да се научи да държи сметка за думите и делата си.

ТВО се намирал в село Оброчище, където имаше държавно земеделско стопанство. Иван Шибилев разказваше по-късно, че прекарал в ТВО нито толкова дълго, нито толкова тежко, както бил очаквал. Началникът се оказал един от дванайсетте осъдени младежи след провала на ремсовата организация и съзатворник на Михо Бараков, тогава млад работник, а сега — тридесетгодишен лейтенант от милицията. След като прочел досието на Иван Шибилев, поразпитал го за някои неща и го назначил закупчик на зеленчуковата бригада. Тази бригада обработвала зеленчуковата градина в съседното село Кранево, разположено на морския бряг в китната долина на рекичката Батова. В празнични и неделни дни, когато ги пускали в

отпуск, той наминавал в кръчмата и свирел на кларнет, свирел и по вечеринки, декламирал стихове, правел фокуси и шеги, с една дума и тук, както и навсякъде, където бил работил дотогава, той спечелил симпатиите и на лагерното ръководство, и на бригадирите, и на селяните.

Той бе, разбира се, оскърбен от изпращането му на принудителна работа, но и характерът му не му позволяваше да изпадне в някакво тежко и безизходно униние. Не страдаше от злопаметство, а и склонността му да се увлича в различни занимания го разсейваше и успокояваше. Така осеммесечният му престой там може би нямаше да остави трайни следи в живота му, ако не бе се случило нещастieto с Мона. Цял месец след интернирането му тя не знаеше нищо за него, а нямаше и от кого да научи. Стоян Кралев я уверяваше, че също не знае нищо за него, а Михо Бараков, при когото успя да отиде, ѝ каза, че е изпратен за няколко месеца в някакво стопанство в Южна България, но къде, и той не знае. Иван Шибилев можеше да ѝ пише още с пристигането си, но знаеше, че писмото му няма да стигне до нея с печат от ТВО. Трябваше да мине месец, докато успее да ѝ изпрати една пиеса и писмо от името на нейна приятелка от Толбухин, написано от счетоводителката на ДЗС. Старият Бараков извика Мона в селсъвета и ѝ връчи книжката, която бе прелистил страница по страница, а писмото задържа за всеки случай. У дома си Мона събра отбелязаните с точки букви и състави писмото. Иван Шибилев ѝ пишеше, че е жив и здрав и се чувства добре, но тя бе уверена, че ѝ пише така, за да я успокои. Като всички и тя си мислеше, че ТВО е ад, където измъчват хората и ги държат гладни. Щом тукашните власти го крият толкова време, мислеше тя, значи, че той наистина е хвърлен в ад и аз трябва да го видя на всяка цена, макар и за минута и през оградата. Мисълта, че той е затворен само на четиридесет-петдесет километра от село, не ѝ даваше покой и тя непрекъснато кроеше планове как да се добере до него. Писмото му пристигна в разгара на вършитбата, но да се отсъства от село по лични работи, макар и за половин ден, бе не само неудобно, но и осъдително. Така дочака първите дни на есента, когато в стопанството се освободи впрегатен добитък. През това време непрекъснато се свиваше от силни вътрешни болки и дори припадна пред Николин. Той поиска от председателя на стопанството една конска каруца и още по тъмно изпрати жена си в града на лекар, а той

остана в къщи при детето. До града имаше двайсетина километра, до Оброчище още толкоз и за да се завърне до вечерта, още щом излезе от село, Мона подгони конете в галоп. Пътят извиваше около малка акациева гора, на завоя изскочи мотоциклет с кош и налетя срещу конете. Те се заковаха на място, Мона политна напред и през ритлата падна в задниците им върху ока. В следващия миг конете скочиха напред и се понесоха през стърнищата, направиха завой и препуснаха обратно към селото. Мотоциклетистът, който бе куриер от града, съобщи в селсъвета за станалото, само че не бе видял по коя улица из селото бяха извили бягащите коне. Излязоха с милиционера да ги търсят, но трима мъже вече носеха Мона в едно одеяло. Оставиха я в селсъвета и пратиха мотоциклетиста в съседното село за лекар. Той пристигна след половин час, но не завари Мона жива. Каза, че тя била починала още докато се е влачила изпод каруцата.

В живота на Иван Шибилев настъпи поврат, какъвто никой не очакваше за човек с неговия характер. Неутолимата му страст към странствуване, към театъра, където можеше вече да постъпи като редовен актьор, към книгите и към рисуването и към още много други неща изведнъж се превърна в друга, още по-силна страст — детето. До смъртта на Мона някак си не можеше да го почувствува свое. Отпървом, когато тя твърдеше, че е негово, той допускаше, че го прави, за да го задържи за по-дълго при себе си. За жена като нея, не получила пълна взаимност в любовта си и компрометирана, бе напълно възможно да си послужи с лъжа, за да си отмъсти или поне да измъчи съвестта му за известно време. Както преди, така и след брака на Мона, той не бе определил ясно чувствата си към нея, беше се увличал в други жени, но при всяко завръщане в село някак си съвсем естествено се свързваше с нея, без да си дава сметка за последствията от тази връзка. Когато научи, че се е омъжила и родила, не изпита мъка или ревност, а известно недоволство, като че бяха го лишили от някакво удобство, с което бе свикнал от години. Имаше и време, когато избягваше да се събира с нея, защото изпитваше отвращение при мисълта, че тя ще дойде от леглото на мъжа си или от прегръдката на детето му. Още при първата им среща след брака й Мона, силно развълнувана и разплакана, бе му разказала, че момиченцето е негово и го е кръстила Мелпомена, защото той неведнъж бе казвал, че ако има някога дъщеря, ще и даде името на покровителката на театъра. Не й

повярва, ала неволно започна да се вглежда в детето и постепенно да открива, че то прилича на него. Все пак, ако Мона не бе починала, той навярно щеше да работи в някой театър или другаде, щеше може би да се ожени, да си има деца и да живее далече от селото. Мела никога нямаше да узнае, че той е истинският ѝ баща, а можеше да се случи и така, че да не я види до края на живота си. Но ето че след смъртта на Мона всичко у него се подчини на единствената цел да стои близо до детето и да не го изпуска из очи.

Николин не можеше да гледа сам детето и скоро след смъртта на майката взе една стара жена, Мониная леля, да се грижи за него. На Иван Шибилев му се струваше, че тази леля не се грижи както трябва за момиченцето, не го дохранва и не го държи спретнато и чисто. При хубаво време то излизаше на улицата да си играе с децата от махалата и Иван Шибилев винаги намираще време и повод да наmine там и да го погледне. Дълго след смъртта на майка му и в очите на момиченцето, топлокафяви и леко изтеглени към слепоочията като очите на Иван Шибилев, имаше спотаена тъга, която му придаваше вид на самотно и изоставено дете. То познаваше Иван Шибилев отдавна, защото често бе го виждало на улицата, в читалището или на други места, където майка му бе разговаряла с него. При тези срещи той ѝ даваше някакво лакомство и като мъничка Мела така бе свикнала с тези лакомства, че сама посягаше към джоба му. Няколко дни преди да го изпатят в ТВО, Иван Шибилев бе срещнал случайно Мона и детето в една странична улица и в изблик на чувство към малката я взе в прегръдките си и я нацелува. В лагера често си спомняше за онзи сладостно замайващ дъх на детска плът, който момиченцето все още излъчваше, и сърцето му се изпълваше с умиление. Сега, когато бе останала сираче, повече от всякога му се искаше да я прегърне и нацелува, но тя бе се изменила, не приемаше лакомствата му и дори отбягваше да говори с него. Баба не ми позволява да вземам нищо от тебе, казваше тя и му обръщаше гръб, когато той се опитваше при среща да я заговори. Бабата вероятно знаеше, както всички от селото, че той е истинският ѝ баща, и не искаше да го допуска до нея.

Иван Шибилев с мъка дочака тя да порасне и да тръгне на училище. За да бъде по-често и по-близо до нея, той основа детски театър, избра си деца от всички класове и до Първи май изнесе две представления. Те се харесаха толкова много, че дойдоха да ги гледат и

от съседните села. Малката сцена на старото кирпичено читалище бе преобразена в някакво феерично кътче, където децата, облечени в разноцветни и красиви дрешки, танцуваха, пееха и декламираха в съпровод на хор. По време на репетиции Иван Шибилев имаше възможност да вижда Мела, да разговаря с нея и да я гали по няколко пъти в седмицата и това бяха най-щастливите му дни и вечери. Беше решил да остане при нея, но нямаше какво да работи, ръководителите на селото не знаеха как да се държат с него и каква работа да му възложат. Надяваха се, че след седмица-две, както винаги досега, той ще поеме към града и след всичко, което се бе случило с него, може би няма да се върне вече на село. Беше по новогодишните празници и всеки ден идваха да го канят на осмянка, на Бъдни вечер или на именни дни. Стоян Кралев и Бараков прашаха хора да го наблюдават и подслушват по къщите, където ходеше на гости, но всички подслушвачи донасяха едно и също — Иван Шибилев не говори за политика, нито за селските работи, а когато го питат как е прекарал в ТВО, казва, че там си починал много хубаво, обрал сума ти пипер и домати, а вечер си посвирвал на кларнет. Стоян Кралев и Бараков не знаеха как да тълкуват поведението му, като примирение или като скрита зад спокойствието му злоба. Всеки случай двамата бяха нащрек с него, защото от човек като Иван Шибилев всичко можеше да се очаква.

Един ден през ранна пролет той сам отиде при тях в партийния клуб, където двамата обсъждаха плана за предстоящата сеитба. Щом го видяха на прага, двамата станаха като по команда и се вторачиха в него, опитвайки се да отгатнат намеренията му. Те, разбира се, в никакъв случай не можеха да бъдат миролюбиви и Стоян Кралев, очаквайки някаква проява на отмъщение, сложи ръка върху дръжката на чекмеджето, в което лежеше пистолетът му. Бараков очевидно бе силно обезпокоен и дори изплашен. Той нямаше с какво да се защитава в случай на нужда и като забеляза, че Стоян Кралев се опитва да отвори чекмеджето, пристъпи странишком и застана до него. А Иван Шибилев затвори вратата след себе си, поздрави ги и остана на място. Двамата не отговориха на поздрава му и продължаваха да го гледат с нескрито подозрение.

— Повече от два месеца чаках да ме повикате и ето че сам дойдох при вас — каза Иван Шибилев някак виновно усмихнат. —

Няма ли да се намери някаква работа за мен в това село? Или да тръгна по просия?

Двамата ръководители се спогледаха, после Стоян Кралев посочи стола до стената.

— Седни! В театъра няма ли да отидеш?

— Нямам намерение.

— Докога?

— Завинаги.

— Да ти вярвам ли?

— Както искаш, но аз оставам тук.

— Добре — каза Стоян Кралев, след като помисли. — Утре ще имаш отговор. Намини, към обяд.

Иван Шибилев излезе, а двамата стояха загледани във вратата и мълчаха — бяха гузни и виновни пред него, а той се държеше така, като че нищо лошо не бе се случило между тях.

— Нали е карагъозчия, преправя се както си ще — каза Бараков. — Кеф му е да се засмее, засмива се. Кеф му е да заплаче, ей такива сълзи ще зарони. Прави се на божа кравица, ама кой знае какво е намислил. На такъв достлукът му е на коляното. Хич не му вярвам.

Стоян Кралев също не му вярваше и затова бе щедър към него. Назначи го счетоводител на стопанството с надеждата, че след няколко месеца ще „запраши“ нанякъде и ще освободи длъжността, определена за едно момиче от селото, което през юли щеше да завърши курсове по счетоводство. Но юли дойде, момичето се върна от курсовете, за да поеме счетоводството, а Иван Шибилев си стоеше в село и нямаше намерение да го напуска. Наложиха се да го назначат в дърводелната, защото дърводелството му идеше отръпки, но тъй като там нямаше работа за трима, на следващата година го изпратиха в МТС. Лашкаха го от служба на служба, от място на място все с надеждата да се освободят от него, но той нито веднъж не вдигна глас да протестира или да ги обвинява, че несправедливо са го изключили от партията и изпратили в ТВО. Рядко си спомняше за тези неприятни неща, и то не със злоба и лошо чувство. Те бяха кошмарни сънища, които забравяше само минута след като си спомняше по някакъв повод за тях. Все повече и по-силно го завладяваше желанието да живее с Мела и за Мела и в сърцето му нямаше място за други чувства и вълнения освен за нея. Почти всеки ден или през ден търсеше сгода да я зърне поне за

минута, когато тя играе с други деца или отива и се връща от училище. Не смееше да я задържа наред улицата или да я гали, защото се страхуваше да не събуди подозрението и ревността на Николин. При лошо време, когато имаше кал или сняг, той всеки ден отвеждаше и вземаше Мела от училище. Иван Шибилев гледаше как я взема на ръце, как притиска личицето ѝ до своето и сърцето му се късаше от мъка.

Между другото старата жена, която се грижеше за Мела, заболя и се прибра у дома си и сега Николин сам се грижеше за дъщеря си. Докога щеше да продължава така и дали някога Мела щеше да узнае кой е истинският ѝ баща? Как можеше да ѝ го внуши на тази възраст? Ако се опиташе да ѝ го каже по някакъв начин, тя сигурно нямаше да го разбере, а ако го разбере — да се раздвои психически, да се травмира, и Николин нямаше да я допуска повече при него. Ако пък остави за по-късно да ѝ се открие, тя ще се е привързала към Николин така здраво, че за нищо на света няма да се раздели с него. Имаше само една възможност да я привърже към себе си — театъра. Само там можеше да стои близо до нея, да я обгражда с внимание и нежност, да задоволява детските ѝ капризи. И стана както навремето с майката. Мела се увлече много скоро и трайно от сцената. Харесваше ѝ се да излиза пред хората, да ѝ ръкопляска и да ѝ се възхищават. Заучаваше ролите си още от първите репетиции, беше подвижна и съобразителна, умееше да се превъплъщава в различни състояния така естествено, че само след няколко представления се открие като най-талантливото дете в селото. Иван Шибилев бе щастлив, когато водеше репетициите на някоя пиеса или ученическо представление и имаше възможност да прекарва с Мела много часове и цели дни, да я гримира и облича така, че да я превръща в истинско ангелче. В неудържими изблици на нежност той се възползваше от всички случаи да я държи за ръчичките, да я гали и целува и с радост забелязваше, че тя все по-спокойно приемаше ласките му, молеше го да ѝ обяснява някои уроци или му съобщаваше какво е казал или направил баща ѝ в къщи. Така Иван Шибилев узнаваше, че на Николин му е трудно сам да се грижи за нея, и се страхуваше да не се ожени втори път. Носеше се слух, че Николин ще се жени за някаква вдовица с две деца, и това възможно събитие помрачаваше радостта на Иван Шибилев, защото мащехата,

като всяка мащеха, щеше да затвори Мела в къщи и да я товари с домашна работа тъкмо когато се бе привързала към него.

От съседното село наистина опитаха да се сватосат с Николин, но той не можеше и да помисли за втора женитба. След смъртта на Мона бе изпаднал в такова отчаяние, та мнозина помислиха, че ще се побърка от мъка. Като видя трупа ѝ, той припадна, а на погребението отново загуби самообладание, плака сърцераздирателно като дете и ката дете я питаше: „Какво лошо ти сторихме, майчице, че ни остави? Ти при нас вече няма да дойдеш, по-добре ние да дойдем при тебе! На кого ни оставяш, майчице, да се мъчим, вземи ни със себе си!“

Жалбата му разплака хората, но ги и обезпокои. Монината леля, същата оная жена, която щеше да се грижи отпосле за детето, отведе Николин в къщи за ръка и цяла нощ не го остави сам, страхуваше се той да не посегне на живота си. Николин лежеше по гръб и бълнуваше с отворени очи. Пред очите му се появяваха ту поединично, ту заедно всичките му близки мъртъвци: родителите му, вуйчо му, леля Райна — готвачката на чифлика, Михаил Деветаков и Мона. Всички се усмихваха и го викаха да отиде при тях, само Мона го молеше да си остане в къщи, да гледа детето и да идва на гроба ѝ да ѝ обажда живо и здраво ли е. Леля Райна готвачката го водеше из зеленчуковата градина, като същевременно му подаваше чиния с топло ядене и кротко го съветваше да си скътва парички за черни дни; вуйчо му седеше до едно дърво, плачеше с едри сълзи и говореше с тънък женски глас, че агнетата тази пролет се родили съвсем голи; Михаил Деветаков седеше върху купчина книги, пиеше чай от пъстра порцеланова чаша, а със свободната си ръка сочеше Мона и говореше: „Тя е мъртва. До вчера беше човек, а сега е нищо. Как е възможно това, от нещо да се превърне в нищо?“ Как тъй ще е нищо? — казваше Николин. — Виждам я, чувам я, заръчва ми да ѝ обаждам за детето, как тъй ще е нищо?

Дълго време, когато имаше възможност, Николин ходеше всеки ден на гроба на Мона. Гробищата бяха близо до къщата му, тъй че можеше да ходи там по всяко време на деня. Николин не палеше кандило или свещ, както правеха старите жени, но поддържаше гроба винаги чист. Беше скрил една мотичка в храстите, при всяко отиване разкопаваше цветята и ги почистваше от плевели. Докато вършеше това или седеше до кръста, дълбоко вгълбен, той всеки път чуваше

Мониния глас изпод земята, приглушен и далечен, но така ясен, че разбираше всяка нейна дума. Мона питаше най-напред за детето и той ѝ отговаряше най-подробно как е станало от сън, какво е яло, какво е говорило, как и с кого си е играло през деня.

— Сресваш ли го? — питаше понякога Мона. — Да не го оставяш рошаво и немито! Връзвай му синята панделка на плитчиците. В гардероба, в горната лява преградка е.

— Леля ти му слага панделката... Всичко си изяжда и самичко или с децата от махалата си играе.

— Ами за мене пита ли?

— Пита. Мама защо не се връща? Казваме ѝ, че си отишла в града при доктор да се лекуваш, и тя все пита кога ще се върнеш.

— Тази есен трябва да тръгне на училище, пригответи ѝ обувки и топли дрешки.

— Всичко съм приготовил. А тя днеска научи буквата М. Мишо шумоли, казва, Мишо шава. Все това си приказва до вечерта...

Докато говореше така с Мона, Николин усещаше как от сърцето му се надигат тежки спазми и свиват гърлото му, а от очите му потичат обилни топли сълзи, обладаваше го дълбока и сладостна скръб, която изпълваше душата му с очистителната благодат на човешкия плач. Това бе вопъл на цялото му същество, който по непонятен начин просветляваше душата му, тъгата му по Мона малко по малко се превръщаше в примирение пред съдбата и в надежда за нов живот, посветен на детето. И по-рано бе силно привързан към него, но сега, след като бе останало сираче, той се чувствуваше призван да бъде единствената му опора. Но и детето се оказа единствената опора и смисъл на живота му отсега нататък. Поиска да напусне овчарството, за да бъде по-близо до детето, и Стоян Кралев уважи молбата му, назначиха го бригадир на скотовъдната бригада, работеше в селото и прескачаше до къщи по няколко пъти на ден.

Старата жена, която бе наел да гледа детето, още на втората година заболя и си отиде и оттогава Николин сам се грижеше за Мела. Заредиха се и неизбежните детски болести: едра и дребна шарка, заушка, магарешка кашлица, скарлатина, които Мела прекара до десетата си година. Последната ѝ тежка болест бе маларията. Всеки ден по обед започваше да трепери от студ, да трака зъби и да се гърчи. Затрупваше я с по няколко юргана, но тя продължаваше да се тресе от

студ, а след час я хвърляше в огън и тя искаше да стои на студено. Николин я събличаше по ризка и я изнасяше на хладина под ореха, квасеше устните и челото ѝ с вода, но огънят се усилваше все повече и тя се отпускате като мъртва. Така продължи цели две седмици, и то през най-големите юлски горещини. Не помагаха никакви лекарства и тя се изтощи дотолкоз, че не можеше да отиде сама до улицата. Най-после Николин сам я излекува по съвета на една възрастна жена. Вареше орехови листа и с водата, която придобиваше цвят на йод, къпеше Мела всяка вечер. След седмото къпане тя се съвзе, изпосталялото ѝ телце и крачетата ѝ, изтънели като свирки, се позакръглиха и през есента бе вече напълно здрава.

Много пъти през тези години Николин бе я отписвал и изпадал в отчаяние, стотици нощи не бе мигвал и плакал, докато я гледаше как изнемогва и се превръща в малка безкръвна кукличка. В най-тежки моменти отиваше за минутка до гробищата да поговори с Мона, питаше я за детето дали ще оздравее, ала не чуваше вече гласа ѝ. Тълкуваше мълчанието ѝ като лошо предзнаменование и се връщаше в къщи с изстинало сърце. Мона не смееше или не искаше да му каже най-страшното, а то можеше да бъде само смъртта на детето. Будуваше по цели пощи, чистеше и готвеше, шиеше и кърпеше дрешки, изтощен до пълно безсилие, отслабнал и занемарен като пустинник, много пъти се събуждаше на пода, а понякога и на двора, паднал там омаломощен от пристъпите на съня. Но слава богу, болестите отминаха една след друга, Мела се оправи, заякна и на четиринайсет години беше вече стройно и красиво момиче. От малка искаше да продължи образованието си и Николин я изпрати в гимназията. Каквото отработеше в ТКЗС, в пари или в натура, всичко отиваше за нея. Веднъж в месеца отиваше в града да ѝ остави пари, а сам той преживяваше както дойде. На третата година Мела не се завърна през коледната ваканция, но прати писмо, в което съобщаваше, че ѝ се налага да остане в града, за да участвува в някаква новогодишна програма. Пишеше, че ще си дойде през великденската ваканция, но и тогава не си дойде. Николин я почака една седмица и като не получи писмо, отиде в града да види защо не си идва. Хазайката му каза, че Мела напуснала училище още в началото на годината, станала артистка и се изнесла на друга квартира. Потърси я в театъра, а там

байчото му каза, че такава Мела се била завъртяла тука по едно време, но това било много отдавна.

Мела се завърна едва през есента. Беше прекарала около година в Бургаския театър и сега искаше да си почине. Повече обяснения не даде на баща си, но и тези му бяха достатъчни. За него най-важното беше, че се е завърнала жива и здрава, а къде и защо е ходила, вече нямаше значение. Сърцето му се изпълни с радост и надежди, макар че Мела не беше нито радостна, нито спокойна. През деня прекарваше сама в стаята си, говореше си нещо на глас, а вечер излизаше към читалището и се връщаше късно. Николин ѝ приготвяше храна, но тя почти не ядеше и бързаше да се прибере в стаята си. Искаше му се да поговори с нея, да я запита как живее по далечните градове, дали не я мъчи нещо, но щом отвореше дума за това, тя мълчеше или отговаряше с по една дума, и то с голямо нежелание. Николин виждаше, че тя не иска да му се довери, и с тъга се питаше как е възможно тъй много да се е променила, като че до вчера не беше онова весело, игриво и обичливо дете, което го посрещаше с радостни писъци от вратата и се хвърляше в ръцете му: „Тати, тати!“; като че не беше онова момиченце, което допреди няколко години поемаше от ръцете му лекарства с пламнало от огън личице и широко отворени, доверчиви очички. Понякога си мислеше, че дъщеря му е вече мома и „кахърите“ ѝ са момински, ала и това не смееше да я попита, страхуваше се да не я разсърди и тя да си отиде в града по-рано, отколкото трябва. Но тя не остана повече от две седмици. Една сутрин пред къщи спря стар раздрънкан камион с брезентово покривало и звекна с клаксона. От кабината слезе възрастен мъж и попита за Мела. Тя бе чула клаксона и даде знак на шофьора да отиде при нея. Въведе го в стаята си и след минута той изнесе огромен вързоп, сложи го в каросерията и отново се върна.

— Килимът, дето мама го е запазила за мене — каза тя, като видя, че баща ѝ стои насред двора и учуден наблюдава как чуждият човек изнася разни вещи. — И креслото вземам, защото квартирата ми е празна и няма на какво да седна.

Тя помоли шофьора да я почака, облече се, взе си куфара и седна при него в кабината.

— Че защо тъй изведнъж, Меле? — говореше Николин, смутен и разтревожен от внезапното ѝ заминаване. — Да беше казала ден-два

напред, че да ти приготвя нещо за из път.

— Нищо не ми трябва — каза Мела.

— Как тъй не ти трябва бе, чедо! На чуждо място отиваш...

Докато се вайкаше така, той успя да ѝ сложи в една торба самун хляб, буца сирене, няколко подкови луканка, парче сланина, даде ѝ пари, колкото се намериха у него, и я изпрати.

Тя си идваше и отиваше все тъй внезапно, все тъй отнасяше по някои Деветакови мебели, които покойният ѝ дядо бе примъкнал навремето от чифлика, и все тъй я изпращаше със свито сърце, без да знае кога и как ще се завърне отново. Измъчен от самота и неизвестност, той често се питаше дали Мела не го лъже, че играе в някакъв театър, и ако играе, защо ходи от град на град. Как да я напъти, как да ѝ каже, че такъв живот ще я погуби още на млади години? Изпълнен с обич и страхопочитание към нея, той не смееше да я сгълчи или съветва, защото съзнаваше, че като прост и неграмотен стои много по-долу от нея и няма право да се меси в живота ѝ. Тя очите си не вдига от книгите, с ум се бори, а аз, дето зная само, че имам по пет пръста на ръцете си, ще седна да я уча на ум и разум! Така се утешаваше, но сърцето му подсказваше, че дъщеря му не живее както трябва. В това, че по цял ден прекарваше в стаята си като затворница и си говореше сама, смееше се, плачеше или се сърдеше на някого, той виждаше нещо нередно, превзето и налудничаво, макар да знаеше, че учи някакви роли. Веднъж тя не се върна десет месеца и той се сети, че само Иван Шибилев може да знае нещо за нея. Двамата изнасяха заедно представления в читалището през всяка ваканция, самият Иван Шибилев беше навремето артист в града, учил беше и нея от малка да играе и тя сигурно беше споделила с него за своите си работи. Срещна го още същия ден случайно на улицата, запита го и много се изненада, като видя, че Иван Шибилев силно се смути и дори пребледня, сякаш го бе оскърбил с въпроса си.

— Откъде ще зная в кой театър работи! — Той си даде вид, че много бърза, и отмина.

— Ще извиняваш, ако нещо... — Николин го проследи с поглед и добави на себе си: — Щом не знаеш, не знаеш, ама защо се сърдиш, като те питам!

Иван Шибилев знаеше къде точно се намира Мела и с какво се занимава, но за нищо на света не можеше да го съобщи на Николин.

Срещата му с него не само го смути, но го и изплаши. Помисли си, че Николин вече е узнал как и докъде са стигнали отношенията му с Мела и е решил да му иска сметка, задето е похитил дъщери му. Няколко дни прекара в очакване Николин да го потърси, заключваше денем вратите на къщата си и ходеше нащрек по двора, но Николин не го потърси. След известно време се срещнаха пак и Николин го поздрави и отмина. По израза на лицето му не личеше да таи някакво чувство на омраза, а нещо като неловкост, и Иван Шибилев отново бе изправен пред загадъчния характер на този човек, като се питаше пословично глупав ли е, наивно доверчив или напълно безличен. Така стигна до убеждението, че той не притежава сетива за честолубие и гордост, следователно няма защо да се бои от него. Понякога обаче, кой знае защо, го обземаше съмнение, че външното спокойствие на този човек прикрива голяма вътрешна сила, и ако е така, той знае за извънбрачната връзка на покойната си жена (мнозина от доносниците се хвалеха публично как са му съобщавали за това и как той мълчал или се усмихвал глупаво, и че детето не е негово, но понася всичко, защото любовта му е по-силна от ревността и унижението.) Дали не бе от ония типове, които се наслаждават на собствените си страдания, или пък от ония, които изпитват удоволствие да наблюдават другите, след като са узнали тайните им, как играят на криеница и се преструват на почтени, а същевременно знаят, че той знае, че го мамят? В такъв случай излиза, че Николин през цялото време ги е наблюдавал двамата с Мона като през шпионка, чувал е всяка тяхна дума, вървял е по всяка тяхна стъпка. Като си представяше това, Иван Шибилев изпитваше някакво особено чувство на оскърбление и безпомощност, каквото изпитва човек, когато узнае, че са го наблюдавали в най-интимни моменти.

Времето потвърждаваше, че подобни мисли са фантазии, навеяни от книгите и театъра, или са плод на гузното му въображение, и все пак характерът на Николин (ако изобщо имаше характер) отново и отново заставаще пред него като загадка. Немислимо бе за един мъж да знае, че жена му е имала връзки с друг и че детето му не е негово, и да не допусне едното и другото, когато е така ясно и много пъти му е казвано, че едното и другото е вярно, а след всичко това да се отнася с такова равнодушие към своя съперник. В това има нещо чудовищно и то именно ще се окаже най-труднопреодолима пречка за изтръгване на

Мела един ден от ръцете му, тъй като никой с нищо не може да му докаже, че тя не е негова дъщеря. От друга страна, отношенията му с Мела се развиваха така, че в писмата си тя се обръщаше към него с „Мили втори ми татко“, като шеговито му обясняваше, че го нарича така, защото той я разбира и се грижи за нея не по-лошо от истинския ѝ баща. В разговор не го наричаше така, но вече бе му доверила, че е получила анонимни писъмца от селяните, в които ѝ пишели, че той е неин баща. Иван Шибилев не отричаше, но и не потвърждаваше, защото се страхуваше да не би тя да го заяви на Николин по начин, който да го уязви дотолкова, че да я задържи у дома или да се обърне за помощ към властта. Надяваше се на времето, което работеше за него. Пишеха си с Мела по шифъра, който някога бе изобретил заради майка ѝ, но с други имена, тъй че никой не подозираше за тяхната кореспонденция. Мела с трогателна откровеност му разказваше за себе си и това, вместо да го радва, го хвърляше в отчаяние. Тя вървеше по неговите стъпки с такава поразителна точност, че в нейно лице виждаше себе си на ония години. И тя се учеше добре, но и тя на третата година напусна гимназията, увлечена по театъра и музиката, и тя не устояваше на скитничеството. На петдесетгодишна възраст Иван Шибилев бе направил вече равностметка на живота си и бе принуден да признае, че не го е изживял както трябва. Мислеше така особено в ония дни, когато изпитваше тежестта на заобикалящата го посредственост и духовна нищета, когато чувствуваше как дарбите му вехнат от година на година и той все повече се оселчва. Съзнаваше и страдаше от това оселчване, ала не успяваше да го преодолее, тъй здраво и завинаги бе го впримчил простият живот, изпълнен с най-насъщни нужди, разбунен от политиканство и частнособственически грижи, живот, който от „нашенски Леонардо“ бе го превърнал в един селски пенкилер.

Всъщност той не бе имал особени амбиции и бе живял само под напора на многобройните си дарби и страсти, тъй че, погледнат от тази страна, животът му не бе преминал толкова лошо, а, напротив, може би щастливо. Да, наистина щастливо, защото в тези сложни времена, обременени с тежки политически борби, социални сътресения и войни, бе живял волен като птица и летял натам, накъдето го бяха водили желанията му. Не бе ли това истинският кивот — да се трудиш непрекъснато, независимо за какво, за кого и къде, и в същото време да

следваш повика на своите възжеления? Ето, и на тази възраст, не свири ли по сватби, сборове и панаири като най-обикновен чалгаджия? На всеки сбор в село и на панаир в съседните села застава прав на една от седалките на виенското колело и в движение свири — с кларнет или с цигулка, и пее шеговити песнички и стихчета.

*Аз си имам две съседки,
две съседки, две кокетки
Чернооката е Гинка,
а пък русата Калинка...*

Или:

*Кат рече, кат рече,
сополът му изтече.
Кат каза, кат каза,
ей тъй го замаза...*

Бършеше носа си с ръкав, а долу слушателите викаха одобрително и ръкопляскаха. Съзнаваше, че шегите му са плоски и дори пошли, ала не можеше и да устои на изкушението да ги разсмива, да ги занимава и забавлява, да гледа усмивките и топлината в очите им. Отдавна бе забелязал, че хората биват най-добри, когато се смеят или плачат от сърце. В първия случай забравят нещастията си, а във втория се разкайват за злините, които са сторили на другите, или прощават на онези, които са им ги сторили. Всеки път откриваше, че ония от слушателите му, известни в селото като злобни, крадливи и коварни, когато се смеят или плачат, сякаш се прераждат и стават съвсем други хора. Ала и той самият, докато играеше на сцената, пееше или свиреше, се чувствуваше най-добър и щастлив, биваше обземаан от възторг и готов да отдаде най-скъпото си, ако му го поискат, или да извърши най-големия подвиг в света.

И ако все пак намираще, че животът му на млади години не бе преминал както трябва, то бе заради живота, който водеше Мела.

Струваше му се, че ако бе живял по-другояче, и тя сега, вървейки с фатална неотклонност по някогашните му пътища, щеше да живее по-добре. Но какъвто и да бе някогашният му живот, мислеше той, добър или лош, щастлив или не, това бе живот на млад мъж. Случвало му се бе да изпада в неприятни и тежки положения, в които едно момиче като Мела безусловно ще се провали. Знаеше много за нея още от времето, когато бе почнала да учи в гимназията, защото винаги намираше повод да я срещне или навести случайно, а напоследък, когато вече се сближиха напълно, да ѝ гостува и дори да преживява с месеци в града, където тя живееше. Озоваваше се при нея при най-малкия намек, че изпитва известна трудност или е изправена пред важно решение, за да не допусне някой друг да ѝ се притече на помощ, тъй като този друг можеше да бъде само мъж. Беше много красива и женствена и, както му бе доверила вече, мъжете я задиряли още като ученичка в гимназията. Сега, където и да се появяла, мъжете веднага се навъртали около нея, ухажорите и били „страшно“ много, особено сред артистите, музикантите и художниците. Всички се опитвали да флиртуват с нея, а и режисьорите, които я ангажирвали за някоя роля, не я оставяли на мира. Жените винаги я намразвали, ревнували я и злословели за нея, тя ги презирала, не им оставала длъжна и така се налагало да търси работа в друг град...

На Иван Шибилев му бе познат до болка този примамлив, бляскав и сладостно-горчив живот на младия любител актьор, изпълнен с трепетни надежди за успех на сцената, с напрежение, провали и съперничество с професионални актьори, с интриги и любовни авантюри, с ревност и омраза, живот на хора, устремени към върховете на голямото изкуство и славата, благородни и пошли, бедни и щедри, наивни и безпощадни в борбата за роли и успех. Да откъсне Мела от този живот, който сравняваше с море от страсти, не можеше в никакъв случай, опитваше се само да я научи да плува по-добре, за да не се удави още в самото начало. Талантът ѝ, ако го имаше, все още не блестеше, на дваисет години бе постигнала скромни успехи в някои малки роли, а това я правеше нервна, пристрастна и свадлива. Положението ѝ я правеше лесна стръв за мъжете и Иван Шибилев полагаше всички усилия да я убеди, че не бива да се доверява на мимолетните пориви на сърцето си, които най-често са лъжливи, и да не злоупотребява с женския си чар — красотата ѝ може да спечели

благоволението на някои режисьори и директори, но успехът ѝ ще бъде фалшив, купен с цената на унижението ѝ. Истинският успех се постига само с много труд и търпение, и честна преценка на собствените си способности, тъй че, ако не успее в театъра, да остане порядъчна жена без угризения и душевни рани за цял живот. Най-после, за да я затрогне и омилюва, той хвърли и последния си коз — разказа ѝ как след смъртта на майка ѝ се отказал от кариерата си на актьор тъкмо когато го приели в Шуменския театър по член 9, за да посвети остатъка от живота си само на нея и нейното бъдеще. Тя наистина бе затрогната от саможертвата му, разплака се и обеща отсега нататък да бъде по-благоразумна. Разговаряха в квартирата и в околния град Р., където се бе настанила по настояване на директора на тукашния театър, който ѝ обещал роли в две пиеси.

Същия ден Иван Шибилев се завърна в село, а след три месеца, десетина дни преди Нова година, Мела пристигна и отиде право при него. За пръв път влизаше в къщата му, за пръв път го нарече татко и се хвърли в прегръдката му. Той я взе на ръце и разплакан от щастие, почна да я целува по челото, по очите, по косите и ръцете, както се целува малко дете.

— Милата ми, миличката ми дъщеричка, момиченцето ми, радостта ми! — говореше той не на себе си от вълнение, докато я носеше из стаята и я обсипваше с целувки, но в същото време някакво лошо предчувствие докосваше сърцето му, тъкмо защото се бе върнала така внезапно и дошла при него, без да се отбива в досегашния си дом. Беше отслабнала и бледа, в очите ѝ, станали сякаш големи и сухи, гореше мъка и безпокойство и цялата тя бе болезнено напрегната.

— С мен се случи нещо ужасно! — каза тя, след като седнаха един срещу друг.

И тя разказа как директорът на театъра, същевременно режисьор и актьор, започнал упорито да я ухажва и да ѝ се изповядва в любов. Знаели се от предишния театър и когато тръгвал за Р., ѝ казал, че ако отиде и тя там, ще ѝ дава редовно роли и най-важното, ще повика комисия от София начело с Боян Дановски, с когото били приятели, и ако се представи добре в някоя роля, ще я приемат без конкурс във ВИТИЗ. Бил четиридесетгодишен и разведен с две деца. Посрещнал я много любезно и дори ѝ помогнал да си намери квартира, а роля наистина ѝ поверил и започнали репетиции. Канел я често на гости, тя

отказвала или отивала с други от театъра, но от известно време започнала да го посещава сама и ето че преди седмица починал от инфаркт, когато били заедно през нощта. Изплашила се до смърт, развикала се и събудила хазаите му. Като разбрали каква е работата, те я задържали и повикали милиция. Започнали разпити и медицински експертизи, най-после всичко минало и тя си дошла да обмислят какво ще прави по-нататък.

Иван Шибилев слушаше, потресен и затрогнат, че в един от най-тежките моменти в живота си Мела бе дошла да разтвори душата си пред него, пред истинския си баща. Стояха до късно и разговаряха, а когато поискаха да си легнат, на прозореца настоятелно се почука. Иван Шибилев загаси лампата, открехна прозореца и видя Николин, застанал долу в цветната градинка.

— Ще извиняваш! — каза той с пресипнал глас. — Дойдох да те питам за Мела. Каза ми тази вечер, че отива при тебе, пък ето, цяла нощ не се е върнала.

— Няма я при мене, какво ще прави при мене! — Иван Шибилев замълча и добави. — Намина за малко още на мръкване, взе една книга и си отиде. Дошла с един колега, който я докарал дотук с лека кола. Гостували с театъра в съседните села, та прескочила да вземе книгата.

Николин постоя няколко секунди, загледан в тъмния прозорец, въздъхна тежко, и си отиде. Иван Шибилев легна, но след малко стана от леглото и отиде в другата стая при Мела. Бяха решили тя да остане за няколко дни да си почине и успокои, но сега се налагаше да вземат друго решение. По всичко личеше, че Николин усеща присъствието ѝ, отново ще дойде да я търси или ще дебне около къщата, а може да се оплаче и на селските ръководители. Ще избухне скандал, властта ще върне Мела при него като при законен баща, а тъкмо това не бива да става. Решиха Мела да отиде в Пловдив при майка му, т.е. при истинската си баба, която отдавна се бе преселила там с мъжа си при природената му сестра да гледа децата ѝ. Когато децата пораснаха, зетят купи нов апартамент, а стария остави на старите и Мела можеше на първо време да живее при тях. Иван Шибилев написа писмо на майка си да се погрижи за внучката си Мела и на другата сутрин я изпроводи по тъмно до автобуса в съседното село, откъдето тя щеше да отпътува до Толбухин, а оттам да вземе влака за Пловдив. За по-нататък Иван Шибилев кроеше да си намери работа в Пловдив или в

някой още по-далечен град, да се заселят там с Мела или дори да я следва от град на град, ако се наложи. И да узнаеше по някакъв начин къде се намира тя, Николин едва ли щеше да я последва. Не владееше никакъв занаят освен овчарството и да живее в град за него бе невъзможно, тъй че Мела и да се води формално за негова дъщеря, в действителност ще живее с истинския си баща.

А Николин се върна у дома и едва сега видя, че в мъката си бе разкъсал целия юрган и бе го превърнал на купчина от парцали и кичури вълна. Тази купчина напомняше изтърбушено същество, което лежи мъртво върху леглото, и докато го гледаше, обзет от ужас, мислите му още по-стръвно се нахвърлиха отгоре му като ехидни и викаха една през друга: „Мела е дъщеря на Иван Шибилев. Това и кучетата го знаят открай време, знаеш го и ти, ала нямаш кураж да го признаеш!“ Не, не го знаех, отговаряше им Николин. Чувах го, казваха ми го, но все едно че не го знаех, защото не го вярвах. Хората какво ли не приказват, не можеш да им туриш катинар на устата. Мона ми беше жена, как тъй детето ми ще има друг баща? Как, кажете ми! Мела ми е дъщеря, аз съм я родил, аз съм я отгледал от ей такъв къс месо...

И Николин си спомни как, когато я видя за пръв път след раждането ѝ, тя приличаше на къс тъмночервено месо с жълтеникаво лице и затворени очички. Спомни си, като да бяха станали ей сега пред очите му, всички по-важни събития и случки от живота ѝ: първата ѝ усмивка с голи венци, първото гугукане, първата самостоятелна стъпка, първото „тати“, което му каза; спомни си как бе измивал дупенцето ѝ от аки, как се бе опивал от сладостния дъх на крехката и плът, как бе написала първата буква и запяла първата песничка. Сън ли е било всичко това или истина, питаше се Николин. Истина е, но защо Мела отиде при Иван Шибилев, след като не беше се връщала почти година в село, отиде право при него и остана там цяла нощ? — питаха ехидните и отговаряха: „За да не се върне вече никога при тебе!“ Как тъй няма да се върне, къде ще отиде? Ами че може наистина да е дошла за някоя книга при него и да си е отишла на минутата. Те двама отколе се имат, нали от дете я учи на театър, с него ще се съветва за своите работи, с кого друг?

Докато си мислеше така, Николин си спомни, че тази вечер, когато Мела бе застанала срещу него на улицата, изведнъж го поразил приликата ѝ с Иван Шибилев, прилика толкова очевидна и голяма, че

болка прониза сърцето му. Само за миг, и то в оня миг, когато тя му каза, че отива при Иван Шибилев и лицето ѝ изглеждаше по-удължено от обикновено, а очите ѝ присвити. Такова изражение бе забелязвал много пъти на лицето на Иван Шибилев, когато биваше възбуден или неспокоен, в полето на лов, в разговор с други хора и най-вече, когато играеше роли на нервен или сърдит човек. Не помнеше в миналото да е търсил и намирал прилика между Мела и Иван Шибилев, макар мнозина да бяха му подшушвали, че е негова дъщеря, нито да се е съмнявал в честта на жена си. Тази нощ обаче, като да бе оздравял изведнъж от амнезия и излязъл от дълбока забрава, той си спомни моменти, в които, макар и неволно, бе откривал явна прилика между детето и Иван Шибилев. Особено силно бе го поразила тази прилика, когато я забеляза за пръв път. Тогава Мела бе на седем години и ходеше на училище. При лошо време, ако имаше сняг или кал, я носеше на ръце от училище до дома. В един дъждовен ден закъсня за малко и тя бе тръгнала сама за в къщи. Дървеното мостче над дерето бе отнесено от пороя и Иван Шибилев, който се случил там, пренасяше Мела през водата и притискаше личицето ѝ до своето. Тогава Николин съвсем отблизо видя колко много детето прилича на него.

През следващите години, до пубертета, детето променяше непрекъснато и бързо чертите на лицето си и приличаше ту на майка си или на леля ѝ, ту пък на него или дори на едната от сестрите му. След пубертета приликата ѝ с Иван Шибилев ставаше все по-очевидна, особено ако човек се опиташе на всяка цена да я открие. Но тогава Мела учеше в града, виждаше я рядко и забравяше за тази прилика, а когато тя си идваше у дома, така се радваше и вълнуваше, че не мислеше за нищо друго освен за това как да ѝ угажда и как да я задържи колкото може по-дълго при себе си. Спомни си, че още много пъти бе усещал и забелязвал близост между Мона и Иван Шибилев. Няколко пъти ги бе виждал да разговарят в някоя странична улица, а той държеше детето на ръце, даваше му лакомства и го галеше. Случвало се бе да ги завари в читалището, когато репетираше, и тогава откриваше по лицето на Мона, че е недоволна от появяването му, и по пътя за в къщи винаги намираше повод да му се разсърди. Виждал бе двамата и когато се завръщаха от съседното село. Бяха ходили да изнасят някаква детска пиеска и по залез се връщаха пеша по пътя. Вървяха след децата на около стотина крачки и минаха покрай него,

без да го забележат. Беше пуснал стадото край пътя и седеше в стърнището, когато двамата минаха току пред него. Вървяха срещу залеза и лицата им бяха весели, тя говореше нещо и се смееше кръшно, както никога не беше я чувал да се смее у дома...

Когато разсъмна добре и трябваше да отиде до овчарника, Николин случайно зърна кожените си ръкавици под един стол в ъгъла и почувствува как тежестта в сърцето му изведнъж се замени със сладостна лекота, как в цялото му същество нахлу някаква живителна струя и го изпълни със спокойствие и надежда. Беше търсил тези ръкавици, откак времето застудя, и това, че ги намери, бе за него щастливо знамение. Мъжете носеха плетени ръкавици с един пръст, а кожени и с пет пръста имаше единствен той в селото. Слагаше ги обикновено в празнични дни или когато ходеше в града да занесе нещо на Мела, но като овехтяха, започна да ги носи всеки ден. Тате, да ги носиш със здраве! — беше му казала Мела преди няколко години, когато му ги подари през една коледна ваканция. Накара го да ги надене веднага на ръцете си, за да види дали му пасват, усмихваше се и говореше, че много му отиват и понеже са подплатени отвътре с вата, ще му топлят през зимата. Сега Николин виждаше усмивката ѝ, жизнерадостна, сърдечна и синовна, чуваше гласа ѝ („тате, да ги носиш със здраве!“) и си мислеше, че Мела винаги е била мила и любезна с него, защото си е негова кръвна дъщеря и никому другиму не може да бъде.

Няколко нейни и на майка ѝ снимки, всяка вещ, до която се бяха докосвали, един хубав спомен за тях бе достатъчен да му върне вярата, че Мона му е била предана съпруга, а Мела си е тяхна родна дъщеря. Та къде се е чуло и видяло мома за омъжване да напусне баща си и да припознае друг мъж за свой баща? И защо не го е направила досега? — питаше се той и си отговаряше, че се е поддал на хорските клюки, те са го въвели в голяма заблуда, тъй че всичките му съмнения са напразни и неоснователни. Така си мислеше денем, когато отиваше на работа и се разсейваше с хората, но нощем самотата го потискаше като огромен камък и ония ехидни отново се нахвърляха отгоре му и безмилостно късаха сърцето му.

Много години бе прекарал в самота и тя го бе измъчвала, но не тъй непоносимо, защото живееше в очакване Мела да се завърне през ваканциите. Нейното бъдеще също не го тревожеше много. Като

момиче с образование тя сигурно щеше да се омъжи и живее в града, както правят повечето от учените младежи. Но където и да живее, тя е негова дъщеря. От време на време ще прескача да я вижда, тя ще му гостува, а може да стане и така, че да изкара старините си при нея. Защо не? Нали ще има деца и ако си няма в къщи друг стар човек да ги гледа, той ще върши тази работа. Но ако знае, че тя никога вече няма да прекрачи прага на къщата му, никога няма да чуе гласа ѝ, да види очите ѝ...

Изтерзан от това двойствено състояние, той през цялото време съзнаваше, че истината за Мела стои в ръцете на Иван Шибилев. От този човек зависеше какъв ще бъде животът му занапред — спокоен и щастлив или изпълнен с горчиво, непоносимо страдание. Обладан от сляпо чувство за отмъщение, за седем дни седем пъти по седем го беше убивал за това, че е бил любовник на жена му, а Мела е негова дъщеря, беше падал на колене пред него от благодарност, задето чува от устата му, че всичко е било хорска клюка и лъжа, че никога не е имал връзка с Мона, а Мела си е негова, на Николин, дъщеря.

Сега вече не се боеше от съдбоносната истина, защото нямаше повече сили да понася неизвестността и се измъчваше от нетърпение минута по-скоро да я чуе от Иван Шибилев. Каквато и да бе тази истина, лоша или добра, и в двата случая щеше да дойде като лек за изтерзаната му душа. Не знаеше обаче срещу кого от пусията ще излезе Иван Шибилев и дали изобщо ще излезе. Той сам бе предложил хайката на шега или кой знае защо, но на тръгване се опита да изклочи и ако другите ловци не го бяха притиснали, сега щеше да си стои в къщи на топло. Но той и сега може би си е вече в къщи. При тази мисъл Николин се обезпокои, напусна пусията и слезе надолу към Пъклото.

Между другото виелицата стихваше, потъналата в сняг гора се обливаше в млечна светлина и черните стебла на старите дъбове започнаха да се мерзелят като призраци. Николин заобикаляше високите преспи по заветните места и газеше до колене надолу по склона. Ставаше все по-тихо и светло, тъй че след няколко минути забеляза човек, който едва пъплеше към южната страна на Пъклото. Прибира се откъм другата страна на гората, гузен е, не иска да ме среща, помисли Николин и побърза да го настигне. Иван Шибилев не бягаше от него, бягаше от бялата смърт. Когато слязоха долу в Пъклото

с Киро Джелебов и Жендо Хайдутина, той ги остави да минат напред и както предполагаше и Николин, реши да си отиде в село, а после да излъже останалите ловци, че се е объркал във виелицата и не е могъл да ги намери. Не му се наложи да ги лъже, защото наистина се обърка. Виелицата така вилнееше, че той не виждаше на крачка пред себе си и вървеше наслуки. Мислеше да се добере до южния край на долината, където тя се разтваряше като фуния и се сливаше с равнината, и оттам да завие към село, но вместо да излезе на равното, пътят му ставаше все по-стръмен, а снегът — все по-дълбок. Потъваше до кръста в преспите, връщаше се, поемаше наляво или надясно, а силите му го напускаха с всяка минута. Не беше и облечен като за лов, не беше взел дори патрони и сега не можеше да даде няколко последователни изстрела, та другите да му се притекат на помощ. Но те сигурно са си заминали и си пият виното в кръчмата. В хубаво време гонките тук траят около двацет минути, а сега минава повече от час. Защо ония ще мръзнат толкова дълго в тази виелица, след като знаят, че хайката е на шега?

Мисълта, че е останал сам и безпомощен в този ад, го хвърли в ужас. Нямаше вече сили да газии дълбокия сняг, но знаеше, че ако престои повече от минута на едно място, ще замръзне. Остави пушката в снега и отново потегли. Минута газене, минута почивка, без да откъсва очи от часовника си. Усещаше как снегът прониква през кожата му в стомаха и гърдите, как устните, бузите и носът му замръзват и вече не ги усеща. След около час и половина виелицата започна да стихва, снежинките оредяха и на небето се появи сиво-бяло петно. Там беше юг, натам трябваше да върви. И отново минута почивка, минута ход с последни усилия. Само едно не бива да допуска — да падне. Но Николин го завари паднал, с попукани от студ устни и посиняло лице, овъргален в сняг, с гумени цървули върху тънки чорапи и тънка къса полушубка. Хвана го под мишницата и му помогна да се изправи. След минута Иван Шибилев се опита да заговори и от устата му потече кръв.

— Добре че дойде. Иначе щях да остана тука — каза той така завалено, че Николин едва го разбра.

Хвана го отново под мишницата и го поведе нагоре към клонатата круша, където трябваше да бъде пътят за село. През почивките го удряше с длани по гърба да се стопли, търкаше ръцете му

в своите, караше го да тъпче на място. До крушата стигнаха с почивки и масажи, Иван Шибилев се съвзе и започна да му разказва как се е заблудил долу, в Пъклото. Николин застана пред него и го запита:

— Преди неделя идвах една нощ у вас да те питам дали Мела не е при тебе, а ти ми каза, че я няма. Не ме ли излъга тогаз?

— Излъгах те — каза Иван Шибилев. — Не посмях да ти кажа истината. Страх ме беше да не се развикаш и да я отведеш у дома си.

— Че защо ще те е страх? Да не би да ти е дъщеря, я нещо роднина, та да преспива в къщата ти?

— Дъщеря ми е. Всички го знаят, мислех, че и ти го знаеш.

— Ще рече, че навремето сте се имали с покойната й майка?

— Така беше. И това го знае цялото село, знаеш го и ти...

Колко просто било да поприказвам с него, а пък аз цяла седмица не можах да се реша, мислеше Николин, учуден от спокойствието, с което слушаше, че покойната му жена била любовница на Иван Шибилев, а Мела — негова дъщеря. Ето я истината, над която толкоз време си блъсках главата! Истината, истината, истината!... Вървеше към селото все с тая дума в ума си и тя изпълваше цялото му същество, усещаше я като чуждо тяло и в сърцето си, и в душата си, и в мислите си. Думата постепенно натежа в сърцето му тъй много, че не можеше да я носи повече, спря задъхан и за да се освободи от нея, извика няколко пъти:

— Оооо! Мъка ми е, мъка ми е! Оооо!

На виковете му, подобни на вълчи вой, отвърна кучешки лай и едва тогава видя, че е стигнал до крайните къщи на селото. Представи си как ще влезе в къщата си и ще я заvari студена и пуста, ала не временно, както досега, а завинаги, до края на живота си, и на сърцето му отново легна тежко чувство на безнадеждност. Как тъй миналото ми да е било лъжа, а бъдещето ми — нищо? — помисли той. — Не може да го бъде! Нека Иван Шибилев приказва каквото си ще. Истината не е в чуждата уста, а в сърцето ми. Истината е само в мен и никой друг не може да я докаже с никакви доказателства. Иван Шибилев не е на себе си, мозъкът му е замръзнал и не знае какво говори. И Мела не ми е казала, че не е моя дъщеря. Пълнолетна е, какво й е пречило да ми го каже досега?

Николин пое към дома си, но някаква сила го тласна назад и тази сила бе съмнението, което отново бе го завладяло и вече не можеше да

превъзмогне. Тръгна обратно по следите си, за да се върне при Иван Шибилев, и още веднъж, за последен път, да чуе истината за дъщеря си. Сега повече от всякога се страхуваше, че Иван Шибилев ще потвърди онова, което бе му казал вече, но и надеждата му бе жива и будна. Тя викаше в душата му и протестираше срещу малодушието му тъй силно, че той се хвана за нея като удавник за сламка. Иван Шибилев може наистина да не е бил на себе си, казваше си той. От смъртта се беше откопчил, едва се държеше на краката си, тъй че може и да не е чул какво съм го питал и да не е говорил на мене, а да е бълнувал. Човече, кажи, че не е вярно онова, що ми каза преди час! — извика Николин. — Кажи го с една дума, с един поглед, с едно кимване, с мълчание. Не казвай нищо, когато те питам! И това ми стига. Нищо повече не искам от тебе.

Иван Шибилев не се виждаше никъде и Николин помисли, че се е прибрал у дома си от другата страна на селото, за да не се срещнат отново. Наближаваше клонатата круша, когато го видя да лежи по очи върху снега. Извика му, после го хвана за раменете и го обърна по гръб. Лицето на Иван Шибилев от мораво, каквото го бе видял отпреди час, бе станало синкавобяло, а устата му бе пълна със сняг.

**СТОЯН КРАЛЕВ КРАЛЕШВИЛИ (ИЗ
ЗАПИСКИТЕ НА ИЛКО КРАЛЕВ)**

От Варна до Житница пътуваше стар раздрънкан автобус, собственост на някакъв варненец. Сутринта към девет слязох от софийския влак и взех автобуса. Беше пазарен ден, имаше много пътници от селата и едва успях да си взема място на последната седалка. Както винаги автобусът спря по средата на пътя до село Извор. Всички пътници слязоха да пият вода или да се поразтъпчат за четвърт час. Понечих да сляза и аз, но ме напъна кашлица и седнах на една от предните седалки до отворения прозорец. Нещо изпука под мен, погледнах и видях някакъв вестник. Разгънах го — вътре имаше грамофонна плоча, натрошена на парчета. Притесних се така много, че главата ме заболя. До чешмата се издигаха тополи, а зад тях започваше старо сечище от дъбова шума. Повечето от пътниците седяха или се разхождаха из шумата, а между тези, които се въртяха около чешмата, не виждах познати от нашите села. Най-после пътниците започнаха да се качват в автобуса и да седат по местата си. Аз стоях прав със счупената грамофонна плоча в ръка и очаквах собственика да си я потърси. Тогава видях Нуша Пашова от Житница. Преди години бях ходил у тях при брат й, помнех я като малко девойче с черна ученическа престилка и бяла якичка, а сега бе облечена като дама в костюмче в портокалов цвят, на което се открояваха тъмните й блестящи очи и косите й, прибрани в две дебели плитки. Тя излъчваше такава красота и свежест сред обедната задуха и делничната грубоватост на останалите пътници, че ми се поиска да се скрия някак си от нея. Тъкмо поради потиснатото състояние, в което се намирах от месеци наред, не бях я забелязал в автобуса. Седях на задната седалка, гледах пред себе си и не смеех да помръдна да не би да се закашлям от задухата и да изхрача кръв пред хората. Освен това бях вече уверен, че грамофонната плоча, която счупих, е нейна и трябваше да й го кажа.

— Добър ден, господин Кралев! — каза тя, като застана пред мен. — Забелязах ви още в града, когато се качвахте в автобуса, но нямаше как да ви се обадя. Не ви видях и сред пътниците вън, до чешмата...

— Не слязох, за да ви направя една беля, госпожице Пашова. Ваша ли е тази грамофонна плоча?

— Да.

— Счупих я по невнимание. Извинете ме, ще ви я платя или ще я купя при първия удобен случай. Каква беше тя?

Нуша взе вестника със счупената плоча от ръцете ми и го изхвърли през прозореца.

— Някакъв шлагер. Подари ми я хазайката. Можете да седнете тук, мястото се освободи. Можете и да ме поздравите — добавя тя, след като седнахме един до друг, — завърших благополучно гимназия и сега съм стъпила с единия си крак на прага на живота, както ни осведоми класният ни наставник.

— Поздравявам ви! Що се отнася до мен, аз вече съм отвъд прага на живота.

Тя не можеше да долови двусмислие в това, което ѝ казах, и се обърна към мен.

— Това означава, че сте завършили университета. Приемам поздравленията ви и ви ги връщам!

Автобусът бе потеглил и ние продължавахме да си говорим все така неестествено и превзето като хора, които изпитват взаимно смущение или прикриват нещо важно, което имат да си кажат. Имахме какво да си кажем, но мястото не бе подходящо, селяните, които седяха до нас, непрекъснато ни подслушваха с нескрито любопитство. Освен това очаквах Нуша първа да започне разговора, само че когато слезем от автобуса. Но тя не изтрая. Щом наближихме тяхното село, тя се наведе към мен да ме запита дали съм получил писмото, което ми писала преди около половин година. Всъщност то не бе писмо, а бележка от няколко реда без обръщение и подпис. Анонимно лице ме питаше дали зная нещо за Л. и да се обадя „където трябва“, но само в случай, че имам какво да съобщя. Нито за миг не се усъмних, че бележката е писана от Нуша. Не бях виждал дотогава почерка ѝ, но веднага разбрах, че става дума за брат ѝ Александър. В университета състудентите и всички го наричаха Сашо, а на село и в семейството му — Лекси. На него му бе приятно и аз да го наричам така като земляк и приятел. В началото на 1943-а Лекси напусна Медицинския факултет, след като бе следвал две години, и замина за Швейцария. Заминал бе легално и на първо време неговата дискретност ми се стори загадъчна, а и оскърбителна, защото бяхме близки приятели. Нашите общи познати също бяха изненадани от заминаването му. Не беше споделил с никого, дори и с домашните си, както се виждаше от бележката на Нуша. Никой от тях обаче не бе намерил повод да прескочи в село и да ме попита за него. Едва година след заминаването му Нуша се обади, и

то анонимно. Казах ѝ, че съм получил писмото ѝ, но не съм отговорил поради условието, което ми бе поставила.

— А как разбрахте, че аз съм ви писала?

— По интуиция. И, разбира се, по съкращението на името му. Съжалявам, че и сега не мога да ви дам никакви сведения.

Нуша ме погледна с блеснали очи и леко ме докосна с лакътя си:

— Не съжалявайте, господин Кралев! След няколко минути пристигаме и тогава ще ви съобщя нещо.

Автобусът спря на края на селото до черквата. Слязохме и поехме бавно към центъра на селото. Когато минавахме покрай черковната ограда, Нуша се отби от пътя и ме поведе под сянката на една черница. Под черницата имаше пейка, седнахме и тя ми каза, че преди месец получила известие от Лекси. Служил като лекар в Съветската армия. Изглежда, че съмнение е било изписано на лицето ми, защото тя ме погледна в очите и ме попита:

— Не вярвате ли? Ако не вярвате, значи не сте познавали брат ми. Някога може би ще ви покажа писмото му, но сега — не. Сега — не! — И докато говореше така, извади от чантичката си плик, надписан на немски, и ми го подаде. — Четете, четете, нали знаене немски, четете!

Писмото бе написано на немски от някакъв си „золдат“ на име Ескулап, който се изповядваше на „фройлайн Пашоф“ в най-страстна любов и с умиление си спомняше за дните, които бе прекарал с нея по време на краткото си пребиваване в България. Войникът обещаваще да я поздрави в най-близко време с победата на германската армия, след което ще дойде да я отведе в Берлин. Там ще се оженят, ще имат две момчета и две момичета и пр. Почеркът бе на Лекси. Познавах го като собствения си почерк, можех да го сравня и с бележките от времето, когато го запитвах за някои изрази на немски и той ги „драсваше“ в тетрадката ми. Владееше отлично немски и руски и понякога обичаше да разговаря с мен на двата езика. Нямаше съмнение, че автор на писмото бе той, а при какви обстоятелства го бе написал и как бе попаднал от Швейцария на фронта в Съветската армия, Нуша засега не искаше да гадае. Тя бе щастлива, че брат ѝ е жив, и сияеше от вълнение.

— Ах, господин Кралев! — говореше тя с тръпнещ, звънлив гласец. — За много неща имаме да се радваме, нали? И батко е жив, и

аз завърших гимназия, и вие завършихте университета! Не, трябва да го отпразнуваме! Няма да ви пусна да тръгнете веднага за вашето село. Най-напред ще се отбиете у нас, ще си починете и след това ще си тръгнете. Цяла нощ сте пътували с влака, умората е изписана по лицето ви, изглеждате като болен. Хайде!

Казах й, че наистина съм малко уморен и ще си почина, но тук, на пейката, а у тях сега не мога да отида. Поисках да се сбогувам, като й обещах, че ще се възползвам от поканата й след няколко дни.

— Не очаквах, че ще посрещнете вестта за батко така равнодушно! — каза Нуша. — Защото не знаете колко ви обича. Какви хубави работи ми е говорил за вас! Ако ви ги разкажа, ще се разплача, ще се разплача.

В окото й блесна сълза и тя извърна лицето си настрани. Помълчахме около минута и аз почувствувах, че в това мълчание между нас се заражда нещо интимно, сладостно и смътно. Не знаех какво да й кажа, бях объркан и смутен. След кошмарните дни на самота и отчаяние сърцето ми търсеше близост и топлина, бях готов да остана още дълго с нея и да й гостувам, но ме възпираше едно обстоятелство, горчиво и страшно, което не можех да споделя с нея. То засягаше баща й, застрашаваше не само честта и живота му, но цялото му семейство. В никакъв случай не биваше да пристъпям прага на техния дом.

— Но трябва да знаете — продължи Нуша, — че ако батко не се завърне, ако загине на фронта, един от хората, които е уважавал най-много и обичал, това сте вие. Често ми е казвал това, казвал го е и на родителите ми и те ви уважават и обичат като негов добър приятел и другар. Сбогом! Извинете ме!

Нуша стана от пейката и си тръгна. Гледах я как пристъпва в избуялата и чиста трева около черковната ограда някак плахо и грациозно и изведнъж ме обзе страшна самота, каквато не бях изпитвал дотогава. Настигнах я насред пътя.

— Нуша, аз не само съм изморен и изглеждам на болен, а наистина съм болен. Затова не мога да дойда у вас.

По-късно се опитвах да се оправдавам пред себе си, че й го казах като причина да не отивам у тях. Но това не бе вярно. Съзнавах, че не бива да се поддавам на малодушието си, и все пак й казах, че съм

болен от туберкулоза. Търсех съчувствие и нежност от някого и чувството ми подсказваше, че ще ги намеря у нея.

— Сигурно сте седели на течение във влака и сте настинали — каза тя и се усмихна. — Вие, мъжете, щом кихнете и закашляте, веднага предполагате най-лошото. Ще ви направя чай от риган и до вечерта ще ви мине. Аз също бях настинала във влака, когато се връщах от ваканция, и така се излекувах.

Пътят ми за село минаваше покрай тяхната къща. Когато стигнахме до портата, страничната врата се отвори и оттам излезе майката на Нуша. Здрависа ме и като разбра, че искам да си отида, без да се отбия у тях, започна така да се вайка и да ме кани с тънкия си писклив глас, както говорят селянките при радостна възбуда, че цялата махала вече знаеше кой им е дошъл на гости. След няколко минути седях под лозницата, а Нуша и майка ѝ се разшетаха из кухнята. Някъде иззад стопанските постройки се показва бащата на Нуша, бай Петър Пашов, облечен в избелели дочени дрехи, гологлав и със запретнати до лактите ръкави. Като мина покрай лозницата, той, изглежда, чу откъм кухнята гласа на Нуша, поспря, позаслуша се и дойде пред къщата. Около лозницата имаше храсти от трендафил и той ме видя едва когато дойде до масата.

— Я, гостенин! — каза той, както ми се стори, приятно изненадан. — Че като как така си се сетил! А добре си ни дошел!

Тръгнах срещу него и му подадох ръка.

— Пристигнахме с Нуша. Срегнахме се в автобуса.

— Тъй ли? Преди малко ми се счу гласът ѝ, чакай, рекох си, да видя дали не си е дошла. Чакаме я от седмица насам, щом пристигне автобусът, майка ѝ все пътя гледа. Седни, седни!

Нуша излезе от кухнята с поднос и дойде при нас. В такива моменти външни хора са излишни и аз се почувствувах като натрапник на срещата им. Но срещата, както с майката, мина без излишни церемонии, както, впрочем, бива на село. Нуша остави подноса на масата, пристъпи към баща си и му целуна, ръка, а той леко я докосна по рамото.

— Е, госпожице, честит ти диплом за средно образование!

— Благодаря ти, татко!

— Сега мотиката ли ще хващаш, даскаличка ли ще ставаш, или сватба ще вдигаш?

— Не зная, татко, ще видим.

— Това чай ли е? Руснаците още не са дошли, а ти вече по руски започна да се гощаваш.

— Господин Кралев е настинал снощи във влака и трябва да пие чай. Татко, поздрави го! Завършил е правото.

— Е, тогава никакъв чай! Една гроздовка ще го оправи. Майка ти знае от коя да донесе.

С този кратък и шеговит разговор те си размениха приветствия и Нуша отиде в кухнята при майка си. Бай Петър ми честити завършването на университета и ми пожела да стана голям адвокат или съдия. После ме попита дали зная, че от Лекси се е получило писмо.

— Преди малко Нуша ми даде да го прочета.

— Казах ѝ да го изгори, а тя... момическа работа. — Извади цигара от джоба на дочената си куртка, счука я на нокътя си и запали. — Не ми е ясна тази работа. Съобщи ми, че заминава за Швейцария, когато си беше взел билет за влака. Защо ти е, казвам му, да скиташ сега по чужбина, война е, всичко може да се случи. Каква медицина има у нас, казва, ще отида да завърша там, да знам, че съм изучил една професия както трябва. Мина ми през ум, че може да са го подгонили по вашите работи, я провал, я нещо такова, ала не посмях да го запitam. Нямаше и да ми каже. На тебе сигурно е казал за намерението си да отиде в чужбина. От него зная, че сте най-верни приятели.

Когато му казах, че Лекси не ми е съобщил за заминаването си в чужбина, той остана много учуден, и явно не ми повярва.

— Ако на тебе не се е доверил, на кого друг ще се довери за една такава работа?

— Действувал е по строгите правила на конспирацията.

— Чия конспирация?

— Как чия?...

— Добре, да речем, че е така. Заради тази конспирация и ти няма да ми кажеш истината. Разбирам. А как мислиш, писмото от него ли е написано?

— Почеркът е негов.

— Ами ако го е писал под дулото на някой пищов?

— Какъв пищов?

Той не успя да ми отговори, защото жените дойдоха при нас и започнаха да нареждат масата за обяд. Нуша видя, че чаят стои

недокоснат, лисна го в градинката и обеща след обяда да ми свари друг. Баща ѝ вдигна чашата за нея, но тя го прекъсна и каза, че най-напред трябва да пием за Лекси.

— Тихо! — смърри я баща ѝ. — Сега и камъните по оградите имат уши. — Добре, да пием най-напред за него!

Той гаврътна чашката си наведнъж, аз отпих една глътка, а жените само вдигнаха чашите си. За Лекси повече не стана дума. Майката, изглежда, бе най-малко посветена в работата и съдбата му и през цялото време на обета ме поглеждаше в очакване да кажа нещо за него. По израза на лицето отгатвах колко силни и променливи чувства я вълнуват. Бащата заговори за предстоящата жетва и за другите полски работи, но и той не успяваше да скрие, че единственото, което го вълнува, е мисълта за неясната съдба на сина му. Само Нуша изглеждаше непреднамерено жизнерадостна. От цялото ѝ същество бликаше прелестно сияние, което преобразяваше всичко наоколо с магията на моминската ѝ хубост и чистота и му придаваше нежност, изящество и красота. Чувствувах как това сияние прониква в сърцето ми и го озарява с ведрина и спокойствие, как отчаянието ми от болестта, съмненията и тревогите ми отстъпват на ония светли чувства, които сме свикнали да наричаме надежда за щастие.

Бяхме привършили обета, когато някой почука на портата. Оказа се мой съселянин, дошъл при бай Петър Пашов да търси нещо от него. Двамата приказваха на двора, после съселянинът ми си тръгна. Разбрах, че е дошъл с каруца, взех куфара си и се сбогувах с домакините. Тримата ме изпратиха до улицата и стояха там, докато каруцата завие зад последната къща. Посещението ми у тях бе случайно. Ако не бяхме се видели с Нуша в автобуса, може би никога нямаше да се срещна с нея и родителите ѝ поради бурните събития, които предстояха. Сега имах предчувствие, че именно тези събития щяха да ме срещнат отново с тях, и това предчувствие бе неясно и тревожно.

След около час си бях у дома. Заварих Стоян и Кичка в шивачницата, той разкрояваше на тезгяха, а тя шиеше на машината. Както винаги селяните напиреха да си шият летни панталони непосредствено преди жетвата и тезгяхът бе отрупан с топове от син док. Никоя от нашите срещи при завръщането ми у дома не е бивала толкова вълнуваща. Щом ме видяха на прага, Стоян и Кичка оставиха

работата си, хвърлиха се да ме прегръщат и вместо добре дошъл закрещяха като деца:

— Победихме, победихме, победихме!

Докато бях в София, постоянно си разменяхме писма, но за съобщаване на новини или коментари на политическите събития и дума не можеше да става. Едва сега, необезпокоявани от никого, можехме да споделим радостта си от събитията на Източния фронт. Голямата карта на Съветския съюз, която по-рано Стоян криеше в един ъгъл на обора, сега бе окачена на видно място в шивачницата пред очите на цялото село. С каква мъка бяхме забождали червените и сините знаменца все по-навътре в територията на Съветския съюз, от селце на селце, от град на град, до Москва, Ленинград, Сталинград и Кавказ. Сега знаменцата се движеха в обратна посока, червените преследваха сините, на много места ги бяха обградили в чували и обrekli на явна смърт, „победоносно се развяваха“ над Виборг и територията на Беларуската република. Открит бе и Вторият фронт на съюзническите войски в Нормандия, започнала бе агонията на фашистка Германия, начело на българското правителство бе назначен Иван Багрянов. Партизанското движение бе станало политическа и военна сила. До вечерта работихме със Стоян, коментирахме събитията по военните фронтове на Изток и Запад, говорихме, разбира се, и за моята бъдеща работа, а Кичка отиде да вземе детето от майка си. През тези дни на усилена работа тя не можеше да се грижи за него и за домакинството, трябваше да помага на Стоян в шивачницата и аз я отмених. От ученическите години Стоян ме беше научил да шия летни панталони, та през ваканциите му помагах. След вечеря поисках да спя навън под навеса на хамбара, но Стоян и Кичка не се съгласиха. Нощем из селото бродели съмнителни хора, държали къщата под наблюдение и можели да ме подозрат, че спя навън, за да поддържам връзка с нелегални. Не посмях да им кажа, че съм болен, за да не помрача настроението им още от първия ден, и дълго ги убеждавах, че след уморителното четене за изпитите в тясната и душна квартира трябва да спя на открито, за да се освежа и отморя. Пренесохме със Стоян дървения креват под навеса на хамбара, а Кичка го приготви за спане. Рано сутринта ме чула как кашлям и щом влязох в къщи, започна да ми се кара, задето не съм ги послушал. Не можех да крия

повече болестта си, още повече че бе опасно за тях и особено за детето. Двамата бяха потресени, но се опитаха да ме утешат.

— Нищо ти няма — каза Кичка, но аз забелязах, че неволно се дръпна от мен и погледна към детето, което спеше още. — Ти затова ли вчера не се галеше с Ленка, а само тъй издалеч...

През ваканциите Ленка не слизаше от ръцете ми. Още когато беше бебе, изпитвах някакво атавистично удоволствие да я „гушкам и гънкам“, да вдъхвам уханието на крехката ѝ плът, да наблюдавам у нея и чрез нея как човекът от „къс месо“ и живи инстинкти се превръща постепенно в осъзнаващо се същество и съзнаващо света. Сега тя бе четиригодишна, в оная възраст, на която детето е невинно изкушено от любопитство за всичко, що го заобикаля, мило, алогично и забавно с безкрайните си въпроси и отговори, когато рисува човека като кръстче с две подпори вместо крака и една точица вместо глава и когато то самото е такова едно човече. Че няма да мога отсега нататък да нося това дете на ръце, да скитам с него из двора и полето, да се претворявам във всичко, което то иска да види нагледно, да шутовствувам пред него, да го разсмивам и утешавам, ето тази мисъл, а не мисълта за болестта ме прониза като злоещо прозрение, че остатъкът от живота ми ще бъде едно изгнание от живота на другите.

— Ако наистина си болен, още утре ще тръгнеш да се лекуваш! — каза Стоян. — Ти знаеш къде и как, а за останалото няма да се грижиш. Мило и драго ще дадем, но ще те излекуваме.

Стоян бе покъртен до дън душа, но говореше за болестта ми условно и правеше всичко да изглежда спокоен, тъкмо както правят най-близките на безнадеждно болния. В село бяха умрели няколко души от охтика. Лицата им придобиваха измамна свежест от силната храна и бездействието, с времето ставаха жълти като презрели пъпешци, а пред самата смърт — снежнобели и прозрачни като смъртни маски. Зиме спяха на отворени прозорци, а лятно време се разхождаха из градините и нивите или седяха някъде на сянка, самотни и обречени в очакване на смъртта. Кичка се взираше крадешком в лицето ми, когато минаваше покрай мен, в мислите си ме виждаше като един от тези живи мъртъвци и не можеше да го скрие.

— Боже, тъкмо сега ли! — каза тя веднъж, когато обсъждахме кога и къде да се лекувам.

Тъкмо сега ли! Това бе най-точното възклицание, което можеше да се изтръгне от устата на една млада и щастлива майка и съпруга. Тъкмо сега ли трябваше да се разболея и умра, когато съм завършил университета с толкова труд и лишения, когато нашите възжелания, лелеяни от години сред нищета и опасности, съмнения и тревоги, вече бяха почти осъществени, когато вратите на бъдещето се отварят пред нас за нов живот, за радост и щастие. Лекарите в София ми бяха препоръчали планина, силна храна и спокойствие като единствено условие за излекуването ми и аз трябваше да замина в някой санаториум за белодробни заболявания. Бях раздвоен и цяла седмица отлагах това заминаване. „Тъкмо сега“ назряваха велики събития, искаше ми се да ги посрещна и изживея със своите, а не в санаториум за живи мъртъвци. Целия си съзнателен живот дотогава бях посветил на тези събития, колкото и нескромна да се стори някому тази декларация. Но и да остана повече в село не можех. Не можех да спя повече под навеса на хамбара, да се храня отделно и да държа в постоянен страх от зараза цялото семейство. Решихме в събота да отида във Варна при един известен лекар и оттам в санаториум, какъвто той ми посочи. Кичка ми приготви всичко за път, а Стоян се договори с човек, който да ме откара до автобуса в Житница.

Това го решихме в петък по обед, а привечер у нас дойде Нуша. Стоян и Кичка работеха, а аз седях до вратата и четях на глас някаква книга. Появата на Нуша ме изненада и смути така силно, че се вцепених за няколко секунди. После станах, ръкувах се с нея и я въведох в шивачницата. Стоян и Кичка сякаш я взеха за някакво видение, гледаха я, без да отвърнат на поздрава ѝ и без да помръднат от местата си, така безплътно нежна изглеждаше тя сред душното, разхвърляно и мизерно помещение. Сърцето ми заби силно и болезнено, почувствувах се жалък в прекомерното си вълнение, ала не можех да го преодоля и здравата се обърках. Най-напред предложих на Нуша стол да седне, после я представих на нашите, а след това я поканих да излезем на въздух. С една дума, не бях на себе си. Като излязохме на улицата, Нуша ми каза, че дошла до общината да уреди някои работи на баща си, и след това поиска да види дали е преминала настинката ми от влака. Каруцата, с която бе пристигнала, сновеше пред общината и каруцарят я очакваше. Нуша го помоли да

кара напред, а ние тръгнахме пеш. Скоро стигнахме до края на селото и навлязохме в нивите.

И ето каква странна работа. Не си спомням за какво разговаряхме с Нуша в продължение на един час, докато вървахме сред полето. Колкото и да напрегам паметта си, този час от живота ми остава празен. Не си спомням дори израза на лицето, нито как е била облечена, нито пък да сме си уговаряли нова среща. Изпаднал съм, изглежда, в безплътнo и безпаметно състояние, някъде извън себе си и света. Колкото до времето, което бях прекарал с нея, узнах от брат ми и снаха ми.

— Че много скоро се раздели с момата! Има-няма час, откак излязохте. Коя беше тя?

В този миг като че се събудих от сън, помня как двамата оставиха работата и се превърнаха в слух. По всичко личеше, че досега бяха разговаряли за момичето и не само го бяха харесали, но изпитваха и гордост заради мен. Нещо повече, бяха така омагьосани от хубостта му, че не бяха чули и запомнили презимето му. Никога досега не бяха проявявали любопитство към личния ми живот. Брат ми живееше със събитията на войната и често казваше, че сега не е време за личен живот и всичко, на което сме способни, трябва да отдаваме на борбата. Но сега борбата бе към своя край и колко хубаво ще бъде победата и личното ми щастие да влязат ръка за ръка в нашия дом. Приблизително такива мисли отгатвах по лицата им и нямаше съмнение, че бяха искрени. В друг момент може би щях да се съобразя с обстоятелствата и да се опитам да ги подготвя, но сега не бях способен на това, казах им кое е момичето. Лицето на брат ми само за миг промени цвета и изражението си няколко пъти, така да се рече, във възходяща степен. Помръкна, пребледня и най-после се изчерви. Ако се съдеше по тази промяна, бързо едно след друго бе изпитал разочарование, тревога и най-после — гняв.

— На Петър Пашов дъщерята! Ти луд ли си! Как... как... как! — започна да се дави той. — Как е посмяла да пристъпи прага на къщата ни? Ти ли си я поканил или... Не, сама няма да се реши.

— Сама дойде — казах. — Не съм я канил.

— Не може да бъде! Не е дошла сама, и то ей тъй, да ни каже само едно добър ден. Някой я е изпратил или повикал. Ти загуби ума и дума, като я видя, значи имала е причина да дойде. А може пък и сама

да е дошла. — Сега лицето му изразяваше злъчна ирония — Те такива сами ходят при мъжете, особено сега. Не в къщата ти, ами и в леглото ти ще влезе неканена.

Трябва да съм изглеждал така неуязвим и глух за укорите му, че и Кичка се засегна заради него.

— Той не чува и не вижда — каза тя. — Влюбен е като учениче, хубавицата му е взела ума.

— Затова му говоря, да му го върна в главата, докато не е станало късно. — Стоян даде знак на Кичка да излезе и когато останахме сами, сложи ръка на рамото ми. — Кажи ми като на брат и мъж, докъде си стигнал с това момиче? Трябва да разбереш навреме, че този въпрос не е само твой, личен, а на всички ни, и заедно трябва да го решим. Виждам, че можеш да сбъркаш, и даже си сбъркал вече, като си допуснал дъщерята на Пашов да дойде у нас. Какви са отношенията ви?

— Въздушни.

— Как така въздушни, подиграваш ли се? Откога се срещате?

— От един час.

Казах му самата истина. Срещата ни с Нуша в автобуса бе едно случайно настигане по пътя. Истинската ни среща бе станала преди час. Няколко дни бях копнял за нея, уверен бях, че и тя бе копняла, двамата бяхме се стремили един към друг и ето че се срещнахме. Стоян знаеше, че му казвам истината, и именно защото го знаеше, тревогата му още повече нарасна. Не му липсваше проницателност — щом се познавам с момичето от толкова скоро, а съм така главозамаян, работата не е шега, налице е сляпо увлечение, което няма да свърши без последствие, ако не се пресече навреме. Но Стоян ме обичаше и се страхуваше, че ако „пресече“ с един удар на ножа увлечението ми по момичето, ще извърши нещо като покушение не само над сърцето ми, но и над взаимната ни братска любов, а може би и над целия ни досегашен живот. Вероятно бе премислил и за това, че предстоящото ми заминаване ще изиграе ролята на нож между мен и Нуша, та след буйните и невъздържани укори притихна и дори се опита да оправдае увлечението ми.

— Всички сме се заслепявали по жени. Да си здрав, пък останалото ще се нареди както трябва.

В шивачницата влязоха двама клиенти, Стоян запали лампата и се запrikaзва с тях, а аз излязох, минах през градината и оттам се отправих към полето. Искah да поема свеж въздух и да обмисля как трябва да реша въпроса за отношенията си с Нуша. Бях преизпълнен с усещането, че животът ми беше се преобразил из основи, осенен бях от щастливо прозрение, че тя бе дошла при мен, водена от чистия порив на любовта, и никога няма да си отиде. А сега трябваше да я отпъдя от себе си, и то изведнъж и завинаги. Да, дотам бе опряла работата, моето щастие зависеше или щеше да зависи от външни обстоятелства. Бащата на Нуша бе уличен в предателство на наши другари. Много пъти бяхме обсъждали тона предателство с неколцина комунисти от селото, дойде и човек от околийския комитет да ни разясни случая. Подобно на автор на криминален роман, той постави пред нас една загадка, която ние сами трябваше да решаваме. Престъплението е налице, кой е престъпникът? За разлика обаче от авторите на криминални романи пратеникът на околийския комитет, както се разбра, не знаеше кой е престъпникът. Това, което знаеше той, знаехме и ние. В началото на февруари 1943-а на Петър Пашов се открадна брезентовото покривало на вършачката. От брат ми се искаше да намери, ако е възможно, брезентен плат и да ушие от него десетина винтяги. Такъв плат и в такова количество на пазара не можа да се намери. Единственият начин да се сдобием с него бе да откраднем брезентовото покривало на Бараковата вършачка. Димо Бараков бе най-заможният човек в селото, имаше четиристотин декара земя, имаше и вършачка. Единият от тримата му сина, най-малкият, беше наш ремсист и ние му поставихме задача да експроприира баща си. Оказа се, че тяхната вършачка няма покривало, и Михо, така се казваше момъкът, ни насочи към Петър Пашов от съседното село Житница. Пашов и Бараков бяха баджанаци, водеха дъщери от две сестри, но поради стари вражди не поддържаха роднински връзки. И децата им не общуваха, само Михо не бе се поддал на старите предразсъдъци и ходеше у Пашови при братовчедка си Нуша. Ухажвал някаква нейна съученичка, посещавал я в квартирата ѝ, а на връщане и отиване в града с автобуса се отбивал у тях. Както и да е, Михо познаваше най-добре къщата на Пашови и сам предложи да задигне покривалото на вършачката им, ако му дадем двама помощници. Изпратихме ги с конска каруца към полунощ и на разсъмване

покривалото беше у дома. За наш късмет тъкмо тогава заваля сняг и следите по пътя бяха заличени. Но Михо Бараков ни хвърли в тревога. Когато двете момчета се прибраха, той остана да даде отчет за извършената акция и ни предупреди, че имало опасност полицията да ни потърси в най-скоро време, тъй като Петър Пашов ги бил видял и познал. По-точно видял и познал само него. Докато другите двама мъкнали брезента към улицата, той стоял откъм страната на къщата да наблюдава, Петър Пашов се появил като дух току пред него, да посегне с ръка, ще го хване. Бил наметнат с кожух и гологлав, казал само „Аха!“ и се оттеглил назад. На Михо му минало през ум да му разкаже цялата работа, но онзи мигновено изчезнал към къщата. Оттам се спуснали няколко кучета, навалили го от всички страни, разлаяли и кучетата в махалата. Михо не казал на другите двама за сблъскването си с Петър Пашов да не би да се паникьосат и, главно, да не го съобщят на полицията, ако работата стигне някак си до следствие.

Ако Петър Пашов събщи на властите, казваше Михо, аз ще отрека, че ме е виждал в двора си, и той не може да го докаже. Всички знаят, че синът му е комунист, и подозрението ще падне върху него. Не могат комунисти да изнасят нещо от семейството на комунист без негово знание. Петър Пашов ще си помисли добре един брезент ли му е по-скъп или синът му. Освен туй, трябва да го щадим. Той е човек заможен и може пак да ни потрѣбва...

Познавахме хладнокръвието на Михо Бараков, което неведнѣж бе проявявал в подобни случаи, а сега се убедихме, че не му липсва и съобразителност. И все пак стояхме денонощно нащрек. Разрязахме брезента на парчета и ги скрихме на различни места из двора и градината, вечер застъпвахме на пост. Стоян работеше до полунощ в шивачницата, където всяка вечер се отбиваха мъже на приказки, след полунощ аз оставах там и четях книги до сутринта. Полицията можеше да ни потърси по всяко време, но ние си въобразявахме, че ще ни изненада нощем, и връзвахме кучето до вратника, за да ни предупреди навреме, ако в двора влязат външни хора. Възклицанието на Петър Пашов се превърна за нас в психологическа задача. Какво е искал да каже той с това „аха“! Израз на уплаха или учудване, че е видял в двора си след полунощ непознат човек, или е искал да си измие ръцете, като си е дал сметка, че тази работа се върши със знанието на сина му: „Все едно че не съм те видял!“ Но както и да го тълкувахме,

едно бе ясно — допуснали бяхме грешка, която можеше да се окаже фатална. Вместо да треперим в неизвестност, трябваше да му съобщим начаса с каква цел сме взели брезента, и така да предотвратим евентуалното му намерение да съобщи на властите за кражбата. Тъкмо защото всички знаеха, че синът му е комунист, той можеше да съобщи в полицията за кражбата на брезента, за да го предпази от подозрение, никой баща няма да изобличи сина си в кражба, и то за политически цели. Ние обаче не се сетихме да го предупредим навреме и така предоставихме всичко на неговата съвест.

Мина седмица, никой не ни обезпокои и ние започнахме да вадим парче по парче брезента от скривалищата. За десет нощи Стоян уши десет винтяги. Шиенето вървеше бавно и трудно, защото брезентът бе твърд като шперплат, нямаше подходящи игли и конци, та се наложи Стоян да ги търси от свои колеги в града. Наложих се и аз да продължа ваканцията си, за да вардя около къщата и да му помагам. Изчаквахме външните хора да си отидат, затулвахме прозореца и отваряхме вътрешната вратичка, която свързваше шивачницата с обора. Всички отпадъци събирахме в една торбичка, за да можем, ако се наложи, бързо да ги изнесем през обора в стаята, а оттам — навън. Стоян и друг път бе изпълнявал такива поръчки и имаше опит в тази работа. Няколко дни преди да замина за София, у дома дойде човек, взе винтягите и ги отнесе.

Два месеца след тази история Михо Бараков и още шестима младежи бяха арестувани и осъдени по „кратката процедура“, Михо — на десет години затвор, а останалите — на по три или четири години. Полицията не подири брат ми и двете момчета, които бяха участвували в акцията, не призова и Петър Пашов за свидетел по делото. На предварителното следствие, както и на процеса, Михо Бараков се опитал да поеме цялата отговорност върху себе си, като заявил, че сам откраднал брезентовото покривало и го продал на някакъв непознат човек за петстотин лева. Тези пари му били необходими да си ушие костюм, да си купи обувки, ризи и други неща, необходими за един абитуриент, който след няколко месеца ще бъде цивилен гражданин. Баща му отказал категорично да даде толкова пари на „такъв непрокопсаник“, дето приказва само за комунизъм и копае гроба на собственото си семейство. Отдавна бил в конфликт с баща си и братята си заради идейните си убеждения, но това си било негов личен въпрос,

никой не можел да му наложи какви идеи да изповядва. И законът не може да му наложи, защото според конституцията на България на гражданите е гарантирана свободата на мисълта. Законът може да наказва само онзи, който действа организирано с оръжие или с разни средства за насилие срещу сигурността на държавата. Той споделя идеята за комунизма като справедлива и хуманна, но не принадлежи на никаква политическа организация и никога не се е опитвал да налага идеите си на други по какъвто и да било начин. Показали му винтяга от брезент, намерена в гората при една схватка на полицията с партизаните. На вътрешната страна на винтягата било написано с едри печатни букви името на Петър Пашов. Михо отговорил, че намира за естествено името на собственика да стои на брезента и не поема отговорност за това, че този брезент е стигнал до партизаните във вид на някакви си винтяги. На пазара всеки продава стоката си на непознати хора и не знае къде ще попадне тя, след като влезе в ръцете на купувача. Следователят се съгласил, че въпросът с покупко-продажбите на пазара стои точно така, но въпросът с брезента стои малко по-иначе, и тогава му казал, че Петър Пашов лично му е съобщил името на крадеца. Иначе следствието как щяло да се насочи тъкмо към него, ако не се знае името му, мястото и датата на кражбата?

През есента при едно свиждане в затвора с наш другар Михо му съобщил за предателството на Петър Пашов и го помолил да предаде на брат ми и на всички комунисти от нашия край да се пазят от него. Изказал също така предположението, че Петър Пашов не е призован за свидетел на делото, защото полицията е знаела за заминаването на сина му в чужбина и не е било уместно да компрометира и него, и баща му. При разпита обаче Михо Бараков с възмущение отхвърлил съобщението на следователя като клевета срещу Пашов. Пашов му е роднина, гостувал му е много пъти и за нищо на света няма да тръгне да го предава на властите дори да го е видял с брезента в ръце. В най-лошия случай е щял да го хване на място или по-късно да се оплаче на баща му, иначе защо ще мълчи, докато гледа как един негов роднина изнася вещи от двора му? По същия начин отхвърлил обвинението, че е организиран ремсист. При обиск в квартирата му следствените органи намерили някаква хартийка със списък на имена, срещу които били написани различни цифри. Имената и цифрите не били написани с неговия почерк и той протестирал, задето се опитват да го

шантажират с разни подхвърлени бележки. На следния ден му направили очна ставка с лицата, чиито имена били написани на хартийката. Били дванайсет младежи, трима от които негови съученици, а останалите — работници и служители. Михо, разбира се, не можел да отрече, че познава съучениците си, но отрекъл да е имал никакви забранени от закона връзки с тях, останалите девет младежи не бил виждал. След няколко дни един от съучениците му не изтраял на побоя и признал, че е давал на Михо всеки месец по десетина лева без разписка. Вноските му били редовни, но той не знаел за какви цели се събират тези пари, а и Михо не му давал никакви обяснения. Оттук нататък за полицията не било трудно да излови повечето от активистите на ремсовата организация и да ги натика в затвора.

Това бе загадката, над която се измъчвахме месеци наред — кой е подхвърлил списъка с имената на дванайсетте младежи в квартирата на Михо Бараков? Подозрението ни, естествено, падна върху Петър Пашов. То ни бе внушено както от самия Михо Бараков след процеса, така и от внезапното заминаване на Лекси в чужбина. В началото аз и брат ми изпитвахме известно съмнение, че Петър Пашов, като всеки селянин, толкова отдалечен от града и политическите борби, ще узнае имената на дванайсет младежи, които никога не е виждал, и ще отиде да ги предаде на полицията. Невероятно ни се струваше, че и Лекси, когото познавахме като благородна личност, дори и да е бил провокатор, ще предостави една такава работа в ръцете на баща си. Не разполагахме обаче и с факти в полза на Пашов. Подозрението върху него се разпространяваше сред комунистите в околните села и с времето растеше. Когато се завърнах от София след завършването на университета, разбрах, че Стоян също бе повярвал напълно в неговото предателство и нищо не можеше да го разубеди. В оная вечер след посещението на Нуша до късно се разхождах из полето и си мислех, че от разрешаването на загадката на предателството ще зависи щастието ми. След работа Стоян дойде при мен под навеса на хамбара да ми пожелае лека нощ. Бях възбуден и му казах за писмото на Лекси, което бе събудило у мен много надежди. Вместо да го заинтригува, известието оказа обратно въздействие върху него. Нощта бе много светла и аз видях как на лицето му се появи усмивка, и това бе усмивка на човек, изпълнен с чувство на злорадство, ненавист и мъст.

— Аха, плъховете усещат, че гемията ще потъне. От една страна, залагат дъщерята, а, от друга, искат да изкарат сина герой антифашист. Само че малко късничко. Никакви писъмца няма да им помогнат.

Той си влезе в къщи, а последните му думи като че бяха останали при мен и от тях ме лъхна студенина и враждебност. „Хайде спи, че утре трябва да се пръждосваш.“ Това ме порази, защото за пръв път в съвместния ни живот не проявяваше съчувствие, а едва ли не презрение към мен, и то когато се намирах в толкова тежко и безнадеждно положение. Бях вече зрял мъж, но все още изпитвах към него синовно чувство, останало ми от детството, бях свикнал да го имам за баща и майка. Когато баща ни почина, той бе на шестнайсет години и стана глава на семейството. Завършил бе трети прогимназиален клас и много му се искаше да учи в гимназията, но смъртта на баща ни му попречи. Но и да не бе починал, баща ни едва ли щеше да го изпрати в града, тъй като имаше само двайсетина декара, два вола и една крава, което за нашия край на едри земевладелци и чифликчии беше истинска сиромашия. Освен това по негово време селяните не откъсваха очи от земята и живееха в затворен кръг, изпълнени с някакъв див антагонизъм към града и учените хора. По онова време единствен от селските младежи Иван Шибилев прекрачи това табу.

Стоян не обичаше земеделската работа и още оттогава започна да крои планове с какво друго да се заложи. Смяташе, че има призвание за друга дейност, но каква, сам не можеше да определи, и това го измъчваше. Между другото Иван Шибилев „се насити на учението“, както казваха селяните, и се завърна на село. Беше облечен супермодерно за онова време — с двуредно сако на райета и панталон с много широки крачоли, а на главата си носеше черна широкопола шапка. Той живееше като птичка божия, в непрекъснато движение между селото и градовете, неспокоен и весел, винаги изпълнен с идеи и хрумвания, може да се каже, че всички обществени и културни начинания бяха замислени от него. Като всеки теоретик обаче той оставяше на другите да осъществяват идеите му, деловите работи не му бяха особено приятни, ето защо, преди да лансира някоя идея, предварително си осигуряваше верни съмишленици. Един от тях беше брат ми Стоян. Иван Шибилев бе открил, че той има буден дух, и когато реши да основе читалище, на него възложи ръководството на

строителството. Стоян събра група младежи и още в ранна пролет направиха кирпич на селското блато. През лятото кирпичът изсъхна и наесен, когато свърши полската работа, започна строежът на читалището. За самостоятелна сграда и дума не можеше да става, защото нямаше нито „петно“ за строеж, нито материали, та го струпаха на задната страна на старото четирикласно училище. Младежите примъкнаха от домовете си каквото можеха — греди, керемиди, стари касалъци, врати, и до първия сняг сградата бе покрита. Отвън изглеждаше като сайвант или обор, но вътре вместо сечива или добитък имаше театрална сцена, издигната на половин метър от земята. За сцената бе нужен плат за завеса, за прозорците — чамов материал, за пода — тухли, а пари нямаше и нямаше кой да ги даде. Никой не искаше да авансира едно такова недоходно и преди всичко съмнително предприятие. Местните власти даже съставиха акт за незаконно строителство на Иван Шибилев и брат ми при условие, че ако глобата не се изплати в едногодишен срок, кирпичената сграда ще бъде разрушена.

Иван Шибилев отговори на тази икономическа депресия по един хитроумен начин. Събра от младежите малка сума и вместо да я внесе в общината срещу глобата, купи един грамофон на старо. Това музикално съоръжение изигра такава роля в духовното развитие на тогавашната нашенска младеж, каквато роля играе дискомузиката за съвременната младеж. Читалищната сграда нямаше още прозорци, а младежите се събираха всяка вечер там и слушаха грамофона. Музикалният репертоар бе скромнен, всичко на всичко две танга и два фокстрота, но достатъчни да отворят на младежта пътя към новата музика и новите танци, а следователно и към новия живот. Иван Шибилев с пословичното за него търпение учеше момците да правят първите си стъпки в тангото и фокстрота, както някогашните възрожденци са учили младежите на талим^[1], а и те му се отплащаха с възрожденска жар. Хванати за ръце по двойки, те тътреха цървули по пръстения под, покланяха се и си казваха „мерси“ след всеки танц, докато плувнат в пот и се задушат от пушилката. Както при всяко ново начинание младежкото общество и сега се раздели на прогресивни и консерватори, и сега прогресивните, по-малко на брой, но самоотвержени и дръзки, гледаха смело напред към светлото бъдеще и преодоляваха всякакъв род трудности в името на това бъдеще, а

консервативните елементи подсмърчаха отвън до прозорците и скептично се усмихваха. Само след месец-два обаче и те се подчиниха на повелята на новия дух на времето и един по един пристъпиха в кирпичения салон и влязоха в ролята на кавалери и дами. А истинските дами останаха сами по седенките, скучаеха без ухажорите си и напразно очакваха да залаят кучетата по двора. Новите танци и мелодии спечелиха неочаквана популярност. На момите не бе позволено да влизат сами в читалището, но достатъчно бе само някоя от тях да зърне през прозорците как танцуват момците и да чуе някоя мелодия, и седенките се превръщаха в танцови забави. Момите вече не плетяха и не предяха, а тананикаха до полунощ тангата и фокстротите и тепаха по чорапи върху царевичните рогозки и парцалените черги. В края на краищата родителите не устояха на този спонтанен устрем на момите за избягване на отчуждението между двата пола и се принудиха да постъпят по изпитания от векове морален принцип, а именно, да отдадат дъщерите си на порока и така да го преодолеят. Майките, разбира се, не съзнаваха това и си въобразяваха, че като въведат дъщерите си в лоното на порока, ще ги предпазят от него със строгия си надзор. Насядваха на трикраки столчета и наблюдаваха с четири очи да не би момите и ергените да си позволяват волности, докато влачат крака по пода и вдигат пушилка. Танците бяха строго регламентирани. Момите можеха да посещават читалищния салон придружени от майките си, да не се приближават до кавалерите си на разстояние по-малко от лакет, да се държат с тях само за пръстите на ръцете и даже да не се гледат в очите. Бяха въведени още ред правила в танците все с цел да се предотвратят всякакви сексуални прояви от страна на младите и все пак първите симптоми на сексуалната революция бяха налице, макар сега-засега да се изразяваха само в стискането на ръцете до кръв и във взаимноизгарящия огън на очите.

Селските власти скоро капитулираха пред този всенароден култ към читалището и не само че опростиха глобата за незаконното строителство, ами отпуснаха и средства за довършване на сградата. Намериха се мазачи и дърводелци, намери се дъсчен материал за сцената, тухли за пода и столове за салона. На следната година общината предостави на читалището и десет декара нива от поземления фонд, която младежите обработваха доброволно. Доходите от тази нива отиваха за обзавеждането на читалището. Бяха купени

плат за завеса, петромаксова лампа, печка и, най-важното, нов-новеничък грамофон с много плочи, с една дума, читалищният салон изцяло се модернизира и реконструира, а това създаде благоприятни условия за усъвършенствуване на старите танци и изучаване на нови. Новите танци обаче изискваха и модернизиране на облеклото. Не можеше да се танцува валс например с потури, навуца и калпак на главата, а след танца да се поклониш на дамата си и да ѝ речеш: „мерси“. Новото облекло се наложи като неотменна повеля и стана причина за появата на новата мода.

Пръв от селските младежи, пак по примера на Иван Шибилев, брат ми Стоян свали потурите и антерията и облече сако и панталон, а на главата си сложи каскет. Взеха от къщи един топ домашен шаек, боядисан с орехова шума, и го отнесоха с Иван Шибилев при шивач, който знаел да шие градски дрехи. Мама продаде кошница яйца и още някои неща, даде парите на брат ми и той донесе новия костюм. Навръх Великден, когато на мегдана се събра хорото, у дома дойдоха Иван Шибилев и няколко младежи, влязоха в стаята и брат ми облече новия костюм при тържествено мълчание. Иван Шибилев го огледа от всички страни и произнесе кратко, но пророческо слово:

— Това не е шаечен костюм, момчета! — каза той, като сложи ръка на рамото на брат ми. — Това е бронята на прогреса, която ще устои на куршумите на духовната нищета, мизерията и глупостта. Срещу нас сега ще се нахвърлят с пяна на уста потурите, навуцата, цървулите, калпаците и цялото смрадливо ретроградство, но ние ще устоим срещу всички хули и проклетия и много скоро ще увенчаем с успех нашата борба за прогрес и щастие на младежта. Дерзайте, другари!

Младежите не разбираха нищо от тази патетична реч, но слушаха с тържествено вцепенение на посветени в някакво свещено съзаклатие. Всички бяха навлечени с атрибутите на смрадливото ретроградство, чувствуваха се изостанали с един век от брат ми и по всичко личеше, че ще последват примера му в най-близко време. След тържественото обличане, което бе покръстване в новата мода, изведоха брат ми на хорото. Бях единайсетгодишно момче, но можех вече да оценя значението на този повратен момент в историята на селото и се присъединих към кортежа на брат ми. Младежите вървяха плътно от

двете му страни, като че го охраняваха от нечие посегателство. И така стигнаха до хорото.

Великден се празнуваше с особен блясък цели три дни и ако си послужим със сегашната терминология, можем да кажем, че този празник бе едно ревю на пролетно-лятната младежка мода. Младежите, както бива след продължителен пост, го очакваха с особено нетърпение. Дотогава не бяха позволени сватби и всякакви развлечения, та през дългите зимни нощи момите се занимаваха само с тоалета си. Тъчаха се платове, бродираха се блузи, плетяха се чорапи и жилетки, шиеха се нови мъжки дрехи и всичко това трябваше да се изнесе на показ в продължение на три дни. През първия ден младите излизаха на хорото в най-скромно, почти делнично облекло, само някоя забрадка, колан или корделка можеше да привлече вниманието като загадка за утрешната премяна. През втория ден се появяваха нови елементи от премяната, а през третия — всичко, което бе ушито, избродирано и оцветено от въображението, естетическия вкус и импровизацията.

Рано следобед младите невести, момите и ергените излизаха от къщите си, пристъпвайки „като в паници“, обръснати до синьо, напомадени, начервисани, и понасяха към мегдана скенджани, лъснати като стъкло фусти, изпод които висяха до земята ситни дантели, яркоцветни престилки с бухнали ресни, забрадки и шалове върху дълги до коленете плитки, пъстри роби и кенарени ръкави, гердани от мъниста и златни пендари, нови гайтанлии потури, червени пояси и плоскодънни калпаци, бели навои с навити на кръст черни козиняви върви, морави антерии и елечи. Малко по-късно излизаха майките и бащите, свекърите и свекървите, пристъпваха и те, особено по-заможните, с неотразимо достолепие, за да застанат в кръг около хорото уж да си приказват за свои работи, а всъщност най-прецизно да наблюдават, сравняват и преценяват младите по игрите, по премяната и поведението.

Традицията, както бива винаги с обречените, не подозираше, че шаечният костюм, който бе застанал така самотен и притеснен пред очите ѝ, е троянски кон, от чиято утроба много скоро щяха да изскочат фанатизирани привърженици на новата мода и да атакуват крепостта ѝ отвътре. Засега традицията бе неуязвима зад дебелите стени на невежеството си и не се засегна от дръзкото предизвикателство на

шаечния костюм, задоволи се да го удостои с презрителни усмивки и одумки. Младежите минаваха покрай него и макар че не му се възхищаваха, не го и осмиваха, но в любопитството, с което го оглеждаха, по-наблюдателното око можеше да открие зародиша на едно скорошно ренегатство от старата мода. Само младите гагаузи проявиха груба невъздържаност, гледаха шаечния костюм от упор с опулени очи, както се гледа чучело, опитваха се да скъсат копчетата, кикотеха се и си говореха нещо на турски. Бяха двайсетина младежи от съседното село, бастион на старовремски предразсъдъци и невежество, което нашенци презрително наричаха Гагаузландия. Имаха обичай по празници да гастролират в съседните села като ансамбъл за народни танци, а покрай това и да отвлечат по някоя мома. Пристигаха на каруци или на коне, отсядаха у познати или на поляната и отиваха на хорото. Водеха си двама кавалджии с огромни и силнозвучащи кавали като йерихонски тръби. Бяха все хубави яки момци с островърхи астраганени калпаци, с морави антерии и гайтанлии черни потури, над дясното ухо всеки имаше забучена китка или извито като запетайка перце от опашката на юрдек. За разлика от нашенци бяха обути в чизми с кончове до коленете, от кончовете се показваха триъгълни дантели, изплетени от разноцветни конци, от всеки пояс се подаваше дръжка на пищов, а от всеки кончов — бял кокален чирен на нож. Говореха с другоселците на развален български език и нашенци им се присмиваха, като употребяваха техни изрази: хубава кон, голям нива, отур бакалъм да яде и пр. Особена популярност бе придобил изразът „горе режи, долу цепи“, изречен от един гагаузин, който искал да похвали дините си, толкова стегнати и сочни, че като опреш леко ножа до тях, сами се разцепват до долу.

Гагаузите се славеха с бабаитлъка си, с хубавите си коне и особено с умението си да играят „тропанка“. С безспорното си изкуство да изпълняват този танец те успяваха да преодолеят бариерата на вековния междуселски антагонизъм и да спечелят възхищението на околните села. Насред всеки мегдан в околните села имаше по един кръг, наречен „гагаузки харман“, имаше го и сред нашия мегдан, където ставаше хорото. В този кръг те играеха прочутата си тропанка два или три пъти в годината, и то така, че там никога не растеше трева. Кавалджиите им пристъпваха рамо до рамо по окръжността на хорото, а играчите, хванати яко за поясите,

започваха бавно и леко, после навеждаха глави напред като овни, приближаваха се плътно един до друг, стесняваха кръга с прикляквания напред, докато опрат калпаците си в кавалджиите, и започваха да дънят с чизмите си земята така настървено, че мегданът трепереше, а хората ги гледаха в захлас, завладени от първичната им сила и страст. След като изпълнеха коронния си номер, гостите си тръгваха с викове и гърмежи и прахът от каруците им още се виеше над пътя, когато се узнаваше, че между другото са успели да задигнат някоя мома. Именно тези момци бабаити проявиха най-остра непримиримост към градското облекло на брат ми и се заканиха, че ако не го сваля при следващото им посещение, ще го съблекат наред хорото, а дрипите му ще окачат на кол в някой бостан. Така брат ми Стоян запали първата искра, от която пламна войната между новата и старата мода.

Старата мода се барикадира зад стените на своя вековен бастион на традицията и оттам насочи срещу врага оръдията си, от чиито дула блъвна огън от проклетия, заплахи и старозаветни догми. Привържениците на новата мода вървяха напред с голи ръце и единственото им оръжие бе фанатичната им вяра в победата. При всеки щурм те извикваха не обичайното „ура“, а „не на конформизма“, готови да закрият с телата си дулата на вражеските оръдия. Никой от тях не знаеше какво ще рече призивът „не на конформизма“, подхвърлен случайно от Иван Шибилев, но този призив ги въодушевяваше именно защото бе непознат и нов. Старата мода водеше позиционна, отбранителна война, а такава война никой не е печелил, особено ако я води в името на една изживяла времето си кауза. Само след неколкomesечна обсада тя вдигна бяло знаме и капитулира за вечни времена.

В тази война се дадоха не само морални и материални, но и човешки жертви. Трима бащи умряха от инфаркт, няколко младежи останаха инвалиди след вътрешносемейни междуособици, една девойка, в знак на протест срещу родителите си, задето не ѝ позволиха да си отреже косата, напусна дома си, цани се слугинче в града и там пропадна. Както и трябваше да се очаква, победителите започнаха безпощадна разправа с победените, от разрушения бастион на традицията изхвърчаха всичките ѝ външни атрибути, за да се заменят с невиджани досега обувки с високи токове, воалажни чорапи, бархет,

газени шалчета, къдрил и коприна за младите жени и обувки от шевро и юфт, каскети, бомбета, английски платове рибена кост, райе и шевиот, двуредни сака и панталони с широки крачоли като попски ръкави за младите мъже. Жените изрязаха плитките си, за да си направят прически бубикоп, и изхвърлиха на бунището толкова количество коса, от което по-късно бухенвалдските палачи можеха да поддържат цяла индустрия. Становете, нищелките, дараците и хурките един след други бяха захвърлени по таваните поради конкуренцията на фабричната продукция. И ако някой се опитаеше само след половин година да върне старата мода, всички щяха да му се надсмеят.

Начело на тази модна реформа ба застанал брат ми Стоян. Наистина Иван Шибилев бе дал идея за тази реформа, но както вече споменахме, подтикван от някакво вътрешно безпокойство, той непрекъснато сновеше от село до околните градове и не успяваше, а може би и не умееше да осъществи на практика докрай нито една от своите идеи. Докато странствуваше неизвестно къде и за какво, Стоян бе поел цялата обществена и просветна дейност в селото. Той вярваше като Кемал Ататюрк, когото обичаше да цитира, че ако хората променят външния си облик, ще променят и живота си, но понеже нямаше власт като Ататюрк да издаде декрет за премахването на фесовете и шалварите, реши да извърши тази реформа по най-демократичен начин — от долу на горе, и разбира се, преди всичко да даде личен пример. След като облече пръв от младежите модерен костюм, стана и пръв в селото шивач на мъжки модни дрехи. В наше време, когато нахвърлям тези записки, модата има много теоретици. Според идейните и естетическите си възгледи всички те я „третират“ по различни начини, но където и да търсят нейните корени, в социално-икономическите отношения на обществото или в морала на отделната личност, както и да я обясняват като явление, никой не отрича, че тя е преди всичко феномен на неоманията, на страха да не останем демоде. Хората вярват, че облеклото ги прави по-красиви и даже по-добри, макар още в дълбока древност да са създали поговорката, според която „по дрехата посрещат, по ума изпращат“. Тази вяра се е превърнала в суета, а със суетата лесно и бързо се манипулира, тя се поддава на масова култура и на масов вкус. Именно тази склонност към подражателство, което е може би един вид любопитство, причинило непоправимо нещастие на нашите библейски

праотци, е позволявала дори на някои умопобъркани лица или чудаци да въведат в мода някакво облекло. Има и такива случаи в историята на модата. За един млад човек с прогимназиално образование и буден ум като брат ми не бе трудно да разбере тази способност на масовата психика и да я използва като средство за борба против тогавашната социална система.

Сега усилията на Стоян да преобрази обществото и вярата му, че ще се постигне чрез промяната на облеклото, ме кара да се усмихвам на младежката му наивност. Но в оная вечер, когато лежах под навеса на хамбара, изненадан и смутен от твърдото му и безмилостно отношение към мен, намирах известно упование само в спомените, исках да го видя такъв, какъвто беше по онова време, нежен, милостив и беззаветно всеотдаен на общото благо. С умиление си спомнях как бяхме живели с обич и грижи един за друг. Сиротността и бедността така ни бяха сближили и изравнили, че аз не му казвах „бати“, а го наричах по име, макар да бе шест години по-възрастен. Беше завършил прогимназия с отличен успех в три различни села, защото по онова време прогимназия, пълна или непълна, се отваряше в някои села според броя на учениците. Всяка есен Стоян узнаваше в кое село до кой прогимназиален клас има и ходеше там с кобилата, само през най-тежките зимни дни оставаше на квартира. Без да си дава сметка за състоянието на семейството ни, започна да притеснява майка ни, неграмотна и болнава женица, да го изпрати в града да учи. В семейството ни настъпи най-тягостна атмосфера, от една страна, болестта на майка ни ставаше все по-неизлечима, от друга, Стоян изпадаше в тежка меланхолия, на която така лесно се поддава крехката юношеска душа. Когато почина и майка ни, той не бе на себе си от скръб, галеше ме по главата, утешаваше ме и не ме допусна до мъртвата, да не би да се изплаша. Предполагам, че през тези тежки години той събра в сърцето си оная голяма ненавист и ожесточение към тогавашния бит, към материалната и духовната нищета, които определиха политическите му възгледи за цял живот. След смъртта на майка ни, както става понякога пред бездната на една голяма безизходица, в него настъпи бърза промяна, отчаянието и мрачното му предчувствие за бъдещето се превърнаха във физическа и духовна енергия. Трябва да се учиш, казваше ми той, аз като не успях, ти ще учиш, докдето можеш и доколкото мога да ти помагам, да се отървеш

от тази мизерия и да заживееш друг живот! Говореше ми така, като че ставаше дума за самия него, като че той щеше да живее „друг живот“, отъждествяваше се с мен с най-искрена готовност за всеотдайност и саможертва. И когато започнах да уча и навлязох в света на науката, изкуството и историята, никога и в нищо не открих по-красив пример на братска любов, привързаност и отзивчивост от любовта на Стоян към мен.

При оскъдицата, в която живееше, Стоян можеше от време на време да ми донася или изпраща малко дръвца, сварена кокошка, фасул, картофи и брашънце, но и аз не се нуждаех от повече. Времената бяха евтини, нравите строги и скромни, хората проявяваха благородно снизхождение към бедността, от общината ми даваха свидетелство за бедност, та не плащах и училищна такса. Не плащах и наем за квартирата. Живеех под верандата на една къща, някога склад за дърва и вехтории, а сега приспособена за живеене, варосана и обзаведена с креват, маса и малка цилиндрична печица. Горе в двете стаи живееше възрастна болнава жена, останала отдавна вдовица, и за да не е съвсем самотна, даваше стаичката под наем на ученици. Наем обаче не взимаше, след училище ѝ донасях прясна вода от уличната чешма, пазарувах ѝ, купувах ѝ лекарства от аптеката, зиме ѝ нацепвах дръвца. Ако Стоян успееше да ми изпрати някакви продукти, давах ги на старата и тогава обядвах и вечерях при нея. През останалото време се хранех в гостилницата на бай Мичо. Условието му не бяха особено сложни и строги — ядене на корем срещу премиване на чиниите, когато имах свободно време или когато бивах гладен. В гостилницата се хранеха дребни чиновници и селяни през пазарните дни. На тезгяха имаше голям тефтер с химически молив, привързан на канап, чиновниците вписваха обедите и вечерите си в тефтера и плащаха на края на месеца. В същия тефтер вписвах и аз моите обеди или вечери, когато няха време да мия чиниите. По същия начин пазарувах и на хазайката при бакалина, и там имаше тефтер с химически молив и бакалинът вписваше покупките до края на месеца при пълно доверие от страна на клиента. Това бяха години на юнашка вересия, на отстъпки и взаимно доверие между купувача и продавача, благодарение на което мнозина от нас, бедните младежи от села и градове, успяхме да завършим гимназии и университети. По-късно, когато настъпи кризата на военните години, в същите тези заведения се

окачиха табелки „Уважение всекиму, кредит никому!“, официален израз на изчезналото доверие между търговци и потребители. Тогава следвах в София и благодарение на набрания стаж в провинцията навлязох във висшите гастрономически среди. Работех като келнер в най-реномирани ресторанти, но вече „под калем“, за всяко закъснение или малка грешка ми отнемаха от възнаграждението.

Помощта, която Стоян ми оказваше, бе преди всичко морална и поради това неоценима. За онова време и за самия него, младеж на деветнайсет години, притиснат от безпросветно невежество и сиромашия, тази помощ бе равна на подвиг. С будния си ум и природна интелигентност той бе прозрял влечението ми към книгите, което с времето се превърна в болезнена страст, и заради мен се лиши от радостите на младостта си. Живееше сам на село, без семейна топлина, без близка душа („Няма да се оженя, докато не завършиш гимназия!“), работеше сам на полето и бе принуден сам да върши домакинската работа, да пере, да си меси и пече хляб. Въпреки това през ваканциите заварвах къщата подредена, като че там бе пипала женска ръка, а него спретнат, чист и бодър, радостно разнежен от срещата ни, прегръщаше ме здраво и ме притискаше до гърдите си. Срещите ни през ваканциите бяха най-големите празници за двама ни, споделяхме всичките си мисли и чувства, които бяха ни вълнували през месеците на раздялата, обсъждахме политическите събития, разказвах му за книгите, които бях прочел и му носех да прочете.

През втората ми коледна ваканция заварих у дома шивачница и шивач. Къщата ни бе много стара татарска къща, вдълбана в земята и плетена с пръти, имаше две стаички и прилепен до тях обор. Стоян бе преградил част от обора с кирпичена стена, отнемайки от жилищната площ на двата вола и кравата, отворил бе врата и прозорец откъм улицата. На тезгяха, покачен на столче, разкрояваше плат майстор Стамо, същият, който бе ушил първия ми ученически костюм. Майстор Стамо работеше в съседното гагаузко село, но Стоян бе научил, че знае да шие градски дрехи, и ме заведе при него. Тогава се поизплаших от Стамо и докато ми вземаше мярка, стоях като на тръни. Беше джудже, не по-висок от метър, с глава на нормален мъж и изплетено от бръчки лице, на гърба и на гърдите си имаше по една огромна буца, та главата му стоеше между тях като глава на костенурка в отвора на черупката. Както ни разказа по-късно, роден бе в Тулча. Занаята изучил при баща

си, известен майстор крояч, но и много буден човек. Бунтувал се срещу румънските власти, хвърлили го в някакъв затвор и повече не се върнал у дома си. Сестрата на Стамо била омъжена в друг град, починала била и майка му. Напуснал Тулча, работил в различни селища и се местел все по на юг с цел да се приближи до България. Най-после се настанил в едно селце до границата и чакал сгоден случай да мине отсам. В селцето тайно идвали българи при роднините си, запознал се с един човек, платил му каквото трябва и една вечер човекът го пренесъл с чувал през границата.

Като всяко предприятие шивачницата имаше и фирма, окачена между стряхата и горния праг на вратата, каквато само Иван Шибилев можеше да съчини и изпише с едри и цветни букви: „О бон марше“. Такава фирма имаше на главната улица в града и там внушаваше провинциална претенциозност, а тук, окачена на татарския коптор, потънал сред трънаци и кал до колене, изглеждаше като нелепа шега. В тази шега обаче се криеха амбиция и дързост, с каквито бе изпълнен и Стоян. Майстор Стамо му бе ушил нов костюм от шевиот, изглеждаше външно и вътрешно преобразен, възторжен и весел като човек, застанал най-после пред прага на една сбъдваща се надежда. Въодушевлението му се предаваше и на мен, радвах се, че бе открил призванието си, бях щастлив, че вече мога да го обичам повече от всички на света без онова угризение, което изпитвах дотогава поради това, че благодарение на него бях по-щастлив от него. Всички дни от ваканцията прекарах в шивачницата, опитвах се да му помагам с нещо, разпалвах навън въглища в ютията, носех дърва за печката, помитах, а през останалото време четях на глас вестници, списания и книги, които си бях донесъл от града. Навън валише кротко сняг или бушуваше виелица, а вътре бе топло, на печката вреше яденето за обяд и вечеря, майстор Стамо, покачен на стол, чертаеше върху плата с креда или парче домашен сапун, а след него Стоян вземаше огромните и тежки ножици и разкрояваше плата.

Вечер майстор Стамо оставаше в шивачницата да довърши някоя работа или лягаше да спи, а ние със Стоян отивахме в читалището. Още от основаването на читалището Стоян бе несменяем председател, чувствуваше се там като у дома си, занимаваше се до късно с финансовите и просветните въпроси, съставяше програмите за младежките вечеринки, разпределяше роли за предстоящите

представления. Ако се случеше Иван Шибилев да отсъствува от селото, Стоян режисираше пиесите, гримираше артистите, играеше главните, а най-често — женските роли. Родителите на момичетата им забраняваха да играят в „театрото“, учителките заминаваха за родните си места през ваканциите, тъй че се налагаше да съкращаваме женските роли. Все пак не можехме да съкратим всички женски роли, оставаха поне две, едната играеше Стоян, другата аз. Нямах още брада, но мустаците ми бяха наболи, та трябваше да ги бръсна преждевременно. Стоян също обръсваше мустаците си и през театралния сезон двамата се превръщаме на жени. Репетирахме ролите си с преправени гласове, учехме се да предем на хурки, да вървим, да се смеем и плачем като жени, преди представлението наплесквахме лицата си с помади и пудри, обличахме рокли, на главите си, според случая, слагахме дамски шапки или забрадки. Не помня вече имената на героините, в които се превъплъщавахме, нито съдържанието на пиесите („Йончови ханове“, „Хан Татар“, „Сънни бой“), но още не съм забравил унизяващото достойнството ми чувство, с което излизах на сцената, и усилието, с което говорех на фалцет в продължение на два часа, от което гърлото ме болеше по цели седмици. Още по-неприятно ми беше, че селските шегобийци преиначиха имената ни в женски — Илка и Стоянка — и ни наричаха Кралевите дъщери. Стоян бе вече мъж, ала не смяташе, че накърнява мъжкото си достойнство, като играе женски роли. Няма унизителна и срамна работа, която вършиш за доброто на хората, казваше той, днес ще ни се присмеят и укорят, утре ще ни разберат и похвалят.

Той казваше истината, разбира се, и все пак изпитвах голямо облекчение в театралната си дейност, когато се ожени за Кичка. Тя бе от ония момичета, които в село наричат „оперени“ или „отворени“, а според брат ми — напредничави. Беше една осемнадесетгодишна, мъничка и още по детски крехка, но енергична, сръчна и по женски съобразителна и практична. Оказа се истинска въртокъщница и само за няколко месеца превърна старата татарска дупка в приветлива къщурка. Стоян бе успял вече да поеме в свои ръце цялата просветна и политическа дейност на селото, изнасяше сказки за кооперативното движение, за съветските колхози, за експлоататорския характер на капиталистическата икономика не по-зле от един съвременен лектор, ползваше се с репутацията на учен човек не само в нашето село, но и в

съседните села. Можеше да се ожени за по-богато и по-хубаво момиче, но още оттогава гледаше на брака от класови позиции и както ми изповядваше отпосле, единствена Кичка от всички момичета притежавала истински качества на съпруга и другарка в живота. Както той пръв от младежите облече сако и панталон, така и тя първа от момичетата подноси градско облекло; както при него отиваха младежите да им шие нови дрехи, така и при нея отиваха момичетата да вземат кройки за поли и блузи. Кичка не бе първа хубост, ала се обличаше с вкус, носеше прическа бубикоп като учителките и като тях казваше моля, мерси, извинявайте, думи на вежливост, които тепърва щяха да влязат в речника на селската младеж. Бе завършила само първия прогимназиален клас, но също като брат ми бе любознателна, попрочиташе някоя книжка покрай него, обичаше да се „моди“, учеше се на обноски и сред тогавашните селски моми изглеждаше като интелигентна, кокетна и грациозна госпожица, която външните хора вземаха за учителка или за гостенка от града. Всичко това ѝ придаваше чар и омекотяваше остротата на малкото ѝ птиче лице, което в моменти на приятна възбуда ставаше миловидно, одухотворено и дори красиво, оневиняваше и осъзнатото ѝ превъзходство над останалите момичета, с които се държеше ласкаво-снизходително, а зад гърба им се присмиваше. Стоян не се дразнеше от самочувствието ѝ, понеже смяташе, че то е несъзнателно и в него се изявяват положителните страни на характера ѝ — прямота, решителност и готовност да услужва на другите с каквото може. Беше щастлив, че се е свързал с жена, чиито възгледи за живота съвпадат напълно с неговите, преди още да са създали семейство. Кичка му пристана, ала не като другите момичета нощем и в потайна доба, а посред бял ден. Събра чеизеца си в бохчичка и каза на родителите си, че отива при Стоян Кралев да му стане жена. Те не ѝ повярваха, защото не можеха и да допуснат, че без сватове, без момински свян и достойнство ще отиде сама да се хвърли в ръцете на мъж през Великденските пости, и то да прежени по-голямата си сестра. Но Кичка го направи, смело пренебрегвайки тогавашните религиозни и житейски условности, и с това показа, че е достойна за бъдещия си съпруг. След няколко дни поискаха да се венчаят, но поп Енчо ги посъветва да почакаят след постите. Стоян и Кичка знаеха, че венчавките не са позволени през постите, възползваха се от случая да обявят черковния брак за религиозен предразсъдък и

заживяха невенчани. Такава дързост не бе си позволявал никой, откак съществуваше селото, и не само Кичкините близки, но и всички се опълчиха против тях. С незаконното си съжителство те оскверняваха благословеното от бога и от традицията семейство, даваха пример за явен разврат и свещеникът ги заплаши с отлъчване от църквата. Тримата размислихме добре и решихме, че засега условията не са благоприятни за свободен граждански брак и не бива да скандализираме общественото мнение заради една формалност, която може да подрони авторитета на Стоян, какъвто вече си бе спечелил сред млади и стари.

Кичка много скоро оглави женското движение в селото, което на първо време се изразяваше в налагане на новата мода, на новите танци по вечеринките и привличането на жените в театралната дейност. „Боряна“ бе първата пиеса, в която женските роли се изпълняваха от жени, мина с голям успех и се игра три пъти. В тази пиеса дебютира и се утвърди като актриса номер едно на селото. За това спомогна и режисурата на Иван Шибилев. Оказа се, че през честите си и загадъчни изчезвания от село той е участвувал в разни трупи из околните градове и от него за пръв път чухме такива думи и понятия, като режисура, грим, мизансцен, интерпретация, декор, суфлър, антракт. През краткотрайните си участия в тези трупи Иван Шибилев бе успял да отмъкне от тях и малко реквизит, като гримове, перуки, мустаци и бради, които преобразяваха нашите актьори така, че публиката не можеше да ги разпознава. В по-раншните пиеси се дегизирахме с бяла или черна вълна, залепяхме я по брадите, мустаците и веждите си с динен петмез, но петмезът се размекваше от топлината в салона, брадите и мустаците се отлепваха и падаха или щом почваха да се отлепят, актьорите ги сваляха и ги слагаха в джобовете си. Имаше и недосетливи актьори, които се стъписваха, взимаха падналата на пода брада и отиваха в малката стаичка зад сцената да я залепват отново, а представлението спираше за няколко минути. Актьорите бяха полуграмотни младежи и не можеха да учат ролите си от писан текст. На репетициите аз и брат ми четяхме на всички поотделно ролите, докато ги научат наизуст, и щом забравяха някоя дума по време на представлението, млъкваха като онемели и ни гледаха в устата.

Ето защо Иван Шибилев, след като ни снабди с реквизит, въведе в представленията и едно ново лице — суфльор. Длъжността на суфльора трябваше да се заеме от грамотен човек и ние се обърнахме към даскал Пешо. Кой знае защо, той презираше театро̀то и смяташе, че всички тези вечеринки, нови танци и моди развращават младежта. Като повечето от тогавашните учители той бе строг и взискателен като фелдфебел и не оставяше ни едно нарушение без наказание. Когато най-после след дълги молби се съгласи да стане суфльор, първото му и единствено условие бе „да го слушаме“. За него цялото село бе училище, а всички хора — негови ученици, тъй че и длъжността суфльор бе за него учителска длъжност. Още при разпределянето на ролите заявяваше на актьорите, че до третата репетиция трябва да си знаят текста наизуст, иначе... „ще има наказание“. Като дългогодишен учител, наставник и най-авторитетна личност в селото никой никога не бе се осмелил да му възразява, не смеехме и ние да му възразяваме. Всички бяхме негови възпитаници и помнехме гъвкавата му дрянова показалка, която само с един удар превръщаше дланите ни в бухнали мекици. При това актьорският състав бе изцяло променен. Както много други неща в село и учението бе станало мода. Имахме вече една гимназистка и четирима гимназисти, които замениха на сцената полуграмотните младежи. И ето че нашият театър заработи с пълна пара. От година на година се увеличаваше броят на гимназистите, увеличаваше се и броят на интелегентните актьори. Много често през една ваканция поставяхме по три пиеси, започнахме да гастролираме и в съседните села.

Колкото пъти посетя театър или гледам пиеса по телевизията, все си спомням за нашите представления в кирпичения салон на читалището. То, разбира се, не бе театър, а просветителска дейност, наивна и смешна като детска игра, но може би тъкмо поради това истински народен театър. Публиката, неопорочена като сегашната от познанията си за теат̀ра и всевъзможните направления в драматургията, нито за миг не допускаше никаква условност в това, което гледа, сливаше се с живота на сцената и участвуваше в него. Една жена, ожадняла по време на представлението, се качи на сцената, гребна с канчето в котела и като не намери вътре вода, отиде при Боряна и ѝ каза:

— Мар Борянке, кое време станало, пък ти, баби, още вода не си донесла!

Друга една жена, която седеше до сцената, надникна към софрата на чорбаджи Марко и се обърна към публиката:

— Въх бре, хора, уж чорбаджия, пък на софрата му празни паници и сух хлебец!

Имаше и случаи на пряка намеса от страна на публиката в представленията. В една пиеса трябваше да се извърши убийство. То се подготвяше в първото действие и във второто Стоян, който играеше убиеца, трябваше да забие ножа в гърба на противника си. Очакваше го до прозорчето, а когато отвън се чува стъпките и гласът на врага му, той се скри зад вратата и извади ножа от пояса си. Вратата се отвори и на прага застана Нейчо, който трябваше да бъде убит. В същия миг на сцената скочи баща му, бай Иван Гешев, извика на сина си да бяга, грабна ножа от ръката на Стоян и го насочи срещу него:

— Тръгвай към общината или ще те наръгам!

Стоян се обърка и не знаеше какво да прави, а бай Иван Гешев държеше ножа до гърдите му и му се караше:

— Маскара с маскара! Под съд ще те дам, дето искаш да убиеш сина ми! Откраднал ти бил парите! Моят син на чуждо не посяга. Оназ шафрантия, дето се бързикаш с нея, тя ти открадна парите, нея дръж!

И даскал Пешо бе сащисан от това нашествие на сцената. Седеше на суфльорското си място в ъгъла, увит като пашкул със завесата, за да не го вижда публиката, и не предприемаше нищо, сякаш допускаше, че в пиесата има и такъв епизод, който досега не е забелязал и не е репетиран. След като си бе отдържала от предотвратяването на убийството, публиката с нетърпение очакваше да види как бай Иван Гешев ще се разправи с виновника, без да подозира, че появата му на сцената е самоволна. Всичко това продължи само две или три минути, но за театралното време една такава пауза е катастрофална. В края на краищата даскал Пешо спаси положението. Дадохме му знак да оправи работата, той обеща на бай Иван Гешев да свидетелствува пред съда в негова полза, взе ножа от ръцете му и го избута в гримьорната.

Ние, разбира се, използвахме магическото въздействие на театъра върху селяните като средство за класовото им осъзнаване. Прекроявахме смело всяка пиеса, съкращавахме или променяхме

текста, за да го наситим със социално съдържание, подсилвахме класовите сблъсъци. Богатите или по-заможни герои на всяка пиеса на сцената се наричаха изедници, експлоататори, кръвопийци и класови врагове на бедния народ, пропагандирахме кооперативното дело и съветските колхози, равноправието между двата пола, осмивахме религията и буржоазния морал, отхвърляхме всички тогавашни порядки. Цялата работа вършеше всъщност Стоян, аз му помагах само с литературни материали, с които ме снабдяваха другари от града. Тези материали той четеше или преразказваше на селяните, разясняваше им световната политика, спореше с тях, разобличаваше идейните си противници. Знаех всичко това, защото ми пишеше всяка седмица и ме осведомяваше най-подробно за селските работи. Спомням си с каква радост и въодушевление ми разказваше в писмата си колко и какви сказки е изнесъл пред младежите и възрастните в читалището, какви въпроси са му задавали, как повечето от тях възприемали идеята за съветските колхози и двайсетина души вече се записали в партията. И аз вече знаех, че призиванието на брат ми не е шивашкият занаят, а обществената работа. При всяка несправедливост на местните власти — в оземляване на малоимотни селяни, в наложени глоби или събиране на разни налози — той заставаще на страната на ошетените и понеже бе по-начетен и осведомен от самите власти, в повечето случаи успяваше да наложи мнението си. Без неговото мнение не се осъществяваше или отменяше нито едно обществено мероприятие, било строеж на чешма, на училище или шосе, така че, макар и млад и неупълномощен от каква да е власт, ставаше център на всяко събитие в селото. Готов бе по всяко време да изостави личните си работи и да не спи по цели нощи, за да пише сказки, да изучава роли от пиеси, да търси квартири на учителите, да урежда вечеринки и томболи, да шие безплатно дрехи на бедни ученици и дори да участвува като съветник в подялбата на семейни имоти.

И все пак обществената дейност на брат ми през тези години беше една мирна просветителска дейност в сравнение с оная напрегната работа, която му предстоеше след обявяването на германо-съветската война. Денят, в който се обяви тази война, съвпадна с едно голямо събитие в живота на нашето семейство — Кичка роди момиченце. Още от сутринта една възрастна жена влезе при нея да ѝ бабува, а ние с брат ми се въртахме из двора и очаквахме раждането на

детето. От време на време бабата се показваше на прага и ни караше да ѝ занесем топла вода от котела, който се топлеше на огнището в одаята, някаква дреха или стиска вълна от другата стая и тогава чувахме стенанията на Кичка. Стоян бе потресен и изплашен, ходеше назад-напред из двора и не откъсваше очи от вратата на стаята. Така минаха часове, настана обед, а бабата все още не се показваше да ни съобщи родила ли е Кичка. По едно време отвори прозореца на стаята и отново се скри навътре. Майстор Стамо излезе от шивачницата и съблечен по риза, запъпли из двора като костенурка. Гърбиците му бяха изпъкнали повече от всякога и притискаха шията му до задущаване. Жегата бе непоносима, кокошките с разтворени човки и криле дремеха на сянка под кайсията, прасето пухтеше в кочината. Майстор Стамо седна под хамбара, опря задната си гърбица на стълба и затвори очи. След малко чухме някакво шептене, обърнахме се към него и разбрахме, че ни казва да не горим на слънцето, а да застанем на сянка. През отворения прозорец се чу острият вик на Кичка и повече не се повтори. Настъпи лоша тишина, тримата стояхме като вкаменени, потиснати от величието на едно тайнство, което се извършваше в стаята, но какво бе това тайнство, раждане или смърт? Петелът, както си лежеше сред кокошките с отворена от жегата човка, стана, изтърси се от праха, приплесна с криле и изкукурига. Многозвучният му ясен глас екна в тишината така нелепо и силно като изстрел, че ние се стреснахме и се обърнахме към него. Петелът изви глава и ни загледа с едно око, източил шия, с пламнал като огън гребен на главата и стоманени шипове на краката. Стоеше неподвижен и продължаваше да ни гледа със студеното си око и ние изтръпнахме от суеверен страх, сякаш пред нас стоеше някаква нечиста сила, превъплътена в петел.

— Война с Русия! — каза някой със задъхан глас.

— Мома! — извика в същото време бабата от прага. — Да ти е жива, Стояне, на тебе мяза!

Брат ми се затича към къщи, но като стигна до пруста, спря, обърна се към Ачо (прислужника на читалището) и попита:

— Каква война?

— Германия и Русия ще се бият — каза Ачо. — Сегичка го чух по радиото. Немчугите нахълтали тази сутрин и стигнали нам колко си навътре в Русия.

Бабата показва бебето от прага, а при Кичка не ни позволи да влезем. Тя се обади от леглото, каза ни, че е добре, и веднага заспа. Ачо все още стоеше на двора, като че очакваше някакво нареждане от Стоян. Отпратихме го и отидохме в градината, седнахме сред избуялата люцерна и Стоян каза:

— Виж какво съвпадение! В един и същи ден ми се роди дете и фашистка Германия нападна Съветския съюз.

Обявяването на тази война не бе изненада за мен, защото имах доста пълна информация за намеренията на Германия. Бях живял вече една година като студент в София и знаех от неофициални източници дори и това, че към средата на април Чърчил е изпратил на Сталин послание, в което му съобщил за съсредоточаването на германски войски към границата на Съветския съюз. Много пъти бяхме разговаряли със Стоян за неизбежността от една такава война и все пак той бе изненадан, стъписан и объркан. Не искаше да повярва и на съобщенията по радиото, че германската армия още през първите дни е навлязла около двеста, триста километра в съветска територия. След вечерните новини отново се връщахме в читалището и на тъмно слушахме съветски радиостанции. Те потвърждаваха съобщенията на нашето радио и говореха за стратегическо отстъпление на съветските войски. Превеждах дословно, но Стоян се съмняваше в познанията ми по руски език, струваше му се, че превеждам погрешно.

— Не може да бъде! — казваше той като заклинание.

В мое отсъствие може и да е изпадал в униние, като мнозина други, но когато бивахме заедно, не забелязвах у него ни най-малко колебание относно изхода на войната. В първите дни бе неспокоен и нервен, спеше малко, а работеше много и с голямо вътрешно напрежение успяваше да запази спокойствие пред хората. Мъчително бе да слушаш заедно с цялото село за успехите на германската армия и аз понякога оставах в къщи, не можех да понасям укорите и насмешките на селяните, на които бяхме говорили така вдъхновено за силата, величието и непобедимостта на Съветския съюз. Стоян не пропускаше нито ден да не застане до радиоапарата, спокоен и дори снизходително усмихнат, като човек, който слуша някакви високопарни брътвежи.

Тази война заинтригува селяните от нашия далечен край и събуди у тях политически страсти. Успехите на „дойчовците“ в Европа

и дори влизането им в нашата страна, кой знае защо, не им направи особено впечатление. Сега повечето от мъжете напускаха нивите си по обед и прескачаха да чуят новините, а вечер читалището се изпълваше с народ. Тайната за Съветския съюз, скрита зад „желязната завеса“, която по-рано ги възпираше от коментари, сега излезе наяве — толкоз голяма държава, толкоз милионен народ не може да се опре на три пъти по-малък народ, ясно е, че при болшевиките няма ред и дисциплина, а сбирщина от гладни колхозници, които бягат или се предават; при болшевиките има само общи казани с каша и общи жени, на двама души се пада по един панталон, та когато единият го носи, другият седи в къщи по долни гащи.

Пропагандата по вестниците и радиото бе образна и достъпна за простия народ, всички знаеха рефрена на някакъв си стихоплетец, който пееше новините в съпровод на китара:

*Рим, Берлин и Токио,
верни във борбата,
скоро ще наложат
нов ред на земята...*

През есента, преди да замина за София, Стоян поиска да съберем комунистите, за да им разясним политическото положение, но в шивачницата дойдоха само двама. Останалите открито и простодушно заявиха, че не искат да се пишат повече комунисти. „Оставете, холан, тази партия, от Русия папер не остана, вий за комунизъм ще ни приказвате!“ Оставих Стоян самотен. Всичко, що бе постигнал в обществено-политическата си дейност, рухна само за няколко месеца. Мъжете и младежите, които по-рано открито бяха му оказвали признателност, уважение и доверие, сега отбягваха да говорят с него и даже го вземаха на подбив с неговата „непобедима Русия“. Стоян бе огорчен, но не и отчаян. Няма да мине година, говореше ми той на раздяла, и всички тия, дето сега се разбягаха, сами ще дойдат при нас. Така е с простия човек, той вярва в нещо, когато го гледа черно на бяло...

Цяла нощ не мигнах и едва дочаках да разсъмне. Предния ден Кичка бе оставила куфара ми с багажа в собичката, отворих тихо вратата и влязох да го взема. На излизане видях Стоян на пруста. Каза ми, че съм могъл да поспя още малко, човекът с каруцата щял да дойде да ме вземе след около час, а трябва и да закуся, преди да тръгна на път. Казах му, че съм решил да остана в село и да се лекувам сам. Понеже е опасно да живея с хора, ще отида при Анани Бурунсуза^[2], с когото се бях уговорил преди няколко дни. Санаториумът не ми дава по-сигурна гаранция за оздравяване, отколкото една самостоятелна стая при Анани, където ще живея по-настрани от хората на тишина и спокойствие.

— В санаториум ще имаш постоянна лекарска помощ и всички условия за лекуване — каза Стоян, след като ме изслуша.

— Първото условие да оздравея, според лекарите, е спокойствието, а за мене ще има спокойствие само тука. Не бива да ми го отнемаш.

Вдигнах куфара си и тръгнах. Стоян ме настигна насред двора и прегради пътя ми. Предполагаше навярно, че съм обиден от вчерашния разговор за Нуша и съм решил да се измъкна тайно от къщи, без да се възползвам от услугите му. Молеше ме да не върша детинщини и да взема парите, които ми бе приготвил. Не можеше да ме спре, ала не можеше и да ме остави сам. Излязохме на улицата, аз поех към задната махала, тръгна и той редом с мен, объркан и измъчен. Слънцето не бе изгряло още, но хората щъкаха по дворищата и улиците, преди няколко дни бе паднал първият ечемичен сноп и мнозина излизаха на жътва. Наближихме къщата на Анани, а Стоян все още не вярваше, че ще отида да живея под един покрив с него. Цялото село се гнусеше от този човек и никой не се осмеляваше да влезе в двора му, но аз влязох. Стоян, вече съвсем смаян, остана до вратника. В това време откъм къщата се зададе Анани с торбичка на рамо и сърп в ръката.

— Къщата торена, ляз!

Въпреки уговорката ни човечецът, изглежда, не бе повярвал, че ще стъпя в къщата му. Изненадан приятно, но и обезпокоен да не би да се разколебая, като го видя отблизо, врътна глава настрани и профуча край нас като подгонен. Нямаше нос, нямаше и устни и не можеше да произнася някои съгласни. Лицето му бе плоско и покрито от очите до брадата с кърпа, чиито краища бяха затъкнати под калпака отзад на

тила му. Между веждите, където трябваше да бъде основата на носа му, зееше малка дупка като малка бездна. Изпод кърпата се очертаваха зъбите и костите на скулите му, човек си представяше лицето му като полуоголен череп и изпитваше ужас и погнуса, тъй като кърпата бе винаги влажна от слюнки и секрети. Анани бил заразен със сифилис през войнишката си служба и оттогава живееше низвергнат от свои и чужди. Знаеше, че хората се гнусят от него и сам бягаше от тях. На нивата работеше отделно от братята си, те — на единия край, той — на другия. Храната му оставяха далече от общата трапеза и той се хранеше сам, с гръб към другите. Вода си носеше от чешмата само нощем, конете си пасеше отделно от другите коняри, по празници не излизаше при хората и никой не отиваше при него. Къщата бе една от най-старите, ако не и най-старата в селото, но не и най-изоставената. Имаше три стаи и дървен чардак отпред, беше варосана, прозорците и вратите боядисани в синьо, а основата — с кафяво-черна местна пръст. С увисналите си стрехи, изкорубени стени и изпъкнали напречни греди приличаше на старица столетница, останала само кожа и кости, но още държлива, спретната и приветлива.

В детството се страхувахме да минаваме покрай тази къща. В нея бе живял някой си Милан Манасев с жена си, другоселец и конекрадец, личност тъмна и опасна за нашите доморасли и улегнали хора. Една сутрин Милан Манасев и жена му били намерени заклани, вероятно от румънски контрабандисти, с които са имали работа. След тяхната смърт къщата запустяла и се превърнала в онова тайнствено място, каквото има във всяко село. Тя бе населена от всички тайнствени сили на народното суеверие — караконджули, самодиви и всякакъв вид зли духове, — които мнозина бяха видели с очите си. Видели бяха и Манасев, и жена му да стоят нощем на покрива на къщата, да играят хоро на двора, облечени в бели дрехи, да преследват по улиците закъснели хора или да колят забравен в полето добитък. По-късно Анани се бе заселил в къщата, за да изкупва в самота греховете на младостта си, а аз отивах при него да дочакам смъртта си.

Каруцарят, който Стоян бе наел да ме откара до автобусната спирка, натовари багажа ми и го пренесе в новото жилище. Малка масичка с разклатени крака, дървен креват, юрган, газена лампа и книги. Те бяха много, стотици томове, опаковани в хартия и завързани с канап. Докато учех в гимназията и университета, най-голямата ми

грижа бе да си набавям книги. Колкото пари бе успял да ми изпрати Стоян през тези оскъдни години, колкото бях спечелил сам от работата си по ресторанти и други места, всичките бях ги изхарчил за книги. Наредихме багажа в стаята и излязохме на чардака. Стоян бе мълчалив през цялото време, потиснат и огорчен от решението ми да остана тук, мълчеше и сега. В гърдите ми се надигна спазъм на кашлица. Още от София си бях намерил плоска металическа кутийка, която носех в джоба на самото си, извърнах се настрани и изхрачих в нея кръв. Кашлицата бе дълбока, из дъното на дробовете ми, и при всеки напън пред очите ми се появяваха искри. Когато свърши всичко, скрих кутийката в джоба си и тогава видях, че Стоян плаче. Стоеше в профил към мен, като че наблюдаваше нещо над върховете на дърветата, изпънат като струна от усилие да се овладее. От очите му бликаха сълзи, събираха се на едри капки под брадичката и падаха на гърдите му. Ръцете му бяха стиснати в юмруци и целият тръпнеше от напрежение. Чувствувах се виновен, задето му причинявам страдание, ала не можех да отменя решението си. Чувствувах се в същото време и някак горд и окрилен, защото за пръв път го виждах да плаче, а плачът му бе мъжки плач, избухнал из дълбините на братското му сърце. Разделихме се мълчаливо. Той се извърна назад, мина зад гърба ми и слезе на двора.

От този ден всички в селото знаеха, че съм болен от охтика, и започнаха да ме гледат като обречен. Където и да се появявах, в читалището или на улицата, хората се притесняваха от присъствието ми, децата не смееха да ме приближат. Бях първият и единствен висшист в селото и както по-рано простодушно изразявах уважението си към мен, така пък сега ме съжаляваха. Язык за момчето, чувах ги да шепнат зад гърба ми, щом го е пипнала охтиката, няма да го бъде! Но аз не се чувствувах толкова обречен и низвергнат от света. Откак лекарите бяха ми открили каверна, знаех, че ще умра, и мислех само за смъртта. Мислех за нея особено през дните и нощите, когато започнах да се уединявам в квартирата си. Щом узнаха, че съм болен, другарите ми престанаха да ми възлагат работа, събраха пари и решиха да ме изпратят в санаториум за туберкулозни. Отказах да отида и не само отказах, ами избягах на село. Изглежда, че бях се примирил със смъртта или изпаднал в апатия, само едно стремление живееше в сърцето ми — да се върна на село и там да умра. Това стремление се

подхранваше вероятно от страха ми да посрещна смъртта сред чужди хора, без да получа последна утеха от своите. Или беше атавизъм, присъщ на някои животни, които с последни сили се довличат до бърлогата си, за да умрат там, откъдето са започнали живота си, да съединят края с началото.

Каквото и да беше, примирение или апатия, във всеки случай бях свикнал да мисля за смъртта като за природна закономерност, която не щади никое живо същество. Философствувах, трупях в съзнанието си всевъзможни доводи в полза на тази закономерност, за да се утешавам, че всичко тленно е обречено на смърт. В тази война милиони млади хора като мен бяха умрели и умираха по бойните полета, защо да крещя, мислех си, защо да се гърча като червей пред неизбежното? Какво значение има кога ще умра, сега, след десет или след сто години? Въпросът бе да свикна с мисълта, че когато и да дойде смъртта, пак ще се страхувам от нея. Разбира се, с тази софистика съвсем не успях да преодолеея страха си, но поне успях, както ми се струваше, да застана лице с лице срещу неизбежното без малодушие и хленч.

От книгите, които бях прочел дотогава, бях разбрал, че и най-проникновените автори не успяват да изразят напълно със словото си човешките мисли и чувства. Винаги имах какво да добавя с въображението си след прочетеното, а навярно и с всички читатели е така. Словото е безсилно да изрази напълно сложните и неуловими движения на сърцето и ума, те могат само да се изпитат и помислят. Като е така, как мога аз да изразя с бедното си слово това, което изпитвах след срещата си с Нуша. Бях изпълнен и преизпълнен с нея, ето това е. Тя бе моят нов живот, моето прераждане. Всичките ми софистични брътвежи за примирение със смъртта изчезнаха яко дим. У мен се надигна бунт против самата природа и нейните извечни закони. Не е ли природата сляпа сила, която създава, за да унищожава? Не можех да се примиря с нейната аморалност, инстинктът ми за живот изригна като вулкан и изгори с лавата си униинето и примирението ми. Сутрин правех гимнастика, разхождах се с часове из полето, ядях като вълк. Стоян ми бе осигурил силна храна — мед, масло, прясно месо, — а Кичка ми готвеше. Всеки ден на обед и вечер се хранех у тях под навеса на хамбара, имах ядене и у дома си. След обяда и вечерята отивах в читалището да слушам новините. Властите отдавна бяха

сложили печат на скалата на радиоапарата, но вездесъщият Иван Шибилев и на това бе намерил лесното.

След официалните новини, когато другите си отиваха, аз, Стоян и още няколко души оставахме в читалището, Иван Шибилев снемаше задния капак на радиоапарата, бърникаше някакви механизми и намираше съветска радиостанция, най-често Москва. И от нашето радио се разбираше ясно, че немците отстъпват панически по всички фронтове на изток и на запад, ала ние искахме да слушаме руска реч, ударите на кремълския часовник, тържествения глас на Левитан. Тръпки ни побиваха, когато този глас съобщаваше, че съветските войски само за пет дни са разкъсали вражеската отбрана на повече от петстотин километра и са освободили над хиляда селища. Представяхме си съветската армия като жива лавина, която унищожава всяка съпротива по пътя си, не можехме да сдържим радостта и възторга си и запявахме „Широка страна моя родная“ или друга съветска песен.

След излизане от читалището Стоян винаги ме изпровождаше до къщата на Анани. Още първата вечер забелязах, че докато вървахме нататък, тонусът му, както се казва, рязко спада. Мълчеше или говореше за незначителни неща, сякаш преди малко не бяхме ликували от победоносния ход на Съветската армия и не бяхме пели песни. Очевидно къщата на Анани всеки път му напомняше за категоричния ми отказ да се лекувам в санаториум и това помрачаваше настроението му. Долавях обаче, че все още се надява усамотението и съжителството ми с безносия да ме угнетят и пропъдят от тази къща. Преди да си кажем лека нощ, заставах за минута пред мен и тогава виждах как очите му заблестяват в мрака, чувах как сподавя в гърдите си дълбока въздишка. Имах чувството, че повишеното ми настроение, от една страна, го радва, а от друга, го смущава и дразни като проява на лекомислие. Искаше да ме запита за нещо, ала не смееше. Сам, изглежда, разбираше, че въпросите му ще бъдат неприятни за мен, а беше обещал да щади спокойствието ми. Не бе трудно да се досетя какво иска да узнае — докога ще се завирам в този джендем и дали съм се срещал с Нуша Пашова. Ако бе ме запитал, щях да му отговоря, че съм дошъл в този джендем не да дочакам смъртта си, както записах по-горе, а да дочакам оздравяването си, и че с Нуша не съм се срещал,

но я очаквам и наяве, и насън. Но той мълчеше и така между нас за пръв път легна тайната на несподелени мисли и чувства.

Като прелиствам записките си, виждам, че няколко пъти съм употребил думата „прозрение“ в смисъл на безпогрешно предчувствие, близко до ясновидство. След посещението ѝ у дома не бяхме се уговорили с Нуша да се видим или поне не си спомням поради безпаметството, в което бях изпаднал при тази среща, но я очаквах всеки ден. Не си давах сметка как ще дойде сама и дали има толкова силно желание да общува с мен и занапред, след като знае, че съм болен от туберкулоза. Бях се превърнал в медиум, общувах с нея по всяко време, виждах я превъплътена във всичко около себе си — в цветовете на слънчогледите, в облаците, които, щом ги погледнех, придобиваха нейния образ. Страхувах се, че ако отиде да ме търси у дома, брат ми и снаха ми ще я огорчат и пропъдят, та всеки ден излизах да се разхождам из полето, за да я посрещна извън селото. Разхождах се преди обяд и привечер, защото това време бе най-удобно да ме посети, и то само в западната част на землището, където минаваше пътят за Житница. Тук бе засято с летници — слънчоглед, царевица, бостан, и нямаше хора, защото жънеха в другата страна на землището. Вървах сред посевите, стигах до малката горичка, почивах за малко и се връщах. Така контролирах пътя между двете села цяла седмица. На осмия ден късно следобед, когато вече се връщах към село, зад мен се чу звънче. Погледнах назад — Нуша яздеше велосипед. Беше облечена в бяла моряшка фланелка, а на главата си имаше широкопола сламена шапка.

От втората ни среща си спомням почти всички подробности. Нуша не бе очаквала да ме види сред полето и щеше да ме подмине. Позна ме едва когато ѝ се обадох, изрече някакво възклицание и лицето ѝ пламна в руменина. Спирачката на велосипеда рязко изскърца, тя залитна настрани и стъпи с единия крак на земята. Внезапната ми поява бе за нея някакво чудо и тя като че не вярваше на очите си. Тези бяха и първите ѝ думи:

— Не мога да повярвам на очите си.

— Ако бяхте ме потърсили у дома, нямаше да ме намерите — казах. — Не живея вече там.

— Аз пък си отрязях косата — каза тя и свали сламената шапка от главата си. — Мама много ми се кара, казва, че приличам на кокона.

Много ли съм смешна така? — тя погледна към близката могила и лицето ѝ придоби толкова възторжено изражение, сякаш пред нея стоеше нещо безкрайно примамливо. — Знаете ли, че никога не съм се качвала на могила? В землищата на всички села наоколо има могили, само в нашето няма. Искате ли да се качим горе и да погледаме отвисоко?

Нуша остави велосипеда си в храстите и тръгна по тясната пътечка към могилата. Потичваше пред мен, размахваше сламената си шапка и аз усещах нежния полъх на въздуха, наситен с уханието на разцъфнали слънчогледи, гледах как тъмнокестенявата ѝ коса пречупва слънчевите отблясъци и се пилее по раменете ѝ. Могилката не бе висока от двадесет метра, но сред равнината изглеждаше внушителна като малка планина, обрасла с диви разноцветни треви и храсти, спотаила в девствените си недра исторически тайни на нашата земя. На върха имаше малка полянка с избуяла трева и пирамидка от прогнили греди, останки от някогашна триангулация кула. Качихме се на пирамидката и погледнахме на всички страни. В далечината въздухът бе прозрачен и застинал, виждаха се всички съседни села, виждаше се и далечната окръжност на хоризонта, където изпепелената синева на небето и земята се докосваха в тънка права линия. Вечерният ветрец, както винаги по това време на деня, подухваше от запад, къдреше на сребристи вълни златния простор и ни потапяше в илюзията за море. Но то не бе илюзия. Аз наистина усещах и виждах как могилата се люлее като кораб и това люлеене вливаше в душата ми сладостен шемет.

Нуша каза, че ѝ се вие свят, и слезе на земята. Слязох и аз и седнахме върху избуялата трева с лице към селото. То се виждаше от край до край, потънало в зеленината на широките дворове, обградени с трънени плетища и едри, недодялани камъни. Къщите сякаш играеха на криеница в тази зеленина, някои поглеждаха с едно око, други показваха комините си или късче от сивите си старовремски керемиди, само училището и църквата стояха в цял ръст сред мегдана и гледаха света с открити светлопортокалови лица. Тук и там от комините се виеха тънки струйки дим и това показваше, че старите жени започват да приготвят вечеря за жетварите, които след час или два щяха да се завърнат от нивите. Нуша седеше до мен, както седят младите жени, с опъната до глезените пола и пъхнати ръце под коленете, рееше поглед

в далечината и леко се полюляваше на две страни, както правят децата, когато си мислят за нещо свое и хубаво. И на мен ми бе хубаво, а и всичко наоколо бе хубаво, както никога досега. Нушиното лице бе озарено от тиха радост, на устата ѝ всеки миг щеше да разцъфне усмивка и ето че тя се засмя като на себе си с тънък звучен глас, който изпълни цялата природа и изтръгна от нея някакво тихо ехо.

— Ще дойда да видя как сте се настанили в новата къща и ще ви донеса подарък — каза тя, като се смееше. — Може и да не го харесате, но ще ви го донеса...

— Ще се изплашите от хазаина ми — казах. — Ще се погнусите от него.

Разказах ѝ за Анани и за неговата усамотеност, но тя като че не ме чу и продължи мисълта си.

— Но преди това вие трябва да ни гостувате. Мама и татко ви поздравяват и ви канят на гости. Знаете ли, че татко е много неспокоен за Лекси, не може да повярва, че е жив.

До залез слънце разговаряхме за Лекси. За някои момичета идеалът за мъж е техният брат или баща и те го обожават. Това обожание вероятно се дължи на различни причини от физиологически или друг характер, но една от тях може да бъде прекалената затвореност на тези момичета, които все още не са станали жени, не са погледнали извън кръга на семейството и откриват мъжкото начало най-напред в кръвно близките им мъже. И Нуша бе от тях, и тя обожаваше брат си до такава степен, че го смяташе едва ли не за неподвластен на житейските превратности, вярваше, че е жив и здрав и рано или късно ще се завърне увенчан със славата на легендарен герой. Брат ѝ бе за нея легенда и мит и тя се измъчваше дори от това, че баща ѝ страда от неизвестност за съдбата му. Говореше за брат си така, сякаш той бе отишъл в града да свърши някаква работа и ще се върне днес или утре.

— А вие вярвате ли, че е жив? — попита ме тя, както бе ме попитала при първата ни среща до черковната ограда.

— Вярвам — казах ѝ.

И това бе истината, но истината на любовта, която ме съединяваше напълно с нейното същество и не ми позволяваше да мисля различно от нея. При това и аз бях запленил от личността на Лекси, и аз го обожавях като сестра му, но в нейно отсъствие се питах

защо така инкогнито бе заминал в чужбина, както се питах дали баща ѝ е извършил предателство. От решението на тази загадка единствено зависеше щастието ми, а всяка загадка поражда съмнение. Както и всяко съмнение пък се поддава на най-несъстоятелни доводи, докато се превърне в самоизтезание. Не съм сигурен дали брат ми проумяваше това, но още в самото начало започна да ми внушава съмнение в намеренията на Нуша, тъй като вярваше, че тя ми се натрапва поради нечисти съображения от страна на нейното семейство. Отпървом бе по-снизходителен, съветваше ме да не се занимавам изобщо с жени („Нали искаш спокойствие?“), защото е вредно за здравето ми, докато една вечер открито ме нападна и обвини в ренегатство.

Същия ден Нуша ми дойде на гости. Случи се така, че и Анани си беше в къщи и за пръв път разговаряхме, ако не се смяташе онова договаряне да живея при него, което стана на полето, и то в тъмното. Връщаше се от нивата, аз се метнах в каруцата зад гърба му, попитах го дали ще ми даде една стая, той се съгласи и толкоз. Откак бях му станал квартирант обаче, той отбягваше да ме среща. Сутрин ставаше в тъмни зори, когато спях, и тръгваше за нивата, а вечер аз се прибирах, когато той спеше. Понякога прозорецът му светеше, но щом ме усетеше на двора, загасяше лампата и се спотаяваше. Все пак успявах да го наблюдавам. Сутрин запрягаше каруцата и преди да отиде на нивата, донасяше бъчва вода, поливаше зеленчуковата градина, плевеше или свършваше някоя неотложна домакинска работа. Макар да предполагаше, че по това време спя, той пристъпваше на пръсти, готов да се шмугне в обора или някъде зад къщата, ако се покаже на прозореца или изляза на двора. Но и аз спях леко или дори не спях, не можех все още да свикна с новото си положение, четях, докато ме заболят очите и задрямвах с книга в ръка. Колкото и предпазливо да се измъкваше от стаята си, чувах стъпките му по чардака и по стълбите, които бяха под прозореца ми, ставах също така предпазливо от леглото си и го наблюдавах. В първите дни се криех в най-отдалечения ъгъл на стаята, защото се страхувах да не ме забележи, не смеех и да го гледам отблизо. В същото време изпитвах угризение към този човек, който бе нарушил досегашния си начин на живот заради мен, измъчвах се, че не мога да му изкажа своята признателност, задето ме бе приел под своя покрив. Не можех да преодолеея погнусата си от него, той го знаеше и

въпреки това пристъпваше на пръсти в собствения си дом, за да осигури спокойствие на един чужд и заразноболен човек.

Трябваше да преодолее погнусата си на всяка цена, иначе щях да направя живота му още по-тежък. Започнах да се крия в предния ъгъл до прозореца, за да го гледам само от един метър разстояние, когато слиза или се качва по стълбите. Усилието ми да се приближа към него се превърна в увлечение. Ослушвах се непрекъснато да чуя стъпките му и бързах да застана в ъгъла до прозореца и нарочно го очаквах да се появи. Любопитно ми бе да надникна в стаята му, ала на вратата неизменно висеше огромен кофар. Само веднъж бе забравил да заключи и аз се вмъкнах в стаята му. Ако се съдеше по подредбата на двора и външността на къщата, не биваше да очаквам, че ще видя някаква смрадлива бърлога на самотник, и все пак бях изненадан от чистотата и уюта. Стените синкавобели, подът замазан с червена пръст и застлан с черги от разноцветни парцали, дървен креват с изрязани фигурки и цветя на двата плата, в ъгъла ракла от чам, над раклата полици със съдини, с една дума — картинка от детско списание, в което е изобразен интериор на типичен селски дом. (Тогава все още не знаех, че през свободното си време Анани се занимава и с дърводелство.) На стената бяха окачени три снимки в дървени рамки и стъкло — три портрета на Анани във войнишка униформа. На двете снимки бе с приятели, на едната — сам в едър план до кръста. Познах го по челото и очите, каквито се бяха запазили и досега, челото широко и квадратно, очите тъмни, леко присвити и косо разположени към носа. Тези очи, които се бяха превърнали в две светилища на отшелническа самота, през ония години са гледали с дързостта на надеждата. На мястото на гнусливото нищо, което кърпата прикриваше сега, тогава е имало прав римски нос, източено скулесто лице, тънки мустачки, плътно стисната кипра уста и леко раздвоена брадичка. Забелязах още нещо, което всъщност ме порази най-силно. Между печката и задната стена имаше кръгла софра, покрита със синя покривка на бели ивици, а върху покривката пет паници, пет дървени лъжици и пет вилици от посивял никел. Съответно на петте прибора около софрата имаше ниски четирикраки столчета. По единия прибор и по едното столче имаше следи от дългогодишна употреба. Означаваше ли това, че през годините на самотата си Анани бе живял с едно въображаемо семейство от жена и три деца и всеки ден бе

обядвал и вечерял с тях? Не правеха ли същото и други хора от селото, като слагаха на софрата си паници с ядене за невръстно погиналите си деца, не слагаше ли и майка ни паница на софрата след смъртта на баща ни? Анани бе заживял в една измислена действителност, не живееш ли и аз с илюзията, че съм здрав, че Нуша ме обича, че ще се оженим скоро и ще имам семейство и деца?

Оттогава заживях с другия образ на Анани, с вътрешния образ на войничето с римски нос и скулесто лице, което бе станало четиридесетгодишен мъж, непримирен с нещастieto си и успял да го превърне в един смислен трудов живот. Как се извърши това малко чудо с мен, по силата на внушението или на извънмерното състрадание, не мога и досега да си обясня. Но истината е, че успях да се поддам на зрителна и духовна измама, да заменя действителния физически образ на Анани с вътрешния му образ и да общувам с него като с всеки друг човек. В оня ден той бе останал у дома си да почине или да свърши някоя домакинска работа, но докъм три часа следобед не се показва навън, може би защото и аз си бях в стаята. Вечерта бе насрочено събрание с комунистите и отечественофронтовците, което щеше да се проведе в гората, и аз трябваше да изнеса доклад за политическото положение. Съветската армия бе стигнала до границата на Румъния и ние бяхме получили вече инструкции да се готвим за завземането на властта. Бях нахвърлил вече доклада си, когато чух Анани да излиза от стаята си. Излязох и аз и го засякох наскоро пруста, човекът се втрещи за миг и поиска да слезе по стълбите, но аз заставах пред него.

— Бай Анани — рекох му, — скоро ще стане месец, откак живеем заедно, а все не можем да се видим и да си кажем по някоя дума.

Той пристъпи към парапета на чардака и ми даде рамо.

— Ного раота, знаиш, секи ден на ниата...

Разговаряхме за жътвата и за много други неща, разговаряхме и за войната, защото той се интересува докъде са стигнали руснаците. Стояхме рамо до рамо и колкото пъти се обръщах към него, той извърщаше глава на другата страна, за да не го гледам в лицето. Беше напрегнат, чувах как дъхът му пресеква, опипваше краищата на кърпата, за да провери дали са добре затъкнати под калпака му, и пръстите му трепереха. Така ни завари Нуша. Тя бе минала през

градинската врата и се показва иззад къщата внезапно. Пръв я видя Анани, защото гледаше все на тая страна, побутна ме с ръка и се скри в стаята.

— Виждате ли как ви намерих — говореше Нуша, като буташе с една ръка велосипеда, а в другата държеше някаква мукавена кутия. — Щом вие не дойдохте у нас, аз дойдох у вас. Както в приказката за Мохамед и планината.

— Моля, не съм обещавал — казах и слязох при нея на двора.

— Не сте обещавали, но не сте и отказвали. А ето ви и подаръка, заповядайте! — докато развързвах канапа на кутията, Нуша се усмихваше, като че бе извършила пакост и очакваше снизхождение. — Няма да ми се смеете, нали, обещавайте!

Да ѝ се надсмея, господи! И сега се вълнувам при спомена за този подарък. В кутията имаше тъмнокафяво и рошаво мече с черни очички и синя панделка на шията. Не ще и дума, бях развълнуван и размекнат, както винаги в нейно присъствие, и навярно преувеличавах значението на подаръка до степен на символ, но тогава си помислих, че чрез това мече тя ми подаряваше чистотата на детството си. А тя по най-трогателен начин не съзнаваше това, гледаше ме с топлите си лешникови очи и ми говореше, че татко ѝ ѝ купил мечето, когато била осемгодишна, играела си с него допреди няколко години и сега „не знам защо“ ѝ хрумнало да ми го подари. Няма да се оскърбя от тази шега, нали?

Стоян ни изненада привечер, когато седяхме в дъното на двора. Не влезе при нас, а ме повика от вратника и се скри зад живия плет, с което даваше да се разбере, че не желае да се среща с Нуша. Никога дотогава не бях се чувствувал така жалък и гузен като хванат на местопрестъпление. Не бях обещавал на Стоян, че няма да се срещам с Нуша, и все пак изпитвах вина пред него. И не само пред него, а пред себе си. Ето тази страшна мисъл мина през ума ми — че изпитвам вина пред себе си, задето обичам Нуша. Защо, запитах се, и не успях да си отговоря. Не бях мислил за това, а и нервите ми бяха изострени до краен предел и не можех да се владеея. Минах през двора с подкосени крака и излязох на улицата. Стоян бе изпаднал в някакво тихо изстъпление. Носът му бе побелял, стори ми се, че и около устата му има бял кръг и този кръг се усмихва. Наоколо всичко бе потънало в бъз и пелин, тежката им отровна миризма навяваше пустота и скръб. А

Стоян се усмихваше с побелели устни и неумолимо ме пронизваше с присвити очи.

— Събранието за тази вечер се отменя.

На обяд бяхме обсъждали точка по точка доклада, а и да се отмени събранието бе невъзможно. Нямаше как да се съобщи на хората, защото бяха пръснати по нивите. Разбрах, че ме лъже, и му го казах. Той се пресегна и взе мечето, което бях забравил в ръката си.

Повъртя го, огледа го от всички страни и с жест на омерзение го захвърли в бъзака.

— Събрание ще има, но ти няма да дойдеш. Другарите се страхуват от тебе, защото се любиш с дъщерята на Петър Пашов.

И това бе лъжа. Сигурен бях, че никой от комунистите не му е казвал подобно нещо, освен ако той сам не го е внушил на някого от тях, за да има коз срещу мен. Идвал е да обсъдим още веднъж доклада или е минавал случайно по улицата и като е видял Нуша, възползвал се е от случая да се разграничи от мен или поне да ме изплаши.

— Щом не ме допускаш на събранието, няма да настоявам.

Какво друго можех да му кажа?

— То се знае, ще предпочетеш да останеш при госпожицата си. Не аз, а другарите не те искат, страхуват се да не ги издадеш на Пашов. Сега фашистите са най-безмилостни, виждат, че краят им наближава, и убиват без съд, само с едно нарочване. Като знаят, че искаш да му ставаш зет, хората се страхуват да не се изпуснеш за нашите работи пред него и той да ни издаде на полицията. Всички знаят, че е предател, и смятат, че ако имаше партизани в нашия край, досега щяха да го ликвидират. И по-късно няма да му се размине, но кой ще гарантира, че дотогава ще мълчи? И ти не можеш да гарантираш. — Стоян шептеше, но шепотът му бе така зловещо силен и така болезнено отекваше в мозъка ми, та ми се струваше, че се чува из цялото село. — А може и да замълчи, за да отърве кожата, но само при условие че се сроди с нас. Надява се, че ще потулим предателството му. Я ми кажи, знае ли тази госпожица, че си болен от туберкулоза?

— Знае, разбира се.

— Ей това исках да ми кажеш, мили братко, ей това! — каза Стоян и сатанинска усмивка разкриви лицето му, което гореше като в треска. — Ти си ме учил на всичко, каквото зная в този живот, от тебе го зная. Моята най-сърдечна братска признателност сегда, нине и

присно, и вовеки веков, както казва дядо поп. Не смея да те уча за нищо, но ще те попитам, само ще те попитам, кое момиче ще поиска да свърже живота си с един болен мъж. И за какво, и за колко време? Мислиш, че твоята Нуша не знае за бакиите на баща си? Не само че ги знае, ами най-подробно е инструктирана да държи връзка с тебе. Ако оздравееш, ще оздравееш не по-рано от година и половина, така казват лекарите, нали? Войната ще завърши след няколко месеца, не повече, ние ще започнем да изграждаме нов живот, а хора като Петър Пашов ще си живуркат живи и здрави. Не е чудно и някакви заслуги да си измислят. Нали синът е комунист? Комунист, но къде го? Като е толкова голям комунист, какъвто го изкарваш, коя власт ще му даде паспорт да замине в чужбина и за какво ще му го даде? Та ако не оздравееш... искам да кажа... Извинявай, аз говоря с теб за последен път и съм длъжен да ти кажа всичко, всичко. Ако пък не оздравееш, то ще бъде не по-рано от година и половина, и Пашови пак ще имат сметка... Искам да кажа, че ако умреш, ще умреш заради тази жена, заради нея не отиде да се лекуваш и остана в този джендем. Да речем, че един ден се ожените и заживеете, а какво ще кажат хората? Кралевите открай време приказват за класова борба, а са се сродили с богаташка дъщеря, и то дъщеря на техен идеен враг и предател. С какви очи ще гледаш света? Всичко, което сме постигнали за толкова години, сега ще го затриеш заради една жена, ще окепазиш идеите си и честта си на комунист. Иди, иди при Петър Пашов, предупреди го да се пази, а нас да хвърли в огъня. А може вече и да си му издал някои наши тайни...

Стоян бе изпаднал в истерия и говори много повече, отколкото си спомням сега, все така трескаво и несвързано, повтаряше едни и същи неща, молеше, заплашваше, вещаеше ми позорен край на изменник. Когато най-после си отиде, намерих мечето в храстите и се върнах в двора, ала не заварих Нуша. Дали бе чула какво говори брат ми и избягала завинаги или не бе посмяла да се обади, преди да си тръгне? Върнах се в стаята си и не излязох оттам два дни и две нощи. Лежах, опитвах се да чета, размишлявах. Това бяха едни от най-тежките дни в живота ми. Само при мисълта, че никога вече няма да видя Нуша, сърцето ми се късаше от болка, но повече не биваше да се срещам с нея. Не можех да ѝ кажа дори истинската причина за раздялата, защото баща ѝ можеше да се възползва от това. Когато размишлявах за него и

за сина му, винаги си казвах, че не бива да се поддавам на пристрастие. Бях бъдещ адвокат или съдия и знаех, че трябва да съдя себе си и другите със затворени очи. Знаех, че всеки човек малко или много се поддава на внушение, и напругах всичката си воля да се предпазя от тази слабост. Още в гимназията учителят по психология правеше опити с нас, за да ни покаже, че хората се поддават на внушение. Веднъж ни даде да помиришем една епруветка, пълна с някаква течност. Тридесет души — тридесет различни миризми. А епруветката беше пълна с чиста вода.

От краткия разговор, който имах с Петър Пашов, най-силно впечатление ми бе направил въпросът му, когато ставаше дума за писмото на сина му: „Ами ако го е писал под дулото на някой пищов?“ Той, разбира се, и да знаеше, нямаше да ми каже защо и как е заминал синът му в чужбина, но защо допускаше, че е бил принуден да напише това писмо, и то на немски език? Дали не намекваше, че Лекси като много отговорен партиен работник е отвлечен по някакъв начин и похитителите му са го принудили да напише това писмо, за да го компрометират и същевременно да предупредят близките му (подобни писма бяха може би изпратени и до негови другари — съратници). Но заминаването му в чужбина можеше да бъде организирано и от партията, за да поеме там някаква отговорна работа. Въпросът бе защо е заминал и на кого служи. Можеше да бъде и провокатор, можеше да бъде и работник в съветското разузнаване. Това знаеха само ония, на които служеше, а у нас оставаше само съмнението и то можеше да погуби семейството му. Колкото до бащата, работата изглеждаше по-проста. Един заможен селянин мрази комунистите с пълно основание за себе си и със същото основание се бори против тях. Но дали е извършил предателство, и ако го е извършил, дали би посмял да използва дъщеря си като заложница, както твърдеше брат ми, за да го спасява, когато му дойде времето? Защо пък не? Женският чар винаги е играл първа роля в историята на шпионажа и навсякъде, където е било нужно заслепението на мъжете, и малцина са му устоявали. Може би и аз съм един от тях? Обичах Нуша, но дали и тя ме обичаше така безкористно и беззаветно? Трябва да съдя за нея безпристрастно, казвах си, да потисна чувствата си и да видя истинското ѝ лице. Тя се държеше с мен като със здрав човек, нито в една нейна дума, поглед или жест не долавях съжаление или страх от болестта ми. Не

проявяваше и любопитство защо съм напуснал дома си, как живея при безносия и как се чувствавам. Не желаете да ѝ напомням за болестта си по какъвто и да е начин и ако се опитвах да го направя, променяше разговора и ме отвличаше с друга тема. Това можеше да се дължи на любовта ѝ към мен, но можеше да бъде и съображение. Мълвата можеше да я укори и сигурно я укоряваше, задето се е свързала с охтичав човек, а тя да се оправдае, че не го е вярвала. Родителите ѝ не пречеха на нашата връзка и даже я поощряваха — при всяка среща тя ми предаваше поканата им да ги посетя. Как ѝ позволяваха да ми идва сама на гости? Тя бе „учена“ и навярно се ползваше с известна независимост и все пак за селяни като тях бе трудно да пренебрегнат тогавашните предразсъдъци. Мнозина от селяните вече ми бяха подхвърлили, че „госпоицата Пашова ми иде на крака“. А може би и родителите ѝ преследваха тъкмо тази цел — да се даде гласност на нашите връзки и да ме обвържат с общественото мнение.

Каквото и да беше, трябваше да скъсам с Нуша или поне да прекратя връзките си с нея за известно време, докато се изясни положението на баща ѝ. Иначе рискувах да опетня не само името и цялата дейност на брат си, но и да погазя собствените си принципи. Поетът е казал „светът сега нази гледа“ и аз можех да кажа за себе си и за брат си, че сега не само селото, но и цялата околия „нази гледа“. Ние бяхме учили хората на комунистическа нравственост, ние проповядвахме, че комунистът е длъжен да се лиши от всичко лично и да отдаде силите и чувствата си на революцията. А революцията предстоеше.

На третия ден излязох от стаята си, минах през градинската врата и тръгнах по пътя за Житница. Отивах да направя това, от което най-много се страхуваше брат ми. Отивах при Петър Пашов да му издам една наша тайна, а именно, че комунистите го смятат за предател, и така да се опитам да узная истината от самия него. Сърцето ми се разбунтува със страшна сила против всички разумни доводи за вината му и властно ме водеше напред. Съзнавах, че може би върша престъпление, че не бива да се доверявам на сърцето си, то е сляпа, неведома сила, може да дари на човека най-върховно щастие, но може да го отведе и в низините на ада. Ала не се върнах назад. Сцената на всичко трябваше да узнам кой е Петър Пашов и кой е синът му Александър Пашов.

Едва бях стигнал до вратника, и насреща ми изскочи Нуша на велосипеда си. Тя бе така радостно изненадана от срещата ни, че не забелязваше състоянието ми, и щом слезе от велосипеда, започна да ми разказва съня си. Сънувала ме в черни дрехи, като слизам по нанадолнище и потъвам в някаква червена бездна. Черният и червеният цвят били на хубаво, очаквала ме някаква радост и тя дошла да ми го каже. Сърцето ми тръпнеше от радост, че я виждам, и в същото време се питах как се е решила да дойде, след като се бяхме разделили преди няколко дни, без да се сбогуваме и без да си определим нова среща. Дали бе чула какво ми е говорил брат ми и въпреки това бе дошла, или си е помислила, че той има да ми съобщи нещо поверително във връзка с партийната ни работа? Тъй или иначе бе си отишла като напъдена и всяка госпожица на нейно място в такъв случай би проявила известно честолюбие. Или тя „нямаше“ време за подобни предразсъдъци?

Дали защото трябваше да се разделя с нея завинаги или временно, но ми се струваше, че никога дотогава не е била така прелестна. Беше облечена в морскосиня блузка на бели капки и светла пола, късо подрязаните ѝ коси бяха разпилени като косите на палаво момче, лицето ѝ, хванало загар, сияеше с някаква вътрешна светлина. Докато ми разказваше съня си, аз съобразявах как да я отпратя и съзнавах, че нямам сили да го направя. Да, мислех си, тя вярно е прозряла състоянието ми чрез съня си, аз действително съм попаднал в „червената“ бездна на любовта, където изнемогвам от угризения за изгубеното си достойнство. Ако се окажеше, че тя е подставено лице и както твърдеше брат ми, чрез любовна игра се опитва да спаси брат си и баща си от народното възмездие, то аз ще заслужа още по-тежко възмездие. Така че дори да играеше несъзнателно някаква роля и да ме обичаше искрено, трябваше да прекъсна връзките си с нея, докато се изясни положението на баща ѝ. Предната вечер по Радио Москва бяха съобщили, че Трети украински фронт е обкръжил германските групировки в района на Яш — Кишинев. Както и да се развиеха военните действия, един месец бе най-дългият срок до идването на Съветската армия у нас, а през това време съдбата на Нушиния баща ще се е решила по някакъв начин. Бях намислил също така да се свържа тайно с него и да му съобщя, че е обвинен в предателство. Ако

действително бе предател, той щеше да вземе някакви предпазни мерки и това щеше да бъде доказателство за вината му.

Слънцето залязваше вече и над селото бе легнала оная предвечерна, уморена от труд и зной августовска тишина, която отдъхва с уханието на зрели плодове, овършана слама и шумове отблизо и далече. В горната махала глухо бумтеше вършачка, над дворовете и градините се носеше лек, златист облак от сламена прах, от комините бавно и тържествено се въздигаше отначало гъсто бял, а отпосле ефирно син като от лули дим, откъм полето звъняха каруци, в гъстата и изпепелена от горещината шума на градинските дървета свадливо цвърчаха врабци. И всичко това, и шумовете, и миризмите, се сливаше в една морна въздишка на работния ден, който след час щеше да седне на софрата, а след това да се отдаде на краткотрайния, дълбок и сладък летен сън. Дали и аз щях да затворя очи за сън, или щях да седя в леглото с книга в ръка, или щях да бродя из градината и полето до сутринта, както правех от седмици насам? По цели нощи бях обмислял как да постъпя с Нуша и баща ѝ, дойде време да действам, а нямах нито смелост, нито желание за това. Дали не щях да извърша кощунство над сърцето си, над Нушината невинност и дори над природата, замряла в този прекрасен миг на съзерцание, ако обявя една раздяла, против която се бунтува цялото ми същество?

Може би всичко между нас щеше да свърши до градинската врата или някъде по пътя, ако хазаинът ми Анани не бе се задал откъм полето. Той все още се смущаваше от мен, а като видя Нуша, спря каруцата за миг, после изви по другия път, за да влезе през другата врата в двора си. Помолих Нуша да влезем по-скоро в къщи, за да му дадем възможност спокойно да си гледа работата. Досегашните ни срещи ставаха все навън, на двора или сред полето, и Нуша влизаше за първи път в стаята ми. Подредбата ми, ако можеше да се говори за някаква подредба, бе съвсем скромна — върху пръстения под шарена черга от парцали, маса, няколко стола, легло и два големи рафта с книги, които Анани на бърза ръка бе измайсторил, след като бях се настанил при него.

— Колко много книги имаш! И брат ми има, но не толкова много — каза Нуша, като разглеждаше книгите с извита глава, така че да може да чете заглавията им. — Ах, ето „Ана Каренина“! Още преди няколко години исках да я прочета, но Лекси каза, че съм още малка, и

скри книгата. Моля ти се, дай ми я да я прочета. След няколко дни ще ти я върна. Може ли да я погледна?

— Разбира се. Но защо не седнеш?

Нуша взе книгата, седна до масата и започна да я прелиства.

Сега вече трябваше да ѝ кажа за предстоящата ни раздяла.

— Нуша, завчера ходих в града на лекар и той настоява да се настаня в някой планински санаториум. Иначе има опасност болестта ми да се усложни и да се отворят други каверни. Ако пък не мога да постъпя в санаториум, да се усамотя напълно, да не се срещам с никого. Знаеш, че тукашните хора, които боледуват от туберкулоза, си правят колиба в гората и живеят там сами. Може би ще се наложи и аз да се усамотя в гората.

Сякаш за да потвърди казаното, в гърдите ми се надигна спазъм, едва успях да извадя от джоба си металическата кутийка, извърнах се гърбом към Нуша и се изхрачих. Когато се съвзех от пристъпа на кашлицата и се обърнах отново към нея, тя бе станала от стола и ме гледаше с блеснали, неподвижни очи. Загарът на лицето ѝ се бе превърнал в кафява бледост, ръката ѝ бе замряла върху книгата на масата. Вечерта нахлуваше през прозореца на хладни вълни заедно с гаснещото и нежно зарево на залеза, в двора покрай оградата се утаяваха синкави кълба здрач, предметите губеха очертанията и цветовете си и се сливаха в тъмни петна.

— Кога ще заминеш? — попита Нуша.

— Може би утре или вдругиден.

— Ти си се приготвил?

— Нямам кой знае какво да приготвям.

Нуша заобиколи масата, пристъпи до мен и аз видях, че трепери като в треска, а очите ѝ още по-силно и сухо блестят.

— И аз ще дойда с теб! — каза тя. — Ще си взема стая до твоята и...

— Но как така, Нуша? Това е невъзможно.

— Нима не желаш да дойда с теб? Кажи ми, моля ти се, кажи ми! — Но тя не ме оставяше да ѝ кажа нещо, а продължаваше да говори като в изстъпление. — Ще съобщя на мама и татко още тази вечер, че ще дойда с теб в санаториума да ти помагам. Те ще се съгласят, непременно ще се съгласят, няма да ми попречат. И пари ще ми дадат. Те са добри, те те обичат и знаят, че трябва да се лекуваш.

Нали трябва да съм до теб, да ти помагам да оздравееш ден по-скоро. Зная, че ще оздравееш, но искам да съм по-близо до теб. Няма да ти досаждам. Ако не искаш да ме виждаш, ще ми оставяш бележки до вратата, за да ми съобщаваш от какво имаш нужда, и аз ще ти го доставям по същия начин.

Докато ми говореше така, тя се притискаше все по-плътено до мен, а аз отстъпвах назад. Виждах, че не е на себе си и не съзнава какво върши, отстъпвах и държах ръцете си като преграда между двама ни. Както винаги се страхувах да не я заразя, но тя хвана ръцете ми в своите и така здраво ги стисна, че усещах силата на пръстите ѝ, топли и твърди като клещи.

— Ако ти не оздравееш... Ако ти не оздравееш, аз няма да живея! Знаеш ли това, знаеш ли?...

Седнахме на леглото ми и така, хванати за ръце, прекарахме около час, после я отведох до селото ѝ. Аз карах велосипеда, а тя седеше в обятията ми. През целия път мълчахме, сякаш съзнавахме, че и с най-красиви думи не можем да изразим онова, което се бе случило между нас. Оставих я до дворната врата и се върнах пеш до нашето село. И на раздяла не си казахме нищо за предстоящото ми заминаване или за следващата ни среща, като че бяхме се превърнали в един ум и едно тяло и нямаше защо да споделяме гласно мислите и желанията си.

На следния ден едва изчаках вечерта, за да тръгна към Нушиното село. Бях решил да отида у тях, без да ме е канила, но и тя бе тръгнала към мен, та се срещнахме насред пътя. Как съм изглеждал в очите на хората в това усилено време към края на жътвата и началото на вършитбата, в навечерието на такива политически събития като навлизането на Съветската армия у нас, разбрах по-късно от приятели и, разбира се, от брат ми. В неговите очи съм изглеждал, то се знае, най-жалка личност, заради която е „изгарял от срам“ пред хората и особено пред комунистите. Съзнавах, че тъкмо в това напрегнато време, когато се коवेशе политическата съдба не само на партията и народа, но може би и на целия свят, не бива да се отдавам на личните си чувства до такава степен, а още по-малко да поддържам любовна връзка с дъщерята на евентуален наш враг. Понякога си мислех, че в любовта ми, тъй всеотдайна и красива, има нещо себично и неприлично за хората, сред които живеех, и все пак в края на деня пренебрегнах всякакви съображения и поемах към селото на Нуша или

я очаквах у дома си. За заминаването ми в санаториум повече не стана дума, макар че през тези дни ми се отвори друга каверна.

Едва когато правителството на Багрянов подаде оставка и авангардните части на Трети украински фронт достигнаха нашата граница при Силистра, аз си спомних за опасността, която заплашва Нушиния баща. Бях чел художествена и политическа литература за революцията в Русия и знаех какво означава да бъде човек уличен в предателство на революцията. В разгара на стихията първите дни са беззаконни, няма следствие и съд за виновните и заподозрените. Не само който е бил, но и който ще бъде враг на революцията, е обречен на смърт. Ако се окажеше, че и братът на Нуша е работил против нас, същата обреченост щеше да тегне и над семейството им.

Първото нещо, което ми хрумна, бе да отида във Варна, където се бе водил процесът срещу дванайсетте младежи ремсисти, и да се запозная с делото. Не исках да хвърлям в тревога Нуша и семейството ѝ, но все пак успях от разговорите си с нея да науча, че баща ѝ дори не е призован на делото като ищец, не знаел кой е откраднал брезента на вършачката му, никъде никому не е съобщил за това, нито пък знаел, че брезентът е попаднал в партизаните. Най-вероятно е, казал, Лекси да е наредил да го „откраднат“, но по за вярване е, че някой му е взел парите. Като стана дума за пари, попитах Нуша колко пари струва пребиваването на Лекси в Швейцария и тя отговори, че баща ѝ не му изпраща пари, защото не знае адреса му, и че пребиваването му в чужбина е мъчителна загадка за семейството им, макар да са уверени, че Лекси е изпратен там от партията. Тези и някои други факти ми даваха основание да вярвам, че Лекси се е „скрил“ в чужбина и работи за нас в разузнаването, а баща му не е и не може да бъде предател, дори да не споделя убежденията на сина си. Най-безспорният факт за невинността на Петър Пашов бе, че дъщеря му имаше интимни връзки с мен, които можеха да ѝ струват живота или поне едно заболяване от туберкулоза. Според хората от селото нашата връзка се дължеше на моето отчаяние и на нейното безумие, а как си я обяснявах и допусках тази връзка нейните родители, Нуша за това никога не говореше.

Потеглих за Варна да прегледам делото на дванайсетте младежи, за да се уверя напълно, че Нушиният баща е оклеветен или е жертва на някакво недоразумение. Единственият човек, който можеше да ми

помогне да се добера до съдебните архиви, бе моят състудент и приятел Методи Савов, с когото преди година бяхме завършили юридическия факултет. Бащата на Метко, Георги Савов, бе един от най-известните адвокати в нашия край и имаше голяма клиентела. От Метко знаех, че е социалдемократ, и доколкото си спомням, по-късно мина в Комунистическата партия. Георги Савов бе защитаващ почти всички подсъдими, подведени под Закона за защита на държавата, но в процеса на дванайсетте не бе участвувал по понятни причини. Оказа се, че Петър Пашов е негов дългогодишен клиент. Познаваше и Лекси, който идвал в кантората му да предава някакви поръчения на баща си. Когато му разказах накратко историята с откраднатия брезент, адвокатът остана учуден, че Пашов не е призован в съда като ищец или свидетел, след като е видял и познал крадеца и, което е още по-необяснимо, след като е съобщил на следствените органи името на крадеца.

Тримата дълго обмисляхме какво да предприемем и адвокатът предложи, преди да прегледаме делото, да се срещнем и говорим с Михо Бараков и да узнаем от него защо, въпреки показанията си в съда, пред свои другари е говорил, че Петър Пашов е предател. Истина ли е това или други заинтересовани лица са разпространили този слух. Поискахме разрешение от прокуратурата за свиждане с Михо Бараков в затвора, забавиха ни с два дни и накрая ни отказаха. Причините за този отказ бяха навярно събитията, които се развиваха с главоломна бързина, и всеобщата обърканост. На власт дойде правителството на Муравиев, който публикува декларация за пълен неутралитет. Мошанов бе упълномощен да води преговори за сключване на примирие с представители на Англия и САЩ. Сред гражданите се носеха слухове за приближаването на партизански отряди към града. Говореше се, че корабите и авиацията на Съветския приморски фронт потапят германски кораби, които бягат към района на Проливите.

Дните, през които очаквах разрешение за свиждане в затвора, прекарах у бившите хазаи на Нуша. Бях й казал, че отивам за ден-два при лекар, и тя ми даде писмо, за да не се лутам да търся хотел. Старците ме приеха много радушно и след като поговорихме, разбрах колко много обичат Нуша и брат й, който също живял у тях през ученическите си години. Следобед отидохме в съда и поискахме да видим делото, но и тук ни отказаха. Савов ходи при председателя на

съда и при прокурора, но напразно — достъпът до архивите бе строго забранен. Само чрез вътрешен човек можехме да се доберем до тях и този човек бе следователят по делото. Докато Михо Бараков бе отричал в съда, че Пашов го е предал, следователят бе заявил, че тъкмо Пашов му е съобщил името на лицето, което е откраднало брезента му. Трябваше да проверим дали действително следователят е посочил Пашов като свидетел на кражбата. Савов узна от колегата си, който защитава дванайсетте ремсисти, името и адреса на следователя по делото, но отказа да отиде при него. Не били в добри отношения и беше уверен, че Марчинков, така се казвал следователят, няма да го допусне до архивите в никакъв случай и няма да му каже нищо от онова, което ни интересува. Сега всички съдебни лица, и особено следователите по политическите дела, по понятни причини изчакват с голямо безпокойство предстоящите събития и нямат желание да дават каквито и да са обяснения по служебните си работи, особено когато са свързани с политически процеси. Ако все пак някой успее да се свърже със следователя Марчинков, не бива да е адвокат, защитава в миналото комунисти или лица, подведени под ЗЗД. Така Савов отказа да се занимава с Марчинков и аз трябваше да се заема с тази работа.

Три пъти ходих у дома му и все не можех да го заваря. Една стара жена ме отправяше на работата му, оттам ме изпращаха у дома му. Ясно бе, че се крие или вече е офейкал някъде извън града, а тава означаваше, че на съвестта му тежат много и тежки прегрешения. Над града се сипеше адска жегата, асфалтът лепнеше по подметките ми, бях капнал от умора, бях и гладен. Храната, която си носех от село, вече бях изял в Морската градина, а не смеех да поискам пари назаем от Метко, нито пък да обядвам и вечерям с Нушините хазаи. Вечер се завръщах късно, когато те спяха, сутрин излизах рано и отказвах закуската, която ми предлагаха. Бях взел малко пари назаем от Анани, от тях бяха ми останали само за път и още два лева, с които си купих хляб и кило домати. Така до вечерта на третия ден. Нея вечер бях съвсем отпаднал от жегата, а имах и температура, но вместо да се прибера в квартирата, отидох още веднъж да потърся Марчинков. Моето постоянство не можеше да не му направи впечатление, ако все още не бе офейкал или се спотайваше у дома си. Уверен бях, че ме е наблюдавал отнякъде или е подслушвал разговорите ми със старицата, която неизменно молех много любезно да съобщи на господин

Марчинков, че искам да му съобщя нещо много важно за самия него. Видът и поведението ми трябва да са му вдъхнали известно доверие и той най-после ме прие. Въведе ме в една стая с високи и отдавна небоядисвани стени, със скърцащи дъски на пода и завесени прозорци. От тавана висеше лампа без абажур и едва осветяваше средната част на стаята.

Мрачната обстановка ме изпълни със съмнения, че най-после ще разговарям с човека, когото бях търсил така упорито. Бях си представял жилището на един следовател, юрист по образование, ако не отрупано с разкош, то поне чисто и уютно. Мина ми през ум, че може би симулира бедност за всеки случай, като ме приема в такава стая, но и той самият приличаше на стаята. Бях стажувал в съд и виждал много следователи и бях си създал малко по-друга представа за този род хора, най-общо казано — физически по-внушителни и по-представителни. Този бе около петдесетгодишен, среден на ръст и слаб, почти кожа и кости, с рядка, ниско остригана коса, със сухо лице и силно изгърбен нос, тъй че лицето му изглеждаше направено от хрущял. Но най-силно биеха на очи ушите му, несъразмерно големи спрямо лицето му, с отворени напред раковини, сухи и прозрачни като криле на прилеп. Той знаеше, че има най-големите уши, ако не в цялата страна, то в града, какво поразително впечатление правят на другите и затова седеше пред мен в полупрофил, както навярно седи с всички събеседници. Но и очите му бяха големи, тъмни и топли и ме гледаха изпод заслона на челната кост като две умни същества. И ръцете му, които държеше отпред на скута си, малки, бели и изплетени с изпъкнали вени, изглеждаха някак умни, нежни и предпазливи.

— С какво мога да ви бъда полезен? — запита той, след като седнахме един срещу друг под слабата светлина на лампата.

Представих му се и му казах всичко най-важно за себе си — име, презиме, месторождение, образование — и накрая добавих, че можем да бъдем полезни един другиму, ако разговаряме ясно и открито. Политическите събития така бързо се развиват, че ни налагат да пестим всяко излишно съображение и всяка минута.

— Да, слушам ви... — Очите му, ония умни и топли същества, застанаха нащрек изпод заслона на челната кост.

Толкова дълго бях обмислял какви въпроси да му задавам и с какъв тон да разговарям с него, а сега не знаех откъде да започна.

Мисълта, че предстоящият разговор с този човек ще бъде съдбоносен за Нушиния баща и за щастието на двама ни, ме държеше в непрекъснато, все по-нарастващо напрежение и изопваше нервите ми до краен предел. Бях изтощен от дневната горещина, а на всичко отгоре и гладен. Щом толкова дълго и упорито отказваше да се срещне с мен, означаваше, че добрият изход от разговора ни щеше да зависи до голяма степен от въпросите и поведението ми. В желанието си обаче да водя с него откровен разговор казах, че съм комунист и имам връзки с всички ръководители на партията в окръга. Това, изглежда, му прозвуча като заплаха или поне като условие за предстоящия разговор. Белите му ръце, които лежах на скута, трепнаха неспокойно, стори ми се, че държат под дланите си някакъв предмет. С вида и трескавото си безпокойство навярно съм изглеждал като нетърпелив фанатик отмъстител, дошъл да си оправи сметките с него, и сега не само очите му, но сам той застана нащрек.

— Интересува ме делото на дванайсетте младежи от миналата година. Нали вие водихте следствието по това дело?

— Какво по-точно ви интересува?

— Защо не сте призовали в съда главния свидетел Петър Пашов.

— Пашов?...

— Спомняте ли си за това лице? От него именно младежът Михо Бараков открадва брезента и тази кражба е причината за образуването на въпросното наказателно дело. Петър Пашов съобщава лично на вас името на крадеца и той е арестуван, след което при следствието се установява, че Михо Бараков е откраднал брезента по поръчение на партията.

Марчинков замълча и както ми се стори, погледна към един стар шкаф зад гърба ми. Мина ми през ум, че в този стар шкаф има скрит човек, който при нужда да му се притече на помощ и да бъде свидетел на нашия разговор. Но този човек, вероятно служебен палач на следователя, можеше да извърши насилие и над мен, след като така лекомислено заявих, че имам връзки с всички ръководители на партията. Можеше да ме подложи на изтезания, за да узнае имената им и да ги ликвидира, преди Съветската армия да влезе у нас. Не познавах, разбира се, ни един ръководител, казах го, за да си придам по-голяма тежест и да му внуша, че разговарям от името на хора, които утре могат да проявят известно снизхождение към него, ако то му е

необходимо. Но знаех ли що за човек е следователят? Мнозина от хората като него реагираха различно пред предстоящите събития. Както се узна отпосле, едни изпаднаха в пълно отчаяние, други избягаха в чужбина, трети се опитаха да заличат следите си, като унищожаваша документи, свидетели и ония, от които очакваха възмездие. Много подобни мисли минаха през главата ми, докато той мълчеше. Обзе ме страх, че сам съм влязъл в капана му, откъдето няма да изляза безнаказано дори само за това, че се опитвам да го поставя в положението на следствен, и то когато времето работеше все още за него. Съветската армия бе достигнала нашата граница, но можеше да не я премине както очаквахме, днес или утре, а да се забави с месец по някакви тактически съображения. Марчинков и другите като него имаха известни шансове да действуват, както намерят за добре.

— Син ли сте на този... Пашов или роднина?

— Казах ви кой съм и що съм. Ето и личната ми карта. Трябваше още в началото да ви я покажа.

— Няма нужда... Аз не съм водил следствието по това дело, господине.

— Но в съда...

— Да, в съда са ви казали, че аз съм го водил. Но отначало. Поради известни причини трябваше да отстъпя следствието на друг. Не мога да ви съобщя името му, ще го научите в съда.

— В такъв случай моля ви, господин Марчинков, да ме извините за безпокойството. Жалко, че не сте водили следствието вие. Имам чувството, че щяхте да ме осведомите напълно по въпросите, които ме интересуват. Сега, след като зная, че нямате участие в делото, мога да ви кажа, че не се застъпвам за комунист, а за безпартиен, но невинен човек — Петър Пашов. Той е заможен селянин, не се е занимавал с политика, но е наклеветен и невинността му трябва да се докаже на всяка цена.

— Разбирам ви — каза Марчинков и стана.

Станах и аз и видях, че в нежните му бели ръце няма нищо или бе успял да го скрие из джобовете си. Мина напред да ми отвори вратата и тогава усетих, че губя сили и краката ми се подкосяват. Залитнах назад и ако не бях се хванал за стола, щях да се строполя на пода.

— Позволете ми да си отдъхна за минутка — казах. — Прилоша ми.

— Вие сте болен, целият сте във вода.

— И болен, и уморен, и гладен.

— Отдъхнете си! — каза Марчинков. — Сега ще дойда. — След няколко минути се върна с малка дървена табла, в която бе сложил две кифли, чаша айран и буца сирене. — Подкрепете се, не се притеснявайте. И самото си съблечете, защо носите сако в тази горещина? От туберкулоза ли сте болен?

— Да, как познахте?

— Брат ми боледува някога... Та казвате, че... как беше... Петър Пашов е наклеветен. Преди да отстъпя делото на дванайсетте на моя колега, ставаше дума за някой си Пашов, от Житница, струва ми се.

— Той е, той е.

— Синът му замина за Швейцария, нали? Познавате ли го?

— Да, приятели сме.

— И заради това приятелство сте тръгнали в такова тежко състояние да спасявате баща му?

— Не само за приятелството...

— Сам заявихте, че трябва да говорим открито.

— Разбира се. Влюбен съм в сестра му.

— Отговаря ли тя на чувствата ви?

— О, да, да! И родителите й знаят за нашата любов и са съгласни да се оженим, когато оздравея.

— Радвам се за вас, господин Кралев.

Докато разговаряхме, аз ядях. Съзнавах, че е неприлично да ям от ръце, които може би са се цапали с кръвта на невинни хора, ала не можех да устоя на глада. Между другото той бе влязъл в ролята си на следовател и като се възползуваше от физическата и душевната ми слабост, спокойно ме „изцеждаше“. Нямах воля за съпротива или дори за най-обикновена предпазливост. Питам се защо му изповядвам толкова съкровени неща и все пак му говорех, че искам да спася любовта и щастието си. По-късно, когато си спомнях за тази среща, изпитвах горчиво чувство, че не съм проявил необходимата гордост, но, от друга страна, разбирах, че каквото и да съм говорил на следователя, несъзнателно съм му давал да разбере, че има работа с човек, с когото не може, а и не бива да се размине току-така. Вероятно

е разбирал много добре, че пред него стои болен и изнервен човек, който не е в състояние да се преструва, така че слабостта ми се оказа полезна. Доколкото бил чувал от колегата си, който водил следствието, а и от други служители в съда, името на Петър Пашов от Житница не е фигурирало в следствието, така че той никого не е обвинил в кражба на брезента. Тази версия е измислена най-вероятно от главния обвиняем Михо Бараков неизвестно по какви съображения...

— Млади колега, това ви се струва невероятно, нали? — каза той, като видя, че недоумявам и не му вярвам. — Бас държа, че го вземате за заблуда на врага с цел да всее смут във вашите редици. Добре, трябваше да предупредите Петър Пашов, вашия бъдещ тъст, че тръгвате да спасявате честта и живота му. Но вие не му съобщихте за намерението си, защото се боите да не би наистина да е замесен в тези история и да вземе някакви мерки, за да заличи следите на предателството си. Греша ли в предположението си?

— За съжаление — не — казах. — Но въпреки това искам да ми покажете делото. Само тогава ще ви повярвам напълно.

— Няма защо да ви лъжа, господин Кралев. Аз съм специалист и ако ми вярвате, никога не съм преиначавал фактите. Вие сте юрист и знаете мястото и значението ми в едно наказателно дело. От моето следствие зависи присъдата, т.е. процесът се подготвя от следствието. Може би тъкмо поради това ще допуснете, че мога да преиначавам фактите, било поради подкуп, било поради политически убеждения. От подкупи не съм имал нужда, защото в материално отношение не съм зле, а колкото до политическите ми убеждения — не принадлежа към никоя партия. Не съм фашист, нито комунист. Политическите идеи узурпират волята и съвестта на човека и го тикат към прегрешение. Но не съм и стерилен индивид. И аз служа на една идея, и тя е идеята да издирвам следите на едно престъпление. Само по себе си това издирване не е само наука, но и изкуство, на което съм се отдал още от младежките си години. Ако един ден се посветите на следователска работа, и то по призвание, ще разберете за какво ви говоря. Тя е една страст, създаване на роман, далеч по-интересен от написаните. Опитвал съм се да заставам между крайностите, за да съдя колкото се може по-безпристрастно деянията на хората. Крайният резултат от едно дело обаче зависи от уменията и съвестта на прокурори, съдии и адвокати, които невинаги си служат съвестно с фактите, които им

предоставям. Така стана и с делото, за което се интересувате. Най-напред следствието бе поверено на мен. Тъкмо бях навлязъл в работата, когато главният прокурор и някои лица от полицията започнаха да упражняват натиск върху мен. Заявих, че няма да позволя на когото и да е да се меси в работата ми. След няколко дни повериха следствието на друг колега, млад, амбициозен и преди всичко фашист. Той беше инструктиран от съответните органи да подготви следствието така, че с процеса да се нанесат няколко удара. А именно — да се разбие ремсовата организация, да се принесе в жертва Петър Пашов, като се противопостави на сина му, за когото в полицията се смята, че е отговорен комунист. Той е заминал за Швейцария да учи, но полицията не знае точно защо. Да се възвърне престижът на властта.

Обратът на Източния фронт се отрази твърде силно върху политическото съзнание на хората. Едни се разочароваха от фашизма, други се ориентираха към Русия, трети, комунистите и техните симпатизанти, минаха към пряка диверсионна дейност, партизанските отряди се разраснаха на брой и състав. Властта търсеше случай да сплаши политическите си противници и този случай се появи. Поточно тя го предизвика, за да покаже, че позициите ѝ са силни и непоклатими въпреки кризата на Източния фронт и че няма да се церемони да накаже с присъди дори такива нищожни антидържавни прояви като даването на няколко лева в помощ на комунистическото движение. Затова процесът мина при такъв голям шум, затова се издадоха много присъди.

От казаното дотук навярно се досещате защо Михо Бараков е разпространил версията, че Петър Пашов е предател. От сведенията, които успях да събера за семейството му, разбрах, че баща му е изпечен политикан и дързък човек. Синът, най-малкият, се „включва“ в борбата активно след катастрофата в Сталинград. Най-заможният човек в селото не може да не си даде ясна сметка, както и всички като него, че трагедията при Сталинград е решила войната в полза на русите, следователно една политическа застраховка съвсем не е излишна. Болшевиките идват у нас, но ние си имаме в семейството комунист, инквизиран и хвърлен в затвора от фашистката власт. От известно време забелязвам, че мнозина търсят начин да се приближат към комунистите, без да подбират средствата. Страхът от болшевиките

ги кара да стават техни съмишленици и да се излагат на известна опасност. Но случаят Бараков има по-далечен и сигурен прицел. Синът Пашов е компрометиран от баща си и ако въпреки това бъде оставен на отговорна служба, ще му се наложи да проявява снисхождание към грешките на другите.

Освен всичко това нашият син е пребит при разпитите в предварителния арест, но въпреки това е поел цялата отговорност върху себе си. Какво е виновен, че някои от арестуваните хлапетии не са издържали на инквизициите и са издали другарите си. Доколкото разбрах от колегата си, който дойде по време на следствието да се съветва с мен по някои работи, вашият герой Бараков оставя списъка на дванайсетте в квартирата си на такова място, че да бъде намерен много лесно от следствените органи. Имената им са написани от полуграмотната слугиня на хазаите му. Макар да бе фашист (завчера е избягал извън града) и безкрайно амбициозен, колегата все пак беше сериозно обезпокоен от машинациите, които му наложили да приложи в следствието, и дойде да се посъветва с мен. Казах му каквото мислех, но той се бе хванал вече на хорото и както се видя отпосле, не е могъл да устои на натиска на властите. Той ми каза още, че вашият герой по време на следствието е бил гримиран като пребит и на процеса е симулирал страдания от побоя, който му е бил нанесен.

На следния ден Марчинков ми предаде препис от присъдата на дванайсетте, сбогувахме се и аз веднага отидох при бившите хазаи на Михо, от които пък научих името и адреса на някогашната им слугиня. Казваше се Марга. Намерих я у дома ѝ в квартал „Левски“. Седеше с мъжа си в градинката пред къщичката си и подклаждаше огнището. Беше някак уродлива и в лице, и в тяло. Мъжът ѝ беше сляп, но много сръчно белеше картофи, нарязваше ги и ги слагаше в тенджерата. Причината за посещението ми бяха поздравите, които ѝ носех от Михо Бараков. Казах ѝ, че братът на Михо е отворил магазин за платове и има нужда от слугиня. Заплатата е хубава, а работата само до обяд, но слугинята трябва да знае да пише, колкото да записва имената на клиентите. Лъжех, както се казва, на провала, защото се страхувах, че ако ѝ кажа истината, ще се изплаши и ще ме отпрати. Нямам представа как щях да се разправам с нея, ако проумяваше настъпващите събития и се запиташе какъв магазин ще отваря Миховият брат, когато търговците спускат кепенците и се чудят къде да се даят. Не знаех

обаче как другояче да изтръгна от нея ред или два, написани от ръката ѝ.

Слепият мълчеше и белеше картофи, а тя стана и влезе в къщичката. Ето, мислех си, докато я чаках да се върне, досега съдбата на Пашов и семейството му зависеше от две големи уши, а сега от една уродлива жена. „Че аз зная да пиша, каза тя, като се върна с шише олио и седна до огнището. — Второ отделение съм свършила, пък и Михо нали ме учеше да пиша и чета. Добро момче беше пустият му Михо, ама взе, че влезе в затвора за разни щуротии. Живееше самичък в пристройката и аз му шетах, чистех му, перях го, гладех го. Някой път току рече: «Како Марге, я да те науча аз тебе да пишеш по-хубаво, че като стане комунистко, ще те направя директорка нейде.»“ Казах ѝ, че наистина може да стане и директорка, само че сега трябва да видим дали пише четливо. Дадох ѝ бележника си, тя го сложи на едно столче и започна да пише имената, които ѝ диктувах. Бяха имената на дванайсетте. Щом написа петото име, тя се замисли. Уплаших се, че ще си спомни имената, които е писала под диктовката на Михо, взех бележника си, казах ѝ, че харесвам почерка ѝ и че след около седмица ще дойде да я потърси Миховият брат. Тя поиска да ме почерпи едно сладко от рози, но аз отказах. Сбогувах се и излязох на улицата.

Същия следобед потеглих с автобуса и привечер бях в Нушиното село. Нуша ме чакала три дни, чакаше ме и сега. Помислила, че с мен се е случило нещо лошо и се приготвила на следния ден да тръгне да ме търси. Понякога животът е така щедър на скърби или радости, че на човек сърцето може да се пръсне. В автобуса прочетох във вестника, че Съветският съюз е обявил война на България, което означаваше, че войските му всеки час ще преминат нашата граница. Носех и препис от присъдата, от която се виждаше, че Нушиният баща е наклеветен и сега вече не го грози никаква опасност. Докато разказвах ходенето си по мъките, за да разсея тази клевета, той слушаше така спокоен, че аз дори се почувствувах донейде онеправдан за усилията, които бях положил да спася живота му. Нуша и майка ѝ преживяваха разказа ми с голямо вълнение, бяха изумени от постъпката на Михо.

— Та аз видях, че този парцал, брезента де, го няма на вършачката чак по жътва, когато машинистът рече да я приготви за вършитба — каза Пашов. — И през ум не ми мина да го търся или да ходя чак в града да съобщавам в полицията. Баджанакът искал курбан

да ме принесе на комунистите, та дано му простят греховете от дваисет и трета година.

И той разказа за съдбата на селския учител от онова време. Имали се с баща му, защото служили в една рота, а после заедно ходили и на война. По събитията през дваисет и трета учителят се загубил за известно време, а като се върнал, поискал баща му да го скрие у дома си. Учителят бил от вътрешността на България, по време на въстанието водил чета и сега полицията го търсела из цялата страна. Баща му го приел, но след седмица при учителя идва човек с писмо. Като прочел писмото, учителят поискал веднага да го преместят на друго място, а ако нямат доверен човек, да го откарат някоя нощ до румънската граница. Баща му преградил мазето под хамбара и обещал да го пази от полицията, докато това е нужно, но учителят настоявал да се махне.

Петър Пашов предложил на баща си да заведе учителя в нашето село при Стою Бараков. Били баджанаци, роднини били, доверил му се. Още от първата дума се съгласил, дал честна дума да пази тайна. Пашов наминавал да вижда учителя и да му оставя чисти дрехи и нещо за ядене. Веднъж учителят го помолил да отнесе писмо до някакъв човек. Ходил до Варна, предал писмото на уречения адрес и донесъл отговор. Учителят го прочел и помолил стария Пашов да отиде при него да се видят. Като се върнал в къщи, старият казал, че учителят трябва да замине за Варна идната сряда, а оттам — за Съветския съюз. Когато Пашов отишъл в сряда вечерта да го вземе и откара с каруцата до Варна, Стою Бараков започнал да се вайка и да се бие по главата. Учителят бил изчезнал. Излязъл предната вечер както винаги да се разходи из градината и не се върнал. Пашов му повярвал, не знаел, че баджанакът му е сговорист. Минало месец след тази случка и го назначили за кмет. Скоро след това купил на безценица двеста декара общинска земя, оземлили го още толкоз и станал най-богатият в селото.

След години старшият стражар на общината казал на Пашов, като се заговорили за ония времена, че Стою Бараков предал даскала на властите. Дошъл в общината и съобщил на полицейския пристав, който се случил в общината, кога и как да го хванат. Същата нощ бай Дончо получил заповед да арестува учителя и да го откара в града. Като научил за тази работа, старият Пашов се поболял от мъка.

„Хубаво я свършихме ние с тебе, хвърлихме човека в устата на вълка и сега не знаем жив ли е, умрял ли е!“ Така говорел до края на живота си, защото го борела съвестта, и се заклел да не стъпва в къщата на Баракови и да не ги приема у дома си.

— Не зная следователят каква цел е гонил, но правилно ти е изложил политиката на Бараков — допълни бай Петър Пашов. — Навремето ни заплашваше, че ако си отваряме устата за учителя, ще съобщи на властта кой го е крил у дома си. Преди време говореше, че комунисти като сина ми трябва да ги държат зад решетката, но като видя накъде върви работата, направи сина си комунист. Хем да измие позора му от онова време, хем да лепне черно петно на сина ми чрез моето предателство. Добре си направил, че си разкрил машинациите му, и все пак всичко ще зависи от Лекси. А къде е той, жив ли е и кога ще си дойде, един господ знае...

Безпокойство и тъга мина по лицето му, а майката се прекръсти и очите ѝ се напълниха със сълзи. Искаше ми се да ги утеша и казах, че според следователя Марчинков, на когото може да се вярва, полицията смята Лекси за много отговорен комунист, „скрит“ или внедрен някъде в чужбина, а щом полицията го твърди, то на Лекси предстои да се върне веднага след влизането на съветските войски у нас. Разговаряхме още много и привечер станах да си ходя, но Нуша и родителите ѝ за нищо на света не искаха да ме пуснат и ми предложиха да ношувам у тях. Отказвах да остана, но по време на вечерята съм заспал. Спомням си само как Нуша и майка ѝ ме придържаха под мишниците и ме водеха нанякъде, чувах някакъв тих глас да ми казва „тука, тука“.

По обяд потърсих брат си в читалището, където той ходеше всеки ден да слуша новини. Не бяхме се виждали повече от месец. Не смеех да отида у дома, защото знаех, че жена му Кичка се страхува да не заразя детето, а и те не ме потърсеха. Известно време след като бях напуснал дома, Кичка ми приготвяше ядене и го оставяше под навеса на хамбара, където обядвах и вечерях сам. Когато отношенията ни с брат ми се влошиха, аз престанах да се храня у тях, Кичка ми изпрати ядене по една съседка, но аз го върнах. Върнах и парите, които брат ми бе изпратил по чужди хора. Дадох им да разберат, че не приемам подаяния от тях. Брат ми ми изпрати и писмо, с което ме молеше да приема парите му и да отида в санаториум. Знаех, че се измъчва и

заради болестта ми, и заради любовта ми към Нуша, която, според него, ме бе опропастила и като човек, и като комунист „тъкмо сега, когато нашите надежди са почти сбъднати“. Така ми пишеше в писмото си. А „тъкмо сега“ аз бях най-щастливият човек на света. Оставаше ми може би още малко да живея, но бях щастлив. Любовта ми към Нуша, застрашена от настъпващите събития, бе спасена завинаги. Спасена бе и братската ми любов, без която със Стоян щяхме да зачерним живота си. Сега аз му носех това спасение в една зелена папка с твърди корици, на която бе написано „Препис от присъдата по наказателно дело номер еди-кой си“. Този препис щеше да премахне недоразуменията между нас и отново да отвори сърцата ни един за друг.

По радиото съобщаваха решението на правителството да скъса дипломатическите си отношения с Германия и да ѝ обяви война. Съобщиха още, че правителството е издало наредба закон за даване амнистия на политическите затворници. След новините помолих брат ми да излезем навън, за да му съобщя нещо извънредно важно. Изненадата му бе толкова голяма, че той спря и замълча цяла минута, после по лицето му мина нещо като усмивка.

— В града ли ти го пошепна някой или там?

Той посочи с глава на запад, където бе Нушиното село. Казах му, че „там“ нямат нищо общо с тази работа и все пак са оклеветени. Сега усмивката му изразяваше разочарование. Ето, значи, извънредно важното нещо, което имам да му съобщя — нов и безполезен опит да оневиня Пашови. Но когато прочете преписа от присъдата, остана изумен. Бяхме седнали в двора на Анани, под сянката на ореха. Беше силно пребледнял и по челото му се появи пот на едри капки. Взех папката от него и тогава той каза:

— Страшно е това, дето го пише... Ако е вярно.

— Съмняваш ли се?

— Да не би този следовател да е фалшифицирал преписа на присъдата? Сега те са готови на всичко, само да отърват кожата.

Казах му, че още утре може да отиде в града и сам да свери преписа с оригиналния текст, тъй като следователят е на наше разположение. Разказах му и за предателството на Стою Бараков през 1923 година, което може да се потвърди и от тогавашния старши стражар в общината бай Станчо. Това предателство е станало причина

за сегашното. Бараков е бил предупреден от полицията, че младият Пашов е отговорен комунист, и вероятно по нейно указание се е възползвал от случая с откраднатия брезент, за да zlepостави баща му пред комунистите. Бараков става земеделец, а сина си вмъква в РМС. Политическата програма на партията отдавна е известна — при победа тя ще управлява съвместно със земеделците и с други партии. Ако Александър Пашов се завърне жив и здрав, може да потърси сметка за предателството на учителя през 1923 година, но и баща му ще да е издал Михо Бараков на фашистката полиция. В най-лошия случай двете семейства ще бъдат квит — бащите извършили политически престъпления, а синовете са активни комунисти. Да се поръси миналото с пепел и толкоз...

Седяхме до късно следобед и разговаряхме. Колкото и неопровержими да бяха доказателствата ми за невинността на Пашов и за вината на Баракови, брат ми всякак си не можеше да ги приеме съвсем безрезервно. Изглеждаше му невероятно, че „на сама глава“ и при това болен съм успял да изтръгна тези доказателства от някакъв си фашистки следовател. Усилията ми сами по себе си го караха да вярва, че в това издирване съм се ръководил не от желание да разкрия истината, а от пристрастие към Пашови. Дори и да бе така, нямаше причина да се съмнява в тази истина, а той се съмняваше. Налагаше се да действваме бързо, а той не се решаваше да предприеме нещо определено. Бях му чел и разказвал за сложните и противоречиви пътища на руската социалистическа революция, за драматичното преплитане на много и много човешки съдби, но за него бе трудно да приеме, че и нашата борба не е вървяла гладко и еднопосочно. Представите му за сложните политически борби, за хората и изобщо за света бяха твърде ограничени. Освен това беше недоверчив и подозрителен. Конспиративността, на която го бяха учили, разбираше само като предпазливост и тя му пречеше да действа самостоятелно при дадени обстоятелства.

— Следователят добре ти е обяснил, че що-годе предпазливите хора правят всичко да се нагодят към събитията — говореше той. — Щом Бараковите са го сторили, защо и Пашови да не го сторят? Никой не знае с положителност на кого служи младият Пашов. Ако Михо Бараков е извършил предателство под носа ни и не сме го усетили, как ще разберем какво работи твойт приятел в чуждата държава?

Какво можех да направя при това положение? Бях изнемощял от умора и напрежение, храчех повече кръв от обикновено, а брат ми не ми даваше и връзка с окръжния комитет на партията. Страхуваше се, че от комитета ще наредят Михо да се изолира от другарите си в затвора, той ще се досети, че е разкрит (ако наистина е предател), и полицията ще се опита да заличи следите му. Или ще го ликвидира, за да не попадне в ръцете на нашите след излизането си от затвора, или пък ще ликвидира ония от нашите, за които предполага, че са го разкрили. Това може да сме ние, двамата, например, след като съдебният следовател ни е разкрил предателството му. Така че можем да предадем преписа от присъдата в комитета само ако сме напълно сигурни, че утре съветските войски ще преминат нашата граница. Дали обаче ще я преминат утре или след месец, никой не може да гарантира. Само два дни са достатъчни на полицията да извърши погром над комунистите в нашия край...

По радиото вече бяха съобщили, че немските войски са се оттеглили в Югославия, следователно съветските войски нямаше защо да стоят на нашата граница със скръстени ръце, след като знаят, че у нас няма да срещнат никаква съпротива. Но и този факт се виждаше несъстоятелен на брат ми. За да му докажа, че предпазливостта му е излишна, още същата вечер взех сам властта. Беше шести септември. Отидох при кмета бай Янко, обясних му политическото положение и поисках да ми даде ключа на кметството. Беше отракан човек и веднага се съгласи.

— После ще речеш, че си ме заставил с оръжие в ръка. Иначе е срамът ей тъй без нищо да ти предам властта. Ще ми се смеят...

Предаде ми две стари карабини, барабанлия револвер и печата, а след това изиграхме малка комедия. „Арестувах“ го в съседната стая и написах първата прокламация до народа от името на новата власт: „Умолява се населението при сигнал с училищното клепало да излезе на площада пред кметството да посрещне съветските войски с хляб и сол! — Председател на Отечествения фронт.“ Завъртях един нечетлив подпис, ударих печата на кметството и отидох да залепя прокламацията на читалищната врата. Младежите, които заварих там, свършиха по-нататък цялата работа. Удариха училищното клепало и разнесоха новината из селото. След половин час народът започна да се събира пред кметството. Пристигна и Стоян, изненадан и възбуден, но

като му казах каква е работата, извика ме настрани и започна да ме мъмри, обвини ме в авантюризъм, който можел да ни струва много скъпо, и то в навечерието на голямото събитие. Предадох му печата на кметството и оръжието като символ на властта, той въоръжи трима души с карабините и револвера, а на останалите младежи нареди да се въоръжат кой с каквото може и да прекарат нощта като охрана на селото. Той, разбира се, не пропусна да им съобщи, че съветските войски не са преминали нашата граница и че аз самоволно съм обявил тяхното идване, за което полицията, както сме с голи ръце, можела да ни избие като пилци.

Младите мъже не се обезпокоиха ни най-малко и тръгнаха да изпълняват бойната си задача. Празненството по случай установяването на новата власт не можеше да се отмени. Площадът пред кметството малко по малко се изпълни с народ, младежите донесоха грамофона от читалището и започнаха да танцуват. От близките къщи изнесоха вино и ракия, писнаха гайди и кавали, хванаха се и възрастните на хоро. Стоян отиде да постави охрана около селото и се върна, когато хората вече се разотиваха. Заключихме кметството и мълчаливо се разделихме. Отечественофронтовската власт, очаквана от нас толкова година, не бе отпразнувана с речи и тържества, а като най-обикновена вечеринка.

Големият празник стана на десети септември, и то не толкова заради идването на съветските войски, колкото заради завръщането на Михо Бараков. За съжаление съветски военни части не минаха през нашето село на Девети. По радиото съобщиха, че ще минат през Добрич, и най-нетърпеливите, начело със Стоян, разбира се, потеглиха за града на каруци и коне още по изгрев-слънце. И аз изгарях от желание да тръгна с тях, но няха сили да се кача на каруцата, задуших се от кашлица и едва не паднах на земята. През нощта не бях спал в очакване на съветските войски, а и цялата седмица бях прекарал в голямо напрежение. През лятото не бе капнала капка дъжд, над степта върлуваше суша, прашният и нажежен въздух изгаряше прогнилите ми дробове.

Вечерта се дигнах от леглото и отидох на митинга, който бе свикан пред кметството. Имаше пълнолуние. Площадът бе залян от бяла светлина и отдалече се виждаше как от всички краища на селото прииждаха хора, но въпреки това над вратата на кметството бяха

окачени две петромаксови лампи. Ония, които бяха ходили в Добрич да посрещнат съветските войски, въодушевено разказваха какво са видели и чули, някъде из селото се чуваха изстрели, мнозина бяха пийнали и вече пееха и играеха хоро. А ето че Стоян се изкачи на стълбищната площадка под светлината на лампите. Мисля, че този бе най-щастливият ден в живота му. Беше тъй възторжен и вдъхновен, че цял трепереше като лист, а в очите му блестяха сълзи. Този ден е исторически за нашия народ, говореше той, като вдигаше ръка нагоре, най-послед фашизмът е разбит и убит и при нас е дошла великата правда на комунизма!...

След като произнесе речта си, той слезе сред хората и се насочи към мен. Честити ми новата власт, прегърна ме и ме притисна към гърдите си. Държа ме в прегръдката си цяла минута, без да ми каже нито дума. Усещах огъня на лицето му до моето, чувах как диша тежко и ридае. Бях щастлив в тази минута, както през детството си, когато на връщане от полето късно вечер ме вземаше на ръце и ме носеше към дома. Но и аз не можех да му кажа нищо. И аз ридаех.

На сутринта не се чувствавах добре, но към обяд излязох да подишам чист въздух. На връщане от разходката минах покрай пивницата, седнах да почина под чардака и тогава видях, че на поляната пред Бараковата къща се вареше курбан в десетина казана. До казаните бяха наредени маси и столове, няколко бъчви с вино и ракия. В онова обрано време кората не бяха виждали толкова изобилие на едно място и най-съблазнените вече обикаляха около казаните. Затворниците бяха освободени на осми септември, но Михо Бараков бе останал в града за два дни на разположение на новосформираната Народна милиция. Старият Бараков се бе погрижил посрещането на сина му да стане така тържествено и шумно, като че бе възкръснал от мъртвите. Както се узна отпосле, беше поканил някои влиятелни хора от Добрич, докарал бе и музиката оттам. Да си похапне народът, синът ми за него си е рискувал живота, говореше той на всички, които срещаше по улицата, и ги канеше да заповядат на угощението. Предния ден бе назначен за председател на селсъвета и сега, по жилетка върху риза със запретнати ръкави, с гарсонета на главата и с тънко бамбуково бастунче в ръка, сновеше с неподражаемо достолепие от дома си до кметството да проверява дали синът му няма да се обади по телефона и да съобщи нещо допълнително за пристигането си.

Поспираше всяка минута, вадеше от джоба на жилетката си сребърен часовник и го отдалечаваше от очите си.

Прибрах се в квартирата и легнах. Спях, четях, похапвах нещо и отново вземах книгата. Към два часа следобед се чу клаксон на автомобил. През оная част на площада, която се виждаше от прозореца ми, премина автомобил, вдигайки огромна опашка от прах. След малко се чуха изстрели и викове „ура“. Започваше тържественото посрещане на Михо Бараков. До късно вечерта над селото се носеха звуците на духовна музика, чуваха се речи и пиански викове.

Преди да отиде на нивата, Анани беше ми приготвил пилешка супа, навести ме и леля Танка Джелебова. На синовете ѝ вървеше малко трудно в гимназията, та през ваканциите им давах уроци по някои предмети. При всяко отиване у дома им, където бе чисто и уютно, чувствах някаква тържественост по случай моето посещение, уроците ми слушаха с голямо внимание всички от семейството, които бяха свободни от работа. Бай Киро Джелебов се отнасяше с мен с голямо уважение, обичаше да ме разпитва за много неща, искаше ми често и книги за четене. Така се сближихме и когато се разболях, леля Танка идваше по един или два пъти в седмицата да ме преглежда. Според нея най-сигурният лек за всяка болест бе силната храна и всеки път ми носеше масло, яйца, мед, варено пиле или баница.

На другия ден следобед дойде брат ми. Той се гнусеше от Анани, страхуваше се да не се зарази от болестта ми, та никога дотогава не бе влизал в стаята ми. Неочакваното му посещение показваше, че ме е следил. Не бях се появил из селото едно денонощие, той бе предположил, че съм отишъл в града да предам разобличителния документ срещу Баракови, и сега идваше да провери дали съм си у дома. Предположението ми се потвърди, защото той още от вратата го поиска.

— Дай този препис да го пазя! Ти си изнервен от болестта, страх ме е да не ни навлечеш някоя беда, ако го покажеш сега на някого.

— Някого — това е ОК на партията.

— Решил си да скъсаш всичко, всичко, което ни свързваше досега като братя! — каза Стоян и започна да снове напред-назад из стаята. Ръцете му бяха склучени зад гърба и аз видях, че дланите му бяха впити една в друга до кръв. — Нашият живот е застрашен! Да, да!... А ти някакъв документ ще предаваш в комитета. Слушай, хубаво

ме слушай, та дано ти дойде умът в главата. — Той спря пред мен и продължи по-тихо: — Снощи двама души дойдоха у дома късно след полунощ. Единият около четирийсетгодишен, другият — има-няма двайсет. Караха ме да участвувам в ликвидирането на някакъв народен враг. Гадовете трябвало да се изстребят до един. Без съд, без нищо. Революцията искала кръв, за да влезе дълбоко в съзнанието на народа. Революцията искала възмездие за всяко престъпление против народа. За една капка народна сълза трябвало да се плаща с един човешки живот. Чуваш ли? С един човешки живот! За да разбере народът, че революцията идва в името на неговото щастие. Казах им, че на човек не мога да посегна. За нищо на тоя свят не мога да убия човек, па който и да е той. Ти, казват, само ще присъствуваш като охрана, няма да стреляш. И това им отказах. Два часа се мъчиха да ме склонят, но им отказах. Категорично им отказах. Щом е така, така да е, казват. Партиен секретар си, искаш всичко наготово да получиш. Ще си направим изводи за тая работа. Никому дума за нашия разговор, иначе този ще играе. И по-възрастният ми показва пистолета си. Ако Михо е предател, сигурно е подушил, че у нас има нещо, с което можем да го разобличим, и е пратил тези хора да ме проверят. Иначе как ще ме насилват да убивам човек? Първата му работа след излизането от затвора е била да заличи следите си, като унищожи присъдата си и ликвидира съдебните лица, които са водили делото. Затова се завърна вчера, а не на осми, когато затворниците бяха освободени. Дали не е узнал от следователя Марчинков, че имаме препис от присъдата му? В такъв случай трябва да се пазим...

Брат ми си отиде дълбоко разстроен. Докато го изпращах, откъм полето се зададе хазаинът ми Анани. Помолих го да ме откара до Житница и той обърна каруцата в обратна посока. Облякох се набързо, взех папката с преписа и седнах в каруцата. Автобусът минаваше през Житница в пет часа, тъй че щях да пристигна по светло в града и да предам преписа в комитета. Още с пристигането си в Житница един познат селянин ми каза, че Петър Пашов е бил убит тази сутрин.

Заварих Нуша и майка ѝ съкрушени от скръб. Бяха облечени в черни дрехи и забрадени с черни кърпи, от което лицата им изглеждаха прозрачножълти, като изваяни от восък. Нуша първа ме видя на пруста, затича се към мен и отпусна глава на гърдите ми, без да издаде стон или дума. Стоеше в прегръдката ми притихнала и няма, а и аз не

знаех какво да ѝ кажа и как да я утеша. Жените, които щъкаха из къщата или прииждаха отвън, любопитно ни гледаха и шушукаха, от стаята, в която лежеше покойният, се чуваше еднообразното и тягостно виене на оплаквачки. Нушината майка дойде откъм кухнята, където се чуваше тракане на съдини, и застана срещу нас, като притискаше с ръка устата си, а другата сложи на рамото ми.

— Кого очаквахме, сине, а кого посрещнахме! — каза тя, като потискаше плача си и сочеше с очи Нуша. — Кажи ѝ да не се съсипва, кажи ѝ да си дава широко сърце. Каквото дошло — дошло, от бога било тъй писано.

Повикаха я долу, в кухнята, а ние с Нуша влязохме в стаята при покойника. Възрастни жени бяха насядали около ковчега и разговаряха шепнешком. Като ни видяха с Нуша, млъкнаха, млъкнаха и оплаквачките и тогава някоя от жените прошепна: „Годеникът, охтичав...“. Ковчегът от груби чамови дъски бе положен върху дълга маса и така отрупан с цветя, че се виждаше само лицето на бай Петър Пашов, избистрено, безизразно и спокойно като вечност. Нуша застана от другата страна на ковчега, тънка и крехка като въздух и изпълнение на нежна и безутешна скръб.

След погребението останах у Нушини. И тя, и майка ѝ ме помолиха да не ги оставям сами на първо време. Нощта прекарах у тях, а на сутринта прескочих до града да предам преписа от присъдата в ОК на партията. Поисках бърза среща с първия секретар, като заявих на младежа, който приемаше посетителите, че имам да му съобща за едно убийство, извършено тази сутрин. Пошепнах го на ухото на младежа, за да го заинтересувам и да ме пусне по-бързо при секретаря. В приемната непрекъснато влизаха и излизаха хора и все него търсеха. Георгиев, така се казваше първият секретар, ме прие след около половин час. Представих му се, излязохме косвено познати. Преди години идвал у дома при брат ми по партийни работи. Убийството на Пашов не му направи особено впечатление или така ми се стори. Помисли и попита не е ли онзи, предателят в провала на ремсовата организация или негов роднина. Потвърдих, че именно той е „предателят“, Георгиев стана и ми подаде ръка:

— Той трябваше да бъде изправен пред народен съд.

Разказах му всичко от край до край. Вчера рано сутринта Петър Пашов бил повикан по телефона да говори с Атанас Мирев от

съседното село Сеново. Атанас бе състудент на Пашовия син Александър и тази година се бе дипломирал за лекар интернист. Носел писмо от Александър, но не можел да го донесе, защото си навехнал крака, а не искал да го изпраща по други хора, та когато Пашов намери свободно време, да дойде да го получи. Старият Пашов запитал къде са се видели със сина му и онзи отговорил, че се видели в София, но Александър засега не може да си дойде на село поради голяма заетост. Бащата тръгнал веднага за Сеново и насред пътя бил застрелян с два куршума откъм гърба. Намерили го след около час случайни пътници. Георгиев бе така заинтригуван, че помоли секретаря си да не пуска никого, докато не го повика. Разказвах му повече от час, като четях и пасажии от присъдата. Накрая Георгиев каза, че нашата среща трябва да остане в пълна тайна, посъветва ме още да си замина колкото може по-скоро в село, да поздравя брат си и в никакъв случай да не променяме отношенията си с близките на Михо Бараков. Заминах за село още същия ден, но преди това не устоях на изкушението да проверя дали следователят Марчинков е жив и здрав. Старата жена, която бе ме посрещнала преди седмица, веднага ме позна. Беше много загрижена и обезпокоена и каза, че от три дни не се е връщал в къщи. Била негова леля и нищо повече не знаеше за него.

Вечерта отново останах у Нушини. Беше дошло време за сеитба, а нямаше кой да се заеме с тази работа. Пазарих човек да гледа добитъка, намерих и хора да засеят и все пак половината от земята, определена за есенници, остана незасята. С данъците и плащанията им се заех аз и така малко по малко станах нещо като глава на семейството. Двете жени имаха нужда от закрила и срещу някои местни комунисти и лумпени, които смятаха, че класовото равенство, за което до вчера нямаха и понятие, трябва да се осъществи в първия ден след революцията. В тези дни на междуцарствие и беззаконие под пияната се влачеше много тиня, мнозина даваха воля на дивите си страсти и отмъщаваха на личните си врагове от името на партията и народа. Цапах стените на къщата с лозунги и закани, грабех от двора и полето, нощем хлопах по вратите и заклеявах Нуша за моралното ѝ разложение и я наричах буржоазна курва. Имаха предвид нашата „незаконна“ връзка, а тя бе платонична.

При мен любовта дойде без юношески увлечения, когато бях на двайсет и шест години и може би неизлечимо болен. Дойде със силата

и неотменността на свръхестествено явление и никой по никакъв начин не можеше да я угаси в сърцето ми. Нуша знаеше, че съм обречен, тъй като всички болни от туберкулоза в селото бяха умрели, и все не даваше и дума да става за раздяла. Ако пък е вярвала в моето оздравяване, не е могла да не знае, че общуването ѝ с мен може да ѝ струва живота. Тя до такава степен не осъзнаваше риска, на който се подлага, че аз изпадах в отчаяние от нейната непредпазливост и се чувствах като закоравял егоист. Любовта ми можеше да се превърне в престъпление, ако не се държах по-настрани от нея. Казвах ѝ го винаги при срещите ни, но тя плачеше и отговаряше, че е готова да спазва и най-строгите хигиенни условия, но да се виждаме поне два пъти в седмицата. За да запазим нашата любов от клюки и хорско омерзение, трябваше да сключим брак, но при моето положение това бе невъзможно. Можехме да обявим само годеща си и така направихме. Годещът не ни задължаваше да живеем под един покрив, гостувах им веднъж или два пъти в седмицата, и то с голяма непредпазливост...

Към края на четиридесет и шеста година започна кампанията за основаване на ТКЗС. Бяхме така въодушевени, че не си давахме сметка какви трудности ни очакват занапред. Вярвахме, че щом ние желаем да изградим по-справедлив живот за народа, той задружно и доброволно ще тръгне след нас. Бях чел за трудностите при изграждането на съветските колхози, разказвах прочетеното и на Стоян, но тези трудности и на двама ни се струваха съвсем леко преодолими при нашите условия — у нас се пристъпваше към колективизация около четвърт век по-късно, тъй че нашият селянин трябваше да е узрял за една революционна реформа. Стоян се отдаде изцяло на това дело подобно на възрожденец за освобождението на България. Беше отслабнал от недояждане и недоспиване, но никога преди това не бях го виждал толкова енергичен и уверен в бъдещето.

Между другото и с мен стана чудо. Към края на същата година бях вече оздравял. Странно е, че започнах да се чувствам все по-добре след годеща ми с Нуша. Не храчех, не вдигах температура, не се потях и малко по малко придобих сили. Отидох в града да се прегледам на рентген и лекарят бе изненадан. Дробовете ми, както се изрази той, се бяха закърпили, случай съвсем рядък при болните от туберкулоза. С какво нетърпение и радост слязох от автобуса и отидох

у Нушини. Още от вратата извиках, че съм оздравял напълно, а Нуша се хвърли в прегръдката ми.

Отношенията ни със Стоян се подобриха, но не дотам, че отново да заживеем заедно. Той много се обезпокои, когато му казах, че съм предал преписа от присъдата на първия секретар на ОК на партията, но и убийството на Пашов го стресна. След Пашов бе убит и бившият общински старши стражар, изчезнал бе и следователят Марчинков, а с него и оригиналът на присъдата. Както се узна отпосле, тези две или три убийства (третото — на Марчинков, за чиято съдба още нищо не се знаеше), бяха извършени в едно денонощие, следователно, ако бяхме сигнализирали навреме в комитета, Михо Бараков можеше да бъде поставен под наблюдение. Отначало брат ми се почувствува виновен, задето не беше ме свързал с нелегалния ОК на партията, но отпосле започна да се съмнява дали някой друг не действа за сметка на Михо Бараков, след като е узнал по някакъв начин, че той е заподозрян от новата власт. Марчинков, за когото не се знаеше дали е ликвидиран или задържан, можеше да бъде този някой.

Независимо от тези събития Стоян ми даваше да разбере, че пълното подобрение на нашите отношения зависи в крайна сметка от положението на младия Пашов. Ако той действително е работил за нас в чужбина, защо не се е завърнал още след Девети? Ако пък се окаже обратното, то Баракови с пълно право са потърсили възмездие от баща му. И какво ще правя аз в такъв случай? Ще склуча ли брак със сестра му, както вече съм й обещал, или ще се откажа? А ако не се откажа, ще трябва да отида заврян зет в едно семейство, чийто баща и син са предатели. Не, не можеха да бъдат предатели. С очите си прочетох делото по процеси на дванайсетте и се уверих, че старият Пашов е наклеветен. И Лекси не можеше да бъде предател, но защо не се завръщаше или поне не се обадеше на домашните си. И в него не се съмнявах нито за миг и все пак си спомнях бележките на Михаил Деветаков, които бях намерил между книгите му. Деветаков пишеше, че срещнал Лекси в един цюрихски хотел, но Лекси се направил, че не го познава, и го отминал. Лекси в никакъв случай не би отминал човека, към когото изпитваше толкова голямо уважение, ако някакви извънредни обстоятелства не са му го налагали. Деветаков с основание е предположил, както и ние предполагахме, че Лекси работи в

разузнаването, но дали е имал право да се съмнява в политическата му принадлежност? „От човека всичко може да се очаква...“

Отговорите на тези въпроси търсехме заедно с брат ми. Както и да си блъскахме главите обаче, не можехме да разрешим загадката с младия Пашов. Единствената ни надежда бе в предположението, че е „внедрен“ в нечие чуждо разузнаване и чака разконспирирането си, за да се завърне у дома си или да се обади на своите. Съдбата бе ми възвърнала живота, защо да не ми възвърне чрез Лекси и братската любов? Все пак тя не се оказа много щедра към мен — след като оздравях, Нуша се разболя от туберкулоза. И както аз в началото на болестта си отказах да се лекувам в санаториум, така и тя категорично отказа да напусне дома си. Напразно я увещавахме и аз, и майка ѝ, и лекарят — предпочиташе да живее сама в гората в една колиба, но да не се отделя от нас. Нямаше съмнение, че беше се заразила от мен. Не бях положил достатъчно усилия да я запазя и това страшно ме измъчваше. Падна сняг и времето застудя, но аз всеки ден или през ден отивах до селото ѝ да я навестя, както тя ме навествяваше, когато боледувах. Сърцето ми се свиваше от мъка, когато я гледах как става все по-бледа и по-често храни кръв, но си давах вид, че не се тревожа от болестта ѝ, защото и тя като мен ще я превъзмогне и ще оздравее. Тя го вярваше, вярвах го и аз, но дойде време, когато нямаше вече сили да се движи. Вземах я на ръце, отнасях я до отворения прозорец и я държах в скута си. Беше се превърнала в малко момиченце с бледо лице и нежни ръчички, замрежени с плетеници от вени, които им придаваха трогателно изящество.

— Няма да оздравея — говореше тя с равнодушие, което показваше, че жаждата ѝ за живот бе угаснала. — Доскоро имах някаква надежда, но сега вече на нищо не се надявам. Снощи отново сънувах Лекси. Държи венчален венец, иска да го сложи на главата ми, аз се дърпам, а той се смее. Ако бях здрава, щяхме да се оженим, нали? Как ли щях да изглеждам като невеста? Мама толкоз чеиз ми е приготвила за сватбата. Сега трябва да го подари на братовчедка ми. Така ѝ казвам, а тя плаче.

— Не бързай да си подаряваш чеиза, че без него няма да те взема за жена — казвах ѝ. — Нямам си нищо и ти като дойдеш без чеиз, как ще я караме?

— Не ни било съдено да се съберем с тебе, годенико мой. Ох, да си легна, че нямам сили. Не мога да дишам. Помогни ми да стигна до леглото!

Прихванах я за раменете и тя, бавно и колебливо като прощъпалник, пристъпи до леглото. Легна в постелята, затвори очи и се унесе. Майка ѝ се показва на прозореца и ме повика навън. Поиска да ѝ донеса кофа вода от кладенеца, донесох водата и я помолих да ми постеле в стаята на Лекси, където преспивах досега.

— Иди си у вас, сине! — каза тя. — Ела да похапнеш, че иди да поспиш. Почини си, пък утре пак ще дойдеш. Аз и сестра ми ще прекараме при Нуша.

На следния ден към обед рано-рано дойде един селянин от Житница. Слезе от каруцата, отвори вратника и се отправи към къщата. Бях случайно на пруста и по израза на лицето му разбрах, че се е случило най-страшното. С Нуша не стана чудото, което бе станало с мен преди година. Нейната туберкулоза се оказа скоротечна и покоси живота ѝ за по-малко от година. Изглежда, че майка ѝ бе предугадила края, та затова бе ме изпратила да почина у дома и да набера сили. Следващата нощ прекарах при Нуша. Към девет вечерта, когато външните си отидоха и останахме само тримата — аз, Нушината майка и леля ѝ, — помолих двете жени да си починат в другата стая. Бяха капнали от умора и скръб, особено майката едва се държеше на крака. Те влязоха в другата стая и, изглежда, заспаха, а аз останах сам с Нуша. Тя лежеше на същата маса, на която бе лежал преди две години покойният ѝ баща, а и ковчегът ѝ бе скован също от груби чамови дъски. Седях до нея, гледах я и си мислех, че никога не съм очаквал от себе си да стоя сам до мъртвец и да изпитвам странно спокойствие. Чувствата ми бяха, изглежда, притъпени от напрежение и болка, бях обзет от душевно опустошение, но мисълта ми работеше както обикновено, а може би и по-остро и по-бързо. Мислех си например, че в последните думи на най-скъпия ни човек, отправени към нас, трябва да се крие някаква дълбока, многозначителна мисъл или загадка, която след смъртта му ще трябва да отгадаваме и тълкуваме като завет. Това ни е внушено от литературата и все пак намирах, че последните думи, които Нуша ми каза, бяха така прости и незначителни в сравнение с чувствата, които изпитвахме един към друг: „Помогни ми да стигна до леглото!“ Колкото и да се мъчех, не можех да открия особен смисъл в

тези думи. Тогава си спомних за бележките на Деветаков, които бях намерил в книгите му. Той пишеше, че смъртта обезсмисля живота. Когато бях болен, знаех, че съм обречен, и ако имах някаква надежда, тя бе само един процент. Въпреки това не мислех за смъртта, не вярвах, че ще умра. С ума си вярвах, ала със сърцето си не вярвах. Изпадах понякога в дълбоко, мъчително отчаяние, но жаждата ми за живот бе тъй силна, че побеждавах отчаянието. Някаква вътрешна сила ме тласкаше напред към бъдещето и аз забравях, че смъртта е неотменна. Ако сега изпадна в подобно отчайващо положение, сигурно няма да оцелея.

Но в оная нощ, когато бдях до мъртвата Нуша, искрено повярвах, че смъртта обезсмисля живота. Какво от това, че Нуша бе на деветнайсет години, хубава, невинна, изпълнена със светлина и радост, че гледаше света с ангелски очи, със самоотверженост и любов! Какво от това, че може би с любовта си ме върна към живота, а тя самата стана жертва на прекомерната си любов? За какво бяха тези чувства и сърдечни трепети, тези надежди, страдания и радости, щом е трябвало да изчезнат завинаги? Феноменът смърт застана пред мен като мъчителна загадка и аз не можех да го проумея. Не можех да проумея как очите ѝ, които до вчера само с един поглед стопляха душата ми, изпълваха ме с щастие и вяра, сега бяха угаснали завинаги, как гласът ѝ, тъй звучен и проникващ в цялото ми същество, сега е замлъкнал; как устата ѝ, от която бях чул толкова нежности, сега бе застинала и от нея никога нямаше да се отрони дума или усмивка.

Докато гледах лицето ѝ, дълбоко в себе си не можех да допусна, че то е мъртво. Въпреки жестоката очевидност на смъртта, в сърцето ми кълнеше едно зрънце надежда, че Нуша не е мъртва, че е невъзможно да е мъртва. Дали не е изпаднала в кома, мислех си, и как да го проверя? Потърсих огледало в стаята да го сложа пред устата ѝ, но като не намерих, взех свещта от ръцете ѝ, угасих я и я сложих в една чинийка. Искях да проверя пулса ѝ, но тогава ми се стори, че слепоочието ѝ пулсира, а лицето ѝ придобива нежна руменина. Миглите ѝ бавно се притвориха, тя се надигна изпод цветята и седна в ковчег. Огледа се на всички страни и ме погледна с недоумяваща усмивка.

— Защо съм в този ковчег? Да не би да сте помислили, че съм умряла? Господи!... Ами че аз бях много изморена и съм заспала. Не

ме гледай така уплашено! Заспала съм, а вие сте ме приготвили за погребение.

— Да, помислихме, че си мъртва, Нуша. Половин денонощие вече не даваш признаци на живот. Но аз не повярвах, че си мъртва, Нуша. Току-що исках да ти проверя пулса и ти се събуди.

— О, колко те обичам! — каза тя. — Никога досега не съм ти казвала колко много те обичам, нали? Повече от всичко на света. Повече от всичко на света... Моля те, вземи ме на ръце. Искam да ме носиш малко из стаята.

Понесох я из стаята, а тя притисна нежното си личице до моето и като че се унесе. Боже, боже, каза тя по едно време, но това не бе нейният глас, а гласът на майка ѝ. Бях заспал с отпусната до ковчега глава, майка ѝ стоеше до мен и говореше:

— Боже, боже, успали сме се със сестра ми, а като влязох тука, гледам, че и ти си задрямал. Сине, сине, каква мъка ни дойде на главата!...

Не бях си давал обет да не забравям Нуша, но стана така, че и досега, вече двайсет и пет години, откак е починала, живея със спомена за нея. В първите години след смъртта ѝ не можех дори да помисля, че някога ще се ожения и ще си имам семейство. По-късно, когато болката ми се поутоложи, тази мисъл минаваше през главата ми, особено в дни на самота, но спомените ми за Нуша биваха тъй свежи, че я виждах до себе си като жива между мен и оная, с която само във въображението си можех да я заместя в сърцето си. Нашите отношения си останаха платонични, не бях посмял дори да я целуна по устата, за да не я заразя с болестта си, а тя бе готова да последва един обречен до последния му дъх. Не, не можех да мамя и себе си, и някоя жена, особено ако тя се случеше добра и почитена...

През есента на следващата година стопанството се разтури. Бедняшкият колектив не ми вдъхваше доверие и аз го споделях с брат ми, което и стана причина отношенията ни отново да се обтегнат. Настоявах да не се бърза с основаването на стопанството, защото бедняците не притежават нито достатъчно земя, нито добър добитък и сечива. Сто души бедняци като се съберат заедно, не стават богати, ако не превъзхождат с нещо частните стопани, например с машини. Стою Бараков предвидливо бе продал вършачката, сеялката, жетварката и трактора си още по Девети и сега кооператорите работеха с допотопни

плугове, сееха на ръка и вършееха с дикани. Нямахше още общи обори и всеки искаше да работи със собствения си добитък и да си го гледа у дома. Водех счетоводството на стопанството и виждах, че положението е катастрофално — трудовият излезе едва на осемнайсет стотинки в тогавашни пари и кооператорите преживяваха от натуралното възнаграждение. Дните, през които се разтури стопанството, Стоян се случи в София на някакви курсове. Когато се завърна оттам, нямаше вече стопанство, всички кооператори бяха си прибрали добитъка и инвентара у дома. Общият имот бе останал само на книга, над която си блъсках главата по цели нощи. Настъпила бе такава бъркотия, от която не можеше да се излезе месеци наред.

Стоян се бе завърнал от града с автобуса до Житница, а оттам бе вървял пеш. Беше към десет вечерта, когато влезе в партийния клуб. Видял, че свети, и се отбил. Непрекъснато бях го осведомявал за положението в стопанството, за всички неблагоприятия, които се трупаха от ден на ден в продължение на година и половина, той сам знаеше всичко, но когато му съобщих, че хората са си разграбили инвентара и добитъка, той изпадна в истерия. Извика само: „Защо го допуснахте?“, лицето му побеля, разтрепера се, краката му се подгънаха, седна на пода и започна да рита като сърдито дете и да вика до прегракване. Видях се в чудо, опитах се да го вдигна на крака, но той легна по гръб, зарита и завика още по-силно: „Всичките ще ги върна обратно, те са подписали декларации за членство, длъжни са да се върнат!“ Така продължи няколко минути, умълча се и стана. Лицето му бе окъпано в сълзи и за да не го гледам, извърна се с гръб към мен и извика: „Да положиш толкова труд и всичко да отиде на вятъра! Защо? Защото не устискахме работата, не проявихме необходимата твърдост. Още утре започваме работа по възстановяването на стопанството!...“

И наистина още на следния ден всичко годно да агитира за връщането в ТКЗС бе вдигнато на крак: възрастни мъже и жени, момци и девойки, деца и учители. Аз, Иван Шибилев (ако си бе в село), Кичка, Мона Койнова и учителите изнасяхме по няколко пъти в седмицата агитки и представления, организирахме вечеринки и седенки. Агитираше и Стою Бараков. Обстоятелствата се бяха стекли така, че трябваше да даде земята си с усмивка на уста. Кой знае каква треска го тресеше, но външно изглеждаше щастлив, че идеите на сина му най-сетне са се осъществили на дело. Беше речовит, на всяко

събрание вземаше думата и приканваше хората да влязат в кооперативното стопанство. Каква ирония на съдбата, мислех си, докато слушах дългите му и досадни речи. Най-отявленият враг на новата власт и престъпник проповядваше социализъм и се държеше като благодетел на бъдещото кооперативно стопанство, защото даваше най-много имот. Бившите кооператори ни посрещаха в къщите си притеснени и гузни, мънкаха, оплакваха се от сиромашията си, но за връщане в стопанството не даваха и дума да става. Ядохме му попарата на текезесето, нека сега други го направят, па като видим, че е хубаво, и ние ще влезем — така говореха всички, като да бяха си плюли в устата. Бяха угнетени от кавгите и загубите при разтурването на стопанството и в това състояние не биваше да им досаждаме поне за известно време, още повече че делото ни се провали, и то за тяхна сметка.

Но брат ми бе неумолим и неуморим. През деня ходеше по къщите, а вечер свикваше събрания. Слушах го как говори и всеки път бивах поразен от волята, енергията и ентусиазма му. Само един непоправим идеалист с чисти и силни душевни пориви можеше да отстоява така упорито правотата на делото си, без да пести сили, спокойствие и здраве. Но в същото време започваше да губи търпение и да нервничи. Веднъж или два пъти в седмицата го викаха в ОК на партията за инструкции и след всяко завръщане оттам ставаше по-нетърпелив. В комитета определяли есента като краен срок за повторното основаване на стопанството, искали да изпратят в село свой пълномощник да му помага, което според него означаваше, че се съмняват в организаторските му способности. В комитета непрекъснато му внушаваха, че трябва да се действа с твърда ръка, че само с голи приказки няма да привлече в стопанството селяните, които се колебаят, а още по-малко ония, които се противопоставят. Беше принуден да върви неотлъчно след тях, да ги уговаря и да понася твърдоглавието и невежеството им, а това го изпълваше с разочарование и гняв. Защо тези жалки хорица ни разиграват, питаше се той понякога отчаян. Защо ръмжат срещу нас като кучета, на които посягаме да вземем кокала от устатата? Защо се противят и не разбират, че всичко се върши за тяхно добро, за бъдещето на децата им? Не, нямам повече сили да се разправам с тях. В очите им виждам, че се страхуват от мене и ме мразят. Най-добре е да отида в комитета и

да кажа, че не мога да се справя с възложената ми работа. Да назначат друг партийен секретар или да изпратят пълномощник. И аз имам нужда една нощ да спя спокойно...

Така се окайваше понякога в минути на умора, но след малко, смутен от проявеното малодушие, твърдеше, че стопанството ще се основе не с хленчене и огъване пред трудностите, а с твърдост и постоянство. Ако чакаме неосъзнатите да се осъзнаят, а опозиционните елементи сами да предадат имота си в общото стопанство, ще има да чакаме до второто пришествие. С молитва нищо няма да стане, а с мотика. Ние затова сме революционери, за да вървим пред другите и да им сочим пътя със сто години напред! Това определяше и отношението му към селяните — отношение на възрастен към невръстни, чиито уши трябва да се подръпват, когато не слушат или не проумяват бъдещето си. Само че понякога не „подръпваше“ ушите на непослушните, а ги опъваше до скъсване.

По онова време почти всички семейства изпращаха децата си да учат в градовете, но за да бъдат приети в гимназиите или университета, трябваше да представят тъй наречените ОФ бележки за политическа благонадеждност. Тези бележки раздавах аз в качеството си на председател на ОФ организация, но брат ми започна да ги използва като средство за принуда срещу ония родители, които отказваха да влязат в ТКЗС. Много от младежите бяха лишени от образование или завършиха образованието си със закъснение от по няколко години. Пръв пострада младежът Кунчо, който по-късно стана доцент във Физико-математическия факултет. Оказа се, че като ученик в първи гимназиален клас бил бранник за половин година. Бранниците ратуваха за велика България „от Дунав до Бяло море“, ала не за великобългарските им идеали можеше да попадне в техните редици някое селско дете. Преди Девети ремсисти, легионери и бранници се надпреварваха да вербуват „кадри“ от новопостъпилите ученици. Ония от селските младежи, които попадаха в градовете без предварителна политическа ориентация, често се озоваваха в съвсем неподходяща за тях организация. Такъв бе случаят и с Кунчо. Нямаше и да узнаем за неговото бранничество, ако сам не бе разказвал по-късно за политическото си невежество. Брат ми обаче се възползва от неговата откровеност и му върза черно възелче. Кунчовият баща се опъна,

прекара цели три години вън от ТКЗС и Кунчо влезе в университета три години по-късно.

Брат ми намираше и много други начини да постави натясно ония, които не желаеха да влязат в стопанството. Едно от най-сигурните средства за упражняване на натиск върху някои по-заможни селяни бе обявяването им за кулаци. Те имаха по стотина декара земя и никога не бяха използвали наемна работна ръка, а при нужда правеха тъй наречената меджия — две или три семейства се сдружаваха за по-бързо привършване на някои полски работи. Кулакът бе обявен за неотявлен враг на народа и социализма и ние не пропускахме случай да го осмеем и заклеим в нашите речи, агитпрограми и театрални представления. Той бе агент на империализма, фашист и подпалвач на нова война, върл опозиционер и подстрекател, убиваше комунисти нощем в потайна доба, палеше имота и тровеше добитъка на ТКЗС, пречеше всячески на изграждането на новия живот. За кулака се пишеше непрекъснато по вестниците и се говореше по радиото, изобразяваше се в карикатури и плакати като кръвопиец. С една дума, кулакът се превърна в синоним на злия дух от детските приказки, от който обаче се плашеха възрастните. За него нямаше място в селото, за да се обезвреди, той трябваше да се изсели със семейството си в някои далечни краища или да се затвори в трудов лагер. Брат ми държеше в страх няколко души, между които се оказа и Илия Драгиев.

Илия Драгиев имаше осемдесет декара земя и шест деца, едно от друго по-дребни. Обещал на Стоян да подпише декларация за членство, а като дошъл в партийния клуб, загубил кураж. Стоян го нахокал, задето не си държи на думата, а онзи му казал, че е сърбал веднъж попарата на текезесето и ако влезе отново, децата му ще изпукат от глад. Щом досега ги е изхранвал, ще ги изхрани и занаяпред — има си два вола, две крави, трийсет овци, че и вода си има в двора.

Отишъл си Илия, а Стоян наредил на двама младежи да го издебнат, когато го няма в къщи, да заковат кладенеца му и да го заключат с един голям кофар. При голямото безводие в нашия край този кладенец беше истински оазис през лятото, защото цялата горна махала черпеше от него, докато водата на другите три кладенеца наред мегдана намаляваше до пресъхване. Младежите издебнали Илия, когато бил на нивата, и заковали и заключили кладенеца. Вечерта той разбил кофара и отковал дъските, за да си напои добитъка,

но през нощта някой пуснал куче в кладенеца и оставил бележка. Селото настръхна. Есента бе сушава и хората черпеха пясък от дъното на кладенците. Настояваха да се накажат двамата младежи, но те отрекоха да са пускали куче в кладенеца. Заковали го по заповед на партийния секретар, но куче не са пускали. Младежите не лъжеха. Някои от противниците на ТКЗС и личните врагове на брат ми бяха се възползвали от случая, за да го злепоставят пред селото, а няколко дни след този случай стреляха по него. Към полунощ, когато се завръщал у дома си, три изстрела профучали покрай главата му. Убиецът бил застанал на такова място зад оградата, където тя не може да се прескочи бързо в случай, че брат ми не бъде улучен и реши да го преследва. Така и станало. Единият куршум закачил само ватата на лявото му рамо, Стоян се окопитил навреме, стрелял и поискал да преследва покушителя, но докато намери място да прескочи оградата, онзи изчезнал в тъмното.

На сутринта направихме оглед на мястото и не открихме никакви следи. Стоян съобщи в милицията и Михо Бараков, като да бе очаквал този случай, начаса пристигна с един следовател и още двама младежи от следствените органи. Михо Бараков нареди да се направи обиск в някои семейства. Отказах да присъствувам на обиска, посъветвах и брат си да направи същото, като заявих, че е излишно и нетактично да всяваме смут сред хората тъкмо сега, когато те бездруго са така неспокойни. Но Михо Бараков каза, че щом сме го повикали като потърпевши, трябва да присъствуваме на всяка цена при обиските. Хората изпаднаха в ужас, когато следователят и помощниците му най-безцеремонно започнаха да тършуват из къщите им, да обръщат всичко наопак и да бърникат в раклите и на други места, където чужди очи не бива да гледат и чужди ръце да пипат. Жените запищяха като на умряло, разплакаха се и децата, вдигна се олелия из цялото село. Оръжие никъде не се намери и всеки от заподозрените имаше безукорно алиби. Това бе нов удар на Михо Бараков в гърба ни. Бърз и много добре пресметнат удар.

Но работата не свърши дотук. Между заподозрените, и то на първо място, бе, разбира се, Илия Драгиев. Невинността му не се нуждеше от доказателство. При обиска у дома му човечецът ни посрещна смутен от „високите гости“ и се залови рано-рано да ни черпи с ракия. Децата му, първото на шестнайсет години, последното

— кърмаче, полуголи, още немити и осополивени, току-що бяха наскачали изпод чергите и се боричкаха из стаята. Струпах се в ъгъла плътно едно до друго като подплашени добичета и ни гледаха срамежливо и любопитно. В стаята миришеше на застоял въздух и пикоч, стопанката, все още развлечена, жълта и кокалеста, позатули пазвата си с пелената на бебето, което кърмеше, и също ни загледа изпод вежди любопитно и враждебно. Попитаха Илия дали има някакво оръжие и той каза, че има. Излезе от стаята, бръкна под стряхата на обора и извади оттам ръждясал барабанлия револвер.

— Тати го имаше навремето и оттогаз е тъй ръждясал. Като дете ми го даваше да си играя с него, сетне аз го давах на момчетата да си играят.

Следователят взе револвера, опита се да превърти барабана и му го върна. Помощниците му започнаха да претърсват вмирисаните на пикоч черги, разхвърляха възтреба в другата стая, влязоха в хамбара и кошарата, но нищо не намериха. И тогава като подкокоросан от дявола Илия се обърна към брат ми и му се закани с пръст:

— Ей, секретарю, като си партиен, да не си хванал господата за карантията, бе? Искаш всички да ти играем по гайдата, сякаш селото ти е бащиния. Началникът на милицията е наше момче, ще му кажа. Закова кладенеца ми, с кофар го заключи, а сетне хвърли живо куче вътре, щото не рачих да вляза повторно в текезесето. Децата, добитъка ми и цялата махала без вода остави. Чухме, че снощи с пищов те гърмели. Кво ще го гърмиш такъв, та сетне да го лежиш цял живот. Съд за него, ама такива като него съд не ги лови, затуй си разиграват коня. Щом не го лови съд, барем ей такъв един по мутрата трябва да получи да му се отворят очите, да види, че в туй село и хора живеят.

Всичко това Илия изрече на един дъх с тъничък, пресеклив гласец и стиснати юмруци, зачервен от смущение и възбуда, а от сините му, големи и кръгли очи бликнаха сълзи. Беше от ония, дето струват път на мравката, при това закръглен и мекушав като обезкостен, тъй че вдигнатите му юмруци предизвикваха снизходителни усмивки. Той очевидно бе събрал кураж от присъствието на началника на милицията, който бе „наше момче“, за да се скара някому за пръв път в живота си. Същата нощ, сякаш за да изпълнят заканата на Илия Драгиев, неизвестни лица нападнаха брат ми до дома му, когато отворил вратника да влезе в двора. Препънал се

о нещо (опънато въже), паднал по лице и нападателите се хвърлили отгоре му. Вързали ръцете и устата му и започнали да го налагат с юмруци. За щастие съседът излязъл на пруста с ветроупорен фенер да отиде в обора, защото чакал кравата му да се отели, чул някой да стене в тъмното и така спасил брат ми. Враговете му действуваха бързо и съобразително, умееха да оценяват психологическия момент и да заличават следите си. След като бяха хвърлили куче в кладенеца и стреляли по него предната нощ, брат ми най-малко е очаквал, че и следващата нощ ще го нападнат и то когато току-що бе изпратил началника на милицията до бащината му къща. Брат ми не се съмняваше в невинността на Илия Драгиев, но за да се измъкне от компрометираната го история с кучето в кладенеца, започна да го обвинява, че той сам е хвърлил кучето в кладенеца си, за да zlepостави новата власт пред селото. Враговете на ТКЗС, които бяха хвърлили кучето в кладенеца, взеха Илия под своя закрила и той неволно попадна в техните редици. На брат ми не оставаше нищо друго, освен да принуди Илия по някакъв начин да влезе доброволно в стопанството и така да се сложи край на тази неприятна история. Както узнах отпосле, той заплашил Илия, че ще го обяви за кулак, но преди това решил да го постави на друго изпитание.

По това време в селото бе започнала акция за изстребване на кучетата. Като причина за смъртоносната акция се сочеше стопанската оскъдица — имаше купонна система и храните трябваше да се пестят. Знаеше се кой колко кучета има и председателят на съвета Стою Бараков издаде заповед да се остави по едно на двор, а останалите да се избият. Бяха със стотици и понеже съветът не разполагаше с толкова патрони, избиваха ги с нож. Тази работа бе възложена на циганина Мато. Гилотината му беше много просто направена — един стълб, забит в земята и пробит на височина около метър. Мато прекарва поводата на кучето през дупката на стълба и го дръпва. Кучето се изправя на задните си крака, открива гърдите си и Мато му забива ножа в сърцето.

Бях ходил в Орлово по работа и на връщане минах по най-краткия път през северната част на землището. Пътят ме отведе до мястото, където избиваха кучетата — полянка, обградена от всички страни с магарешки бодил, сред която стърчеше кучешката гилотина. Наредени едно до друго, от двете страни на пътя лежаха около

трийсетина или повече мъртви кучета. Бях така потресен от тази гледка, че побързах да се върна назад, когато някой ме извика по име. Погледнах през храстите — насред полянката стърчеше окървавена кучешката гилотина, а до нея — Илия Драгиев. Приближих се и видях, че държи за поводата едно едро шарено куче. На края на полянката седеше на пън Мато циганина и пушеше цигара от вестник като човек, свършил много важна работа и сега с удоволствие си почива. Той се усмихваше с големите си пожълтели зъби и поглеждаше ту двата кожа, забити в земята от двете му страни, ту пък Илия и иронично поклащаше глава.

— Не му държи дупето! Не мой да му види сметката. Алтав! Откога е щръкнал тука и не може.

— Кой, аз ли? Ей сега ще видиш. Колко му е да й туря ножа на таз мастия! — развика се Илия, като прекара поводата на кучето през дупката и го опъна. Главата на кучето се понесе нагоре и то застана на задните си крака, като плезеше език и се давеше. Циганинът стана от пъна и му подаде ножа, Илия не го пое, погледна земята около стълба, прогизнала от кръв и покрита с рояци синьо-зелени мухи, и отпусна кучето. Трепереше като в треска и зъбите му тракаха, а побелялото му лице бе плувнало в пот. Есенното слънце напичаше, на полянката, затулена от всички страни с магарешки бодли, бе горещо и душно, миришеше на кръв и кучешки испражнения. Циганинът гледеше Илия ухилен да уши, като поклащаше рошавата си, лъснала от пот глава, после взе нож и пристъпи към кучето.

— Ей, манго! — извика Илия и застана срещу него. — Да не си посегнал с мръсните си ръце! Ще те очистя сетне за едното чудо. Аз самичък ще си убия кучето. От паленце съм го отгледал, самичък ще му взема живота. — Човечецът се въртеше около кучето си като обезумял и ту дърпаше поводата му и то се вдигаше на задните си крака, ту пък го отпускате и се удряше по челото. — Как да кайдисем на живота ти, Шарко! Кажи ми как! Ни сърцето ми дава, ни ръката ми се дига. — Най-последно пусна кучето и извика — ще подпиша декларация бе, що да не подпиша. Толкоз народ подписа и не умря, че аз ли ще умра! Илко, ела да ми дадеш декларация! Този път ще подпиша, живота на децата си да отърва...

Докато вървахме към село, ми разказа, че брат ми се срещал с него няколко пъти насаме и му възложил да избие кучетата вместо

Мато циганина. Най-напред своето куче, после — чуждите. Ако не го стори, ще го обяви за кулак, защото е наемал деца да му пасат шилетата, а после ще го изпрати в трудов лагер за обида на партийния секретар, а от лагера излизане няма. Там ще изгние и дечицата си без баща ще остави...

Не заварихме брат ми в клуба. Дадох на Илия декларация, той я подписа и си отиде. Бях под тягостното впечатление на кучешката гилотина и посрещнах брат си с упреци още от вратата. Той видя подписаната декларация, акуратно я прибра в шкафа и едва тогава седна срещу мен. Не бях допускал, че е толкова коравосърдечен, и му го казах. Казах му още, че от известно време все се питам как е възможно двама братя като нас, израсли в сирашка немотия, да не са се познавали досега. Очаквах да се засегне от упреците ми, но той замълча и лицето му придоби особено изражение на тъга и примирение.

— Да, да, май че има такова нещо — каза той, като ме погледна в очите — Ама не... Защо пък да не се познаваме. Ти може и да не ме познаваш, но аз те познавам. Преди години, когато гонехме една голяма цел, ти беше устремен право напред като стрела. Сега си друг. Оглеждаш се настрани, съмняваш се, колебаеш се. Да, туй, което го мечтаехме преди няколко години, не се пасва напълно със сегашното. Мислихме и вярвахме, че щом вземем властта, хората ще се втурнат с песни към новия живот. Не стана точно така. Излезе, че не всички мислят като нас. Започнаха борби, колебания, страдания. Ами че как иначе? Ти сам си ми казвал много пъти, че отнемането на частната собственост е най-голямото събитие в историята на човечеството. Всичко е имало в тази история. И стогодишни войни, и смяна на епохи, и революции, затриване и създаване на държави, и какво ли не, но отнемането на частната собственост се осъществява за пръв път. Преди двайсетина години в Съветския съюз, сега у нас. Това е най-голямата революция, всички други са били някакви реформи, бунтове и нищо повече. Нашата революция обърна живота с главата надолу, за да го обнови напълно. Това са твои думи, мили братко, тебе цитирам. Щом пристъпваме към пълното обновяване на живота, как няма да имаме трудности? Не сме очаквали да са чак толкова големи, но щом са се стоварили на главите ни, трябва да ги преодоляваме. Обвиняваш ме в насилие. Не грешиш ли, като наричаш насилие усилието ми да

преодолявам трудностите по пътя към новия живот? Добре, нека усилието ми е насилие. Но защо „насилвам“? За себе си, за своя изгода или за общото, народното? Съжаляваш хората, че страдали. За какво страдат? За жалката си земица, за дръгливия си добитък, за „моего“ си. Нали частната собственост е първопричина за всички страдания на човечеството? Не искам да хвърлям твои камъни в твоята градина, но и на това си ме учил. Чел си ми книги по този въпрос...

Стоян стана и започна да се разхожда из помещението. Стъпваше бавно и отмерено като по ръба на пропаст и от време на време изопваше шията си, като че го стягаше яката на ризата. Този тик показваше, че не ще може да усмири бурята, която се надигаше в него, и тя скоро ще се разрази с най-голяма сила. За да предотвратят тази буря, тръгнах да си отида, но той ме настигна до вратата и ме хвана за рамото.

— Преди да си отидеш, кажи ми как ще постигнем нашата цел — социализма. Сто пъти сме говорили по този въпрос, а аз все още не съм разбрал каква тактика предлагаш. Щом не одобряваш моята, значи имаш своя тактика за действие. Слушам те, слушам те.

Казах му, че за тактика в случая е неуместно, а и погрешно да се говори. Доброто, което искаме да сторим на хората, идва от душата, а не от някаква тактика. Тактиката е стратегическо понятие, умение или съобразителност да се спечели война, богатство, състезание и пр., тъй че от нея не може да се роди доброто. То е нравствена категория и не е плод нито на законите, нито на идеите, които идват в човека отвън, а от същността му, както водата от извора си...

Той стоеше срещу мен напрегнат и съсредоточен до краен предел, като че се страхуваше да не изпусне ни един звук, в очите му гореше вътрешно напрежение. Но ето че по лицето му, застинало като маска, премина тръпка на оживление и това бе знак, че е отгатнал или си е въобразил, че е отгатнал мислите ми, макар че сам аз не разбирах съвсем добре какво точно исках да му кажа. По въпроса за „тактиката“, както той го разбираше, много пъти бяхме разговаряли и аз винаги се обърквах и не съумявах да се изразя ясно и определено. Това бе въпрос за осъществяване на дело на революционните задачи, които ни се поставяха от партията, а по него имахме различни мнения. Той отхвърляше моето мнение и в повечето случаи не ме оставяше да се

доизкажа. И сега ме прекъсна. Протегна дясната си ръка към мен като сабя, а в очите му проблеснаха бесовски мълнии.

— Ясно, ясно! Както си и знаех — старата тактика на изчакване и хленчене. На либералничене и милосърдие. Макар да знаеш много добре, че всяка революция се прави от по-малка или по-голяма група съмишленици, наречена партия, а в случая — нашата комунистическа партия. Партията води мнозинството напред, а на мнозинството винаги му се струва, че тя действа много по-бързо, отколкото е нужно. Това е то революцията. С каквито и думи да я определяш, това си е тя — да организираш народа и да го водиш напред към нещо ново и по-добро за него през трудности, през страдания, пък ако се наложи, и през кръв. А ти ме упрекваш, че съм честолюбив, болезнено мнителен и злопамятен, че не оставям безнаказан всеки, който дръзва да ме оскърби. Авторитетът на партията трябва да се пази тъй, че пращинка да не падне върху нея. Партията никога не греши, следователно и партийният секретар, който работи по нейни указания, не греши. Аз съм войник на партията и каквото тя ми заповяда, това правя. Сега тя иска от мене на всяка цена (на всяка цена!) да се основе отново ТКЗС и аз съм длъжен да действам така, че то да се основе, дори ако трябва да заплатя с живота си. Ето защо искам да ти препоръчам...

Не успя да завърши мисълта си, защото от носа му рукна кръв, намокри мустаците му и потече по пода. Накарах го да седне на стола, да вдигне лице нагоре и да запуши носа си с кърпа. Кръвотечението му продължи още дълго, почувствува се слаб, тъй че трябваше да го съпровожда до в къщи. За пръв път от четири години щях да вляза в родния си дом и се вълнувах, а Кичка не ме покани дори да вляза. Тя се разтревожи и поиска да заведе брат ми в града на лекар, но той отказа и отиде да си легне. На сутринта наминах да го видя. Кичка ме посрещна на двора и не ми позволи да говоря с него, за да не го тревожа. Цяла нощ бълнувал и говорел, че Илия Драгиев е плакал като дете, задето не можел да заколи някакво си куче. Какво куче? За какво пак сме се карали, за какво пак съм го заяждал? Малко ли са му ядовите от чуждите, та и своите да го тровят? Гледайки ме враждебно, Кичка ми наговори много неща и аз разбрах, че Стоян е споделял с нея всичките ни спорове, които тя нарече кавги, и че тези кавги тревожат съвестта му и го карат да подлага на съмнение работата си. Ами че разделете се, щом не можете заедно да мелите брашно, каза ми тя

накрай. Здрав си вече, ерген си, намери си работа в града, я адвокат, я съдия, задоми се. Както сте почнали с брат си, ще дойде време да се хванете гуша за гуша и да станете за смях на селото.

Кичка не умееше да се прикрива и за мен не бе трудно да се досетя, че Стоян е споделял с нея желанието си да ме отпрати далеч от село, но не смее да ми го каже и тя е решила да му спести това неудобство. Аз също бях мислил да започна работа и града, но поради болестта, а по-късно и поради събитията в село не се решавах да го напусна. Водих счетоводството в стопанството, бях една година учител, бях и юрисконсулт за известно време в новооснованата МТС. Струваше ми се, че ще съм полезен на хората в едно време, когато всички боледуваха, когато се раждаше една нова епоха с болки и терзания. И може би щях да остана още дълго време в село, ако не бе се случила оная парадоксална история с интернирането на Иван Шибилев. Наистина какъв по-голям парадокс от този — брат ми изключи от партийната организация човека, който бе я основал преди Девети. Като следствие от този парадокс последва още един — политическият престъпник и убиец Михо Бараков в качеството си на околийски началник на милицията, възползвайки се от характеристиката, която брат ми бе му направил пред ОК на партията, изпрати Иван Шибилев в трудов лагер. Човека, който погуби дарбите си в служба на партията в едно време, когато вместо голямо изкуство тя имаше нужда от агитки и плакати, човека, който през всичките перипетии на чудноватия си и бурен живот нито за миг не бе престанал да ѝ служи. И още един парадокс — брат ми обявяваше или заплашваше да обяви за кулаци селяни, които нямаха нищо общо с тях, а единственият кулак в селото и политически престъпник Стою Бараков не само че живееше на свобода, но като председател на селсъвета представляваше и упражняваше народната власт. Бяха изминали четири години от разкриването на престъпленията на баща и син Баракови, но в ОК на партията все още не предприемаха нищо за тяхното разобличаване. Няколко пъти бях ходил там да питам докога ще държим в пазвите си тези змии и винаги ми отговаряха с пръст на уста да пазим в най-строга тайна каквото знаем за тях. Други обяснения не даваха, но ясно беше, че съдбата на двамата Баракови зависи от завръщането на Александър Пашов, което само по себе си щеше да бъде най-безспорното доказателство, че в чужбина той е

работил за нас и баща му напразно е принесен в жертва. Но Пашов за съжаление все още не бе се завърнал, а и майка му нямаше каква да е вест от него.

Всичко това нямаше да се случи, ако брат ми не разбираше партийната дисциплина като догма и бе проявил известна самостоятелност в решенията си. Много често си спомнях за онзи въпрос, който покойният Михаил Деветаков бе си задавал, размишлявайки за революциите: възможно ли е да се постигне хуманна цел с нехуманни средства? По времето, когато бяхме разговаряли с Деветаков, както и сам той отбелязва, този въпрос не съществуваше за мен и за Лекси Пашов. Тогава за нас предстоящата революция бе най-възжеланото, исторически най-великото и хуманно събитие и никога не бяхме се замисляли за нейното осъществяване. Но когато тя дойде, въпросът с какви средства да я „прилагаме“ у нас стана за мен най-проклетият въпрос. Народът боледуваше, притиснат между две епохи. Малцина бяха ония, които вярваха, че капиталистическите страни ще ни обявят война и ще върнат старото време. Повечето от хората разбираха, че революцията няма да се размине, а не можеха да прежалят имота си. Някои възрастни хора бяха плакали пред мен. Удряха челото си и се питаха: „Накъде? Ни назад — ни напред!“ Двама умряха от инфаркт, а един се обеси. Подписа доброволно декларация за членство в ТКЗС, а като се върнал у дома си, влязъл право в обора и се обесил.

В това усилено време често ме обземаше съмнение и отчаяние, струваше ми се, че някогашните ми идеали са изкористени на дело и тогава именно се опитвах да отговоря на проклетия Деветаков въпрос. Спомнях си как гостувах в чифлика на Деветаков отпървом с Лекси Пашов, а през следващите години сам, и под влияние на спомена за този благороден мъж мислено се съгласявах с него, че една хуманна цел не може да се постигне с нехуманни средства. И още, че човекът, ако не е постоянна величина, то съвсем бавно и съвсем мъничко се променя — на един век един милиметър или дори не и толкоз. Деветаков говореше за тези неща съвсем рядко, може би за да не ме отегчава с философствването си или, което е по-вероятно, да премахне бариерата на възрастта между двама ни. И наистина, колкото по-голямо бе благоговението ми към личността му, толкова по-свободен се чувствах пред него. Той изричаше мислите си с мек,

особено приятен глас, без да ги натрапва, като че в момента са му хрумнали и като че няма нищо ценно в тях. Все ми се струваше, докато го слушах, че прикрива една мисъл: „Можете да не вземете под внимание това, което току-що казах.“ Всеки път си отивах от чифлика, изпълнен с духовно блаженство и лека, галеща сърцето ми тъга по някакъв друг, непостижим свят.

Но колкото и да бивах запленил от обаянието на Деветаков, дълбоко в себе си изпитвах съпротива срещу някои от философските му схващания. Тази съпротива, несмела и крехка, се подхранваше от възрастта ми и средата, сред която се бях родил и живял. Бях на двайсет и няколко години, поривът ми за живот бе тъй неутолим, че не се поддавах на отчаяние дори когато боледувах и знаех, че съм обречен на смърт. Само веднъж повярвах, че смъртта обезсмисля живота, и то за кратко, когато почина Нуша и се почувствувах безкрайно самотен. Енергията на младостта, изпълнила цялото ми същество, въставаше срещу отчаянието на Деветаков, изнурен от познание и открил безсмислието на битието. Сега вече, когато гоня петдесетте, разбирам безутешните вопли на този отчаян мъдрец, а тогава ми се струваше, че той разказва афоризми от излишък на разум, а самоубийството му отдадох на неизлечима меланхолия.

Досещах се, че Деветаков бе станал жертва на едно трагично безверие, и това укрепваше духа ми, даваше ми сили да анализирам безпристрастно дейността на брат си. Въпреки нашите остри спорове, които ни отчуждаваха години наред, дълбоко в себе си хранех опрощение към него, защото притежаваше повече добродетели, отколкото пороци. Ако в младостта си бяхме преживели щастие, то бе нашата готовност да се жертвуваме за всички страдащи по света, а те бяха бедните и онеправданите класи. Тогава брат ми бе за мен образец на идеалния млад мъж, и не само за мен, а за всички млади хора от нашия край. Състрадателен, честен и трудолюбив, той ненавиждаше всякакъв вид властничество и живееше с илюзията, че всички хора по света са равноправни. Трудностите в работата му бяха големи и само човек като него с неизчерпаема енергия, преданост и вяра в делото на социализма можеше да ги преодолява. Работеше по указания „отгоре“ и грешките и извращенията, които допускаше, не бяха негови или само негови, а на „линията“, на методите на работа по време на колективизацията. Инструкцията на ОК на партията повеляваше да се

пипа с „твърда ръка“ и брат ми разбираше тази инструкция като всички отговорни партийни работници. Както се казва, и властта имаше пръст в тази работа. Сложно и трудно е да се проследи и обясни влиянието на властта върху хората, но безспорно е, че никой на този свят не е устоял на нейните съблазни, особено ако тя е еднолична. Онзи, който я упражнява еднолично, се задължава да работи за обществото, а то от своя страна — да му се подчинява. И може би в подчинението на мнозинството на една личност властта проявява своята женска лъстивост и се превръща в суета и същност.

По този неизбежен път вървеше и брат ми. Както узнах по-късно от самия Иван Шибилев, той бе разобличил брат ми за неговите властнически прояви и с присъщата си искреност не бе му спестил ни една истина без всякакво намерение да го подценява, а „така, като на свой“. Иван Шибилев не бе улучил момента, тъй като по това време брат ми бе станал вече силна личност. Стопанството бе позакрепнало и трудовеният от стотинки бе нараснал на лев и половина — два. Времето на безсънни нощи, съмнения и враждебни конфликти бе отминало и брат ми бе придобил увереност и самочувствие. Малко по малко бе иззел в свои ръце работите на селото и без него не можеше да се реши или предприеме какво да е мероприятие както в обществения, така и в личния живот на хората. Партийната пропаганда възвеличаваше личността на Сталин до степен на божество, поставяше го над всички и всичко, провъзгласяваше го за вездесъщ и всемогъщ, хората на изкуството се надпреварваха да го възпяват и увековечават. Да му подражаваме в работата, да каляваме като него желязната си воля в борба с идейните ни врагове бе за нас свят партиен дълг и щастие. А брат ми започна и външно да му подражава. В партийния клуб бе окачен портрет на Сталин с каскет, с куртка, закопчана догоре, и с втикнати между копчетата пръсти на ръката. Брат ми, изглежда, бе открил в лицето си прилика с лицето на Сталин и щом пусна същите мустаци, поразително заприлича на него. Често ходехме в града на кино и в прегледите, и в художествените филми винаги можеше да се види и чуе с какво тежко достолепие се движи из кабинета си силната личност, как говори бавно и отмерено, без жестове и емоции, присъщи на простосмъртните, как изрича великите си мисли с възможно най-малко думи, а понякога само с „да“ и „не“.

Подражателството на брат ми бе, разбира се, глупаво и смешно, но ръководителите на ОК на партията гледаха на приликата му със Сталин като на лична заслуга към социализма и дори като на някаква предопределеност и с времето започнаха да се респектират и от неговата личност. Хвалеха го за организаторските му способности, отнасяха се към него по-снизходително, отколкото към другите селски партийни секретари, и му обещаваха след време да го издигнат на по-отговорна работа в града. Това не можеше да не му вдъхва самочувствието на силна личност, за което вече стана дума и което стана причина за конфликта му с Иван Шибилев. Този конфликт впрочем показва, че силната личност е великодушна, не злоупотребява с властта, която притежава, понася мнението, вкуса и мислите на другите, а слабата личност не е уверена в собствената си кауза и затова я брани и налага с подозрителност, дребнавост и жестокост.

Брат ми не се подвоуми да наклевети един свой другар пред ОК на партията само защото го беше „обидил“ и така спомогна да го натикат невинен в трудов лагер. Най-напред се намеси в моите интимни отношения с Нуша, опита се да убие още в зародиш чувствата ми към нея и като резултат от тази намеса бе отнет живота на баща ѝ, на бившия старши стражар, на следователя Марчинков и на кой знае още колко хора. Моят случай бе наистина твърде сложен поради неясното политическо положение на Александър Пашов и интригите на Баракови, така че колебанието и предпазливостта на брат ми да действа бързо и решително донейде е оправдано. Но случаят с Иван Шибилев, както и много други преди него, показваше, че бе започнал да се разпорежда със съдбата на другите не по никакви обществени причини, а по лични съображения, и това бе вече не просто превишаване на правата, а самовластие. Като знаех, че много други партийни работници като него се опитват да накърняват най-съкровени чувства на хората, да бъркат в сърцата им с нечисти ръце и да ги манипулират по свой вкус, питах се как ще можем с такива обезличени и обезправени хора да създадем най-демократичното общество, в което човекът да бъде истински господар на труда си, на държавата и на собствената си свобода. Брат ми имаше косвена вина и за смъртта на Мона и аз му го казах. Казах му още, че е заслепен от плебейска жажда за власт и осъществява себе си като властник, а за народа, от чието име винаги говори и действа, отдавна вече не дава

пет пари. Разяри се и ми заповяда веднага да напусна селото, за да не му преча с моя гнил интелегентски либерализъм. Ако не го сторя, и с мен може да се случи нещо неприятно...

След няколко дни отидох да се сбогувам с Нушината майка. Всяка седмица наминавах към нея да я видя и да я питам дали няма вест от Лекси. Тя бе осиновила една от сестрините си дъщери и живееше с нейното семейство. Беше смалена от годините, но жилава и умна, а очите ѝ, тъмни и влажни, излъчваха младежки блясък. С тези очи, очите на Лекси, и тя ме питаше отдалече имам ли вест от него и по израза на лицето ми отгатваше, че нямам. При хубаво време я заварвах в двора или в градината, а сега не я видях никъде. Преди да почукам на кухненската врата, тя се отвори и срещу мен застана Лекси. Както бива в такива случаи, двамата се гледахме изненадани секунда-две, после се прегърнахме. По-късно, когато седнахме горе, в неговата стая, където бях прекарал толкова много нощи и преживял толкова много щастие и мъка, той ми разказа за строго секретната си работа, която бе вършил в чужбина през изминалите осем години...

[1] Военно обучение. ↑

[2] Бурунсуз — безнос (тур.) ↑

КИРО ДЖЕЛЕБОВ ВЪРВИНАМАЙНАТАСИ

Киро Джелебов получи този непристоен прякор, когато бе още млад и заживя отделно от братята си. Къщата му бе зидана с дялан камък, на два ката и като всички нови къщи по онова време имаше лице в портокалов цвят с бели корнизи около прозорците и дървен чардак с каменни стълби. Различаваше се от другите къщи само по това, че вместо обор за едрия добитък, долният кат бе нареден за живеене. Навремето тази битова реформа бе посрещната с насмешка и дори с укор от старите стопани, но впоследствие се оказа разумна и полезна. Оборът в долния кат имаше известно предимство през зимата, когато стопанинът може да влиза при добитъка си по бели гащи да го храни и наглежда, но зловонието от тор и пикоч, както и разните гадини, превръщаха цялата къща в обор. Киро Джелебов издигна стопанските постройки в горния край на градината, загради ги с висок стобор от кирпич и докато в съседните дворове се издигаха торища като могили, в които се въргаляха прасета и кокошки, неговият двор бе затревен и чист като горска полянка.

Скоро домът му бе признат от селото за образцов дом. На външната врата не бе поставена табелка, каквато сега е окачена на много врати по нашите градове, за да се знае, че нашенецът поддържа ред и чистота у дома си само ако се удостои с някакво отличие, и че в домовете, пред които не виси такава табелка, живеят пещерни хора в непроходима нечистотия и смрад. По това време посетих за пръв път дома на Киро Джелебов. Бях във второ отделение и седях на един чин със сина му Марчо. Учителката живееше у тях и един ден ни заведе да разгледаме къщата, двора и градината им, а следобед ни даде съчинение на тема „Какво видяхме в двора на Киро Джелебов?“. Изглежда, че не съм имал естетически заложби, за да видя нещо достойно за възхищение в този образцов дом, получих двойка на съчинението си, така че първото ми посещение у Джелебови е свързано с първия ми литературен неуспех. Случи се така, че и в гимназията учихме с Марчо в един клас, живеехме заедно, през ваканциите често се случваше да ходя у тях и едва тогава открих и оцених стопанските добродетели на баща му, както и на цялото им семейство. Овощната градина с варосани дръвчета (единствена в селото), правите като по конец зеленчукови лехи, оградата с дървени тараби, свежата и чиста трева в двора, цветната градинка пред къщата, кладенецът до стопанските постройки с гривна от дялан камък,

пътната врата с покрив от яркочервени керемиди и всичко, що можеше да се види, показваше, че стопанинът е не само трудолюбив, но и взискателен до прецизност. И още нещо, което не можеше да се види не само в селото, но и в целия край, а може би и в цялата страна. По онова време почти във всяка нива имаше по една дива круша. Под тази круша хората се хранеха и почиваха на сянка през летните горещини, окачваха люлките на бебетата, държаха водата и връзваха добитъка на хладно, с една дума, дивата круша бе неоценим помощник на земеделеца и по нашия обезлесен край се тачеше като свещено дърво. Тя е саморасло дърво и никой не се грижеше за нея. В добри времена раждаше плод, обираха го и си правеха крушова чорба за зимата, в лоши времена я нападаха гъсеници и по клоните ѝ не оставаше ни едно листо. Само Киро Джелебов се грижеше за дивите круши по нивите си, както се грижеше за овощките в двора си — орязваше ги напролет, варосваше стebelата им, окопаваше ги да поемат влага, пръскаше ги със син камък и всяка година вземаше плод от тях. Между другото по крушовите дървета всеки от селото, а и от околните села, знаеше коя нива е негова.

У Джелебови постоянно живееха учителки. Те биваха от различни краища на страната, дошли за няколко години в нашето забравено от света село да поемат старт към живота. Която пристигнеше първа наесен, кметът я изпращаше у Джелебови, както изпращаше там да нощуват и всички служебни лица от града. Една от тези учителки стана причина да лепнат нов прякор на Киро Джелебов. Като всички нашенци, и той псуваше, кажи-речи, на всяка дума, по повод и без повод, всичко, що виждаха очите му или пипаха ръцете му. А нашенските псувни, скромно казано, са една изящна словесност и тъй внушително реалистични, че, както казваше един шегобиец пришелец, като ги чуеш за пръв път, неволно се почесваш по някои части на тялото.

Първата учителка, която живя на квартира у Джелебови, се казваше Хортензия. Дълго време не можехме да запомним това странно име, което ни внушаваше такова страхопочитание, че когато го запомнихме, не смеехме да го произнасяме, за да не прозвучи в нашите уста неблагозвучно и грубо. Учителките изглеждаха като екзотични цветя сред нас и нашето село, лете потънало в прах до колене, а есен и зиме — в кал и сняг. Почти всички бяха от градове и на първо време

така трудно свикваха и се примиряваха с нашия бит, че самите селяни, с вродено превъзходство и неприязън към „гражданята с бели ръчички“, едновременно ги укоряваха и жалеха: „Горките, защо ли са дошли да ги лаят кучетата и да ги ядат бълхите като нас!“ Не знаеха, че тези момичета бяха бедни и идваха при нас от далечни краища да припечелят, да си направят дом и семейство или да продължат образованието си. Хортензия например прекара три години при нас, без да си ходи през ваканциите, за да пести пътни разноски, и на четвъртата година се обади от Швейцария, където бе отишла да учи медицина. Тя бе от Кюстендил и често ни разказваше за този голям и приказен в нашите представи град, защото ние не бяхме виждали ни планини, ни бистри реки, ни минерални бани. И сега, когато ми се случи да видя обозначението на Кюстендил на географската карта, винаги си спомням за „госпоица Хортензия“, първата ми учителка, виждам я как предпазливо газии дълбоката и лепкава кал и шушоните ѝ затъват догоре, как припка леко и грациозно с нас из полето в бяла блузка и черна пола, мъничка и стройна, с прическа „а ла гарсон“ като момче, чувам как ни вика по имена с нежен глас на флейта, усещам уханието на дрехите и ръцете ѝ, уханье на цвете сред нашите калпачета и цървулки, вмирисани на тор и прах.

Първата сутрин, разказваше отпосле стрина Танка, учителката притичала разплакана при нея и рекла:

— Хазайке, напускам ви! Ще извинявате, но повече не мога да остана при вас.

— И защо ма, учителке? Снощи си пристигнала, а сега искаш да си отиваш. Да не си видяла змия в къщата ни?

Учителката ѝ разказала как заспала едва на разсъмване, а преди малко я събудил гласът на хазаина. Понадигнала се от леглото, видяла го да стои срещу прозореца на стаята и такива думи ѝ наговорил, че не могла да ги повтори. Стрина Танка хич и не се досетила каква е работата, та изгоряла от срам пред момичето. Мъж с три деца, пък да приказва такива срамотии на чуждото момиче, това умът ѝ не го побирал. Намерила мъжа си в обора и здравата го смъмрила. Като чул в какво го обвинява жена му, Киро на свой ред пламнал от срам и се заклел, че не е зърнал учителката, камо ли да ѝ каже нещо. И в прозореца ѝ не е зяпал, ами видял една мишка на корниза, от ония, дето се въдят цяло лято в темела на къщата и ни с вода се изстребват, ни

с отрова. Стои си на корниза и в очите те гледа, сякаш на инат ти прави.

Стрина Танка веднага се досетила какво и как е рекъл на мишката, нахокала го друг път да си затваря „мръсната уста“ и изтичала при момичето да го успокои.

— Че туй ли било ма, учителке? Ами че то туй нашите мъже наместо добър ден го казват. Видял една мишка бати ти Киро, та ѝ се заканил, а ти си ревнала.

Като познавам неотразимото художествено внушение на нашенските псувни, на които дядо ме учеше още в предучилищна възраст, представям си колко недвусмислено е прозвучала заканата му, отправена в ранно утро срещу прозореца на учителката:

— Ах, маменцето тиии, да ми паднеш в ръчичките, жива ще те разчекна!

От този ден Киро Джелебов се разболя, както страстният пушач или наркоманът се разболяват, когато ги лишат от тютюн или наркотик. Чуждото момиче, „хубаво като капчица“, му внуши такова уважение към себе си, че изведнъж осъзна цинизма на своя навик, засрами се и реши да го изтръгне завинаги от себе си. Ала навикът, както знаем, е втората природа на човека, а тя е по-силна и по-истинска от първата. Втората природа бе покълнала в душата му от люлката и бе пушнала такива яки корени, че само някой заклет светец можеше да се излекува от нея с цената на доживотно мълчание. Това означаваше за Киро Джелебов да се роди отново, и то при условие, че учителката ще живее у тях, за да го възпитава от пеленаче. Въздържанието му се превърна в жива болест, която го направи нервен, дребнав и заядлив. Трябваше да се съобразява с учителката дори когато тя биваше в училището, защото му се струваше, че ще го чуе и ще се разплаче от срам и обида. Само в съня си можеше да се наслади докрай на свободата на словото и по цели нощи нареждаше такива псувачески шедьоври, които стрина Танка слушаше с възхищение. Но ето че положението стана неудържимо и Киро Джелебов се опита да залъгва навика си, както пушач се опитва да го залъгва с незапалена цигара, с бонбончета или семки. Започна да заменя истинските псувни с по-невинни ругатни като например „твоята верица душманска“ или „да ти таковам таковата“, но това абстрактно таковане съвсем не можеше да удовлетвори насъщните му потребности. Най-после, след дълги

творчески несполуки, намери един израз, който му се стори пълен синоним на класическата нашенска псувня. Този израз, подобно на модерното изкуство, бе изпълнен от край до край с подтекст, т.е. с него можеше да каже по езоповски това, което желае, а, от друга страна, никой не можеше да го упрекне в цинизъм или в старомоден реализъм: „Върви на майната си!“

Нашенските зевзеци бяха наблюдавали много изкъсо неговите словотворчески усилия и щом чуха този израз два пъти от устата му, веднага го лепнаха върху честното му име.

Николин Миялков и Солен Калчо се мярнаха като призраци и отминаха навътре в гората, а той застана до сухия отрязан дънер и разрина снега около него. От години заставахе на тази пусия и винаги удряше по нещо. Една тясна просека се спускаше надолу и подгоненият дивеч бягаше по нея. Стоеше така добре замаскиран зад сухия дънер, че дори прасетата не го усещаха и се приближаваха на десет крачки и от него. Преди две години уби на това място глиган с огромни глиги (златни, както се узна отпосле) и ги подари на Стоян Кралев. Гората бе малка, но държеше много дивеч. Освен заека, през последните години се навъдиха сърни, разселиха фазани, а покрай тях надойдоха и лисици. Привъртяха се отнейде и две стада диви свине, които след обирането на царевицата оставаха да зимуват в Пъклото около локвите на изворчето. В късна есен падаха и бекаси, привлечени от влагата, прелитаха големи ята от диви гълъби и тогава гората се превръщаше в един малък, но богат резерват. На пернато ловуваха и „от крак“, а на едър дивеч се разделяха на гоначи и стрелци. Дружинката им бе малка, всичко осем души, четирима вървяха из гората, вдигаха шум, викаха и гърмяха, а другите четирима заставаха на пусия. Правеха само две гонки и никога не се връщаха празни. Изкормяха дивеча под стария дъб, разпределяха месото на равни части, след това един от тях събираше в шапка от всекиго по някоя вещ — джобно ножче, кибрит, конче или нещо друго, — предаваше шапката на друг и той поставяше вещите върху парчетата месо. При тази церемония всички останали стояха с гръб към него и после всеки вземаше парчето месо, на което бе поставена неговата вещ. Така честно разпределяха и дребния дивеч. Ако останеше в повече някой фазан, яребица или гривек, хвърляха жребий и за тях, и чак тогава сядаха под стария дъб да починат. Изваждаха от раниците кой каквото

има, ракийка или винце, черпеха се и захващаха сладките ловджийски приказки.

Понякога, възбудени от почерпката, устройваха стрелба по мишени. Хвърляха празни бутилки и се опитваха да ги улучат, стреляха по вестници и шапки, но най-често вземаха за мишена гарвановото гнездо. Както е известно, гарваните са птици столетници, а, изглежда, че и къщите си строят за столетие напред. Гнездото бе здраво заклещено между няколко клона на самия връх на дъба и стоеше там от години. Ловците го стреляха само есента, когато биваше празно, и не успяха да го разрушат нито с едри сачми, нито с бренокета, сякаш бе изплетено с арматурно желязо. Всички имаха по някакъв приятен или неприятен спомен от часовете, прекарани под стария дъб. Когато Киро Джелебов например уби големия глиган, допусна една грешка, която можеше да струва живота на Стоян Кралев. Току-що бяха насядали да се почерпят, и Киро Джелебов бутна с крак пушката си, която бе подпрял на дъба. Тя падна и с падането си изтреця право срещу Стоян Кралев. Не го улучи на косъм и откъсна една фаша от ръкава на ватенката му. Той опипа лявата си ръка, а Киро Джелебов пожълтя като мъртвец. Всички наскочаха разтревожени, само Стоян Кралев остана седнал и се опита да скрие уплахата си с шегата:

— Умиращката ме дръпна за ръкава и отмина. Засега, значи, ти продължавам срока.

Киро Джелебов дойде на себе си, грабна пушката си и така я тресна о дъба, че прикладът остана в ръцете му.

— Брех, как щях да убия човека за нищо! — извика той и се удари с юмрук по главата.

Докато му правеха нов приклад на пушката в града, той пак ходеше на лов. Казваше, че в ловни дни не го свъртало в къщи, и стана постоянен гонач на дружинката, но всъщност слугуваше само на Стоян Кралев. Вървеше все срещу неговата пусия, викаше, кяфкаше като гонче и му докарваше дивеч. След лова на бърза ръка одираше и изкормяше пая на Стоян Кралев и чак тогава сядаше да почине. И така, цели два ловни сезона. Помагаше му да поддържа и лозето си, майстореше му разни курници и кафези за птиците, започна най-сетне да го кани у дома си на гости, все под предлог, че това е „курбан“ за случая под стария дъб. Не изпитваше никаква вина за този неприятен

случай, който наистина можеше да струва живота на Стоян Кралев, и все пак непрекъснато се стараеше да му внуши, че му е задължен за допуснатата небрежност и че в тази небрежност няма умисъл. Колкото лицеприятието бе чуждо на природата му, колкото повече го терзаеха усилията му да играе ролята на негов приятел, толкова повече се стараеше да му го доказва. Стоян Кралев се отплащаше за щедростта му само с едно голо „мерси“. Това ласкателство не му бе особено приятно, но го допускаше, защото с ласкателството на Киро Джелебов доказваше пред селото, макар и с голямо закъснение, че е виновен за тежките конфликти, които се бяха разиграли между двамата. Повече от петнайсет години бе очаквал гордият човек да преклони глава и да сваля от плещите му една голяма вина, която възрастните хора все още помнеха и не можеха да му простят. За скръбните и непреодолими последствия от тази вина мислеше сега и Киро Джелебов. Долу, в Пъклото, се бе утаила гъста белота, а горе, на пусията, вилицата бушуваше с бясна сила. И на него му се струваше, че тази студена и непрогледна бяла пустош се люлее и замайва главата му. Ако не знаех за душевното му състояние, не бих могъл да си обясня как се бе съгласил да тръгне за гората в това време, още повече че той единствен от групата не разбра смисъла на епизода с бутилката, от която Солен Калчо не пожела да отпие и се разплака. За другите това не бе загадка, тъй като всички бяха присъствували на сватбата, когато Солен Калчо женеше дъщеря си. И както ще се види по-нататък, всички имаха някаква съдбоносна връзка с това събитие. Но и да бе присъствувал на тази страшна сватба Киро Джелебов, случаят в кръчмата едва ли щеше да му напомни нещо. Той тръгна за гората не да гони никакви си вълци, не от солидарност към другите, а, както сам мислеше, да гони собствената си мъка.

Няколко дни след като бях пристигнал на село, той ме срещна на улицата и много настоятелно ме покани у дома си. Изглеждаше искрено зарадван от срещата ни, защото ми каза, че много пъти си спомнял за мене, ей тъй, както си припомнял някои неща от миналото. Въведе ме горе, в източната стая, в която някога живееха волнонаемните учителки. Стаята бе много чиста и уютна, подредена, разбира се, съвсем различно отпреди години, когато идвах у тях. На мястото на някогашния ковчор, съшит от вълнени парчета плат и избродиран с разноцветни конци, сега бе поставен двукрилен гардероб,

дървеното легло бе заменено с желязно, на стената в обща рамка бяха поставени много снимки на двамата му синове с жените и децата им, в ъгъла между двата прозореца бе поставен голям радиоапарат, до леглото висеше, окачен на верижката си, сребърният часовник с арабски цифри, с който си служихме с Марчо през ученическите години. Тогава той разказваше, че дядо му на младини го получил от баща си, тъй че часовникът бе работил безотказно повече от столетие. Тук бе пренесена и иконата на света Богородица, изписана от сръчната ръка на Иван Шибилев. За разлика от всички икони, които бях виждал в градските черкви, младата жена бе нарисувана в профил, с едно голямо египетско око, в тъмносиня роба и зелен ореол около главата. Тя придържаше с една ръка Исус на коленете си, а с другата му подаваше яркочервена чепка грозде. Исус протягаше ръчички към гроздето с нетърпението на гладно дете и по всичко личеше, че след тази чепка ще иска да изяде още една. Единственият знак за божествения му произход бе също така зеленият ореол около главата му, иначе приличаше на нашенски две-тригодишен младенец с розови бузи и в бяла ризка, защото на тази възраст не ги обличат в панталонки. Иван Шибилев навярно бе рисувал иконата лятно време под навеса на лятната кухня, защото фонът бе златистожълт като узряло жито, а около двете фигури бяха изписани всякакъв вид домашни птици и животни.

— Седни, пък аз ей сега ще дойда — каза домакинят и след минута донесе от другата стая шише вино, две чаши и чиния с кървавица. — Стрина ти Танка отиде до магазина, скоро ще се върне, а ние в туй време да се почерпим. Вземи си от кървавицата, оня ден клахме прасето, прясна е. Добре дошъл и наздраве!

— Хубаво е виното ти, чичо Киро! — казах. — Такова нещо отдавна не съм пил.

— Къде ще пиеш, купешкото е киселок. От старото е, тазгодишното още не съм го отворил. Вино има, ама кой да го пие? Синовете се запиляха из градовете, все не им остава време да надникнат насам. Останахме сами със стрина ти Танка, гледаме се криво-ляво. Някоя вечер ще изпием по една чашка, и толкоз.

Докато говореше така, той стана, погледна през прозореца към улицата и очите му се наляха със сълзи. Допълни чашите и каза:

— Хайде за бог да прости!

— За бог да прости ли? Че за кого?

— Голяма мъка лежи на сърцето ми, чичовото! На никого не съм казал досега, пред тебе ще открия душата си. За свой те имам открай време, нали с Марчо учихте и другарувахте. Няма го вече Марчо!

Марчо бе емигрирал през петдесет и втора година в Западна Германия. Той бе първият беглец в чужбина от нашия край и бягството му по онова време направи потресаващо впечатление на всички, а семейството му изпадна в тежка немилост. Никога не бяхме говорили с Киро Джелебов по този въпрос. Виждах, че при всяка наша среща му се искаше да сподели нещо за сина си, ала не смееше, от своя страна аз също не се решавах да го запitam за Марчо, за да не човъркам раната му. Едва сега ми даваше възможност да го утеша и аз му казах, че един ден Марчо може и да се завърне. Доколкото знам, запазил си е българското поданство, не се е обявил за невъзвращенец, тъй че, ако пожелае, може да се завърне. Той поклати глава.

— Марчо почина!

Извади от портфейла си смачкана хартия и ми я подаде. Това бе телеграма, написана с латиница на български и за улеснение на получателя съдържанието бе написано между редовете с български букви: „Марчо почина чакаме два дни погребение Юта Ани Кирил.“ Разчитах дълго телеграмата, като си давах вид, че не разбирам добре текста с латиницата и искам да го превода буква по буква да не би да е станала някаква грешка. Но Киро Джелебов разбра защо сричам текста и ми спести баналните съболезнования, които се казват в такива случаи.

— Получих я преди два дена. Отидох да му пусна писмо в града. Нова година да му честитя. Имаме една чиновничка в градската поща, роднина на стрина ти Танка, като дойде писмо от него, заделя го и ми го дава на ръка. Тукашните ще го отворят и ще ме пекат на шиш. Имаш писмо, казва жената, прочети го, сетне му пращай каквото ще пращаш. Седнах, прочетох писмото. Марчо пише, че е болен. От две години и повече имал болки в гърдите, сега лежал в болница и не знаел кога ще излезе. Прочетох писмото, жената ме повика през гишето. Току-що, казва, се получи и телеграма. Искала, види се, да ме подготви за най-лошото и то така излезе. Скрих телеграмата и досега никой нищо не знае. Не искам ни да ме окайват, ни да потриват ръце. И на майка му, и на братята му не съм казал. Нека да си мислят, че е жив и здрав. Аз

самичък ще го погребва в сърцето си, аз ще съм му попът, аз ще съм му гробът. Такава черна му била орисията. И децата му няма да видя. Докато пораснат, майката ще ги понемчи. Сега и двете познайват български. По-голямото на мене кръстено — Кирил. Едно хубавичко пише на български, сякаш тука се е учило. Дядо и бабо, пише, защо не ни дойдете на гости, имаме автомобил, ще ви разходим навсякъде. На Марчо меракът му беше да работи земя и земя работеше там. Сам ли беше спечелил, жена му ли е имала земя, не зная. Пишеше само, че имал малко чифличе от стотина декара. Ето го на снимката, дето ни я прати преди две години.

Цветната снимка, която ми даде, бе направена така, че да се вижда колкото може по-добре и повече от благосъстоянието на Марчо. Той и жена му седяха на столове сред двора, потънал в цветя и зеленина, децата седяха пред тях на тревата. Зад тях се виждаше къщата им с веранда и островърх покрив, зад къщата, под навеса на някаква стопанска постройка — синя лека кола и малък трактор в доматен цвят. Двете деца бяха мургави като баща си, майката — светлоруса, почти бяла като албинос.

Навън по стълбите се чува стъпки, домакинът грабна снимката от ръцете ми, сложи я в чекмеджето на масата и ми даде знак да пазя в тайна каквото бяхме говорили. Стрина Танка влезе, видя ме и извика със звънливия си глас:

— Я виж кой ни е дошъл! Божичко, гостенин сме имали, а пък аз да се халосвам из село! Ходих на магазина да взема туй-онуй, сетне се отбих при кака Ивана, че е нещо веран. — Тя остави каквото носеше на масата и пооправи забрадката си. — Ха добре си ни дошъл!

Подаде ми пръстите на ръката си, както правят селските жени при здрависване, и аз ги целунах. При всяка наша среща ѝ напомнях за Марчо, виждах как мъката напирва в очите ѝ, но и тя като мъжа си никога не отваряше дума за него. Искях да ѝ кажа, че се радвам да я видя все така здрава и чевръста, но тя пристъпи към мен, понадигна се и мълчаливо целуна лявото ми рамо. Този нежен жест на простата женица ме затрогна, прегърнах главата ѝ, погалих я, тя изхълца, закри лицето си с ръце и между пръстите ѝ бликнаха сълзи.

— Всяка вечер в бяло го сънувам, стрина! В бели дрехи облечен, в ръцете му червени китки...

— Я не вий като на умряло, че е грехота! — скара ѝ се стопанинът. — Хората не са дошли да ти слушат дертьовете! Иди да ни донесеш нещо за хапване.

— Добре, добре, добреее! — с тих укор каза стрина Танка и излезе. — Все да мълчим, все да мълчим. Какво сърце имаш! Почерпете се, аз ей сега ще донеса яденето.

— Жени! Дай им да циврят за щяло и нещяло! — каза Киро Джелебов, когато отново седнахме на масата, сякаш сам той не бе заплакал преди малко. — Никой не е вечен на този свят. Човек се ражда с черен пояс повит и дорде е жив, всичко му идва на главата. С доброто е лесно, на лошото трябва да му излезеш насреща. Или то тебе, или ти него, със скръстени ръце не може да се живее... Вземи си от мезенцето, че ей сега ще обядваме. Манджата е готова, стрина ти Танка сготви, преди да излезе от къщи. Хайде на здраве! Нали ти казвам, от ланшното е, тазгодишното ще го отворя подир някой и друг ден. Тази година гроздата закъсняха, ама са захарни. Четиридесет дена ширата не може да се избистри, все кипи...

Не бе трудно да се досетя, че ми говори за лозята, за виното и за други неща само за да заличи впечатлението ми от проявената сантименталност. За по-малко от минута успя да придаде на лицето си толкова спокойно изражение, че ако не бях прочел известието за смъртта на Марчо, нямаше и да се досетя каква мъка лежи на сърцето му. Стрина Танка скоро нареди трапезата. И тя като мъжа си бе успяла да промени израза на лицето си, усмихваше се, както подобава на гостоприемна домакиня, и непрекъснато ме подканяше да си хапвам от всичко.

— У, че ти ядеш колкото врабченце бре, стрина! Яж де, яж!

Този обяд бе за мен тежко изпитание и както казват на село при такива случаи, всичкото ядене отиде на гърба ми. Преглъщах с усилие и говорех за каквото ми дойде на ум, и не можех да се освободя от чувството, че присъствувам на обяд след погребение и че съм съзаклятник в една страшна тайна, която майката е узнала чрез неведомите догадки на сърцето си и само от уважение към мене не дава воля на скръбта си. В мълчанието на мъжа ѝ имаше отчаяна гордост, а в моето притворство — кощунство към нейната изконна и свята скръб. Още в началото бях заявил, че трябва да се готвя за път, и щом свърши обедът, станах от масата. Стрина Танка се завайка, че не

може да ми приготви армаган за София, разтършува се из къщата и накрая ми тикна в ръцете няколко подкови прясна луканка. С нея се разделихме на стълбите, а Киро Джелебов ме изпрати до улицата.

— Ще прощаваш, че те занимаваме с нашите кахъри, но тъй се докара работата — каза той и ми подаде ръка за сбогом. — Ако пък времето се развали повече и не можеш да пътуваш, ела в неделя сутрин в хоремага, ще правим комка с новите вина.

Прибрах се в старата къща при леля ми, която все още живееше в село. Тя бе запалила кюмбето, в стаята бе топло, миришеше на сурови цепеници и мерудия, а навън вече прехвърчаше сняг и силен вятър огъваше клоните на дърветата. Полегнах върху пъстрата покривка на леглото и се опитах да чета, но още след първата страница се разсеях и оставих книгата. Мислех за покойния Марчо и го виждах на различни възрасти, от дете до деня, в който се бе снимал със семейството си. Знаех, че сме седели на един чин от първо отделение, но го помнех от второ отделение, когато даскал Пешо влезе един ден в клас с госпожица Хортензия и ни нареди до стената за преглед. Трябва да е било в началото на учебната година, защото си спомням, че по ръцете и устата на всички ни имаше кафяви петна от незрели орехи, а току-що остриганите ни глави лъщяха като калайдисани тасове.

Даскал Пешо ни накара да разкопчаем огърлетата на ризките си и да събуем левия си крак, взе показалката от черната дъска и тръгна по редицата. Най-напред поглеждаше врата и ушите дали няма по тях кир, след това огърлето за въшки и накрая — ръцете и събутия крак за нокти. За неизрязани нокти и кирлив врат удряше по три пръчки по дланите, за въшки — по пет пръчки. По-малодушните започваха да плачат още преди да замахне, и криеха ръцете си, но заклетият блюстител на хигиената хващаше ръката на плачещия, обръщаше я с дланта нагоре и нанасяше необходимото число удари. Учителствуваше от откриването на училището и в селото, от децата до дядовците и бабите им, нямаше човек, който да не е бит поне веднъж от него. Като доайен на учителското тяло на него се падаше честта да изпълнява тази екзекуция и той я изпълняваше така съвестно и акуратно, че госпожица Хортензия се разплакваше и излизаше от стаята. В такива дни на акции за борба с нечистоплътността, особено в началото на учебната година, когато пристигахме в училище направо от полето, волни и диви като добитъка, с който сме прекарвали лятото, в класните

стаи се чуваха писъци като при полицейски разпит, след което всички тичаха към домовете си. До късна вечер във всеки двор гореше огнище, майките ни събличаха голи, пощеха ни, миеха ни и изпарваха дрешките ни в казана.

От този ден помня Марчо, може би защото той единствен от отделението вместо наказание получи похвала. Даскал Пешо дълго и прецизно го преглежда изненадан, а може би и разочарован, че за пръв път в дългогодишното си учителствуване не може да използва правото си на езекутор. Съблече го до кръста, препоска дрешките му до последния ръб, но прецедентът на чистоплътност бе неоспорим и в края на краищата бе принуден да го посочи за пример пред цялото училище. В учението обаче Марчо не блестеше, нямаше нито провали, нито големи успехи, с труд и прилежание минаваше от отделение в отделение с добър, а понякога и с много добър. Нашата дружба не бе съвсем безкористна, но затова пък взаимноизгодна. Скоро забелязах, че Марчо хвърля по едно око в моята тетрадка, а през междучасията ме питаше за урока в следващия час. Казвах му каквото знаех, а той ми услужваше с каквото може — я с гумичка, я с ножчето си, което бе вързано на синджирче за джоба му. В късна есен и през зимата имаше дни и седмици, когато селото потъваше в кал и сняг. Бащите ни пренасяха на гръб до училище, а вечер до в къщи. Носехме си храна в торбичките и на обяд се хранехме, всеки на своя чин. Марчо си носеше за обяд парче баница, печено месце, луканчица, краве масълце или сиренце и аз започнах да поглеждам към трапезата му, както той поглеждаше в час към моята тетрадка. Най-много ме привличаше хлябът му, обикновено крайшник от голям, бухнал самун с розова корица и мек като душа. Заради този хляб започнах да полагам по-системни грижи за Марчовото образование. Препитвах го за следващия урок, помагах му да си напише домашното, а неговото меню ставаше все по-разнообразно и по-обилно, слагаше го на средата на чина, канеше ме да си вземам и аз си вземах. Така от най-ранна възраст започнах да продавам интелектуалния си труд срещу най-насъщни материални нужди.

Когато дойде време да учим в гимназията, Киро Джелебов сам предложи да живеем с Марчо в една квартира. Децата свикнаха тука заедно, нека живеят заедно и в града, каза той, но предложението му едва ли бе продиктувано от сантиментални подбуди, още повече че в

гимназията отиваха да учат и други момчета, и то по-заможни. Той бе средна ръка стопанин, към нашата фамилия проявяваше известно снизхождение, но изглежда, че бе оценил помощта, която бях оказвал на сина му в основното училище, и се надяваше, че и в гимназията ще го „подпирам“. Както и да е, намериха ни квартира, спазариха се с хазаите да се храним у тях, уговориха колко и какви продукти ще доставят и си заминаха с брат ми, а ние с Марчо от тоя ден станаме гимназисти.

Градът като че не направи особено впечатление на Марчо или поне не промени с нищо начина му на живот. Още след първия учебен ден подвърза всичките си учебници и тетрадки в синя хартия, налепи им етикетчета и ги подреди в единия ъгъл на шкафа, след вечеря прегледа уроците и си легна. На сутринта стана един час преди мене, лъсна обувките си, изчетка дрехите си, изми се на чешмата в двора и ме събуди. И така през петте години, в които живяхме и учихме заедно. Марчо и в гимназията не прояви изключителни способности, но и на сантим не отстъпи от добрия успех. Както добрият родител полага еднакви грижи за всичките си деца, така и той разпределяше усърдието си към всички предмети като на аптекарски везни, тъй че в бележниците, а после и в дипломата му за завършено средно образование успехът му бе изписан във вид на една колонка от четворки. Тази колонка от цифрата 4, подобно на верига от еднакви брънки внушаваше посредственост, но и пословично постоянство и твърдост на духа. И баща му, иначе амбициозен и възискателен в работата си, не притесняваше сина си да гони по-висок успех. Като залягаш над една работа, казваше той, тя сама върви напред и рано или късно ще ти донесе успех.

През ваканциите, и особено през летните ваканции, Марчо прекарваше повече на полето, отколкото в къщи, облечен като неуките селски момчета с риза, с цървули и сламена капела на главата. Имаха шейсетина декара „гледана земя“ и той, като баща си, се чувствуваше истински господар на тази земя. В предпоследния клас на гимназията по-малкият му брат също дойде да учи при нас, а най-малкият завърши прогимназията, така че в семейството имаше четирима пълноценни работници. Киро Джелебов можеше да се осланя на кого да е от тях, дори и на най-малкия, който не бе заякнал още за мотика и сѐрп, но пък гледаше добитъка не по-зле от възрастните стопани. На нивата

Киро Джелебов жънеше откъм вътрешната страна, за да държи права линията на чакъма, а синовете от лявата му страна, и двамата по „градски“ голи до кръста, изпечени и яки като възрастни мъже. Ако предния ден не бе валило дъжд, тримата оставаха да спят на нивата. Вечеряха по тъмно, настилаха ръкойки под крушата и на минутата заспиха. Най-малкият, Димчо, ходеше да пасе конете в Пъклото, спеше с другите коняри, а сутрин докарваше с майка си яденето на нивата. Киро Джелебов се събуждаше по няколко пъти през нощта, поглеждаше момчетата кое как спи, гадаеше по звездите кое време е и лягаше отново, но спеше нащрек. Сънуваше неясни сънища и в същото време чуваше шумовете на нощта, долавяше миризмите на треви, пшеница и земя. И така, докато от селото долетеше първият пресипнал и още сънен вик на петел. Ставаше тихо, за да не събуди момчетата, които спяха дълбоко със залепнали клепащи, и отиваше на другия край да наскубе въже. На изток синевата ставаше все по-бледа, преливаше във виолетово, в розово и най-после в златистожълто. Дотогава той наскубваше въжето и щом пристъпеше да го остави под крушата, момчетата го усещаха по стъпките и скачаха като войници на крака. Подремнете още малко, рано е, казваше им той, но момчетата си наплискаха лицата от стомната и се хващаха за сърповете. В първите дни ръцете им хващаха мазоли и кървяха, сутрин с мъка разтваряха пръстите си, но вместо да се оплакват, те се шегуваха помежду си, че са станали градски кокони. Бяха свикнали от мънички да се трудят и патриархално благоговееха пред родителите си, които търпяха лишения заради тях. В къщи, на полето или където и да е, щом се появеше майка им или баща им, ставаха на крака, не посягаха на трапезата преди тях и не си позволяваха никакви волности в тяхно присъствие. Киро Джелебов не им досаждаше с поуки за ползата от труда, защото бе уверен, че кому колкото сили и способности са дадени, няма да ги пропилее на вятъра. Те пък никога не му искаха пари или дрехи, защото знаеха, че ще даде на всекиго и навреме каквото се полага. Кръвната солидарност ги правеше доверчиви един към друг и в семейството им не се помнеха кавги и разправии.

До изгрев-слънце изкарваха по един, че и по два чакъма. Над полето лежеше ефирен здрач, по класовете блестяха ситни капки роса, пълпидъците свиреха в надпревара току в краката на момчетата. Тримата бързаха да изпреварят горещината и работеха мълчаливо, а

зад тях се трупаха ръкойки, стегнати и наредени като къдели. И когато слънцето се издигнеше на два-три боя, вече смалено и нажежено до ярост, по пътя се задаваше тяхната каруца. Най-малкият, Димчо, караше конете, а майка му седеше наред каруцата и крепеше съдините с яденето. И тя ставаше по първи петли и се залавяше да пали фурната, да издои кравата и биволицата, да ги изкара на говедаря, да нахрани птиците и най-сетне да сготви ядене за нивата. Дорде мъжете се приберат, дорде се измият, тя застилаше месала на сянка и нареждаше гозбите, които бе сготвила от ранни зори: пиле яхния, кисело мляко, баница, краставици, компот от джанки или вода със стрит чесън, захар и оцет за утоляване на жаждата, всичко в тави, пръстени гювечета и гърнета, увити в бели парчета плат или запушени с тиквени листа. Момчетата лапаха като вълчета, а тя посягаше, колкото да не седи отстрани със скръстени ръце, и не откъсваше очи от тях, че нямаше кога да им се нагледа. Сутрин ставаха рано, вечер се връщаха по тъмно, а лятото, ей го, преваля, утре ще облекат ученическите си дрехи и ще заминат за града.

— Ти що се назлъниш, само за нас ли си готвила? — казваше Киро Джелебов, като я гледаше как посяга като чужда.

— Вий мене не гледайте, яжте, хранете се, че жетвата е най-тежка от кърската работа, сили иска — отвръщаше тя. — Аз дорде готвех, от туй, от онуй, заситих се.

И тримата бяха одрали кожата на баща си, мургави, с остри черни коси и синьо-зелени очи, работливи и оправни като него. Галеше ги в ума си и насън, иначе не смееше да посегне. И най-малкият вече не позволяваше да го погалят, мръщеше се и се срамеше от по-големите да не го мислят за дете. Едно след друго минаваха жетва, вършитба, харман, Богородица с първата кошница грозде и ето че на четиринайсети септември рано-рано сутринта няколко каруци откарваха учениците към градовете Варна, Добрич, Провадия. Киро Джелебов изпращаше вече трима ученици, двамата във Варна, а най-малкия в Образцов чифлик край Русе.

Деветосептемврийските събития ни завариха с Марчо в казармата. Той служеше във Варна, а аз — в Шумен. Когато се уволнихме, селото бе вече така разбунено, че човек не можеше да го познае. Домашните редовно ни осведомяваха в писмата си за всичко, което ставаше при тях, и все пак бяхме изненадани от настъпилите

промени и преди всичко от неудържимите политически страсти. Допреди Девети само някои от учениците говореха открито за политическите си убеждения и двама от тях попаднаха в затвора, знаеше се и за няколко души възрастни, че са комунисти или дружбаши, а сега всички се бяха писали в някаква партия. Имаше социалисти и звенари, имаше и радикали, които по-рано не бяха и чували за тези партии, камо ли да знаят и политическите им програми. Засадаха в клубовете си, вземаха решения, приемаха или изключваха членове, караха се помежду си, караха се с привържениците на останалите партии. Изваждаха се наяве много кирливи ризи, разчистваха се много стари сметки, та външен човек можеше да помисли, че нашенци са излезли на нож всички против всички. По-късно обаче се разбра, че нашенци не са толкова социално и класово осъзнати, та да се изтребят взаимно. Цялата тази политическа истерия се дължеше на страха им от ТКЗС. Мнозина вярваха, че ако не влязат в комунистическата партия, а в каква да е друга, кооперирането на земята ще им се размине. Щом на комунистите партията им налага да правят общо стопанство, нека си го правят със своя земя, стопаните от другите партии ще си работят земята, както досега. За да се предпазят по този начин, в много семейства бащи, синове и братя членуваха в различни партии, продаваха земя, приписваха я на наследници, за да дават по-малко държавни доставки и по-малко данъци.

Киро Джелебов бе от малцината, ако не и единствен в селото, който остана настрана от всякакви партии. Ако го повикваха на общоселско събрание, не отказваше да отиде, слушаше от край до край каквото се говори и си отиваше у дома. Имаше десетина души, към които трябваше да се подхожда по-специално поради авторитета им пред селяните. Смяташе се, че ако тези стопани се запънат и откажат да влязат в ТКЗС още в самото начало като основатели, ще разколебаят и останалите, и обратно, ако влязат, ще повлекат и други след себе си. Стоян Кралев ни нареждаше да разговаряме с тези хора едва ли не алегорично по въпросите на колективизацията, да „вадим душата им с памук“, да ги ласкаем и да ги уверяваме, че като добри стопани те и в общото стопанство ще се радват на голяма почит. Киро Джелебов не бе дал повод да го слагаме в категорията на „мъчните“ нито дори с намек, но съзерцателното му отношение към събитията в тези дни на всеобща възбуда караше всички ни да вярваме, че трудно ще се реши да влезе в

общото стопанство или може би никога няма да се реши. В същото време обаче всички очаквахме от него някакъв жест на приятна изненада, а именно, че след като обмисли и прецени събитията по-добре от останалите, един ден, може би в последния ден, дори в последната минута на учредителното събрание, ще се надигне от последната редица на салона, където седяше винаги, и мълчаливо ще подаде молбата си за членство в ТКЗС. С такова раздвоено чувство към него Стоян Кралев ми даде най-подробни указания как да извадя душата му с памук и на всяка цена да го привлече на наша страна.

— Няма защо да ти разправам що за човек е, ти го познаваш най-добре. Свой хора сте, имате си думата, действувай!

Стоян Кралев ми възложи тази задача с увереност, която ме задължаваше, и още на другия ден намерих повод да намина при Киро Джелебов. То се знае, за нас, младите агитатори, бе въпрос на престиж кой колко души ще привлече в ТКЗС, а и агитацията си имаше своята романтика. Нашенци, така разточителни към различните политически партии и подозрителни едни към други, неочаквано се оказаха в единен фронт срещу нас, ала и ние се превърнахме в истински фантоми и намирахме пролуки да се вмъкваме в къщите им. Попадахме в различни положения, в повечето случаи неприятни, някои ни изпращаха с много здраве, други ни пропъждаха с клетви и насъскваха кучетата по нас, затрудняваха ни с въпроси, на които сам Маркс не би могъл да отговори, устройваха ни клопки. На всичко това отвърщахме с търпението на мисионери, посветени във великата тайна и тръгнали с безпримерно себеотрицание да я откриваме на нищите духом, а ченетата ни не биваше да престават да мелят при всички обстоятелства на най-високи обороти. За „селската маса“, т.е. за всички, освен за ония десетина души, за които стана дума по-горе, Стоян Кралев ни даваше ясни и твърди указания. „Пипнеш ли го в ръцете си, няма да го оставяш, докато не омекне. Където и да го срещнеш, на улицата, на нивата, в кръчмата, ще му приказваш за предимството на колективното стопанство пред частното, за експлоатацията на чифликчиите и кулаците и най-много за благоденствието на съветските колхозници. Декларацията да е в джоба ти, рече ли «да» — давай му да я подпише!“ И ние изпълнявахме указанията му с най-голямо въодушевление и възторг. Всичко, що бяхме чули и прочели за съветските колхозни, го разказвахме на

селяните така вдъхновено и нагледно, като че самите бяхме станали вече полевъди, животновъди и механизатори. И за да не оставим ни най-малко съмнение в недоверчивите им душици, най-накрая хвърляхме пред тях последния и най-съкрушителен довод за благоденствието на колхозниците, а именно, че колхозниците вземат на края на годината само една малка част от възнаграждението си, защото тази малка част е толкова голяма, че им стига да задоволяват всичките си нужди. Нещо повече, колхозникът може да ползва колкото си иска от общото имущество. Значи комуто кефне да си заколи днес десет кокошки, ще си ги заколи и никой няма да му забрани, но и той няма да го направи, няма да оцети другарите си, защото е съзнателен съветски човек, нов човек, и т.н.

Киро Джелебов товареше говежди тор във вътрешния двор. Съблечен по риза и обут в стари галоши, с позапретнати крачоли, той забиваше желязната вила в гъстата каша и я хвърляше във волската каруца. От бунището се вдигаше пара и наоколо се носеше тръпчив мирис на отлежал тор, току в краката му се пречкаха няколко кокошки и при всяко вдигане на вилата настървено се спускаха да клъвнат червеите. Той ги отпъждаше внимателно настрана и им се караше като на немирни и лакоми деца.

— Не се навирай, че хич няма да усетиш как ще те нанижа на вилата. Гагата ти по цял ден човърка, и пак няма насита. Къш, по-настри, де!

Залисан в работата си, той ме видя едва когато чу скърцането на градинската врата, бодна вилата в бунището и тръгна да ме посрещне.

— Няма да те здрависвам — каза той, — че ръцете ми не са чисти, ама добре си дошъл! Рекох да закарам малко тор на нивата до Корията. Тази година бях я сял слънчоглед, на единия край не стана ни на бой, ни на пита. Викам си, мястото е наведено и пороищата са свлекли почвата, та да му хвърля някоя и друга каруца тор. Заповядай да поседнем в къщи! Стрина ти Танка ще ни почерпи по една чепка грозде или нещо друго.

В това време стрина Танка излезе на чардака, видя ме и ме покани в къщи. Казах ѝ, че съм наминал пътъм за малко, но след няколко дни нарочно ще им дойда на гости. Тя започна да окачва под стряхата на чардака връзки лук и чесън, а ние с мъжа ѝ останахме до бунището. Попитах го дали имат писмо от Марчо, който от два месеца

бе студент в София, попитах го и за другите му синове. Марчо се обаждал редовно, бил добре, живеел с едно момче от пловдивските села. Записал агрономство. Преди да тръгне за София, се канел да се запише в политехниката, а като отишъл там, решил да се запише в Агрономическия факултет. Е, щом е рекъл агрономство — агрономство, негова си работа. Оня ден му изпратил колетче с туй-онуй да се позахранва от време на време, че храната в София била малко кът. Аньо трамбова в казармата, Димчо тази година, живот и здраве, ще завърши Образцов чифлик.

Докато ми разказваше за синовете си с по няколко думи, както се дават накратко сведения за чужди хора, Киро Джелебов неволно взе вилата и докато хвърляше тор в каруцата, заговори за кокошките, които се навираха в краката му за червеи: „Не знам дали си забелязал, че туй кокошката е лакома като козата. Козата да я оставиш цял ден да гризе, няма да се засити, ама и кокошката от сутрин до вечер бие с човката си като шевна машина. Гледаш, гушата ѝ от шепа по-малка, а няма напълняне. Особено ей тази, червената, старозагорската порода, окото ѝ все в зърното. Ротайландът яде по-малко, но става по-едър. Каквото клъвне, на гърба си го слага. И плимотрокът е такъв. Легхорната пък е най-нослива. Каж-речи, през цялата година снася, и то всеки ден. Само че трябва да ѝ даваш попарка от хляб, да ѝ забъркваш ярмица или слънчоглед. От царевица, от друго зърно слабо носи. Кокошка — кокошка, но и тя си иска своето. А иначе е голям душманин на почвата. Една неделя да рови в градината, какво прави, какво струва с почвата, не я ли наториш, на другата година реколта няма.“

След тази кратка, но изчерпателна лекция по птицевъдство Киро Джелебов донесе волския ярем, който бе подпрян на стената до обора, и се залови да го слага на ока, а аз му пожелах приятна работа и си тръгнах. Не бях очаквал някакъв успех в мисията си, защото знаех, че тази първа среща е само началото, и все пак имах чувството, че все по-трудно ще ми бъде да се срещам с него. Струваше ми се, че ще оскърбя достойнството му, ако се заема да го убеждавам да направи такъв преврат в живота си, какъвто бе отказването от частната собственост, така както убеждавах другите стопани. У Солен Калчо например можех да отида, когато си поискам, или да го спра на улицата. Отначало той категорично отказваше да слуша „за туй ваджишко текеесе“, но постепенно се увеличаваше в разговора и когато успявах (а

винаги успях) да го уверя, че в общото стопанство всички земеделски работи ще се извършват с машини, той възкликваше простодушно: „Ей, че то хубаво, бе!“ Щом обаче му подавах да подпише декларацията за членство, отговаряше „И туй ще стане, като му дойде времето, ще стане, бъди рахат!“ И наистина стана член-основател на стопанството. С Жендо Иванов се виждахме по няколко пъти на ден, защото семействата ни живееха като в един двор, разделен символично с прогнил трънен плет. Дълги години не знаех, както и всички в селото, защо го наричат Хайдутина, още повече че бе почтен и трудолюбив стопанин. Очевидно кръстникът му бе подочул нещичко от биографията му на млади години, но тъй като Жендо бе пришелец и нито веднъж не прояви „хайдущкия“ си нрав, всички смятаха, че прякорът му е даден по някакво недоразумение. Едва няколко дни преди хайката за вълци можах да узная защо все пак нашенци го бяха нарекли Хайдутина. Бях „прескочил“ за малко у тях, почерпихме се, както му е редът, и се разприказвахме надълго и широко. В стената на стаята срещу мен имаше открито вградено долапче, в което бяха поставени разни кухненски прибори и между тях един ръждясал барабанлия револвер. Взех тази антика да я разгледам и тогава Жендо ми разказа историята си, която вече знаем. Дали това, което ми разказа, бе вярно в подробности, дали не бе си приписал чужди подвизи, за да бъде по-интересен, това няма особено значение. Важното е, че дори да бе измислил историята си от край до край, той я разказва като своя и държеше да му вярвам на всяка дума. По всичко личеше, че изведнъж и неочаквано за самия себе си бе решил да разкрие „тайната“ на живота си, която години наред е стояла „под езика му“. Това именно ми направи най-силно впечатление. Много по-късно си дадох сметка, че бе ми разказал житието си няколко дни преди хайката за вълци, и открих в изповедта му трагично предзнаменование.

Николин Миялков и още четирима от моите „енориаши“ подписаха декларации за членство без драматични терзания, само Никола Денев при всеки разговор повтаряше един и същи въпрос: „Значи така, ще разорем междите и всички нивички ще станат една голяма нива?“ Да! „И ще си закарам добитъка в общия обор, така значи, а?“ Ще ги закараме. „И ще си работим като едно семейство?...“ Една нощ офейка с жена си и двете си деца, без да се обади на никого.

Имаше трийсестина декара земя, остави я на бъдещото стопанство и „поведе крак“ в миграцията към градовете. „Значи така, а?“

Работата ми с тези хора не бе лека, упорството ми да подравям основите на патриархалното им битие ги караше да се държат настрана от мен, бяха развълнувани и любопитни, питаха, спореха, отричаха, отпъждаха ме или ме търсеха като болници да им давам утеха. („Наш си, учен си, ставам кооператор на твое доверие, ако ме измамиш, чичовото, вуйчовото, дядовото, ти ще ни береш греха!“) С една дума, допускаха ме до себе си. При Киро Джелебов трябваше да чукам на отворена врата. Нямаше да се изненадам, ако откажеше да влезе в ТКЗС, защото нямаше да бъде единственият в селото. Мъчителното в случая бе, че не ме допускаше до себе си. Най-простото нещо бе да го запитам, чичо Киро, така и така, какво е намерението ти относно кооперативното стопанство, а не можех да го направя. Бях твърде млад, младо и болезнено трябва да е било и честолюбието ми, за да го агитирам, а той да ме погледне в очите и да каже: „Ето за какво ме обикаляш — да ме учиш какво да правя.“ Не само честолюбието ме е възпирало да го „уча“, изпитвал съм към него и онова чувство, което наричат респект и което трудно се поддава на обяснение. Изпитваше го отначало дори и Стоян Кралев и неслучайно не се зае сам с него, а изпрати мен да го „сондирам“, и то много предпазливо. Да го сондирам обаче все пак не означаваше да му доказвам, че досегашният му живот е неправилен и порочен от гледна точка на новото време и всичко, що бе съградил и отгледал — имот, добитък, инвентар, — което носеше следи от сърцето и душата му, трябва да го предаде в общото стопанство днес или най-късно утре, ей така, изведнъж, като че не е било негово.

Бях обещал да му отида на гости и отидох, но пак пътъом, за няколко минути, „защото съм зает с предстоящото учредително събрание на ТКЗС“. И друг път, вече при случайни срещи, все му повтарях, че не мога да му гостувам, защото от сутрин до вечер „тичаме“ по работите на учредителното събрание, с надеждата, че може да прояви интерес към това толкова важно събитие, но той казваше: „Е, хубаво, като се освободиш, намини към нас, имаш много здраве от Марчо!“ Питам се дали не съзнава своята обреченост на частен стопанин и ако я съзнава, как може да запази такова самообладание, когато около него животът бушуваше като море.

Наистина по онова време той ми изглеждаше като някакъв Гъливер, който гледа от висотата на великанския си ръст стотици джуджета да пъплят в краката му, разбунени от някаква своя тревога, и внимава да не ги настъпва. Питам се още дали се надява да го отмине общата участ и на какво се крепи вярата му. На свой ред Стоян Кралев все по-често ме питаше какво става с „моя човек“ и аз му отговарях, че моят човек се колебае и все още не може да вземе някакво решение. Такива са те, казваше Стоян Кралев по каноните на класовата теория, ще има да охкат и пъшкат, докато се измъкнат от дребнобуржоазната си черупка. А ти не го оставяй много-много да мъдрува, ами го поразчовъркай по-ячката, да не си мисли, че партията цял живот с перо ще го гали...

Аз обаче не знаех дали Киро Джелебов се колебае и дали изобщо има някакво отношение към бъдещото ТКЗС. Хората напразно смятаха, че с него сме си „свои“ и че си „имаме думата“. И семействата ни не се сближиха, както трябваше да се очаква. Стрина Танка наминаваше от време на време у дома „да видят какво ще изпратят на учениците“, по същия начин и майка ми наминаваше към тях. Все си обещаваха да си направят по едно голямо гости и все не се наканваха да го направят. Киро Джелебов бе влязъл само веднъж у дома за четвърт час, поговориха с баща ми за нашите ученически работи и даже не пожела да изпие чашка ракия. И той, и жена му седяха нащрек, сякаш не смееха да се докоснат до околните предмети, за да не се изцапат, презираха сиромашката ни покъщнина или не искаха да ни притесняват с присъствието си, защото забелязваха, че нашите наистина се притесняват от тях. Иначе Киро Джелебов идваше често у нас, но само до вратника, слагаше в каруцата, каквото нашите бяха приготвили за мен и го докарваше в града. И в квартирата ни престояваше все „на крак“, оставяше каквото бе донесъл и щом отпочинеха конете, потегляше за село.

Всяко семейство живее по свои закони и навици, има свои тайни, планове и противоречия. В село обаче те скоро излизат наяве, наивността и любопитството са така преплетени, че хората не успяват да прикриват личния си живот зад непроницаеми стени, там и кучетата „говорят“, а селяните разбират много добре езика им. За семейството на Джелебов, както и за всички семейства в селото, се знаеше всичко, а всъщност не се знаеше нищо. Имам предвид вътрешния живот на

семейството им, в който чуждото око и чуждото ухо не можеха да проникнат. Никой не бе ги чул да разговарят на „висок тон“ помежду си, да си разменят многозначителни погледи, да се увещават за нещо и трудно бе хората да си представят, че като всяко семейство, и те имат часове, в които се събират да се съветват по важни семейни въпроси, да си съставят планове за бъдещето. У тях и трудовите, и личните им отношения бяха така гладки, спокойни и хармонични, сякаш всички, и млади, и стари, бяха еднакво мъдри, разбираха се като по телепатия и не се нуждаеха от взаимни съвети. Не бяха и потайни, защото нямаха какво да крият от външни хора, а по-скоро сдържани и съсредоточени в работата си. На бурните политически събития през войната и особено по време на революцията реагираха също така сдържано и не взимаха страна, тъй че не можеше да се разбере как възприемат тези събития. Всички от семейството съумяха да запазят самообладание, като се придържаха в строг неутралитет по отношение на външния свят и не се поддадоха на политически страсти.

Срещнах Киро Джелебов в деня, когато се разтури кооперативното стопанство. Този ден бе най-тъжният от новата история на селото. Отначало всичко вървеше по-спокойно, хората познаваха добитъка си, отвързваха го от яслите и го откарваха по домовете си, но когато дойде ред на овцете и инвентара, избухнаха спорове и кавги. Всеки стопанин бе изрязал знак на ушите на овцете си, по който ги разпознаваше в махленското стадо. Там се събираха овце от десетина къщи и знаците бяха различни. В кооперативното стопанство бяха събрани овце от осемдесет къщи, много от знаците се повтаряха, а собствениците спореха кая овца на кого е и всеки искаше да вземе по-добрата. Много овце бяха измрели, но имаше и много шилета от пролетта и това стана причина за още по-голяма неразбория в разземването на имуществото. Така стана и с инвентара. На един каруцата повредена и посяга на чужда, на втори — лемежът на плуга сменен, на трети — хамутите, и ето че възвръщането на имуществото се превърна в разграбване. Мнозина се хванаха за гушите и стигнаха до бой, жените пицяха неистово и кълняха, лаеха кучетата. Още от сутринта заръмя дъжд и прахта скоро се превърна в кал, на всичко отгоре черковната камбана удари на умряло и протяжните ѝ звуци се понесоха над селото като прокоба. Събитието назряваше пред очите ни, няколко стопанства в околията бяха се разтурили, половината от

нашите кооператори отдавна бяха подали заявление за напускане. И все пак бяхме изненадани, струваше ни се, че е станало нещо неочаквано, както стават катастрофите по ничия вина. Нищо не можеше да се предотврати и ние, които бяхме положили толкова усилия за създаването на стопанството, сега гледахме с покруса как хората, изкаляни и измокрени, ръфат от мъртвото тяло на стопанството като лешояди и отмъкват късовете към бърлогите си.

Та в този злощастен ден привечер, когато се прибирах у дома, Киро Джелебов ме настигна на улицата, поздрави ме и тръгна редом с мен. Отвърнах на поздрава му, без да го погледна, за да не видя в лицето му злорадството, което бе изписано по лицата на другите частници. Почувствувах се неловко дори за ония несъстояли се разговори, с които възнамерявах да го спечеля на наша страна. Бях така отчаян от поражението, че не съумявах да прикривам състоянието си, и това ме правеше мнителен. Помислих си например, че той можеше да се отбие за дома си по друга улица или да ме изчака да отмина напред и да не се навира в очите ми тъкмо днес. Вървахме няколко минути, без да проговорим, но аз се досещах какво иска да ми каже с мълчанието си: „Всички знаеха, че текезесето ви ще се разтури, само ти, изглежда, не си знаел и сега се тревожиш.“ Това ме угнети още повече и за пръв път в сърцето ми трепна ненавист към него. Стигнахме до улицата, на която трябваше да се разделим, и той каза:

— Текезесето ще стане, не бой се! И то още идната година.

Спрях неволно и го погледнах. На лицето му не бе изписано злорадство, но не и съчувствие или съжаление. Както винаги, и това събитие бе минало покрай него, без да го докосне и без дори да наруши всекидневните му трудови навици. Беше облечен в дочено сетре и обут в гумени цървули, с подпретнати крачоли, на рамото си държеше мотика. Докато в селото бушуваше ураган, той бе ходил на нивата или на лозето да си гледа работата.

— Няма как да не стане — повтори той. — Иначе каква революция ще бъде! Само че трябваше да се почака малко, та хората да се посъвземат. Сега те са стреснати като от сън. Гледат с отворени очи, а не виждат какво става около тях. Та така, горе главата и си остани със здраве!

Изви надясно по улицата и се отдалечи.

— Ако ти и някои стопани като теб бяхте станали кооператори, стопанството нямаше да се разтури! — извиках след него.

Той сякаш бе очаквал да му кажа тези думи, върна се няколко крачки и спря. Дъждът бе престанал да ръми, облаците се бяха разкъсали и залезът се къпеше в синьо-зелени отблясъци. Откъм долната махала се чу проточен плач на умряло, зад нас по разкаляния мегдан мъж и жена бутаха каруца без ок и се караха за нещо.

— За мене е още рано — каза Киро Джелебов.

— И за идната година ли ще ти е рано?

— Не знам. Двама са на главата ми, а след някоя и друга година може да станат и трима. Как ще ги издържам със стотинки на трудов ден?

И си тръгна. Това бе разговорът, който от година и повече не се решавах да поведя с него. Ненапразно бях се страхувал, че ще почукам у дома му на отворена врата. Както и предполагах, той разбираше не по-зле от нас, че кооперирането на земята е неизбежно, така че в продължение на една година, както сам предвиждаше, трябваше да реши какво да прави. Годината изтече, кооперативното стопанство се основа за втори път и той пак остана отвън. Започна блокирането на земята. В новото стопанство влязоха три четвърти от стопаните и частниците бяха изтласкани в краищата на землището.

Киро Джелебов започна да работи чужда земя, а чуждата земя бе лошо стопанисвана и той едва успяваше да се отчита с държавните доставки, които се начисляваха на декар и на глава добитък, а не от добива. Марчо бе втора година студент, Аньо излезе от казармата и още същата есен записа ВИНС-а във Варна, а Димчо отиде в казармата. Двамата студенти прекарваха по-голямата част от лятната ваканция по младежки бригади, а в село си идваха за по няколко седмици. Киро Джелебов все по-трудно смогваше с кърската работа и скоро бе принуден да даде на ТКЗС половината от земята. И ако с гордост успяваше да прикрива душевното си състояние, то облеклото му явно издаваше, че върви към стопанско разорение. Отдавна бях забелязал, че доизносва ризите на синовете си, а и по цялото му облекло имаше тук-там малки кръпки. И стрина Танка носеше вече избелели от пране дрехи. С нея се срещахме по-често. Колкото пъти ми се случваше да мина покрай тях, все я виждах в градината или по двора да работи нещо, поздравявах я и тя все ме поканваше да се отбия

при нея. Черпеше ме с плодове или някакво сладко и докато го изядех, тя посядаше на крайчеца на стола, колко да „подвие крак“, и понеже не умееше да прикрива с гордост бедственото положение на семейството, от нея узнавах с каква мъка свързват двата края. И търговка станах, усмихваше се тя и с простодушна откровеност ми разказваше как ходели с мъжа си в града да продават „това-онова“. Киро обвивал чинелите на каруцата с парцали, излизали през градинската врата и по странични пътища отивали до града. Пристигали там преди зазоряване, Киро оставал в покрайнините с каруцата, а тя се промъквала през лозята и отивала при лелината си дъщеря, която работела в пощата, и продавала сиренето, маслото, меда и яйцата на свои познати. Парите от продажбата скътвала настрани и всеки месец изпращала от тях на синовете.

— Като има живот и здраве, всичко ще се нареди — говореше тя, докато ме изпровождаше до вратника. — Марчо ще завърши догодина, по-следващата — Аньо, а пък Димчо, ако и той рече да учи по-нагоре, един нали е, и него ще изкараме.

Но нито един от синовете им не успя да завърши образованието си.

Един ден в края на лятото на 1950 година Стоян Кралев ми възложи да направя списък на семействата, които щяха да получат наряд — захар, женски забрадки, цървули и още някои неща от първа необходимост. Той често ми възлагаше такива писмени работи, седях на края на масата му и скрибуцах с перото, а той си гледаше другата работа или излизаше из селото. Току-що бях завършил списъка, и в клуба влезе Илко, братът на Стоян Кралев. Той бе председател на ОФ комитет, прегледа списъка и започна да чете някакъв вестник. Прегледа го и Стоян Кралев и ми даде да препиша някаква наредба до бригадирите. Тогава в клуба влезе Киро Джелебов. Вратата бе отворена, той почука на рамката, свали сламената си шапка и поздрави.

— Заповядай, седни! — покани го Стоян Кралев.

До стената имаше няколко стола, Киро Джелебов седна чинно и сложи сламената си шапка на коленете. Стоян Кралев се опря на лакти, поогледа го и попита:

— Е, как върви частният сектор?

— Мъчим се...

— Мъчим се, мъчим се, ама не го оставяме — каза със зловна усмивка Стоян Кралев.

Киро Джелебов прекара ръка по главата си, там, където шапката бе оставила следа по косата му, и замълча. Така минаха няколко секунди и той се обърна към Илко.

— Дойдох да взема бележките за синовете.

— Ей сега, бай Киро.

Илко стана и отиде до масата. Тя имаше две чекмеджета. В едното се съхраняваха книгата и печатът на партийната организация, в другото — на Отечествения фронт. Илко посегна към своето чекмедже, но Стоян Кралев сложи ръка на дръжката му.

— Най-напред да си поговорим с другаря Джелебов, а бележките после. От години не сме разменили дума, не сме си виждали очите, сякаш не живеем в едно село.

Наистина той за пръв път от няколко години щеше да разговаря с Киро Джелебов. Стана, заобиколи масата и започна да се разхожда назад-напред из помещението. Пристъпваше бавно и стъпките му режеха тишината със скърцаща отмереност. В записките си брат му Илко го описва доста подробно и сполучливо и аз ще си позволя да повторя от описанието му само това, че в случая, както му бе станало вече навик, Стоян Кралев подражаваше на Сталин — такъв, какъвто го бе виждал по филмите. По онова време не виждахме нищо смешно в това, а, напротив, изпитвахме известна завист към него, че умее да се превъплъщава в една толкова скъпа за нас личност. Всички живеехме, мислехме и действахме под обаянието на тази желязна личност, възхищавахме се от неговата твърдост и себеотрицание, а един епизод от живота му ни правеше потресаващо впечатление — когато царската полиция го налагала с камшици, той спокойно си четял вестник. И във филмите бе съдържан на думи и жестове, единственото, което си позволяваше, бе една иронична усмивка „под мустак“, така че величието му се украсяваше с необикновено хладнокръвие при всички обстоятелства. Стоян Кралев, уви, не притежаваше тази несъкрушима сила на духа. При случаи като сегашния започваше да говори спокойно и дори да се усмихва, но само след няколко минути се превръщаше в афектирано и жестикулиращо подобие на своя кумир.

— Другарю Джелебов — каза той, като поглаждаше с палец мустака си и крачеше назад-напред с втикната ръка между копчетата

на куртката си, — и на нашата улица настъпи празник. Усилията ни се увенчаха с успех. Кооперативното стопанство е налице. Без тебе и още трийсетина души като тебе, които са налапали по един кокал и го ръфат като кучета зад къщи. Отсега нататък няма да има кокал. Няма да има черна борса, търговийка с това-онова и суха пара в кесията. Тази есен — всички в стопанството! Не може едни да строят сега къщата, а други да се настанят утре в нея и да се разполагат. Не може днес едни да орат и сеят, а утре други да папат хлебеца. Край на частното! Край на търпението ни! В такива случаи народът казва: „Тебе думам, дъще, сещай се, снахо!“ Ако снахата, значи, е умна и честна, няма защо да ѝ казваш направо какво се иска от нея, сама ще се досети. Нашите „снахи“ са глухи и тъпи кулашки подлоги. Не разбират от намек, трябва да ги биеш по мутрата.

Жестовете му ставаха все по-широки и резки, думите му — все по-твърди и гневни. В клуба бяха влезли тримата бригадири да вземат навярно наредбата, която бях преписал за тях, и като видяха настроението на Стоян Кралев, мълком застанаха в редица до стената. Киро Джелебов изглеждаше като изненадан из засада, комуто са хвърлили в лицето кал, толкова неочаквани бяха за него думите на партийния секретар. Всички познаваха гордия му нрав, знаеха, че дори „високият тон“ оскърбява достойнството му, камо ли едно сравнение с куче, и явно се притесниха заради него. Но може би тъкмо оскърбеното му достойнство разпалваше още повече яростта на Стоян Кралев.

— Ей, чичо, къде се намираш ти, бе? От сърцата на хората кръв потече, само от твойта глава косъм не падна. Всички минаваха на пръсти покрай тебе, сакън, да не развалим рахата на „добрия стопанин“. А той, човекът, личните си интереси гледа, двама сина издържа в университета, а догодина и трети ще изпрати. Ние като сме кооператори, как издържахме синовете и дъщерите си?

— Още една година, да свърши поне големият — обади се Киро Джелебов.

— Не година, ами една седмица срок не ти давам! — извика Стоян Кралев. — Утре не подадеш ли молба за членство в стопанството, никакви бележки няма да получиш за синовете си!

Илко съучастнически намигна на Киро Джелебов: „Като му мине, всичко ще се уреди, отивай си.“ Киро Джелебов стана и

мълчаливо си излезе. Стоян Кралев изтълкува постъпката му като сляпа джелебовска гордост и това го вбеси. Никой не бе посмял да му обърне гръб с толкова явно презрение и той не успя да се овладее:

— Върви на майната си! — като извика тази псувня, Стоян Кралев бързо се извърна към брат си и го посочи с ръка. — Ти си причината този мръсен тип да стои все още вън от стопанството и да ни мъти водата. Досега да съм го турил на мястото му, а ти — не! Пазиш го, не даваш прах да падне отгоре му. Добър стопанин бил, честен човек бил. Като е честен човек, защо не дойде при честните хора, а стои при враговете на стопанството? И ти го подкрепяш...

— Не го подкрепям, но нямам право да го насилвам, а още по-малко пък да го ругая. Чакали сме го няколко години, защо да не го почакаме до пролетта? За него е трудно да издържа двама души в града като кооператор. Трудоденят ни е още малък, няма защо да го крием. Не можем и да му помогнем. След години сигурно ще даваме стипендии на студентите, но сега не можем. Освен това синът на Джелебов учи агрономство и като завърши, ще дойде на работа в нашето стопанство.

— Главата си не дига от книгите, а вижте колко му е акълът!

Стоян Кралев гледаше брат си, без да мига, като че се опитваше да го хипнотизира, и в същото време изпод мустаците му, като невестулка изпод зид, надничаше злъчна усмивка. От известно време между тях непрекъснато възникваха разногласия по различни въпроси и в село се говореше, че „не се имат вече като братя“ и се срещат само по служба. Досега обаче не бяха заставали така открито един срещу друг пред чужди хора и това предвещаваше сблъсък, който неминуемо щеше да завърши с разрыв между двамата. Бригадирите и другите мъже, които бяха влезли в клуба, се почувствуваха неловко и поискаха да си излязат, но Стоян Кралев им заповяда да останат, защото имал работа с тях. Той очевидно желал да придаде публичност на спора с брат си и каза:

— Не делим бащино имане, а говорим по принципни въпроси и няма защо да се крием от хората. Его защо питам, от принципни позиции ли оправдаваш Киро Джелебов, задето все още стои вън от стопанството? Не! Застъпваш се за него само от лични съображения. Когато беше болен, жена му ти дала няколко паници мед и масло и ти още не можеш да му се отплатиш. И мене подведе. Толкова години ми

връзваш ръцете с тази милостиня: да не го безпокоим, да го оставим сам да реши какво да прави. Видяхме го какво прави. Няколко паници мед и масло му струва висшето образование на синовете, а на нас — милиони загуба. Стопанството ни се разпадна заради него и такива като него.

— Знаеш становището ми по този въпрос, излишно е да се разправяме повече — каза Илко.

— Защото не искаш да си цапаш ръчичките! Либералничиш, за да минаваш за добър. Ние сме лоши, защото насилваме хората да влязат в стопанството. Ние правим революция, а ти философствуваш кое е насилие и кое — не. Само преди няколко години говореше където седнеш и където станеш, че в мнозинството е истината. В мнозинството! И това е факт. Факт е, че сега в стопанството членуват седемдесет на сто от стопаните, значи те са мнозинство, в тях е истината, в тях е житейската правда. Какво ни задължава тази истината? Да масовизираме стопанството до края на есента, да не оставим ни един стопанин отвън. Нито един! Така! Сега и ти знаеш „становището“ ми по въпроса, излишно е да говорим повече. Бригадирите да останат при мене, другите са свободни!...

В същото време Киро Джелебов се качи на горния кат на къщата и седна на пруста. Отпусна се на един стар стол и усети остра болка в гърба. Беше прекрачил прага на партийния клуб, когато нещо го удари в гърба между плещите. Понечи да се извърне да види кой и защо го е ударил, но в същия миг си даде сметка, че псувнята на Стоян Кралев се бе стоварила на гърба му като тежък камък. Главата му пламна от усилие да се овладее, да не се върне при Стоян Кралев и да го заплуе в лицето. Виеше му се свят, улицата се огъваше под краката му, слънцето се люлееше току над горния край на селото. Гадеше му се, болката в гърба го пронизваше като нож. Пред лицето му се изпречи някакво дърво и той го позна — старата черница до завоя на улицата — отвътре гаденето го напъна, свали сламената си шапка, прегърна стъблото на черницата и повърна. Съзнаваше, че се е поддал на слабост, и се оглеждаше на всички страни да види дали някой не го наблюдава отнякъде. „Не бива да се разкашквам така, казваше си, срамота е! Стана това, което трябваше да стане, никого няма да отминем, и мене няма да отминем.“

Но лошото идва винаги по-рано и ни заварва неподготвени дори когато го очакваме. Киро Джелебов знаеше, че влизането му в стопанството е неизбежно, а се оказа толкова неподготвен за това събитие, че то го извади от нормалното му състояние. Никой от ръководителите на селото не дойде при него да го уговаря, както уговаряха другите частни стопани, и това малко по малко му вдъхна надежда, че съдбата на останалите някак си ще го отмине. Надежда съвсем безсмислена, но нали всички знаем, че рано или късно ще умрем, и все пак не го вярваме. Освен това Киро Джелебов залагаше, изглежда, и на обстоятелството, че и двамата му сина учат в университета. Всъщност само с това си обясняваше лоялното отношение на ръководителите към него и вярваше, че ще го оставят да работи имота си още година-две, докато синовете му завършат. Но ето че дойде и неговият ред и той загуби душевното си равновесие до такава степен, че не допусна нито за миг, че може Стоян Кралев да го е оскърбил така жестоко в момент на силно раздразнение, а утре да промени решението си. Страхът, който му бе внушавал този човек от дълго време, макар и косвено, сега изведнъж се отприщи и му подействува като шок, така че не намери сили да му се противопостави или да изчака поне няколко дни, както го посъветва Илко. Влезе в съседната стая, където синовете му държаха книгите си в една малка етажерка, сложи на масата мастилницата, взе един кариран лист и започна да пише молба до управителния съвет на стопанството. „Моля да бъда приет за член на трудово кооперативното земеделско стопанство «Сталин». Имам трийсет декара земя и следния инвентар и едър добитък, който от утре, 11 септември 1950 година, ще предам на стопанството: 1 конска каруца, 1 волска каруца, 2 коня, 2 вола, 1 крава, 28 овце, 2 плуга, 2 прасета по на 60 кило. Задължавам се...” Тук перото се заби в листа и пусна голяма капка мастило върху последната дума. Взе мастилницата, изля я върху листа и я остави полегнала. Мастилото зачерни част от написаното и от листа потече по покривката на масата.

В къщи нямаше никой. Жена му бе излязла някъде, а синовете му беряха слънчоглед. Оставаше още около декар и бяха му казали, че няма да се върнат в къщи, докато не го оберат. След няколко дни трябваше да заминат, та гледаха да свършат колкото могат повече от кърската работа. Това бе последното нещо от реалния свят, за което си помисли. Тръгна из двора като насън, мина през градината, надникна

при птиците и влезе под навеса на лятната кухня. До фурната бяха наредени на сушина разни сечива, за да му бъдат подръка, взе една лопата и една мотика, сложи ги на рамо и излезе през градинската врата. Слънцето бе залязло, но от небето струеше ярка златиста светлина и къпеше полето от край до край, просторът кънтеше от вечерните шумове на селото, носеше се дъх на запалени огнища и сладостни миризми на ядене. Киро Джелебов вървеше без посока през необрани царевични ниви, стърнища и угари, извиваше наляво и надясно и най-после спря в един обран бостан. Остави мотиката на земята и без да се бави, започна да копае с правата лопата. Земята бе рохка и чиста, лопатата потъваше до стъпенката и след четвърт час ямата стигна на дълбочина до кръста му. Присегна се, взе мотиката и започна да заравя ямата, най-напред откъм гърба си, доколкото можеше да загребва, без да се обръща назад, отстрани и най-после отпреде си. Когато се зарови до кръста, захвърли мотиката, захвърли и правата лопата, кръстоса ръце на гърдите си и застана така вкопан и неподвижен, като да бе извършил обикновена работа на полето и сега трябва да си почине.

Стрина Танка се завърна в къщи на залез-слънце и се залови да сготви вечерята. Ако бе погледнала към градинската врата, когато влизаше в двора, щеше да види мъжа си с мотика и лопата на рамо да върви към полето, но тя побърза да остави каквото носеше в долната стая и влезе в лятната кухня. Докато яденето вреше на огъня, издои кравата, затвори птиците и ето че съвсем се стъмни. Мъжете щяха да се върнат от нивата всяка минута и тя нареди масата, за да се навечерят веднага и да легнат да почиват. Момчетата се върнаха от нивата, разпегнаха конете, настаниха ги в обора и отидоха на кладенеца да се мият. Синджирът звънна с крехки весели звуци и миг след това изпод земята се чу тътенът на тежката дървена кофа, която падна долу във водата. Стрина Танка едва различаваше в сумрака профилите на момчетата, но знаеше, че по-малкият, Аньо, спуска лудешки празната кофа. Двамата навъртяха руданя бързо-бързо, сложиха пълната кофа на каменната гривна, съблякоха се до кръста и почнаха да си поливат един други по главите. Чувахе се как пръхтят от удоволствие под студената струя, как си говорят нещо, смеят се и се плескат по гърбовете.

— Хайде, че ще наистинете! — извика им стрина Танка.

Момчетата притичаха под навеса на кухнята и едновременно поеха по една кърпа от ръцете на майка си. Бършеха се, обличаха се и нетърпеливо поглеждаха към сложената вечеря. Сресаха косите си и седнаха от двете страни на масата, ала не посмяха да посегнат към яденето без баща си.

— Тати къде е? — попита Аньо.

— Че не е ли с вас? — каза стрина Танка. — Аз пък си рекох, че е останал горе при добитъка.

— Още по светло тръгна за село да ни вземе ОФ бележките от Илко.

— Тъй ли? Трябва да се е заприказвал с някого там. Яжте, тоз път няма да го чакате, че може да се забави.

Докато момчетата ядяха лакомо, стрина Танка, както винаги, посягаше като гостенка към чинията си и говореше, че леля й Ивана оплела Аньовата фланела. Привечер ходила да я вземе и Аньо трябва да я облече сега или утре, преди да тръгнат за нивата, та ако има някакъв кусур, да се оправи. Питаше се дали не е забравила да им пригответи нещо за из път, питаше и тях, и така през цялата вечеря. По едно време се чу шум откъм вратника, тримата престанаха да се хранят, втренчиха се нататък и се заслушаха.

— Къде се бави този човек, джанъм! — каза стрина Танка. — Да не са го забрали на някое събрание?

Черният котел на огнището възвря, стрина Танка отля вода в легена и натопи съдините. Откъм съседния двор измуча крава, забравена навярно на улицата, нощта просветля от звездите и можеше да се вижда чак до края на градината. Повей хлад, момчетата разговаряха за предстоящото заминаване, прозяваха се и поглеждаха към вратника. Стрина Танка изми съдините и сложи две чинии на масата — в едната ядене, в другата хляб, — покри ги с кърпа и ръката й остана върху чинията с хляба.

— Кое време стана, а баща ви го няма! — каза тя тихо, загледана към двора, светнал като посипан с тънка слана от блясъка на звездите. Момчетата се извърнаха към нея и замълчаха. Тя продължаваше да стои с ръка върху чинията с хляба, заслушана в призрачната тишина на нощта.

— Ми идете да го видите из село!

Момчетата скочиха от местата си като един и изтичаха към улицата. Като ги изгуби от погледа си, стрина Танка запуши устата си с длан и се втурна към къщата. Изкачи на един дъх стълбите и надникна в трите стаи: „Киро, Киро, тука ли си, да не си заспал?“ Леглата бяха празни, но тя прекара ръка по тях, хвана я страх и отново слезе в лятната кухня.

Момчетата скоро се върнаха запъхтени. Бегом бяха ходили до хоремага, до съвета, до клуба и магазина, навсякъде било затворено, видели само една къща да свети. Застанаха един до друг тъй, че раменете им се опираха, и не знаеха какво повече да кажат на майка си.

— Бре майка! — изхлипа тя и лицето ѝ побеля като вар, изгуби живия си израз и се превърна в грозна, предвещаваща ужас маска.

— Ами, ами! — каза Марчо и с това възклицание потвърди страшното съмнение на майка си.

Момчетата едва сега забелязаха, че забрадката ѝ бе паднала на раменете, и откриха в това зловещо предзнаменование. Минаха още няколко секунди на вцепенение, майката откачи лампата от гредата и тръгна към къщата. Вървеше с равномерна и твърда стъпка и жълтата светлина не трепваше в ръката ѝ. Синовете я следваха, както може би някога хората са следвали своята жрица в среднощно обредно шествие. Докато изминат трийсетина крачки до къщата, те почувствуваха как майка им се преобрази и стана глава на семейството, готова да го поведе в случай на нещастие, както мъжът ѝ бе го водил досега.

— Ще го търсим! — каза тя, когато влязоха в средната стая, както се споделя семейна тайна между четири стени. — Намерете фенера и го запалете!

Искаше да каже още нещо, но мастиленото петно върху хартията хвана погледа ѝ с тъмния си блясък. Синовете също го забелязаха. Марчо предпазливо изправи катурнатата мастилница и мина от другата страна на масата, за да прочете написаното. Аньо се опитваше да го прочете от обратната страна, а майка им, склонила здраво ръце под гърдите си, поглеждаше ту към единия, ту към другия и очакваше кой от двамата пръв ще произнесе написаното.

— Молба до управителния съвет на стопанството — каза Марчо. — Но не е довършена. Написал няколко изречения и спрял. Разлял е мастилницата върху листа, без да иска, и оставил за утре да я напише.

Молбата на баща им напомняше писмо на самоубиец, недовършено в пристъп на умопомрачително нетърпение да сложи по-скоро край на живота си, разлятата мастилница неопровержимо свидетелствуваше за душевното му състояние, когато е написал „задължавам се...“ и си е дал сметка с какво именно се задължава към кооперативното стопанство. Тази дума е била граница между два живота, съдбовна граница, която не е могъл да премине, но синовете вярваха, че познават характера на баща си, както познават себе си, и не допускаха, че ще заплати с живота си влизането в стопанството. Никой досега не бе упражнил натиск върху него и недопустимо бе да го е упражнил именно днес привечер, и то така брутално, че да седне да пише молба по принуда. В село отдавна се говореше за масовизация на стопанството и баща им все по-често се шегуваше, че щом мечката е заиграла в комшийския двор, скоро ще играе и в техния. Пълното коопериране на земята бе вече факт, който можеше да се оспорва, но не и да се избегне. Доколкото бяха разговаряли за предстоящото им влизане в стопанството (а то биваше рядко), не бяха забелязали съпротива или безпокойство у баща си, сякаш той приемаше това събитие като предопределение на времето, на което никой не може, а и не бива да се противопоставя. Ставаше дума „тази работа“ да се отлага колкото може по-дълго, докато завършат образованието си, а „оттам нататък, където всички — там и ние“. Така написаното на карирания лист все пак си оставаше загадка, но синовете не я свързваха с изчезването на баща си, ако изобщо бе изчезнал. След няколко дни нивата с обрания слънчоглед трябваше да се изоре и те предположиха, че е отишъл в съседното село да вземе лемежите, които бе дал на тамошния железар да ги наточи. Но майка им, като всяка майка и съпруга, предчувствуваше най-лошото. Лицето ѝ всяка минута променяше образа и цвета си и докато синовете изказваха най-различни предположения, тя цялата бе устремена навън и слухът ѝ ловеше най-слабите шумове на нощта. И тогава се разнесе вой, силен и злокобен, сякаш кучето стоеше на прага. Майката трепна, от сърцето ѝ се изтръгна тъмен атавистичен хлип на зло предчувствие, ръката ѝ се вдигна към челото и направи кръст. Воят на кучето се повтори още по-продължителен и зловещ и отново изпълни стаята с прокоба.

— Забравихме да го отвържем — каза Марчо. — Ще отида да го пусна.

— Вземете фенера! — каза майка им.

Пуснаха кучето от синджира и то с радостно скимтене се втурна из двора, а оттам към улицата. Тримата се отправиха към кошарата, стрина Танка влезе първа с фенера в ръка, вдигна го високо над главата си и огледа тавана от край до край. Влизаха в оборите и в долните стаи на къщата, претърсиха всяко кътче по двора и влязоха в градината. Стрина Танка вървеше все така напред с фенера в ръка, оглеждаше всяко дърво и всеки храст, а синовете я следваха. Когато стигнаха до оградата, двама души внезапно се изправиха срещу тях и ги запитаха какво правят в градината по това време. Верни на джелебовския си нрав да пазят в тайна семейните си работи, тримата мълчаха, струваше им се нелепо и срамно да признаят, че търсят изгубения си баща, а не можеха да измислят и друга причина. Мълчаха и ония зад оградата. Бяха от нощната стража и това бродене из градината в потайна доба им се виждаше нечиста работа. Мнозина от частните стопани правеха черни хармани, колежа добитък или закопаваха зърно в земята и нощната стража трябваше да провери дали не е извършено някое нарушение.

— Какво Танке, какво правите тук? — попита още веднъж единият от стражата.

— Илийчо, ти ли си?

— Аз съм, како Танке.

— Какво правим ли? Ей го, скоро ще съмне, а бати ти Киро още не се е прибрал в къщи. Рекохме да не му е призляло нещо и да е паднал някъде из двора.

Илийчо беше един от бригадирите, които се случиха в клуба, когато Стоян Кралев нахока Джелебов, а след това и брат си.

— Че аз го видях привечер в партийния клуб. Дошъл беше да иска някакви бележки, ама партийният нещо го сяде.

— За какво?

— Ами за тези бележки, дето ги искаше за момчетата. Когато, каза, станеш кооператор, тогаз ще ги получиш.

— А какво му рече Киро?

— Нищо не му рече. Стана и си излезе.

Стрина Танка и синовете ѝ се прибраха в къщи, а Илийчо и другият тръгнаха да обикалят по улиците. След няколко часа цялото село знаеше, че Киро Джелебов е изчезнал от дома си.

А в това време Киро Джелебов вървеше с един старец по някакво възвишение, осеяно с едри заоблени камъни и обрасло с чудновати дървета, храсти и цветя. Дърветата бяха отрупани с толкова много и толкова различни плодове, че не можеше да откъсне очи от тях, а благоуханието на цветята го изпълваше с блаженство. От двете страни на пътеката се спускаха игриви поточета, по полянките се разхождаха птици със златно оперение, долу в подножието блестеше река с бистросиня вода. Киро Джелебов оглеждаше това чудо неவிжданo и в същото време се опитваше да разпознае стареца. Поглеждаше го изкосо и му се струваше, че това е старият поп Енчо, наметнал сърмения си стихар, сякаш току-що е излязъл от богослужение. Но поп Енчо нямаше толкова бяла и разкошна коса, каквато се спускаше на леки вълни по раменете на този старец, освен това накуцваше с единия крак, беше разговорлив и не можеше да вървят толкова време заедно, без да му продума. Киро Джелебов се опитваше да го изпреди, за да види цялото му лице, но при всяко усилие да мине напред краката му опираха в някакво невидимо препятствие. Когато отново се опитваше да го разпознае, профилът на стареца се преобразяваше в профила на Стоян Кралев с леко изгърбен нос, твърд посивяващ мустак и издадена напред брадичка, изпод която се виждаше яката на шаячната му куртка. И склонът, по който се изкачваха, се променяше като лицето на стареца — ту гола поляна, осеяна с обли сиви камъни, ту пък някаква приказна градина. Когато стигнаха на върха на склона, Киро Джелебов разбра, че се намират в Канарата — запустяла местност с дълбоко сухо дървe в края на землището. Погледна назад и видя, че сухата каменлива пътека бе осеяна с купчинки пъстри цветя във формата на човешки стъпки, и това бяха стъпките на стареца.

— Е, позна ли ме кой съм! — продума най-после старецът.

— Познах те! — каза изтръпнал от страх и възторг Киро Джелебов. — Ти си господ!

— Видиш ли как позна дядо си боже! — усмихна се старецът. — А дядо ти боже дойде при тебе да ти помогне. Да види какво ти има на душата.

Бяха застанали един срещу друг и Киро Джелебов можа да го погледне в лицето. Беловласо старческо лице, но необикновено, излъчващо сияние, което Киро Джелебов усещаше с душата си и душата му ликуваше, опиянена от някаква сладостна нега. Господ,

господ, мислеше той и не знаеше как да изрази възторга и радостта си. Господ слязъл при мене, при никой човек не е слизал досега, само при мене.

— Вярваш ли в мене? — запита го господ.

— Вярвам, господи, вярвам! — отвърна Киро Джелебов и чу как гласът му отекна като ехо в каменната пустош.

— Сега ще видим тази работа — каза господ. Извади из широкия ръкав на мантията си голям нож и му го подаде. — Спасен ще бъдеш от всякакви страдания. Имотът ти ще бъде твой и от твоите ръце ще премине в ръцете на синовете и внуците ти. Но трябва да докажеш вярата си в мене.

Киро Джелебов погледна господ в очите и забеляза, че едното му око е синьо-зелено, влажно и гуреливо като очите на поп Енчо, а другото — тъмнокафяво и с остър блясък като очите на Стоян Кралев. И лицето му се бе превъплътило в две лица, едната половина в лицето на поп Енчо, другата — в лицето на Стоян Кралев.

— Ще я докажа, господи! — Като каза това, Киро Джелебов почувствува, че вътрешно е разколебан от странното превъплъщение на господа, но и респектиран от величието и всемогъществото му.

— Принеси го в жертва! — каза господ.

— Кого?

— Този! Първородния!

Киро Джелебов погледна встрани и видя тримата си сина, застанали един до друг в редица, дошли направо от нивата в работни дрехи, с усмихнати загорели лица. Пред тях лежеше голям дъбов пън, накълцан от стотици нарязи с острието на брадвата, същият пън, на който зимно време сечеше дърва. Марчо се отдели от братята си, легна по гръб и сложи главата си върху пъна. Шията му се удължи, а жилите му изпъкнаха така, че по тях се виждаха отмерените удари на сърцето му.

— Не мога, той ми е най-милият! — извика Киро Джелебов.

— И аз не мога да те спася — каза господ. — Сам решавай!

— Заколи ме! Мене заколи, щом ти трябва един живот.

— Твоят живот не ми трябва — каза господ.

Киро Джелебов се уплаши да не би господ да го принуди да заколи сина си и с все сила захвърли ножа. Ножът проблесна във въздуха, падна върху един голям камък и издаде силен звук като

камбана. След тези звуци последваха други, ясни и бързи, сякаш черковната камбана биеше на тревога. Станал е пожар, помисли той, поиска да тръгне към селото и видя, че се намира сред полето, заровен в земята до кръста, сам и безпомощен, ала не се запита защо се намира тук, нито пък се изплаши от самотата си. Разговорът с бога, който се повтори много пъти (трябваше да заколва ту най-големия, ту средния, ту най-малкия си син и за всекиго казваше, че му е най-мил), ставаше едновременно в Канарата сред голите сиви камъни и тук, в обрания бостан, където виждаше сред прегорелите ластуни дребни динчета, едни запазени цели, други напукани от презряване, трети премазани от шините на каруца. Слънцето грееше право в лицето му, той навеждаше глава да го закрие с периферията на сламената си шапка и тогава виждаше цялото поле пред себе си, блеснало от утринната роса, чуваше звъна на каруца, която препускаше по меките пътища. Мъчеше го жажда и дясната му ръка с часове се протягаше към едно динче, голямо колкото юмрук, нацепено от презряване, с червено месо и черни семки, главата му се отпускате върху земята и той отново потъваше в сън или припадък.

Ударите на черковната камбана не бяха халюцинация. Рано сутринта съобщиха на Стоян Кралев за изчезването на Киро Джелебов и той нареди да се удари черковната камбана. При черквата се насъбра народ и Стоян Кралев помоли всички да проверят из дворищата и градините си, а после и по нивите. Изчезналият можеше да бъде убит и захвърлен в някой двор за прикриване на следите, можеше да е паднал някъде из полето от сърдечен удар, можеше и сам да е сложил край на живота си, тъй че хората надничаха със страх в потайните места по дворовете и градините си. На третия ден случайно го откри един младеж. Сутринта закъснял за нивата, минал направо през землището и се натъкнал на него. Най-напред видял лопатата и мотиката, а на няколко метра от тях един заклан от кръста човек. Младежът така се изплашил от този отрязан на две труп, че хукнал обратно към селото и почнал да вика из улиците: „В Бараковия бостан има заклан от кръста човек!“ Не могъл да обясни кой е човекът и дори не се сетил, че може да е Киро Джелебов, когото търсеха от два дни, но всички бяха уверени, че е Киро Джелебов, и трагичната вест за смъртта му се разнесе из селото за по-малко от половин час.

Семейството на Киро Джелебов носеше вече траур, но когато съобщиха на стрина Танка, че са намерили трупа на мъжа ѝ, тя, който знае защо, не позволи на клисаря да удари черковната камбана. „Нека да го донесем в къщи, па тогаз.“ Не позволи и на синовете да участвуват в пренасянето на трупа му, за да не го видят обезобразен и да се разстроят. Изпрати да повикат леля ѝ Ивана (същата, която бе изплела пуловери на синовете ѝ), качиха се двете на каруцата и потеглиха към Бараковия бостан. Когато каруцата излезе в нивите, от различни страни се стекоха мъже и деца и тръгнаха след нея. Старата жена караше конете, а стрина Танка седеше зад нея и по целия път двете не си размениха нито дума. Скоро каруцата се отби от пътя и навлезе в бостана. Някъде към другия край стоеше човек и щом видя или чу каруцата, тръгна към нея, като потичваше и махаше с ръце. Идваше откъм слънцето, та не можеше да се познае кой е, не се чуваше и какво вика. Само стрина Танка, изглежда, го чу или се досети какво вика и скочи от каруцата в движение.

— Боже мили, боже! — извика тя, склочи ръце на гърдите си и за учудване на всички, които я наблюдаваха, в гласа ѝ прозвучаха нотки на радост. — Ох, ох! — въздишаше тя, застанала с леко наведена напред глава, както въздиша човек, когато се освобождава от тежко бреме и изпитва болезнената сладост на това освобождаване. Онзи отсреща не тичаше вече, не махаше и не викаше и все още никой не можеше да го разпознае, а лицето на стрина Танка се озари от светло сияние, както в облачно време земята просветва, когато слънцето намери пролука през облаците. Още щом силуетът на човека се появи на другия край на нивата, тя като че бе отгатнала по движението на ръцете и по вървежа му, че иска да съобщи утешителна вест. И така излезе.

— Не е заклан, не е заклан! — извика човекът, като се приближи на петдесет крачки. — Заровен е до кръста и гледа, ама не приказва. — Беше дядо Пондъо. Живееше на края на селото и както обясни отпосле, младежът най-напред на него съобщил за заклания и той веднага дошъл да види с очите си каква е работата. — Не приказва, ама е жив. Тъкмо, викам си, да го откопая, и гледам...

Народът се втурна към другия край на нивата и след няколко минути започна откопаването на Киро Джелебов. Той легеше по гърди, отпуснал глава върху ръцете си, както човек отпуска глава върху

възглавницата в тежък сън, лицето му бе опънато в мъртвешко-жълта сухота, само клепките му се разтваряха от време на време и в очните му ябълки проблясваше влага. След няколко дни (а и години след това), когато щеше да дойде на себе си, щеше да се опита да си обясни състоянието, в което бе изпаднал, и щеше да си спомни само образа на жена си, размазан и разглобен на цветни петна; как въпреки това го разпознаваше добре, изпитваше желание да ѝ каже нещо, а не можеше да го направи; как усещаше тишината около себе си и в тази тишина се чуваше само лекото хрускане на лопатата в пръстта; как тялото му се освобождаваше от тежка скованост и се понасяше към главите на конете, а след това над каруцата, и всичко това в невероятна смесица от цветове, гласове, хора и предмети, неясно и мъчително, и в същото време познато и близко. Изпитваше още и силно чувство на срам за себе си, особено пред синовете си, че бе допуснал да загуби волята и разсъдъка си и за да не помислят, че е душевно болен, често намираще повод да се шегува със себе си: „Ама я направих и аз една, момчета, като кучето на нивата. Халтав човек излязох, та сега да има на кого да се смеят хората!“

Синовете му смятаха, че опитът му за самоубийство не е следствие на душевно заболяване, а на моментна нервна възбуда, изразена така силно, защото години наред бе отстоявал на бурните събития в селото с пословична сдържаност. Те отдавна бяха разбрали, че баща им е болезнено честолюбив и от честолюбие говори едва ли не като комунист за необходимостта от отнемането на частната собственост, за да се види, че разбира времето не по-зле от другите, а всъщност прикрива кръвната си и беззаветна привързаност към своята собственост. Вътрешно те бяха се отказали от тази собственост и в това се криеше зародишът на едно мълчаливо противоречие с баща им, наложено от неумолимата действителност, която те познаваха и разбираха вече по-добре от него. Никога нямаше да го проявят открито поради вроденото си благоговение и синовен дълг към него, а сега вече и поради безпримерната му готовност да се жертвува заради тях, както нямаше и да му намекнат, че тъкмо със саможертвата си той опропастява бъдещето им. Така те живееха в дълбоко законспирирана двойственост, страхувайки се да не би баща им да я усети и отново да изгуби душевното си равновесие. От своя страна Киро Джелебов също съзнаваше, че погубва бъдещето на синовете си, и често казваше, че

сега вече няма как, трябва да стане кооператор, ако го поканят, но нито той отиваше да подаде молба за членство, нито пък от стопанството идваха да го поканят. След опита му за самоубийство ръководителите не смееха да го безпокоят, а и Стоян Кралев бе заповядал да го оставят „на доизживяване“, като, разбира се, не даде на синовете му свидетелства за благонадеждност.

Киро Джелебов се възстанови напълно след две седмици, като човек, прекарал около шестдесет часа в гипс от кръста надолу, и тръгна на работа със синовете си. Както винаги тримата излизаха преди изгрев на полето и се завръщаха по тъмно, ала не изпитваха предишната сладост от труда. Над семейството тегнеше неизвестност и никой не смееше да я сподели, при това имотът им бе останал наполовина и полската работа свърши много скоро. Обраха царевицата, изораха, засяха есенниците и се прибраха в село. Каквата работа имаше из двора, свършиха и нея, и повече нямаше какво да правят. Дойдоха и есенните дъждове. Проточиха се скучни дни, улиците набъбнаха от кал, селото се прибра на сушина. Тримата мъже лягаха и ставаха рано по навик и през целия ден се въртяха из къщи с празни ръце.

През ноември дъждовете престанаха и Марчо замина за София. Искал да опита дали не може да запише семестъра по някакъв начин без бележка за благонадеждност, познавал студенти, които следвали без такава бележка. Ако не успее, ще се върне за празниците. След десетина дни получи писмо от него. Пишеше, че се настанил в старата квартира, посещавал лекциите и се надявал някой от професорите да му помогне. След около седмица се получи още едно писмо. Молеше баща си да не му изпраща пари. Лекциите в този семестър били повторение на лекциите от предишните три години, длъжен бил да ги посещава само два пъти в седмицата, а през останалото време работел в едно учреждение и получавал заплата. „Пък и няма какво да правя на село до пролетта, двама работници там са достатъчни“ — пишеше Марчо между другото. Но Киро Джелебов се спря на това изречение, прочете го няколко пъти и даде писмото на Аньо и той да го прочете.

— Какво иска да каже брат ти?

— Ами какво! — каза Аньо. — Както го разбирам, иска да каже, че ако не може да уреди следването си, ще работи като чиновник, за да

не си губи времето.

— Е, то тъй...

Киро Джелебов разбра много добре за какво намеква Марчо и все пак поиска да чуе мнението на по-малкия си син, за да се увери напълно. Марчо се обаждаше редовно на всеки десет дни, но за следването си не споменаваше нищо, макар че баща му го питаше за това във всяко писмо. И така до първия ден на пролетта. Бяха обядвали и когато стрина Танка разтреби масата, Киро Джелебов каза на сина си:

— Момче, дай лист, дай и мастилница! Дойде време баба Меца да поиграе и в нашия двор.

Стрина Танка, както бе тръгнала към вратата, спря за миг и излезе от стаята. Лицето ѝ пламна, но тя дори не се обърна към мъжа си, за да му покаже, че не отдава значение на онова, което той е решил да направи. Аньо отдавна бе очаквал този момент, но и той се държеше така, като че баща му щеше да извърши нещо съвсем обикновено. Сложи листа и мастилницата на масата и започна да се шегува.

— Тате, нека аз да напиша молбата. Виждам, че ръцете ти треперят, да не вземеш като миналия път да катурнеш мастилницата върху листа.

— Искаш да речеш, да не ме хванат пак дяволите и да тръгна жив да се заравям в земята — засмя се Киро Джелебов, — няма да стане тая работа. Имотът ни и без туй е вече в текезесето от година насам, а с тези чужди трийсет декара няма да прокопсаме. Миналия път катурнах мастилницата, защото бях обиден. Онзи мискинин Стоян Кралев ми тегли една пред сума ти народ, та чак пред очите ми притъмня. Е, то се знае, не само заради псувнята обърках пусулата. Каквото и да ви разправам, няма да ме разберете. Затова не съм приказвал с вас много-много за тези работи. Колкото и да милеете за имота, той не е в кръвта ви. Очите ви са обърнати на другаде, на друго се надявате. Приказвали сме, че откак свят светува, за пръв път частната собственост става обща. Не, имало е такова време, когато хората са живеели в първобитнообщинен строй. Нали така го казвахте с брат си? Само че то е било преди милион години и все едно че не е било. Та за пръв път човек трябва да се откаже от своето. Да бъдат всички равни, да станат добри. От дълго време си мисля какво общо може да има равенството с доброто. Има бедни и добри хора. Има и

богати, а лоши. Значи доброто не зависи от това кой колко ризи има на гърба си, а от нещо друго. Отсега нататък ще заповядат на хората да станат равни, ще им заповядат, значи, да станат и добри. Дано пък станат! И друго си мисля. Кое е добро за човека и дали добрият човек е кадърен и полезен за другите. Ето за такива работи си мисля и се заплитам като петел в кълчища, не ми стига пипето да ги проумея. Както и да е, вземай перодръжката и пиши! Няма вече място за отстъпление, тъй че — напред. Кучето скача според тоягата.

Ето какво писа Аньо на брат си седмица по-късно:

„Днес предадохме конете, воловете и овците в общите обори. Тати е назначен за бригадир на животновъдната бригада. Началник от първия ден. Поздравявам го, подсмивва се и казва, че ако му върви все така, догодина и председател на стопанството може да стане. Преди да отнесе молбата за членство, накара мама да излее един котел вода отпреде му, мама го пустоса, той сам изля котела с водата и тръгна към канцеларията на стопанството. Трябваше да го чуеш как се шегува с всичко и със себе си, как се разфилософствува, преди да стане кооператор. Говореше за история на обществата, за библейските легенди и за много други неща. Когато се видим, ще ти разкажа за всичко по-подробно, а сега ще отбележа само, че досега не сме познавали баща си добре. Подозирам, че всичко, за което сме говорили аз, ти и Димчо в негово присъствие, той го е попивал, както децата попиват онова, което слушат от възрастните. Подозирам го още, че тайно е попрочитал от нашите книги и учебници. Безпокоя се, че този «интелектуален» изблик, както и желанието му да се шегува както никога досега, може да се дължи на силна душевна възбуда, която се опитва да прикрива. Затова гледам да се навъртам все около него. Завчера свикаха събрание за приемане на нови членове. Оказа се, че всичките двайсетина семейства, които стояха вън от стопанството, щом научили, че тати става кооператор, веднага подали молби да ги приемат и тях. И аз бях на събранието, само че отвън. Близко час се въртях около читалищния салон и щом свърши събранието, изпреварих тати и влязох в къщи преди него. Искях да го видя как изглежда и какво ще каже. Седнахме да вечеряме, приказвахме за разни неща, за текезесето — нито дума. Чак когато се нахранихме, каза на мама, че от утре нататък ще отиваме на общата нива с песен и с песен ще се връщаме.

Сега е точно полунощ, а той все още не спи, чете си библията. От известно време пак започна да я чете всяка вечер. Гледам — поставил парче вестник там, където се разказва за някой си Йов. Не зная дали си опитвал да четеш библията, аз съм опитвал и главата веднага ме заболява. Чудя се как тати чете с часове тези досадни и глупави библейски истории и много от тях даже знае наизуст. Чувам го как ходи още из стаята, излиза на двора и се връща. Не смея да легна, преди да е заспал, вярвам, че и мама не спи. Малко ни е страх за него. Днес, като откарвахме добитъка в стопанството, пак се шегуваше. Казваше, че човек, щом може да живее без родители и братя, като нищо ще живее и без добитъка си. То май и на мен ми е мъчно. Дворът ми се вижда празен. Друга вечер, както знаеш, я овца ще изблее, я кон ще изцвили, а сега тихо, само кучето излайва. Но стана, каквото трябваше да стане, и за нашето следване вече няма проблеми. Ако чиновничеството там ти е омръзнало, зарежи го, ела на село да направим по някой трудовен и главно да окуражаваме тати, а наесен отново в университета. Пиши на тати веднага, ще го зарадваш и успокоиш. Няма да е лошо да си вземеш отпуск и да си дойдеш. Ела си, сега всички трябва да стоим около тати.“

Марчо се обади в началото на май от Западна Германия. Пишеше, че го изпратили там от службата в командировка за един месец и още първия ден се запознал с едно много симпатично момиче. Сближили се и момичето го поканило у тях на гости. Ходел у тях почти всеки ден. Бащата на момичето бил комунист, прекарал няколко години във фашистки концлагер, искал на всяка цена да изпрати дъщеря си в България да учи руска филология. Веднъж момичето му предложило да се сгодят и той, немало как, съгласил се. По тамошния обичай, разбира се, годежът не е обвързващ, както у нас. Там младеж и девойка, които дружат, макар и седмица, се обявяват за годеници, тъй че неговият годеж е почти формален. Ако момичето дойде да учи в София, може да сключат брак, но само при условие че се съгласи да живее в България. И т.н.

Писмото донесе съседът им, който бе ходил в града до пощата. Служителката, тяхната роднина, вероятно се бе смутила от марките и печатите на капиталистическата страна, откъдето идваше писмото, и за всеки случай бе го сложила в прост нашенски плик, за да не го видят хората в село. Отвори го Аньо и още като го прочете, разбра, че всичко

в него е съшито с бели конци, за да се заблудят временно властите и така да се позабави и омекоти ударът върху семейството им. По силата на някакво странно, необяснимо предчувствие той нито за миг не се усъмни, че брат му е направил отчаяна и безвъзвратна крачка, която щеше да се окаже съдбоносна за него и за цялото им семейство. Не можеше да си обясни само как и по какви пътища бе емигрирал, дали бе го направил в пристъп на отчаяние, както баща му бе направил опит за самоубийство, или бе обмислил всичко отнапред. За да се увери напълно в бягството му, още на другия ден писа на хазайката му в София и тя му отговори, че „другарят Марко Джелебов е напуснал квартирата преди месец, а дотогава не е работил в учреждение, а на някакъв строеж като общ работник“. Сега ролите им се размениха. Както баща му си даваше вид, че с влизането в стопанството нищо особено не се е случило в живота му, така Аньо се опитваше да прикрива бягството на брат си, и то по същия начин, с шеги и измислени истории от личния му живот.

Киро Джелебов не допускаше за нищо на света синът му да го излъже за каквото и да е, не познаваше, изглежда, добре и политическата обстановка по онова време, та повярва в задграничната командировка и остана повече доволен, отколкото обезпокоен. („Тукашните не му дават едно просто свидетелство за благонадеждност, а хората от София са го изпратили чак в Германия по държавна работа!“) Но годежът с далечното и незнайно момиче му се видя наивна и лекомислена работа.

— Тамошните обичаи може и да са по-други от нашите — разсъждаваше той, — но все пак годеж е това. Щом си се сгодил за едно момиче, ще трябва да го доведеш в къщата си или да останеш при него. Иначе как ще си вземеш шапката и ще си отидеш?

— Марчо има опит в тия работи, не му е за пръв път — каза Аньо. — Той е любовчия.

— Как тъй любовчия?

Киро Джелебов не познаваше личния живот на синовете си, защото растяха и възмъжаваха далече от него, но винаги си мислеше, че въпреки съблазните на градската среда те ще живеят целомъдрено като връстниците си на село. Колкото повече наближаваше времето Марчо да завърши университета, толкова по-често разговаряха с жена си за неговото задомяване, гадаеха кога и за каква жена ще се ожени и

вярваха, че когато си намери момиче, ще ги извести и както му е редът, ще поиска благословията им. Така по селски си представяха женитбата на синовете си и не допускаха, че докато се учат, могат да се занимават с „женски работи“, тайно от тях да се годяват и разгодяват. Ето защо Киро Джелебов се почувствува някак оскърбен от „любовчийството“ на Марчо.

— Ами имаше си много приятелки. Кара с една до едно време, зарязва я, после се хваща с друга. Като му се навират сами в ръцете!

— Я виж ти с какви жени се е събирал! Че и тази там, германката, сама трябва да се е навряла в ръцете му.

— Не зная, но съм сигурен, че ще я зареже и ще се завърне сам. Той не се връзва така лесно.

— Хм!... Дано да е така! Иди утре в града до пощата да видиш дали няма писмо от него.

— Защо ще ни пише друго писмо? Командировката му свършва след две седмици, ще се обади от София. Но щом настояваш, ще отида.

Разговорите им за годежа на Марчо започваха и свършваха по един и същи начин и Аньо се учудваше, че баща му, иначе прозорлив човек, не го забелязва и продължава да вярва на писмото, макар че изпитваше все по-тежко огорчение от лекомислието на Марчо. Според него този годеж бе измяна към досегашната семейна традиция за взаимно доверие и разбирателство по всички въпроси. За пръв път, и може би защото бе за пръв път, един от членовете на семейството бе предприел нещо толкова важно „на сама глава“ и това го изпълваше със смут и тревога за бъдещето. И макар да осъждаше Марчовото „любовчийство“, единствената му надежда бе в него — щом не си поплюва много-много с момите (братята си знаят тайните!), ще й каже едно видерзеен, и толкоз.

Аньо бе уверен, че бягството на брат му ще стане известно много скоро, най-късно след месец, когато съответните органи изчакат да мине срокът за „командировката“ му, но продължаваше да поддържа илюзията на родителите си, като се опитваше да ги подготви малко по малко за страшната истина. Марчо писа второ писмо, в което съобщаваше, че след годежа ще трябва да последва брак в най-скоро време. Момичето било добро и хубаво, обикнал го и съвестта му не позволявала да го остави „с пръст в устата“, още повече че въпросът със следването ѝ в София е вече решен. След брака, естествено, ще

трябва да „поостане около месец“ там, за което своевременно е уведомирал и получил разрешение от службата си. И това писмо нямаше адрес. Аньо го скри и така пося в семейството още една лъжа, по-зловеща и гибелна от всяка друга лъжа, защото измамваше една свята родителска надежда. Ако баща му не бе погледнал така наивно на работата, а покрай него и майка му („Каквото рече Киро!“), всички заедно щяха да понесат бедата и за него щеше да бъде някак по-леко. Но тук неминуемо му се натрапваше въпросът: „Ами ако тати се досеща за бягството на Марчо и играе ролята на наивен заради всички нас? Ако е приел вече удара и сърцето му плаче, а той се усмихва, за да ни предпази от тежкото сътресение? Той вече доказва, че е способен на такава върховна саможертва заради нас. Но как да разбере, че е застанал вече лице с лице срещу неизбежното, и как ще реагира, когато то стане известно на всички?“

Тези дни бяха едни от най-тежките, ако не и най-тежките в живота му. Отначало като че го занимаваше повече „техническата“ страна на бягството, напрягаше въображението си да си представи как и откъде е минал границата брат му, с какви документи е пътувал, къде и как живее сега, с една дума, имаше чувството, че е започнал да чете приключенски роман, мъчителен и все пак увлекателен роман. Но колкото повече мислеше за последиците от бягството, толкова по-силни и противоречиви чувства разкъсваха душата му, толкова по-безизходно му се виждаше бъдещето. Особено много се измъчваше от загатката за собственото си предчувствие — как още в първия миг бе повярвал в бягството на брат си, без да има никакви преки доказателства. Каква неведома сила бе му внушила да го повярва така безрезервно? Дали не бе го подозирал отпреди, когато се зароди конфликтът между семейството им и ръководителите на селото? Или бе подозирал самия себе си, че е способен да избяга, ако обстоятелствата му помогнат, както са помогнали на Марчо? „Не, за нищо на света не бих се решил да оставя родителите и братята си — мислеше той и го мислеше честно и искрено пред себе си. — Може да е от малодушие, но все едно, не бих се решил, каквото и да ми се случи в живота. А как се е решил Марчо на тази съдбоносна крачка, уравновесеният, добрият, разумният Марчо, който отмерваше всяка своя дума, всяко свое намерение! Как не му е било мъчно за нас, как ни е отписал завинаги, завинаги от сърцето си, като да сме мъртви?“ Това

именно го измъчваше най-жестоко — как и защо Марчо, кръвен брат и син, бе си избрал различна съдба от тяхната, пълна с неизвестности, с тъга и самота, и може би с доживотни страдания. Дали бе изпаднал в умопомрачение, или съзнателно се е решил на вечно изгнание?

Аньо непрекъснато търсеше и не намираше в паметта си случаи, когато брат му, макар само с дума или намек, да е изразявал намерение за бягство от България. Наистина през последните години семейството им живееше в тревога и оскъдица, трябваше да „цепят косъма“, за да учат, но дори в най-тежките дни, дори когато ги лишиха от правото да продължат в университета, Марчо не възропта с особена страст срещу Стоян Кралев, нито срещу партийните порядки изобщо. Беше недоволен, разбира се, но не и обезнадежден. „Трябваше досега да убедим тати да влезе в стопанството — казваше той. — Колкото и да му е тежко да го направи, няма друг изход. А ние все някак щяхме да изкараме по студентски. Но ще дочакаме, след година тати ще е вече кооператор.“ Аньо си спомняше от съвместния живот с брат си само взаимно доверие, топлота и обич както между тях двамата, така и между всички от семейството. Спомняше си как с опита си за самоубийство заради тях (уверени бяха в това) баща им ги покърти до дън-душа и ги спои в кръвно единство като никога дотогава, трагичната му самообреченост като че им вдъхна сили и увереност да преодоляват рамо до рамо всички превратности по пътя си. Но Марчо разкъса и оскверни това заветно единство. Затвори очи и се хвърли в бездната на неизвестното. Защо? От слабост, от егоизъм или от авантюризъм?

Аньо с ужас съзнаваше, че в сърцето му все по-упорито се прокрадва неприятно и лошо чувство към брат му. „Ужасно е, че го съдя, мислеше той, като се измъчваше от това чувство, за да се реши на тази крайност, трябва да е имал непреодолими причини, които аз не зная. Не бива да го съдя, не бива, това е подло от моя страна, това е равно на братоубийство!“ Но го съдеше въпреки волята си. Състраданието му към Марчо отстъпваше място на съмнение и упреци към него, докато започна и да го обвинява. Каквито и да са били подбудите за бягството му, мислеше той, всъщност то е егоизъм, жестокост и предателство. Той познава политическата обстановка у нас и много добре е знаел какви последици ще има за семейството ни бягството му в капиталистическа страна. Трябваше да сподели по

братски общата ни участ, а тя не щеше да е толкова страшна. „Ето, тати влезе в стопанството и само след няколко месеца отново щяхме да учим в университета. Само след няколко месеца! Сега вече аз и Димчо никога няма да продължим образованието си и кой знае по какви пътища ще ни тласне съдбата. Не е ли егоизъм да се спасяваш с бягство за сметка на четирима души, и то твои кръвни братя и родители? И дали ще се спасиш? Дали няма да те сполети нелепа смърт по чуждите земи и да причиниш още по-голямо страдание на своите.“

Късно следобед през всеки два дни се чуваше тръбата на пощенския раздавач. По това време Аньо биваше на полето и копаяше царевица с петдесетина жени и момичета на кооперативната нива. Дрезгавият звук на тръбата долиташе откъм селото като самотна, уморена от жегата птица, момичетата се изправяха с мотики в ръце и казваха в един глас: „Пощаджията дойде.“ Разкряхаха се като свраки, питаха се коя от кого чака писмо, задяваха се, смееха се простодушно и глупаво. Аньо знаеше, че няма да получи очакваното писмо, а всеки път очакваше да свирне тръбата на пощенския раздавач. Сърцето му се свиваше от униние и самота, ненавиждаше капналите от умора женици за наивните им разговори и шеги, животът му изглеждаше повече от всякога скучен, тъп и безсмислен, изпитваше диво желание да избяга накъдето му видят очите и никога да не се завърне. Работеше поусърдно от другите, работеше с отчаяна ярост, но вечер до късно не можеше да заспи, мислеше за брат си, мислеше и за момичето, от което дълго време не бе получил писмо. Казваше се Слава, бяха в един курс, седяха един до друг, живееха на една и съща улица през няколко къщи. Сближиха се още първите дни на учебната година, защото отиваха и се връщаха заедно от университета. Колегите им още от самото начало започнаха да гледат на тях като на влюбени. Аньо се смущаваше от недвусмислените им намеци, а тя се държеше така, като че не ги чуваше или не искаше да ги чува. Седеше до Аньо по време на лекциите или се намираше все около него като при роднина или приятел от детството. Всъщност съседството и отношението на колегите им към тях ги сближиха. Ако се случеше Слава да отсъства от лекции, питаха Аньо за нея и обратно. И хазайката на Аньо намираше поводи да му казва, че със Слава са лика и прилика и Славините родители „много го харесват“. Бащата на Слава бе

дърводелец и работеше в корабостроителницата, а майка ѝ — домакиня. Имаха спретната тухлена къща на кат и половина с асма отпред, а под асмата циментова площадка с маса и столове. Веднъж Слава и Аньо разговаряха пред вратата и баща ѝ ги завари. Щом го видя, Аньо каза довиждане и си тръгна, но бащата съвсем свойски викна след него:

— Момко, защо бягаш?

— А, не... моля ви се!

— Запознайте се! — каза Слава. — Татко, това е моят колега Аньо.

— Зная го, нали сме комшии. Ха влезте, де!

Есента бе още топла, седнаха под асмата, след малко дойде при тях и майката. И тя познаваше Аньо отдавна, защото постоянно го виждаше с дъщеря си на отиване и връщане от лекции, та и тя го поздрави също така свойски, едва ли не като постоянен гост на семейството. Бащата разказа за някакво произшествие в корабостроителницата, после заговориха с майката за домашни работи, а Слава и Аньо за своите студентски работи. Аньо бе стеснителен и макар че отсега нататък често се отбиваше при Слава, никога не успя да се отпусне пред нейните родители. Смущаваше се от тях и се страхуваше, че ако узнаят за чувствата му към Слава, ще се обидят именно защото се отнасяха с него като с доверено лице на семейството и той не смееше да злоупотреби с доверието им. По същата причина се смущаваше и от Слава и не се решаваше дори да ѝ намекне за чувствата си. Тя също се държеше просто и непринудено с него, като че го имаше за доверен приятел, и когато му искаше някаква малка услуга, казваше: „Нали си ми другарче — кавалерче?“ — както снизходително говорят на комшийските хлапаци какичките, когато са свързани интимно с друг мъж. В същото време Аньо бе уверен, че тя няма интимен приятел, ако пък го има, не живее във Варна и се завръща отнякъде през ваканциите. Това последно обстоятелство страшно го измъчваше и го караше да страда от мнителност и ревност. Наблюдаваше я много предпазливо и откриваше, че понякога е много разсеяна, особено по време на лекции. Докато той старателно си водеше записки по всички предмети, тя седеше унесена, загледана встрани от себе си и като че замечтана. Ей, къде си, питаше я шепнешком той, а тя го докосваше по особен начин с лакът, и ласкаво,

и сърдито: „Остави ме!“ Но ако има приятел, който учи или работи в друг град, питаше се Аньо, защо ще излиза само с мен, нали ще се компрометира пред него, макар само и за това, че ме използва за „кавалерче“, за да не ходи сама из града?

Аньо бе влюбен, но влюбен по джелебовски, гордо, всеотдайно и срамежливо. Знаеше, че в такива случаи кавалерът пръв трябва да открие чувствата си на дамата, но и гордостта му не бе по-малка от любовта. Ако Слава се изненадаше от изповедта му, дори само да кажеше, че „ще си помисли“, той трябваше да избяга от нея веднага и завинаги, нямаше да понесе едно приятелство изобщо. Или всичко, или нищо. А между другото ходеха вече заедно и на кино. Тя сама го канеше „да я придружава“, защото не ѝ било удобно да ходи сама. Веднъж (беше след коледната ваканция) гледаха някакъв филм за войната и при една сцена на жестокост Слава напипа ръката му и я стисна в дланта си. Аньо сложи другата си ръка върху нейната: „Не бой се!“ Епизодите на екрана следваха спокойни и весели, страшни и мъчителни, и Славината ръка остана в неговите ръце до края на филма. Навън бе студено, духаше пронизващ февруарски вятър, тротоарите бяха замръзнали като пързалки. Славините ръкавици бяха съвсем тънки, тя държеше ръцете си в джобовете на мантията и при подхлъзване не можеше да пази равновесие. Аньо я хвана под ръка, за да я предпази от падане, и така вървяха до пътната врата. Още два пъти времето се случи много студено, когато ходиха на кино, и двата пъти се прибраха под ръка.

В началото на юли започнаха да ходят и на плажа по няколко пъти в седмицата. Слава си носеше от къщи парче бял плат, Аньо забиваше в пясъка четири колчета, опъваше платното и така приготвяше сенник. По това време започваше сесията, двамата лягаха един до друг под сенника и преговаряха прочетеното през нощта. На час — час и половина си даваха почивка, изтичваха по пясъка и се гмуркаха във водата. После отново пъхваха глави под сенника и се залавяха със записките, препитваха се, уясняваха си някои въпроси и ето че сесията мина благополучно — двамата взеха всичките си изпити. На следващия ден Аньо трябваше да си замине за село. Живееше у хазаите си на пълен пансион и нямаше много багаж. Събра го в един мукавен куфар, сбогува се с хазаите и тръгна към гарата. На ъгъла го чакаше Слава с букет цветя, облечена празнично и усмихната.

Вървяха бавно и разговаряха за отминалите изпити, за лятната ваканция и за есента, когато отново ще ходят заедно на лекции. Аньо купи сладолед, седнаха в градинката пред гарата и почнаха да отблизват като деца от фунийките.

— Ще ми пишеш ли? — Аньо от сутринта мислеше за това и най-после се реши да я запита.

— Ами да! А ти ще ми пишеш ли? — каза Слава и се засмя на наивния си въпрос.

— Разбира се, че ще ти пиша. Само че ти ще ходиш на плажа и няма да имаш време да четеш писмата ми — каза Аньо, като многозначително разтегна думата „ходиш“.

— Май че няма да ходя (Слава още по-отчетливо произнесе тази дума), защото мама заминава за цял месец на минерални бани и всичко в къщи остава на моите ръце. — Тя погледна часовника на гарата и стана — Ще закъснееш, остават десет минути.

Аньо внесе куфара си във вагона и слезе при нея на перона. Тя му подаде букета с лявата си ръка, а дясната за сбогом, така че букетът остана между тях. Стояха, хванати за ръце, до втория звънец. Аньо се качи във вагона и се надвесил през прозореца.

— На добър път и пиши ми, моля ти се! — каза Слава, подаде му пак ръка и заплака. Сълзите ѝ рукохна изведнъж и обляха лицето ѝ. — Ох, каква съм! — говореше тя и лицето ѝ се гърчеше смешно от спазмите на плача.

— Не плачи! — на Аньо му се стори, че тази е най-нежната дума, която бе ѝ казал, откак се познаваха. Ще ти пиша още утре.

Влакът потегли. Слава вървеше редом с вагона и стискаше ръката му.

— Пусни се! — извика кондукторът от стъпалото на вагона.

„Защо заплака тя тогава?“ — питаше се Аньо и си отговаряше: „От каприз, не, от «угризение». Знаела е предварително, че ще трябва да скъса с мене, и ето ти, значи, няколко крокодилски сълзи, ето ти няколко думички за утешение, да не речеш, че съм някоя лекомислена и неблагодарна госпожица! Защото и писъмцата ѝ бяха писани само за мое утешение: как си, кога ще си дойдеш, не ти ли е скучно на село. Да, на другарчето кавалерче трябва да се даде захарна пръчица, за да не се сърди, че какичката си има вече истински кавалер. И той е при нея сега, завърнал се е отнякъде за лятото и може би ще остане

завинаги при нея. Всичко е било преструвка, запълване на празното време, а аз съм вярвал, че съм единственият в живота ѝ. И добре поне, че не паднах на колене пред нея да ѝ прося любов. Как ли е щяла да ми се надсмива в себе си, как ли е щяла да си криви коварната душица! И все пак добре направи, че престана да ми пише, все пак честно е от нейна страна, че престана да ме лъже!“

Аньо изпитваше удоволствие да се ожесточава към момичето и най-вече към себе си, задето се бе поддал на измама. В самотата на нощите повече от всякога страдаше гордостта му и той мразеше момичето, заклеваше се, че ако някога някак си се срещнат и тя се опита да му заговори, ще ѝ обърне гръб с цялото презрение, на което е способен, а може би и ще я нагуби. Но когато размахваше мотиката, кажи-речи, сам мъж сред десетки жени (и това му се струваше унижително), спомените се натрапваха и издевателствуваха над съзнанието му с такива ярки подробности, каквито никога като че не бе забелязвал. По обяд жегата ставаше непоносима, не подухваше ветреца, въздухът трептеше като нажежен. След обяда жените налягваха една до друга на сянка под крушата, гълчаха известно време и заспиваха като заклани със свлечени забрадки, вмирисани на пот, с измърсени крака и попукани пети. Аньо лягаше по корем далече от тях, направо върху сухите буци, прогизнал от пот, с разкършени кости и пламнала глава. Подлагаше ръце под бузата си и се опитваше да подремне, но земята гореше под него като жарава, едри зелени мухи налитаха отгоре му като на мърша и го пробощаха през ризата, по ръцете и краката му пълзяха мравки с тънки, прищипнати в кръста телца и огромни глави, на педя от очите му лазеха всевъзможни насекоми. И може би поради непоносимата жегата Аньо съвсем не можеше да се съпротивлява на спомените, те го пренасяха на плажа пред Казиното, под белия сенник, където точно по това време четяха със Слава за изпити. И двамата не умееха да плуват и тя все молеше Аньо да я придържа с ръце, за да плува по гръб. Цапаше като дете и щом глътнеше вода или лицето ѝ се потопеше във водата, инстинктивно се хващаше за него като удавница и викаше: „Ще ме удавиш!“ Тялото ѝ плътно се увиваше около неговото и той усещаше с кожата си хлъзгавата и хладна ласка на нейната кожа, струваше му се, че сините ѝ зеници се разширяват не толкова от безпокойство, колкото от желание за игра, за да го усеща поплътно до себе си, което само във водата можеше да си позволи. Той

умееше само да се гмурка на по-плиткото с отворени очи и го правеше, когато тя гледаше някъде настрани, за да я изненада и хване за краката. Тези гмуркания продължаваха само мигове, докато можеше да издържи без въздух, но ги правеше с удоволствие, защото се озоваваше в друг, причудлив свят. Лъчите на слънцето се пречупваха през водата в нежни фантастични багри и правеха златисти кръгчета по пясъка, където се люлееха тънки резедави тревници, окичени с пъстри микроскопични мидички, пробягваха уплашени малки рачета и най-после се появяваше нейното тяло, разлято в прозрачна розовина, недействително и тъй реално и възмечтано, че Аньо извикваше с всичкият въздух, който имаше в гърдите си:

— Обичам те!

Тази изповед изпод водата бе първата и най-съкровена в живота му, но Слава не можеше да я чуе. Усетила, че нещо я стиска за глезена, тя предвзето изпищяваше и щом той се показваше над водата, започваше да му хвърля пръски в лицето. Когато се връщаха при сенника и сядаха да се изсушат, Слава прибираше дългата си руса коса в шепи, извърщаше се на другата страна и я изстискваше. Водата потичаше измежду пръстите ѝ на тънки ручейчета по матовата кожа на рамото ѝ, едната вадичка се спускаше по ръката ѝ до върха на лакътя и се изливаше в пясъка, а другата от плешката се промъкваше изпод презрамката на банския ѝ костюм. И тогава Аньо с дълбоко потисната страст гледаше съвсем отблизо ту златистия мъшец по тила ѝ, ту бенката на лявата и плешка, която се движеше нагоре-надолу според движението на ръката ѝ. Докосваше я предпазливо с върха на пръста си и тя винаги казваше:

— Ей, какво правиш?

— Помислих, че е мидена черупка.

Преди да полегнат под сенника и да се заловят с четене на записките, тя тръсваше косата си, за да я намести на раменете си, и тогава невидими, излъчващи благоухание пръски облъхваха лицето му като ефирна ласка, единствената, която тя можеше да му подари. При този спомен Аньо се изпълваше с великодушие и нежност и всичките му съмнения и упреци към нея му се виждаха несправедливи и дори жестоки. Тя не можеше да бъде друга освен каквато си беше, непоковарена и неопитна — мислеше той с умиление. Ако не бях останал на село, тя и занапред щеше да си бъде само с мене. Аз се

отлъчих от нея, не тя от мене, и даже не посмях да ѝ обясня защо съм се отлъчил. Страхувах се, че като узнае причината, ще ме изостави. Как ще се омъжи за човек, отритнат от властта и на когото не позволяват да учи в университета? Клинач, мънках в писмата си, лъжех я, че съм болен, а не можех да измисля от какво толкова съм болен, та не мога да отида поне веднъж във Варна да я видя. А трябваше да отида, да ѝ кажа истината и тя щеше да реши ще остане ли с мене при всички обстоятелства или не. Но аз се страхувах, че тя няма да остане при човек без бъдеще. Предчувствувах го и то така излезе. От сега нататък никога вече няма да стъпя в университета. Или копач и орач в текезесето, или работник в някакво предприятие. Дори селски учител няма да ми позволят да стана. Защо тогава се сърдя на момичето? Може ли то да се свърже с работник, или селянин? Моето бъдеще е пълно с неизвестни. Всъщност аз нямам бъдеще. Отне ми го моят роден брат!...

Една вечер в края на юни Аньо седеше с баща си под навеса на лятната кухня, а майка му приготвяше вечерята. Отдавна не бяха вечеряли заедно, защото работеха в различни бригади и се връщаха по различно време. Хапваха кой каквото намери на кухненската маса и лягаха.

— Да вземеш утре да прескочиш до пощата в града ли, какво? — каза Киро Джелебов. — Марчо трябва да се е върнал вече в София.

Аньо току-що се бе измил на кладенеца и сресваше още влажната си коса.

— Не се е върнал и няма да се върне! — каза той.

— Как тъй няма да се върне?

— Ей така, няма да се върне.

— Ти чуваш ли се какво говориш? — каза Киро Джелебов.

— Много добре се чувам и повтарям: Марчо няма да се върне повече, Марчо е емигрант! Политически емигрант, по-ли-ти-чески! Няма никакво момиче, няма никакъв годеж. Толкова ли не можеш да разбереш, че е измислил този годеж, за да заблуди временно властите, а нас да подготви за най-лошото. Предполагал е, че като прочетем писмото му по-внимателно, ще се досетим каква е работата и малко по малко ще преглътнем хапа. Виж какъв внимателен син и брат, как се е загрижил за нас! Не ви съобщавам, значи, за бягството си направо и изведнъж, да не би да си глътнете езиците, да не би да получите удар.

Но аз веднага се досетих, че работата му не е чиста. Че то е ясно като бял ден. Кой ще изпрати в чужбина, и то в капиталистическа страна, човек, който няма свидетелство за благонадеждност и не му позволяват да учи в университета! Писах и на хазайката му, исках да проверя все пак. И тя ми отговори, че не е посещавал лекции, а работел на някакъв строеж. Замислил е бягството си още миналата година през есента и досега ни е заблуждавал с разни служби и командировки. Нашият умен и добър първороден син и брат не е вече между нас, за да...

— Стига, стига вече! — прекъсна го Киро Джелебов.

Още щом заговори Аньо, той се дръпна назад към облегалката на стола, сякаш нещо го блъсна в гърдите, слушаше и не откъсваше очи от него. Стрина Танка, както се бе навела над огнището и бъркаше в цвъртящия тиган, извика: „Божке ле, мили!“ и също прикова очи в сина си, без да помръдне през цялото време. „Какво правя аз — мислеше Аньо, — та нали до тази минута исках да ги пощадя, да ги въведа в работата постепенно, да ги подготвя за най-лошото. Трябваше да разтягам Марчовата версия до невероятни размери дори когато тя щеше да се отрече с неопровержими факти, трябваше да се кълна, че това не е и не може да бъде истина, станало е някакво недоразумение, нашият брат и син никога няма да избяга в чужбина, никога няма да опетни името си, да опозори близките си и да ги хвърли в немилост. А какво говоря сега и защо го говоря? Ето, те са вкаменени от шока, по лицата им няма капка кръв, те са почти убити и аз ги доубивам.“ Но в същото време Аньо изпитваше диво желание да им каже цялата истина както я виждаше той, да ги лиши от последната надежда, да плюе на всякакви синовни добродетели. И правеше това, като съзнаваше съвсем ясно, че не бива да го прави.

— Още две думи и спирам — каза той. — Момичето, за което се е сгодил Марчо, не е момиче, а чуждата страна, за която се е „сгодил“. Така трябва да се разбира. („И защо съчинявам разни метафори, защо не спра и не кажа, че говоря така от нерви, от умора, от скука!“) Скоро ще се ожени за момичето, ще си има семейство. Искане да каже, че остава завинаги в Германия. Получих от него второ писмо, в което пише, че скоро ще сключи брак и ще „поостане там“. Не ви прочетох писмото, за да не ви тревожа. То е горе в стаята, в чекмеджето на масата. Но има и друго. Дали нашият Марчо не е завербуван агент на някое чуждо разузнаване? („Ето това не биваше да го казвам, защото е

чиста измислица, която ми хрумна в момента.“) Иначе той по никакъв начин не е могъл да мине легално границата. Заминал е само с чужд паспорт, а отпосле ще плаща скъпо за това. И тогава ще загуби всички ни, до един. Свърших!

Аньо стана от масата и тръгна към двора. Като стигна до средата, спря и погледна към кухнята. Прекипялото масло изскачаше на пръски върху огъня, пламъците бяха подпалили купчината съчки до огнището и посягаха към сухите стръкове чубрица, които висяха над огнището, из двора се носеше миризма на изгоряло. Майка му и баща му все още стояха като вкаменени, не виждаха и не усещаха нищо. Аньо се върна, свали тигана на пода и изгаси с машата пламналите съчки. Изведнъж ожесточението му се смени със състрадание към родителите му, напоследък много често му се случваше да изпада рязко от едно състояние в друго и тогава стигаше до крайности. Сега сърцето му се късаше от болка и умиление към родителите, особено към майка му, която все още стоеше права, но като че всеки момент щеше да се строполи на земята. Прегърна раменете ѝ, подзе я като дете и нежно я сложи да седне.

— Мамо, седни! Каквото и да е сторил Марчо, ще го посрещнем и преживеем. Важното е, че е жив и здрав. Може пък там да му е по-добре. Ако не му е по-добре, никой няма да му попречи да се върне. Някаква жена го е омотала, но щом се опомни, ще се върне. Сигурен съм.

— А сигурен ли си, че е избягал? — обади се най-после Киро Джелебов.

— Не напълно, но го предположих...

— Човек предполага, господ полага, както са рекли старите хора. Щом нямаш сигурни доказателства, няма защо да клеветиш брат си. И да го е направил, не го е направил да ни загробва. Не е бил на себе си, загубил е воля и разсъдък. Иначе няма да си тури току-така главата в торбата. Никой от нас не може да извърши предателство към своите, тъй че и брат ти никога няма да избяга от нас.

Прибраха се в стаите си, ала никой не заспа до сутринта. Аньо се измъчваше от угризение, задето бе уличил така брутално брат си. Сляпата вяра на баща му в невинността на Марчо като че разколеба увереността му, че Марчо е емигрирал и веднъж завинаги е изгорил всичките мостове след себе си. Може би някой влиятелен човек (баща

или брат на негов приятел-състудент, да речем) му е гласувал доверие и го е включил в някаква групов командировка, защото знае много добре немски, тъй че Марчо може наистина да е отишъл по легален път в чужбина и наистина да се е свързал с някакво момиче. Ако се ожени за това момиче и заживее с него там или тук, това вече не е емиграция, това е брак с чужденка, а такива бракове има навсякъде по света, има ги и у нас. При това приближава край на юни, а тукашните власти все още не са уведомени за бягството на Марчо. Дали в София не знаят за пребиваването му в чужбина, или оттам са го изпратили.

Киро Джелебов и стрина Танка също не спяха. Тя отдавна имаше предчувствие за Марчовото бягство, ала не смееше да го сподели направо с мъжа си, да не би да се разстрои като преди и „да направи пак някоя работа“. Ако Аньо бе предугадил бягството на брат си от страх за своето бъдеще, тя го бе предугадила от страх да не загуби сина си. Инстинктът за съхранение на семейството ѝ придаваше сили да стои здраво на краката си и да го брани докрай от всички следващи беди. Съгласяваше се с мъжа си, че Марчо „не е способен на такова нещо“, и в същото време му внушаваше да го приеме като орисия, с която трябва да се примирят.

— Да е жив и здрав, пък нататък каквото бог нареди. Не е в друг свят, като мине време, току-виж, си дошъл. Тез държави няма да се карат довеки, може и да се сватосаме с тях.

— Приказваш така, сякаш си го отписала — каза Киро Джелебов — Аз пък ти казвам, че Марчо не може да избяга. Но кой го знае! От човека всичко можеш да очакваш!...

Непоколебимата му вяра в Марчо идеше не от разума му, а от кръвта му. Вярваше сляпо и беззаветно в племенната кръв, както дедите му бяха вярвали в нея, и в това бе единствената му утеха, която можеше да го крепи занапред — и да е избягал, Марчо не е избягал от лекомислие и с кръвта си ще остане завинаги със своите. Всъщност дълбоко в себе си той бе вече разколебан, укоряваше го, задето въпреки всичко е проявил малодушие, ала съвестта му не позволяваше да го съди. „Обидил се е на властта — мислеше той, — и с право се е обидил, щом не му позволиха да завърши образованието си и обърнаха живота му наопаки. Ала не само от обида е затворил очи. Тука има голямо сътресение на душата. Сътресение издъно, при което човек излиза от себе си. Както стана с мене миналата година. Защо отидох да

сложа край на живота си? И досега не ми е напълно ясна тази работа. Като че бях разделен на двама души. Съзнавах много добре, че е крайно време да вляза в стопанството, а като е тъй, да се примиря с положението и да преглътна обидата на Стоян Кралев. И неговата не ще да е била лесна, и той може да е излязъл от кожата си. Така си мислех, а сърцето ми се късаше от гняв и безсилие. Как тъй някой ще ми заповядва да му предам имота си до шуш в еди-кой си ден, да ме обижда на всичко отгоре, а аз да не мога да защитя честта си! Дръж се, казвах си, а не можех да се владея, цял треперех като в треска, стана ми гадно и краката ми се подкосиха. Мислех си какво ще стане със синовете ми отсега нататък и като знаех, че с нищо не мога да им помогна, изгарях от мъка и омраза. Ще трябва, казвах си, да напиша молбата си за членство, да му я отнеса още сега и така да свърши всичко. Тази работа, все едно, няма да ми се размине, ако не сега, догодина най-късно трябва да стане. Откачих някоя и друга година заради синовете, но повече, види се, няма да мога. Кажеш-речи, всички влязоха в стопанството, само аз ли ще стърча като кол сред селото! Седнах да напиша молбата си, но щом написах два реда, ръката ми се вдърви. Не мога да продължа, не мога да преглътна волята си и да преклоня глава. А трябва да я преклоня, казвах си, налага се. Времето го налага. Добре, но защо насила? В името на какво ме мачкат като червей, плюят ме в лицето и слагат ръка на имота и честта ми? В името на доброто, казват. Че защо ми е това добро, щом ми го тикат насила в ръцете, натрапеното добро е по-лошо от злото. Както в училище — бият и наказват децата, за да ги учат на ум и разум, а като пораснат, всяко дете става такъв човек, какъвто е трябвало да стане. Умният — умен, глупавият — глупав. А кой знае, мислех си от друга страна, може пък при социализма да бъде по-добре, отколкото сега. Сега боли, но утре няма да боли, както става след операция. Днес ти изрязват живо месо, утре си здрав. Но дали след сегашната операция ще стане по-добре на хората? Ако не излезе сполучлива, едни ще умрат, други ще останат сакати за цял живот.

Ей така се бореха двама Кировци у мене. Единият мисли тъй, другият — инак. По-нататък всичко стана като насън. Съзнавах, че не бива да го върша, а го върших. Не мислех да слагам край на живота си, а отивах да го сторя. Една мисъл имаше в главата ми: че само със смърт ще се оправи всичко. Откъде ми дойде тази мисъл тогаз и защо,

не зная, но си я повтарях наум, докато изкопая трапа. По-рано често бях сънувал, че ме заравят жив, и много се мъчех насън. А сега сам отивах да го направя и не се страхувах. Страшно ми беше, а не се страхувах. На сърцето ми беше леко и спокойно, усещах нещо сладостно да се разлива в мене. А когато се зарових до кръста, мина ми през ум, че може да се изплаша и да посегна да се разравям, затуй хвърлих лопатата и мотиката надалече. Знаех, че няма кой да ме намери и спаси вече, и на душата ми стана спокойно и хубаво. Дали и Марчо не е имал двама души в себе си, дали и той не е захвърлил далече от себе си някои неща, за да не може да се завърне?“

Виелицата довея някакъв неясен, накъсан вик, който прекъсна мислите му. Заслуша се, погледна напред и забеляза Стоян Кралев, потънал до кръста в сняг. Позна го по ушанката, чиито краища не можеха да се завързват и висяха встрани като криле.

— Насам, насааам!

Стоян Кралев извика още веднъж и търсейки път, отново изчезна зад шумата. И тогава Киро Джелебов си спомни, за кой ли път вече, но, както му се стори, с нови подробности, срещата им при обора оная сутрин, когато в душата му изведнъж бе пламнала страшна, непреодолима омраза към този човек. И по-рано го бе ненавиждал, особено когато лиши синовете му от образование, но дълбоко в себе си се опитваше и да го оправдава като длъжностно лице, което изпълнява наредби от по-горно място, така че ненавиждаше не толкова лично него, колкото партийните порядки изобщо.

В оная сутрин, след като не бе мигнал цяла нощ, той отиде още преди изгрев слънце в обора при конете. Те се помещаваха в изоставен сайвант на края на селото, приспособен временно за обор. В дъното на разградения двор имаше няколко каруци. Едната бе изписана с ярки бои, от което изглеждаше съвсем нова, а в сандъка ѝ бе монтирана стара кожена седалка, взета от бракуван камион или друго превозно средство. С нея пътуваше Стоян Кралев из полето, до съседните села, а понякога и до града. Киро Джелебов го забеляза едва когато мина покрай шарената каруца — бе оставил чантата си на кожената седалка и стоеше опрян на ритлата.

— Добро утро! Аз май съм закъснял — каза Киро Джелебов и сърцето му, кой знае защо, се стегна от тази внезапна среща.

— Не си закъснял, ами аз подраних, че да сваря автобуса във Владимирово. Викат ме рано-рано в окръжния комитет.

— Ей сега ще запрегна! — каза Киро Джелебов и влезе в обора.

Изнесе хамутите, после изкара конете и започна да ги запряга. Стоян Кралев все още стоеше опрян на ритлата, обърнат настрана, и мълчеше. Когато всичко бе готово за път, той се метна пъргаво на предната седалка. Усетили юздите в ръцете му, конете потеглиха напред, но той ги спря и се обърна към Киро Джелебов.

— Виж как щях да забравя. Хайде честита ти снаха!

— Каква снаха?

— Белки не знаеш, че син ти Марко се е оженил за германка? — Лицето на Стоян Кралев, избръсната до синьо, пребледня, издължи се и придоби противно изражение.

— Не знаем такова нещо — каза Киро Джелебов и силна спазма стисна гърлото му.

— Като не знаеш, ще научиш.

Стоян Кралев подкара конете, но след малко те спряха и тогава Киро Джелебов видя, че прогнилият вратник е затворен. Изтича, изтегли вратника и застана зад него.

— Ще си поговорим още с тебе! — каза Стоян Кралев, докато каруцата преминаваше през вратника.

На всичко отгоре и вратника трябва да му отворям като слуга, помисли Киро Джелебов, спазмата в гърлото го стисна до задушаване и като гореща вълна се разля по тялото му. И в този миг именно изпита страшната, зашеметяваща омраза към Стоян Кралев, омраза толкова силна и неподвластна, че се изплаши да не загуби волята и разсъдъка си и да се нахвърли отгоре му. Ще го убия, каза си той и тази мисъл се заклени така здраво и завинаги в главата му, че и сега, докато стоеше на пусията, безчувствен към студа и виелицата, с болезнена наслада си спомняше и най-малките подробности от срещата в оная сутрин. Слънцето се бе показало наполовина над хоризонта като половин добре изпечен хляб, под него се синееше полето, хладно и пусто, някаква птица се стрелна и изписа черта по розовината на изгрева, а Стоян Кралев при преминаването си през вратника закри с тялото си за миг огнената половина на слънцето. Десният кон ритна едно камъче и Киро Джелебов забеляза, че подковата на левия му преден крак е паднала. Конят е бос, как не съм го забелязал досега, помисли той и

погледът му премина през задния канат, на който бе изрисувана Райна княгиня със зелено знаме и сабя в ръце, после се спря на тила на Стоян Кралев, ниско остриган и почти покрит от шаячния му каскет. Конете хукнаха в тръс и Киро Джелебов гледаше как се смалвява гърбът на Стоян Кралев и как чантата му, издута като торба, се тръска на задната седалка. Каруцата налетя на голямо гъше стадо. Едно от патетата попадна под краката на конете, замота се между колелата и след миг се показва от пушилката здраво, но изплашено и разплакано. Двете стари гъски веднага се спуснаха към него, започнаха да му крещят и да го чукат с човките си по гърба. Киро Джелебов разбираше езика им, както разбираше човешкия език, и макар че не бе на себе си, неволно слушаше какво говорят старите гъски на патето: „Защо не се пазиш, къде блееш, нали ще те смачкат или ще те осакатят!“ И продължиха да му дърпат ушите, докато го отвеждаха към стадото. После Киро Джелебов отново проследи каруцата и видя как Минчо Найденов, който щеше да откара Стоян Кралев до автобусната спирка, скочи в движение и пое юздите, а Стоян Кралев се премести на задната кожена седалка.

И стана така, както предвиждаше Аньо. Съответните органи от Държавна сигурност бяха прочели писмата от Германия или може би знаеха за бягството още в самото начало, но за всеки случай бяха изчакали посочените от беглеца срокове за завръщането му. Новината за това бягство начаса се разнесе из селото, а след няколко дни и из целия окръг. На хората от нашия край, свикнали на заседнал живот, далече от бурните обществени събития навътре в страната, бягството естествено направи много силно, почти потресаващо впечатление и това обстоятелство вече само по себе си изолира семейството на Джелебови и ги хвърли в немилост. Всички отбягваха да се срещат с тях, за да не бъдат уличени като техни съмишленици, още повече че Киро Джелебов и Аньо бяха подведени под следствие. Питаха ги дали са знаели отнапред за намерението на беглеца, с какви хора е бил във връзка, идвали ли са тези хора у тях и в същото време непрекъснато правеха обиски в къщата им. Следствените органи не можеха да не знаят, че когато човек реши да емигрира в чужбина, при тогавашните политически обстоятелства, няма да го сподели и с най-близките си, но продължаваха да привикват двамата вече само за назидание на населението. И така продължи няколко месеца. Марчо не пишеше или

писмата му се губеха някъде. Обади се след около година и съобщи, че всъщност едва сега е сключил брак с Юта. Дали бе същото момиче, за което бе писал още в първите си писма, или друго, така и не се разбра, както не се узна по какъв начин бе напуснал пределите на страната. Не посмяха да му отговорят дълго време, защото знаеха, че писмата им се проверяват, бояха се да не изпуснат неуместна дума, та още повече да утежнят положението. Но Стоян Кралев скоро им напомни под най-благовиден предлог да не забравят сина си, с което потвърждаваше, че писмата им насам и нататък се броят, тъй като съответните органи все още търсят да се доберат до някои сведения.

— Получавате ли писма от Марко, пишете ли му? — попита го веднъж Стоян Кралев, когато се намериха сами за няколко минути след едно събрание.

— Къде време сега за писма? — каза Киро Джелебов. — През зимата ще пишем.

— А, не бива така, Киро! Не оставяйте момчето само! Като се е заблудило, може и да се разкае. Съветвай го да се върне и да си продължи образованието. Никой лошо няма да му стори. Инак цял живот ще ти тежи този позор.

— Мене никой не може да ме опозори, ако сам не се опозоря — каза Киро Джелебов — Синът ми не е дете, каквото е направил, сам го е направил, нека и сам да си бере гайлето. Тъй че нито той отговаря за мен, нито аз за него. Оня ден писа, че се оженил, жена му искала да учи в София, но както разбирам от писмото, нашите не й дават разрешение.

— Няма такова нещо! — прекъсна го Стоян Кралев, но като съобрази, че с това категорично заключение потвърждава осведомеността си по въпроса, помълча и продължи — Може и да са се позапънали нашите. Все пак чужденка е, от капиталистическа страна, и то от Западна Германия. Трябва да съберат сведения за нея що за личност е.

— Баща й бил комунист, лежал във фашистки лагер.

— Така ли? Това е вече друга работа. Щом бащата е активен борец срещу фашизма, за дъщерята няма да има пречки да учи и живее в България, а то значи, че и Марчо ще си дойде. Трябва да пишем в МВР в София да се заинтересуват за тази работа колкото може по-скоро. А как се казва момичето, в кой град живее?

— Момичето се казва Юта, бащиното ѝ име не зная и града не зная. Пише го на плика на немски и Аньо не го разбира, щото не е учил немски. Ще ти дам писмата, прати ги, където трябва, да прочетат адреса.

При всяка среща (а това се случваше често в полето или на бригадирските съвещания) Стоян Кралев неизменно отваряше дума за беглеца. Знаеше, че той няма да се върне, но се интересувахе за него, за да упражнява морален тормоз върху бащата. Между двамата имаше и много по-напрегнати и тежки разговори, особено в първата година след бягството, когато Стоян Кралев заплашваше да го изгони от стопанството и да го изпрати в трудов лагер. „Трябваше да ти разбия мутрата на времето, говореше Стоян Кралев, като подлагаше юмрука си под носа му, и да те вкарам насила в стопанството. Ако бях го направил, сега нямаше да си имаме разпавии. Подведоха ме някои хора, пък и вярвах, че си честен човек. Ти си бил най-мръсният враг на нашата власт!“ От време на време правеха и обиски. Непознати цивилни мъже идваха късно след полунощ и се втурваха да претърсват къщата. Обръщаха всичко наопаки, после влизаха в празния обор, вмъкваша се даже в курника, като казваха, че търсят някакви си диверсанти.

В такова тежко положение завари семейството най-малкият им син Димчо. Като всеки младеж и той бе придобил известни навици в казармата, където бе прекарал две години в строго ограничен свят на подчинение и казионен оптимизъм, тъй че трябваше да мине време, докато ги забрави и се приобщи към живота в село. Под влияние на тези навици той внесе в семейството някакъв стихийен порив на бодрост, присъща на всеки млад мъж, лишен за дълго от свободата и удоволствията на цивилния живот. Още на следния ден се включи в една от бригадите на стопанството и започна да работи наред с другите, изпълнителен като войник, неуморим и сговорчив с всички. Вечер, ако младежкият клуб бе отворен, отиваше там направо от полето, щастлив, че може да прекара нощта навън, докогато си иска, и да си ляга без тръба и вечерна проверка. В казармата бе се научил да пуши и попийва, та в празнични дни влизаше и в кръчмата с някои помлади мъже. През новогодишните празници се завърнаха студентите и учениците и както винаги внесоха голямо оживление в селото. В читалищния салон се уреждаха вечеринки, изнасяха се беседи и

театрални представления. Димчо участвуваше в тези младежки начинания, а покрай това започна да задява и ученичките с настървението на зрял мъж, който не е изпитал още съприкосновение с жена. Влюбваше се във всички момичета, които проявяваха известно внимание към него, ухажваше ги с войнишка безцеремонност и славата му на фустопоклонник скоро се разнесе из селото. Изобщо Димчо проявяваше склонности, които в друго време домашните му биха осъдили като пороци, но сега никой не му правеше бележки. Всички виждаха, че е опиянен от свободата на цивилния живот и все още не си дава сметка за положението, в което бе изпаднало семейството, както и за собственото си бъдеще. Този естествен младежки порив за пълноценен живот запълваше донейде вакуума в семейството, което изнемогваше от тежкото отчуждение и неизвестността за утрешния ден. Киро Желебов и стрина Танка даже си помислиха, а като си го помислиха, започнаха и да го вярват, че най-малкият ще се привърже към тукашния живот, ще се ожени и ще остане при тях. Нека се задява с момичетата, нека си попушва и попийва, само да не обърне очи към града като по-големия. Защото Аньо бе вече с единия крак навън и те се бяха примирили с това. Опитваха се да го задържат, но сами разбираха, че не може, а и не бива да остане повече в село.

Аньо бе много потиснат и самотен. Докато Димчо се събираше със селските младежи, той прекарваше празниците и вечерите в стаята си, препрочиташе някои стари книги и учебници и мислено се връщаше към краткотрайния си студентски живот. Като знаеше, че никога вече няма да прекрачи прага на университета, изпадаше в дълбоко отчаяние и отчаянието му го правеше язвителен и саможив. Не намираше общ език даже с брат си и макар да бе по-възрастен само с три години, гледаше на него като на хлапак, който има жълто на устата. Димчо усещаше това и от своя страна гледаше на него като на поинтелигенчен, който се е поотъркал о стените на университета и сега целият свят му е крив. Когато биваха заедно, на обяд или на вечеря, двамата намираха повод да си подхвърлят остри и непристойни думи, а баща им се топеше от мъка. Докъде се стигна, мислеше той със свито сърце, че синовете ми, дете до вчера живееха с обич и съгласие, сега да се заяждат пред хляба и родителите си! Той предусещаше, че между тях рано или късно ще избухне свада, недостойна и срамна за

братя, подклаждана не от друго, а от отчаяние и безпомощност да се оправят в сегашното положение, което обърна живота им с главата надолу и пресече пътищата им към бъдещето. Не знаеше накъде да ги напъти и накрай сам посъветва Аньо да си потърси работа из градовете.

Аньо отдавна се опитваше да се свърже с приятели от казармата или с някои от бившите си състуденти, чиито адреси случайно бе запазил. Молеше ги да му помогнат да си намери някаква работа. От осемте души, на които бе писал, успя да се свърже само с двама. Единият — ветеринарен фелдшер в Шумен — го съветваше да отиде при него и „щом е ерген, все ще се намери и квартира, и работа“. Вторият живееше и работеше в Стара Загора като шофьор на самосвал. С него заедно бяха изкарвали в казармата курсовете по моторно дело и бяха получили книжки за правоуправление на тежки автомобили. Този приятел му писа, че при тях се търсят шофьори, та може да тръгва веднага. Аньо реши да отиде при него и в началото на април замина за Стара Загора. След около седмица писа на домашните си, че е започнал работа и на първо време се е настанил в общежитие.

Надеждата на Джелебови остана в най-малкия, но след година и той ги напусна, и то със скандал. Като се задяваше с момите, Димчо се сближи с учителката Янка Грашева и се влюби в нея. Тя бе нашенка и след като завърши гимназия, стана учителка в основното училище. Срещите им не останаха в тайна и за да не компрометира момичето, Димчо отиде една вечер сам да се сватосва с баща ѝ. Стариият Грашев му отказа още от първа дума и заяви, че няма дъщеря за омъжване. Янка посъветва Димчо да не ходи втори път при него, нито пък да изпраща родителите си, защото баща ѝ се е заклел да не допусне техния брак. Двамата продължаваха да се срещат тайно и да търсят изход от положението. Димчо намисли да отиде в някой град и като намери работа и квартира, да я повика при себе си, но Янка не искаше да се отделя от него. Изминаха няколко месеца, а те все още не знаеха какво да предприемат. Тогава Димчо почувствува напълно изолацията, в която бе затворено семейството му. И по-рано я усещаше в недомлъвките на хората и най-вече в отношението на стопанското ръководство към него (отработваше най-много трудодни в бригадата, а в края на всяка кампания обявяваха други за отличници), но тази несправедливост не го оскърбяваше ни най-малко. Щастлив бе, че

можеше да работи, а след работа да се среща с Янка в младежкия клуб или в читалището. След няколко години всичко ще се забрави, споделяше той с Янка, брат ми извършил неразумна постъпка, защо трябва аз да я изкупвам с цената на щастието и бъдещето си? Янка му доверяваше всичко и му предаваше дума по дума каквото се говори в къщи. Баща ѝ, брат ѝ и всички роднини не искали да се сродяват с Джелебовите, защото всички били реакционери, врагове на властта, шпиони, а синовете им нямат бъдеще и който се сроди с тях, значи, и той е като тях.

В края на учебната година Янка отиде в града на учителска конференция. Брат ѝ я откара с каруца до града, уговориха се на следния ден да отиде да я вземе и той потегли обратно към село. Янка се качи на шуменския влак и по обед слезе в селото Невша. В това село живееха далечните им роднини леля Русийка, майчина ѝ братовчедка, и мъжът ѝ, свако Паско. Като малка Янка бе хванала рани по краката и майка ѝ я отведе в това село при някаква прочута лечителка. Отседнаха у леля Русийка и свако Паско, отидоха при лечителката, тя намаза раните, даде им мехлем за в къщи и трябваше да си отиват, но домакините ги задържаха цяла седмица. Нямаха деца и не можеха да се нарадват на Янка, по цял ден я носеха на ръце, угаждаха ѝ, глезеха я и на отиване ѝ дадоха много подаръци. Сега Янка си спомни за тези хора и реши да ги навести. Каза им, че ходила в Шумен по работа и пътьом се отбила да ги види. Старците бяха приятно изненадани и както преди не можеха да ѝ се нарадват. Привечер Янка се накани да си върви, но те застанаха на вратата и преградиха пътя ѝ. Разговаряха до полунощ, разпитваха я за домашните ѝ, за работата ѝ в училище и, разбира се, няма ли да ги покани скоро на сватба. Янка ги помоли да запазят в пълна тайна това, което ще сподели с тях, старците се прекръстиха и тя им разказа за любовта си с Димчо. Докато разказваше, тя заплака, заплакаха и старците и накрай решиха съдбата ѝ: „Вземи си момчето и елате у нас! Тук ще се ожените и тук ще живеете, докогато си искате, ей ви къщата, ей ви всичко!“

Щом свърши учебната година, Янка и Димчо изчезнаха от селото. Грашевите настръхнаха от злоба, вдигнаха милицията на крак и потърсиха дъщеря си у Джелебови. Старият Грашев, синът му и един милиционер нахлуха в къщата им, претърсиха навсякъде и като не намериха младите, нахвърлиха се с хули и закани срещу Киро

Джелебов и жена му. Така над семейството им се стовари нова беда — напусна ги и най-малкият син. Грашеви пуснаха из селото мълвата, че отвлякъл насила дъщеря им и понеже не искала да го последва, убил я и заровил някъде трупа ѝ. Заслепени от ярост, те разпространиха и нелепия слух, че за да се отърве от съда, Димчо избягал зад граница при най-големия си брат. Джелебови бяха вече набедени, всеки можеше да хвърля камъни по тях, хората вярваха на слуховете и сами ги измисляха. Започнаха отново привиквания в селсъвета, разпити и заплахи и така продължи около месец, когато Димчо и Янка писаха на домашните си, че са сключили брак и живеят в едно далечно село.

И ето че Джелебови останаха вече съвсем сами и преживяха така дванайсет години. Яката им семка си каза думата — въпреки всички беди, които ги сполетяха, двамата бяха здрави и не пропускаха нито ден да отидат на работа. Ала не прекараха и нито ден, в който да забравят самотата си. Постоянната мисъл за синовете поддържаше тази самота като жива рана в сърцата им. За Марчо знаеха само това, което им съобщаваше от време на време в писмата си. Децата му и жена му, които гледаха на снимки, не можеха да възприемат като живи хора. Такива ги и сънуваха — подвижни снимки, лишени от плът и кръв, неми и невзрачни същества, които стоят на едно място или се движат в малкото пространство на една картичка пощенски формат. Само Марчо бе жив сред тях, и то такъв, какъвто го знаеха. На снимките бе облечен различно, с балтон или сако, по пуловер или по риза, но те мислено събличаха тези дрехи от него и го виждаха, както си бе облечен тук. Не можеха да си представят, че се е променил, че живее друг живот сред други хора, усещаха го близо до себе си и в същото време тъй далечен и недосегаем, че може би нямаше да го видят, докато са живи.

Аньо дойде на село с жена си и момченцето си само веднъж през тези години, а те му гостуваха всичко на всичко три пъти в Стара Загора. Той не случи с първия си брак и повтори. Както разбраха от тогавашното му писмо, първата му жена излязла лекомислена, нескопосна и при това бездетна, водили се две години и не могли да се разберат. Втората му жена познаваха, виждаше им се прибрана, добра майка и къщовница. Беше служителка, имаше къща с двор и Аньо живееше при нея. Родителите ѝ бяха стари, а бащата така склерозирал, че постоянно го вардеха да не излезе из двора, но той все пак успяваше

да се измъкне на улицата и тръгваше накъдето му видят очите. Не помнеше адреса си, оставаше където седне, та Аньо го търсеше по цели нощи и го намираще заспал в някоя канавка извън града или в някоя градина. Той, изглежда, не обичаше зетя си, навикваше го за нищо и се заканваше да го изгони. Аньо го търпеше, защото бе стар и болен, и най-вече заради жена си, с която живееха в пълно разбирателство. От няколко години работеше в автомобилен сервиз, вземаше работа на частно и изкарваше добри пари, но родителите му и за него не бяха спокойни. Струваше им се, че все още не се е примирил с живота, който съдбата му натрапи, и като познаваха непримиримия му характер, страхуваха се да не би някои дребни разногласия отново да разстроят семейството му.

Димчо и Янка живееха само на три часа път с влака, но нито веднъж не стъпиха в село. След бягството им Грашевите афоресаха дъщеря си, писаха ѝ, че не искат да я виждат повече, тя не посмя да ги навести, а покрай нея и Димчо не се върна в село. Свако Паско почина, а леля Русийка караше вече осемдесетата. Доскоро се грижеше за децата и къщната работа, а сега седеше по цял ден на миндера чистичка, пухкава и бяла като ангорска котка и се опитваше да плете с два чифта очила на носа. Янка бе завършила някакви курсове в Шумен и преподаваше в прогимназията, а Димчо, по липса на главен агроном, заемаше вече от години тази длъжност. Двамата ги молеха да отидат да живеят при тях, но Джелебови не можеха да се решат. Колкото по-силно чувствуваха самотата, си, толкова по-здраво се привързваха към къщата, където бяха преживели младостта си и изгледали децата си.

— Ооооп! — чу се глас и при мигновено затишие на виелицата Стоян Кралев се мярна на около двајсетина крачки. — Кой там, бе? Киро, ти ли си?

— Аз съм — обади се Киро Джелебов.

— Брей, каталясах... ела помагай бе, човек! Тука...

Виелицата отново го забули, а Киро Джелебов си спомни как преди години мълком бе го помолил за помощ, ала не получи даже съчувствие. Акцията за развенчаване на култа бе отминала, Стоян Кралев бе снет от поста партиен секретар и току-що бе назначен за председател на стопанството. Бяха умрели четири коня и санитарните власти установиха, че са отровени. Киро Джелебов още вечерта забеляза, че конете са болни, отиде да съобщи на председателя и

настоя веднага да се повика ветеринарният лекар от града. Стоян Кралев беше си легнал, изслуша го през прозореца и му нареди да не се отделя от конете до сутринта. Пратиха за лекар, той пристигна едва следобед и завари конете мъртви. Заведе се следствие и подозрението падна върху Киро Джелебов. Следователят не само не оцени в негова полза факта, че бе предупредил навреме председателя за заболелите коне, но му придаде обратно значение в смисъл, че понякога престъпникът сам дава сигнал за извършеното престъпление с цел да си осигури алиби. Единият от конярите гледачи, който отговаряше пряко за умрелите коне, бе отсъствувал през целия ден, другият не знаеше нищо. Само Стоян Кралев можеше да му помогне или поне да облекчи положението му с някоя дума и Киро Джелебов го помоли да каже и той мнението си по въпроса. Стоян Кралев повдигна рамене и мълча през цялото време на разпита. В края на краищата следователят го освободи, но му даде да разбере, че липсата на улики съвсем не означава, че сменя напълно подозрението си от него.

И така биваше при всички неприятни случаи в животновъдната бригада. Открадваха се някои неща, появяваха се болести, измираще добитък по ничия или по недоказана вина — за всички тези щети трябваше да отговаря той не само като бригадир, но и като пряк виновник. Хората от бригадата по инерция хвърляха вината върху него за всяка несполука и от това се възползваха недоброжелателите на стопанството. Те саботираха работата и умело се прикриваха зад трайната немилост, в която бе изпаднал. От своя страна Стоян Кралев се възползваше от стария изпитан похват — изпадналият в немилост е най-послушен и изпълнителен, а може и някои по-специални услуги да прави на ръководството. Неведнъж говореше в негово присъствие, че някои хора така са се поставили, че трябва да гледат с четири очи кой от кооператорите какво върши и да съобщават навреме, иначе няма как, ще се смятат за виновни или за съучастници на виновните. И доносник иска да ме направи, със земята да ме изравни, мислеше Киро Джелебов и при всеки удобен случай настояваше да го пратят на работа в полето.

— Какъвто и да си, но си добър работник — казваше Стоян Кралев. — Животновъдната бригада няма да върви без тебе, тъй че няма да те пратят на друга работа. Ние ценим добрите работници, Джелебов, и не сме отмъстителни, както си мислят някои. Подхождаме

индивидуално към всекиго и оценяваме трудовите му качества независимо дали проявява идейни слабости или не. Нищо не ми струваше да те поставя където трябва, когато синът ти емигрира, а вместо това те назначих за бригадир. Сега мога да ти кажа под секрет, че ме свалиха от длъжността партиен секретар само заради сина ти, за слаба бдителност. Кое то ще рече, че ако бях държал здраво в ръцете си хора като тебе, сега щях да съм на друга служба.

В такива моменти Киро Джелебов усещаше оная остра спазма в гърлото, която започваше да го задушаваше, и да се разлива на горещи вълни по тялото му. Често изпадаше в това състояние на силно, умопомрачаващо озлобление, особено в първите години след бягството на Марчо, но случайни обстоятелства винаги му попречваха да отиде до крайност. Можеше, разбира се, да убие Стоян Кралев по всяко време, само че след голямата възбуда успяваше да превъзмогне омразата си и даже изпитваше страх от едно възможно убийство. Обмисляше спокойно положението си и намираше, че то не може да бъде друго при дадените политически обстоятелства и само времето ще покрие вината му с давност. Отношенията между хората ще се променят, както вече се и променят, много неща ще се забравят, следователно ще трябва да си наложи търпение и примирение. Като разсъждаваше така спокойно и трезво, оневиняваше и Стоян Кралев — той е едно оръдие на по-горестоящите и действа, както му заповядат, както и неговите подчинени играят по свирката му. Който и да беше на негово място партиен секретар, щеше да действа по същия начин, иначе щяха да го отстранят. Така че и той, другият, нямаше да потупа по рамото човека, който стоя толкова дълго извън стопанството, а на всичко отгоре и синът му извърши политическо престъпление. Разлика можеше да има само във външния подход, но това е въпрос на характер. Стоян Кралев е човек скорострелен, не умее да демагогствува и каквото му на езика, то му е на устата. Затова го и свалиха от длъжност, няма подход към хората...

След толкова много и тежки оскърбления, които раняваха до кръв достойнството и гордостта му, Киро Джелебов може би нямаше да потърси и намери покой в примирението със собствени морални сили, ако не черпеше упование и от Библията. Надничаше в тази книга още през младежките си години, за да види какво е вписал дядо му в нея и какво по-късно е прибавил баща му. В страниците за семейния

летопис дядо му Киро бе написал с химически молив имената на всички или на почти всички хора от рода им, от пралядо си до внуците, както и по-важните събития от живота им. В корена на голямото семейно дърво стоеше никой си Ангел, гайтанджия и търговец, живял някъде из Тракия. След него идваха двамата му сина и дъщеря му, техните синове и внуци, един от които бе и дядо Киро, живял на младини в Сливен и оттам преселен в Добруджа. Дядо Киро бе вписал деня на сватбата си с баба Грозда и рождените дати на децата си. След него старият Марко Джелебов бе отбелязал със синьо мастило деня на сватбата си, рождените дати на тримата си сина, преждевременната смърт на дъщеря си и жена си. И накрая — сватбата на първородния си син Киро. Той почина на петдесет и четири годишна възраст от сърдечен удар по вършитба, когато дигаше снопи на кладнята. Беше здрав до последната минута на живота си, строг и затворен човек, допускаше до себе си само децата, като казваше, че само те са истински хора. След смъртта му Киро Джелебов се пренесе в сегашната си къща, с покъщината донесе и Библията и след няколко месеца вписа рождената дата на Марчо в семейния летопис. След време се роди момиче на средния му брат, ожени се и най-малкият, вписа и тези събития и така стана летописец на рода. Когато препрочиташе имената на далечните си предци, той неволно напругаше въображението си, за да си представи лицата, гласовете, облеклата и живота им, изпитваше странно чувство, като си мислеше, че в жилите му тече кръвта на тези хора. Ако се съдеше по кратките забележки за всеки един от тях, били са хора непримирими, с различни склонности и съдби. Между тях имаше занаятчии, търговци, свещеници и даскали, един опълченец, двама офицери, един заточеник в Анадола, един четник при Хаджи Димитър и Караджата, имаше и една невеста Кирка, „заклала се със сърп зарад озлочестение от турци“, а брат ѝ Димо отмъстил за нея, като избил едно турско семейство, Атанас изчезнал като комунист в събитията през 1923 година, баба Мина имала осемнайсет деца, а някой си Мирчо попаднал в Русия и внуците му сега живеят в град Николаев. Имената на всички тези хора бяха преминали от поколение в поколение, за да останат живи и до днес, и в това имаше едно чудо. Името на първия пралядо Ангел, носено от много Ангеловци, сега носеше Аньо, другите му синове, както и синовете и дъщерите на братята му носеха същите

имена, които бяха записани в родовия летопис. Сам той носеше името на невестата Кирка, живяла в тъмно време на робство и насилие и предпочела да се самоубие, отколкото да живее озлочестена. Опитваше се да проникне в драмата на тази млада жена, както и в съдбите на всички останали, и така потъваше в загадките на едно голямо двучековно семейство, пръснато по цяла България и по чужди страни, преминало през безброй превратности, през кръв и огън, за да живее днес в него и синовете му, в братята му и техните синове.

На младини, когато разтваряше първите страници на Библията, Киро Джелебов се изненада, че и в нея се разказва за родословието на едно семейство и то бе семейството на човечеството. Първоначалните разкази за сътворението на света, за Адам и Ева и за потопа му се сториха наивни като приказки за деца и той бе любопитен да види дали тази огромна книга е изпълнена все с такива приказки. Така прочете за семейството на Авраам, за Содом и Гомор, за това как Сара станала жена на фараона, а когато прочете бурната и вълнуваща история на Йосиф, той се озова в един свят на ужаси, борби, страдания и чудеса, от който не можеше вече да се откъсне. Години наред навлизаше бавно в този свят с неясни и противоречиви събития, объркваше се, препрочиташе ги отново и също така бавно осмисляше и отделяше истината от легендата. Не споделяше с никого прочетеното, тъй като синовете му не проявяваха интерес към тази книга, наричаха я „татъвата книга“ и той не се сърдеше на незлобливата им ирония. Бяха млади и не можеха да открият истините за живота в тези притчи и легенди, както и той на техните години не можеше да ги открие. Имаше даже време, когато приемаше тези писания като забавно четиво или като приказките от „Хиляда и една нощ“. Защото и тази книга бе чел (една от учителките бе му я дала), както и краткото съдържание на „Илиада“, която намери сред гимназиалните учебници на Марчо. Първата от тези две книги го увлече с безкрайните перипетии на сюжета, втората не разбра поради краткото и сухо изложение, както и поради непознаване на старогръцката митология. Той бе донейде подготвен читател. Единствен от селяните посягаше към вестниците и списанията в читалището, прочел бе много книги от учителките, които живееха у дома му, старите учебници на синовете си и изоставените от тях книги, вземал бе книги и от Илко Кралев. Никой обаче не знаеше, освен жена

му, че през дългите зимни вечери четеше до късно каквото му попадне. Не обичаше да споделя с никого прочетеното, за да не изглежда в очите на другите като човек, който си присвоява неприсъщо за него призвание, още повече че съселяните му връстници открай време изпитваха вродено презрение към „книжните хора“. Ето защо дори и синовете му не подозираха доколко е любознателен и колко книги е прочел. Слушаше ги внимателно каквото си говореха по различни въпроси, както бе слушал и учителките, и покрай едните и другите бе се научил да говори и пише правилно като тях. Навремето бе завършил четвърто отделение и още помнеше уроците, разказчетата и стихотворенията, които бе учил, както помнеше и почти всичко, което бе прочел.

От всички книги, които бяха му попадали, Библията му направи най-силно впечатление. Беше поразен от това, че описаният в нея живот отпреди хиляди години напълно прилича на сегашния, само имената на държавите, градовете и хората са различни. Навсякъде войни, бедност и нищета, подлост и лъжа, насилие и робство, радост и щастие. Защо е живяло това човечество толкова хилядолетия, щом не се е променило ни най-малко, не е станало ни по-лошо, ни по-добро, питаше се той и си отговаряше: хората май само са се размножавали на този свят и нищо повече. Някои от разказите все повече му допадаха и той често ги препрочиташе, хората, за които се разказваше, бяха като живи пред очите му, сякаш бе ги срещал и разговарял с тях. Когато четеше за Йосиф, живо си представяше как братята му го хвърлят в един кладенец, продават го в робство и излъгват баща си, че са го изяли зверове, виждаше и самотната Рут как ходи по господарските ниви и сбира класовете след жетварите, както бе виждал бедни жени от селото да обират класове по нивите след жетва, виждаше и Йов да седи на бунището пред къщата си и да изстъргва с чирепче гнойта от раните си, чуваше и гласа му: „Да бъде проклет денят, в който съм се родил! Нима не съм мълчал, нима съм извършил някому зло?“ През годините, когато върху него се стовариха много беди, Киро Джебев отново препрочиташе разказите за тези и за много други библейски лица и се утешаваше с тяхната съдба. Всички те страдаха невинни, ала на никого не се сърдеха и не отмъщаваха за страданията си и накрая биваха възнаграждавани за безропотното си търпение. И тогава вярваше, че търпението и смирението са най-висшите добродетели на човека и че

всяко зло поражда зло. Който отмъщава и убива дори на законно основание, като мисли, че ще премахне едно зло, той причинява друго зло. Да убиеш убиеца на брат си, ще причиниш на близките му, които са невинни, същото зло, което той е причинил на твоите близки. Вместо десет, ще страдат двайсет души — злото е отмъстено, но не и премахнато.

Ето как Киро Джелебов успяваше да загаси омразата, която бе пламнала в душата му през оная сутрин в двора на конския обор. А животът непрекъснато го изкушаваше за отмъщение — или нова беда ще се случи в стопанството, за която го подозираха и му я натякваха, или някакво неблагоприятно сполетяваше синовете му именно защото Стоян Кралев и други като него хвърлиха всички от семейството в това окаяно положение. И винаги ставаше така, че Стоян Кралев като длъжностно лице пръв изразяваше възмущението и ненавистта си към него. Острата спазма в гърлото започваше да го задушаваше, а мисълта, че всичко ще се оправи със смърт, отново завладяваше съзнанието му. Тази мисъл бе го покорила веднъж и бе го докарала до самоубийство, познаваше силата ѝ и знаеше, че ако се остави отново да го завладее, този път неминуемо ще извърши убийство. В часове на силна възбуда тя го подтикваше към престъпление, той бе готов да го извърши и само непосилната му борба с нея го връщаше към душевно равновесие. Но тя живееше в него и непрекъснато го разяждаше и с годините се превърна в жива болест, която очакваше дразнител, за да помъти разсъдъка и покори волята му. Като всеки болен, търсеше лек за болестта си и го намери в смирението. Но и смирението не му помагаше в решителни минути и той реши да приеме най-горчивото лекарство — самоунижението. Само то можеше да подействува като противоотрова на изнурителната му страст за отмъщение и както знаем вече, реши да превърне изконния си враг в приятел.

Стоян Кралев изтълкува желанието му за сближение като покаяние за неизкупена вина и го допусна до себе си с наивната вяра, че всички противници на новия живот рано или късно осъзнават заблудите си, а за него това бе морална награда за дългогодишните му усилия да приобщава такива хора. Издействува му от милицията ловен билет и пушка и го прие в ловната дружинка, с което му даваше да разбере, че приема покаянието му и слага край на предишната им вражда. Той, разбира се, не се чувствуваше виновен за тази вражда,

затова и не подозираше, че Киро Джелебов издевателствува над достойнството си от страх да не се поддаде на омразата си и да го убие. Киро Джелебов наистина правеше всичко, за да се сближи и свърже с него, и стигна дотам, че се превърна в негов слуга, сам предлагаше услугите си, вършеше му много работи из двора, канеше го на гости и сам понякога ходеше у дома му. Изминаха четири-пет години и между двамата не възникнаха никакви противоречия. Отначало страдаше от двуличието си и по цели нощи не можеше да спи, особено когато научи, че зевзеците са му лепнали нов прякор — гавазин (на Стоян Кралев, разбира се). От друга страна обаче, изпитваше облекчение от пагубната си страст, а усилията му да сервилничи на Стоян Кралев и да играе ролята на покаян все повече изместваха на заден план постоянните тревоги за синовете и за живота изобщо. Така с прекомерно усилие на волята успя да измести от съзнанието си мисълта за отмъщение с добродетелта на примирението. Освен това откри нови черти в характера на Стоян Кралев, които по-рано не бе успял или поради пристрастие не желал да види. Той се оказа солидарен с другарите си от ловната дружинка, вслушваше се търпеливо в критиките и съветите на кооператорите, при случай си попииваше и се веселеше наравно с другите, а понякога и критикуваше някои нередности в селските работи. Дали преди години служебното му положение изискваше от него да се държи по друг начин с хората, или сега се преструваше на друг човек, това в края на краищата не бе толкова важно. Важното бе, че Киро Джелебов вече вкусваше от плодовете на своето смирение. Работеха с жена си в стопанството, бяха здрави, здрави бяха и синовете и семействата им, ходеше на лов през свободните дни, зиме се събираха по празници или на другарски срещи, с една дума, след многото премеждия животът отново тръгна по утъпкан път и на душата му стана по-спокойно. Един живот нали е, ще го изкараме, само здраве да има, мислеше той, и си спомняше старата поговорка: „С търпение и вода в мрежа се носи.“

Известието за смъртта на Марчо се опита да посрещне като зла участ, която може да сполети всекиго по всяко време, и реши сам да поеме мъката от голямото нещастие. Скри от жена си телеграмата, докато я подготви за трагичната вест, помоли и служителката от градската поща да я запази в тайна. На връщане към село се забави нарочно, за да не завари в къщи жена си, която от няколко вечери

ходеше на седянка в махалата. На масата бе оставена вечерята му, отмести я, донесе мастилото и Библията и отвори страниците на семейния летопис. Оригиналните листове отдавна бяха изпълнени и той бе залепил нови от ученически тетрадки. На тях бе отбелязал влизането си в стопанството, бягството на Марчо, женитбата на другите синове и рождените дати на внуците, раждането на едно агънце с две глави, голямата градушка отпреди две години и други поважни събития, свързани с живота на семейството. На последния лист имаше два празни реда и той написа: „Най-големият ми син Марко Киров Джелебов почина в Германия на 20 декември 1965 год., мир на праха му!“ Прочете написаното и мъката изведнъж връхлетя отгоре му като из засада, прониза сърцето и гърдите му така остро, че дъхът му спря, сякаш смъртта на Марчо стана действителна и невъзвратима, след като бе вписана в семейния летопис. Разходи се из стаята, после отвори прозореца и показва главата си навън да поеме въздух. Вятърът се беше усилил, в светлината на прозореца прехвърчаха снежинки, чуваше се как клоните на акацията скърцат, от нощта лъхаше смразяваща, безизходна тъга. Киро Джелебов почувствува, че никога досега не бе изпитвал по-тежка болка и по-силно душевно сътресение. Както винаги в такова състояние, той съзнаваше, че и сега трябва да намери сили да понесе страданието си, опитваше се да се утешава с простата и безспорна истина, че смъртта не избира хората и отива при този, когото отнапред е белязала. Опита се и този път да намери утеха в Библията. Отвори я на страницата, която последния път бе отбелязал с къс хартийка, и това бе разказът за Йов. Зачете някъде от средата, но съзнанието му бе раздвоено, мислеше защо всъщност Йов е наказан да страда и в същото време си представяше как Марчо лежи в ковчег в някаква болница, самотен в смъртта си сред чужди хора и чужда земя. След това го виждаше като бебе с продълговат и мек череп да рита разповит в люлката, която висеше, окачена ей на тази кука на тавана, спомняше си как, когато бе на три годинки, се изплаши от съседското куче и с писък се гушна в прегръдката му и той вдъхна замайващия мирис на детска плът, като усещаше в дланта си бързите удари на сърчицето му. Тази плът и това сърце са вече мъртви, мислеше той, докато четеше как приятелите на Йов се питат как и защо страдат невинни хора. Един от приятелите казва, че страданието не винаги е наказание за сторени грехове, че понякога бог изпитва вярата на най-

преданите му смъртни, като ги подлага на най-тежки изпитания. И сам бог казва на Йов, че напразно се мъчи да открие причината на страданието си, защото божии намерения не могат да се тълкуват, тъй като са извън човешкото разбиране. Тази мисъл го поразя, защото след няколко години едва сега я проумя. До тази минута не бе се замислял за същността на бога, приемаше го по навик като вездесъща и безлична сила, която стои над всичко в света. Сега го вижда в образа на беловлас старец, какъвто веднъж го бе сънувал, недостъпен, безжалостен деспот, заграбил безнаказано съдбите на хората и се разпорежда с тях, както си иска. Спомни си как го отведе насън в Канарата и го накара да заколи първородния си син, както бе накарал и Авраам да принесе в жертва сина си. Много пъти бе чел и този разказ, но и него едва тази вечер проумя. Всесилният бог не е сигурен в силата и правотата си над хората и за да им натрапи своя култ, не се спира пред нищо и погубва цели народи. Не е уверен и в онези, които са му предани докрай, и ги подлага на най-тежки страдания, иска да му доказват вярата си с най-скъпото, с кръвта и плътта си. Какъв е този жесток, ненаситен, кървав бог? — извика Киро Джелебов и за пръв път в състояние на силна възбуда не осъзна, че е изпаднал в изстъпление, говори сам на себе си и ходи из стаята от стена до стена. — Измислили са го хората, защото са разбрали, че са слаби и трябва някой да ги пази и направлява. Добре, но защо са измислили такъв бог? Той иска от хората да му вярват, а сам не им вярва, иска примирение, а отмъщава. Друг бог трябваше да си измислят, този е безбожен! Този се грижи само за себе си, за славата и властта си, а хората обезличава, за да му служат и да го величаят. Йов, Авраам и много други като тях са обезличени и не са никакви мъже, щом безропотно понасят страданията си, за да угодят на капризите му. Авраам е престъпник, вдига с чиста съвест ножа върху сина си, за да докаже вярата си, а каква е тази вяра, дето се доказва с престъпление? Ако е истински баща, той трябва да се принесе в жертва заради сина си или да отмъсти за него. А той е готов да отдаде най-свещеното си, за да угоди на своя бог и да получи щастие, слава и благоденствие от него. И аз бях като Йов и другите, и аз подвихах опашка пред своя мъчител. И той искаше от мене подчинение и примирение, а непрекъснато ми отмъщаваше за чужди грехове. Отмъщава ми и досега, като се прави, че е забравил какви злини е сторил на семейството ми. Не стига това, ами ми и

„прощава“ за тези злини, „прощава“ ми, че е убил сина ми. Той го уби! Ако не беше го прогонил да скита и гладува из чужда страна, нямаше да хване тази болест в гърдите. Кой знае през какви стърghi е преминал, докато стъпи на крака, какви черни кахъри е носил в сърцето си, каква мъка е изпитвал за нас, за братята си, за родното си място. И другите ми синове щяха да си останат тука, нямаше и те да скитат по чужди къщи като чираци, нямаше да се срамуват да стъпят в селото си. Толкова години плюех на лицето си, превърнах се на подметка в очите на хората от страх да измия позора от лицето си. Само от страх, не от друго. Другото го измислях, но в себе си знаех, че е от страх...

Кучето залавя от пруста на човек, а след малко се чува и стъпки по стълбите. Киро Джелебов се опомни, видя, че е оставил отворен прозореца и в стаята бе станало студено. Затвори прозореца, прибра Библията и се наведе да сложи дърва в печката. Така го завари стрина Танка, наведен над печката и неразсъблечен. Каза й, че е изпратил новогодишната телеграма на Марчо, на връщане се забавил в канцеларията на стопанството и сега влиза в къщи. Докато тя нареждаше леглото, похапна, пи една чаша вино и си легна. Когато стрина Танка прибра масата и си легна при него, той вече спеше или бе унесен и дрямка. Обзело го бе странно спокойствие, както бива след изнурително душевно напрежение. Спа дълбоко, а на сутринта се събуди малко по-късно от обикновено и отиде в стопанството. След голямата поледица през нощта виелицата се бе усилила и натрупала високи преспи сняг. Два дни прекара около оборите, в къщи се връщаше за обяд и за вечеря и след вечерята лягаше да спи. На третия ден, в неделя, напълни две бутилки от новото вино, взе малко свинско печено за мезе и към десет часа отиде в кръчмата. Въпреки виелицата всички собственици на лози пристигнаха един по един, насядаха и започнаха да опитват новите вина. След час, когато Иван Шибилев предложи на ловците да тръгнат на хайка за вълци, Киро Джелебов не се запита дали е благоразумно или не да се излизало при такова време в полето, стана ведно с другите ловци и отиде в къщи да си вземе пушката. Стрина Танка бе запалила фурната в приземната стая, работеше нещо там и не го усети. Той се качи горе, обу си още един чифт вълнени чорапи, взе пушката и патрондаша и тръгна да излиза, но се сети за нещо и се върна от вратата. Извади Библията от шкафчето, взе мастилото и както си беше с пушката на рамо, написа в

полето на последния лист от семейния летопис. „Киро Джелебов уби Стоян Кралев на 24 декември 1965 година.“ Скъта Библията в шкафчето и излезе.

Балчик, 1985 г.

Издание:

Ивайло Петров. Хайка за вълци

Рецензент: акад. Пантелей Зарев

Редактор: Никола Радев

Художник: Румен Скорчев

Худож. редактор: Камен Стоянов

Техн. редактор: Ненчо Дойчев

Коректори: Таня Паскалева, Мария Енчева

Профиздат, 1987

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.